

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXXVI** številka **94–95** avgust-december **2020**

ISSN 0352-3608 UDK 3

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

Glavni urednik / Main editor:

Marjan Hočevar, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Uredniški odbor / Editorial board:

Andreja Vezovnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Aleksandra Kanjuo Mrčela, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Alenka Krašovec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Alenka Švab, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Ana Tominc, Queen Margaret University Edinburgh
Angelina Lucento, National Research University,
Higher School of Economics, Moscow
Anja Zalta, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Anđelina Švirič Gotovac, Institut za društvena istraživanja (IDI), Zagreb
Blaž Lenarčič, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem
Blaž Križnik, Graduate School of Urban Studies, Hanyang University
Branislava Vičar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Chiara Bertone, University of East Piedmont
David Paternotte, Université libre de Bruxelles
Dejan Jontes, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Gal Kirn, Humboldt University of Berlin
Hernan Cuevas Valenzuela, Universidad Diego Portales
Jana Javornik Skrbinek, University of Leeds
José Ignacio Pichardo Galán, Universidad Complutense de Madrid
Judit Takács, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences
Karmen Šterk, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Karolina Thel, Academy of Fine Arts, Varšava, Poljska
Katarina Pripč, Institute of Social Research in Zagreb
Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Pilsen
Lilijana Burcar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Lilijana Sarić, University of Oslo
Majda Pahor, Zdravstvena fakulteta, Univerza v Ljubljani
Mateja Sedmak, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem
Matic Kavčič, Zdravstvena fakulteta in Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani
Marina, Lukšič Hacin Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, ZRC SAZU
Matjaž Uršič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Milica Antić Gaber, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Mina Petrović, Univerza v Beogradu
Miran Lovrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Miroslav Stanojević, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Mojca Pajnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani in Mirovni inštitut
Moreno Zago, Università degli Studi di Trieste

Nina Bandelj, University of California, Irvine
Nükhet Sirman, Bo aziçi University, Istanbul
Oliver Vodeb, Swinburne University of Technology, Melbourne
Raffaella Ferrero Cornoletto, Department of Cultures, Politics and
Sexuality (DCPS), University of Turin
Roman Kuhar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in Mirovni inštitut
Sabina Mihelj, Loughborough University
Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology,
Department of Sociology and Political Science
Sonja Drobnič, University of Bremen
Tanja Kamin, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Tanja Oblak Črnič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Tanja Renner, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Thomas Luckmann, University of Konstanz
Tjaša Žakelj, Univerza na Primorskem
Valentina Hlebec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Vesna Leskošek, Fakulteta za socialna dela, Univerza v Ljubljani
Zala Volčič, Pomona College, Claremont
Zdenka Šadl, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Zlatko Skrbis, Australian Catholic University

Tehnična urednica / Technical editor:

Natalija Majsova, natalija.majsova@fdv.uni-lj.si

Urednica recenzij knjig / Reviews editor:

Nina Perger, nina.perger@fdv.uni-lj.si

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles: Janez Jug

Oblikovanje / Design: Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset: Polanca Mesec Kurdija

Tisk / Print: Biografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave
Marjan Hočevar
Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
Tel. /Phone: (+386) 1 5805 367
Elektronska pošta / e-mail: marjan.hocevar@fdv.uni-lj.si
Spletna stran / Internet: www.druzboslovne-razprave.org

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBIB.SI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts): • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Scopus • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovensščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturalologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

UVOD

INTRODUCTION

ZAPIS O SOCIOLOGIJI V ČASU PANDEMIJE

Marjan Hočevar

9

ČLANKI

ARTICLES

KO POLITIČNE UREDBE TRČIJO V ZASEBNOST: PRISILNA NUKLEARIZACIJA VSAKDANJEGA ŽIVLJENJA V KONTEKSTU EPIDEMIČNE IZOLACIJE /

When Political Regulations Crash into the Private Sphere:
The Forced Nuclearisation of Everyday Life
in the Context of Pandemic Isolation

Tanja Oblak Črnič, Alenka Švab

29

DEMOGRAPHIC AND SOCIOECONOMIC CHARACTERISTICS, HEALTH STATUS AND POLITICAL ORIENTATION AS PREDICTORS OF COVID-19 VACCINE HESITANCY AMONG THE SLOVENIAN PUBLIC / Demografski, socioekonomski, zdravstveni in politični napovedovalci oklevanja pred cepljenjem proti covidu-19 med slovensko javnostjo

Monika Lamot, Marina Tavčar Krajnc, Andrej Kirbiš

55

OSTATI ALI ODITI – DOŽIVLJANJA MEDNARODNIH ŠTUDENTOV V ČASU EPIDEMIJE BOLEZNI COVID-19 / Should I Stay or Should I Go? – Experiences of International Students During the Covid-19 Epidemic

Marija Milavec Kapun, Monika Kavalir,
Klavdija Kustec, Nace Pušnik

75

VREDNOTNA NAKLONJENOST DELU NA DOMU MED PREBIVALCI SLOVENIJE / Employees' Preference for Work from Home in Slovenia

Tilen Jernej Blatnik, Marjan Hočevar

101

**DRUŽABNOST, FIZIČNA DISTANCA IN INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE TEHNOLOGIJE V OBDOBJU
EPIDEMIJE SARS-COV-2 / Sociality, Physical Distancing
and Information-Communication Technologies
in the Period of the Sars-Cov-2 Epidemic**

Blaž Lenarčič, Rok Smrdelj

125

**DISTANCE LEARNING IN THE TIME OF THE COVID-19
PANDEMIC AND THE REPRODUCTION OF SOCIAL
INEQUALITY IN THE CASE OF MIGRANT CHILDREN /
Reprodukcija družbene neenakosti priseljenih otrok
med poučevanjem na daljavo v času pandemije COVID-19**

Barbara Gornik, Lucija Dežan,
Mateja Sedmak, Zorana Medarić

149

**BOURDIEU'S HAMMER: ON THE RELATIONS
BETWEEN HABITUS AND FIELDS / Bourdieujevo kladivo:
o razmerjih med habitusom in polji**

Nina Perger

169

**MUNDANEUM KOT SEMIOTIČNI KONDENZATOR:
IZZIVI INTERPRETACIJE KULTURNE DEDIŠČINE
V KONTEKSTU NJENE HIBRIDIZACIJE /
The Mundaneum as a Semiotic Condenser:
Challenges of Interpreting Cultural Heritage
in the Context of its Hybridisation**

Natalija Majsova

191

**MERITOKRACIJA MED MITOM, NORMO IN REALNOSTJO /
Meritocracy between Myth, Norm and Reality**

Frane Adam, Maruša Gorišek

217

**A HISTORICAL OVERVIEW OF RESEARCH INTO GENDER
AND LANGUAGE: FROM THE DEFICIT MODEL TO THE
SOCIAL CONSTRUCTIVIST MODEL / Zgodovinski pregled
raziskovanja spola in jezika: od modela primanjkljaja
do družbenokonstruktivističnega modela**

Jasna Mikić

239

HEALTHY, HAPPY TEENAGERS: DIFFERENCES IN HEALTH AND LIFE SATISFACTION AMONG SLOVENIAN, CZECH AND ITALIAN HIGH SCHOOL STUDENTS /Zdravi, srečni srednješolci: Razlike v zdravju in zadovoljstvu z življenjem med slovenskimi, češkimi in italijanskimi srednješolci

Julius Janáček, Daniel Šťastný,
Jindřich Jílek, Michaela Ulrichová

261

RECENZIJ E KNJIG
BOOK REVIEWS

Roman Kuhar (ur.): Identitete na presečišču kriz.
Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2019.

Faris Kočan

289

Jonathan Marks: Je znanost rasistična?
Maribor: Založba Aristej (Zbirka Dialogi), 2019.

Karmen Šterk

293

Stefan Collini: Zakaj potrebujemo univerze?
Ljubljana: Krtina, 2019.

Živa Kos

297

Rosie Ward in Jon Robison: Rehumanizing the Workplace.
San Francisco, CA: Conscious Capitalism Press, 2020.

Marko Orel

301

Shulamith Firestone: Dialektika spola: zagovor
feministične revolucije. Ljubljana: Založba *cf., 2019.

Anamarija Šiša

305

Jessa Crispin: Zakaj nisem feministka: feministični manifest.
Ljubljana: Založba Krtina, 2020.

Ana Reberc

309

Neil Smith: Nova urbana meja: gentrifikacija in
revanšistično mesto. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2019.

Klemen Ploštajner

313

Marjan Hočevar

ZAPIS O SOCIOLOGIJI V ČASU PANDEMIJE

1 Uvod

Po premisleku sem se odločil, da bom to besedilo označil ohlapno, kot zapis, ne kot običajen uredniški uvodnik. Naj bo ob tej priložnosti nekaj hibridnega. V času pandemije covida-19 se s to in drugimi uredniškimi zadregami soočajo tudi drugi uredniki, znajdejo pa se vsak po svoje. *Kam bi del?* Ugotavljam, da od začetka lanskega leta (2020) tudi uredniški uvodniki niso več »uvodniki«. Ker smo v čudnih časih, smo do normativnega reda malo, no, objestni. V običajnih časih periodične publicistike bi bila označba »zapis« gotovo tipološko problematična, ker: kam ga uvrstiti? Namreč, k standardnemu nagovoru v tej številki objavljenih člankov v kontekstu podajam še preliminarno sociološko refleksijo – pregledni komentar na sedanje objave v sociološki periodični publicistiki – in strnem »sociološki pogled«, kot ga zaznam. Refleksije zasedajo večji del zapisa. Razlog za odmik od običajne prakse uredniškega uvodnika je tudi dvojna posebnost te številke. Ne samo zato, ker gre za kombinacijo tematske in običajne izdaje (z nadaljevanjem v naslednji tematsko-redni izdaji), temveč ker je nastajala v izrednih in izjemnih družbenih razmerah, ki še trajajo in se še razvijajo. Saj je vsem nam očitno, pa vendar, po sociološko: pandemija covida-19 akutno prežema vse vidike kolektivne organiziranosti in praks posameznikov, vključno z načini znanstvenega komuniciranja. Dodaten razlog, zaradi katerega uvodnik ni standarden, je, da končujem triletno urednikovanje Družboslovnih razprav.

Ob priložnosti tega hibridnega zapisa brez oklevanja pomislim na klasično sociološko referenco, Marcela Maussa (1996) [1927–28] in njegove utemeljitve »totalnega družbenega dejstva« (*fait social total*), ko ena sama stvar ali dogodek zaposluje (zadeva) vse in vsakogar, delovanje inštitucij in ravnanje ljudi. Vsako družbeno dejstvo je enotnost strukture in delovanja.¹ Med sodobniki pa pomislim na radikalnega Bruna Latourja. Zanj so družbeni akterji vsi: ljudje in objekti, sistemi in njihovi deli, pa tudi različne tehnike znanja, ki skupaj tvorijo družbeno totalnost. Delitve na naravo in družbo, subjektivnost in objektivnost, racionalnost (tudi če je ta refleksivna) in iracionalnost se zlasti v izjemnih ali kompleksnih okoliščinah ne obnesejo, so totalnost (1993: 116–118). Nedavno

1. Z »googlanjem« sem kaj kmalu ugotovil, da asociacija z Maussom (v zvezi s pandemijo) ni izvirna.

je na vprašanje novinarja časopisa Observer (in Guardian) »ali se zamisel lahko širi (go viral) kot bolezen« odgovoril:

Covid nam je postregel z modelom kontaminacije. Pokazalo se je, kako hitro lahko nekaj postane globalno že s prenosom iz ust v usta. To je neverjetna demonstracija teorije omrežja. O tem poskušam prepričati sociologe že 40 let. Žal mi je, da sem imel tako zelo prav. Omrežnost nam pokaže, da o individualnem in kolektivnem ne smemo razmišljati, kot da gre za dve ločeni ravni. Zaradi velikih podnebnih vprašanj se lahko posameznik počuti majhnega in nemočnega. Toda virus nam daje lekcijo. Če se širi iz mojih v tvoja usta, lahko svet zelo hitro viraliziram. To spoznanje nas lahko ponovno opolnomoči (Latour v Watts 2020).

Pravzaprav ta dva avtorja navajam z namenom. Sta sociologa in nista. Vsak na svoj način, eden v preteklosti, drugi v sodobnosti, presegata disciplinarno in epistemološko »vrtičkarstvo« družboslovnega razpravljanja. Morda celo motita naš občutek »ontološke varnosti«, če si za pravo mero izposodim še Giddensov dramatični pojem iz zakladnice (1991).

To je bila prva »izjava o omejitvi odgovornosti« (*disclaimer*), ena še sledi. Zapis nadaljujem v bolj standardni obliki. Najprej podajam preliminarno refleksijo socioloških dokumentov (člankov, komentarjev, zapisov, uvodnikov, esejev) na temo pandemije covida-19² v bibliografskih bazah WOS in Scopus.³ Pri pregledovanju sem ugotovil, da leta 2020 v zvezi z dokumenti, ki obravnavajo pandemijo, te vrste zapisov avtorji označujejo kot pregledni komentar. Podrobneje ali vsaj čez prst sem pregledal približno tristo člankov v enaintridesetih revijah. Bolj kot na izčrpnost ali sistematičnost se za potrebe tega zapisa osredotočam na priložnostno »fenomenologijo pristopov« v periodičnem publiciranju in s tem naslavljam zgoraj orisano dilemo znanstvenega komuniciranja, predvsem pa »sociologije v času pandemije«. Nato predstavim članke v tej tematsko-redni številki in najavim tiste, ki sledijo v nadaljevalni tematsko-redni številki, prvi v letu 2021. Držim se pojma pandemija, ker je ubikvitarna.

2. Uporabil sem različno vključujoče iskalne nize oz. aktualne »pandemične« sintakse za leto 2020. Monografij v pregledani korpus ne štejem, čeprav jih je leta 2020 izšlo kar nekaj.

3. Večino teh (in drugih) dokumentov indeksira tudi spletni iskalnik Google Scholar, seveda z omejitvami (npr. nediskriminatornost do »predatorskih« publikacij).

2 Publiciranje v razmerah »totalnega družbenega dejstva«

Vsepovsod-prisotnost (ubikvitarnost), načelo, ki ponazori zlitje časa in prostora, je v teh časih še bolj očitno. Ambivalentnost sedanjega dojemanja in organizacije tako posameznikovega vsakdana kot kolektivnega, družbenega časa/prostora je v tem, da živimo v razmerah sploščne dinamike sedanjosti, ko se nikamor ne premaknemo, obenem pa smo ujeti v hierarhijo časa in hitrosti. Na čuden način se prepletajo časovni in normativni vrstni redi. Na najvišji stopnici je takoj (*«on de double»*), šele nato v kratkem, kmalu ali v doglednem času. Kriatica *«publish or perish»* tako dobiva nove razsežnosti *«publish or perish right now and all the time»*.

V zadnjem letu avtorji/ice, zlasti iz tujine, ki želijo objaviti članek v naši reviji, po pravilu najprej (ali pa izključno) povprašujejo o trajanju postopka, ne da bi sploh predložili besedilo, sploh zdaj, ko je že nekaj let jasno, da smo v Scopusu, imamo t. i. odprti dostop, objavljamo brez finančnega nadomestila in nismo »predatorski«. Dileme o strategijah objavljanja ali »ciljanja revij« so v času pandemije covida-19 postale pravi podvig, kar je znanstveno preverjeno. Samo na to temo je bilo v letu 2020 objavljenih večje število recenziranih člankov (npr. Gupta in dr. 2020). Za ilustracijo: pred tedni sem dobil odrezav odziv ukrajinske avtorice, ki je sicer predložila okvirni naslov, ko je povpraševala o objavi: »Časovno ste nekonkurenčni,« pravi. Nekaj dni prej, preden sem se začel resneje ukvarjati z naravo tega zapisa, pa sem prejel daljše pismo doktorskega kandidata z resno dilemo tveganja. Ali svoje besedilo predložiti v revijo z odprtim dostopom, ki je »hitra« in bolje uvrščena, ali v tisto, ki je »počasna« in slabše uvrščena? Zapisal je tudi, da tretje, tj. možnosti APT (*article processing charges*) nima. Predvidevam, da raje tvega hitrost in je prepričan o visoki kakovosti svojega besedila, saj se od takrat ni več oglasil. Pri vsem tem gre za izražanje v tednih, celo dnevih, ne mesecih. Virusi se širijo nenadzorovano, hitro in povsod. Informacije, ki jih potencialni avtorji o našem postopku, zlasti časovnici, pridobijo iz virov na spletu, se gibljejo od dvanajst do štiriindvajset tednov. Dovolj je hitro »googlanje«, da izveš, kdo je v Scopusu hitrejši. Za družboslovje smo srednje hitri, za naravoslovje, tehniko in medicino zelo zelo počasni.

Scopus, Elsevierjeva zbirka izvlečkov in citatov, indeksira torej tudi revijo Družboslovne razprave. Analizirajo in klasificirajo nas različne spletne platforme in direktoriji, nekateri med njimi so nepridobitniški ali »skupnostno vzdrževani«. S takimi je prijetno sodelovati, čeprav vse to jemlje čas. V bibliometričnem pogledu (sodeč po navedbah v teh platformah) smo po citiranosti nizko uvrščeni (citirani), po zanesljivosti in kakovosti postopka pa visoko. Potencialni avtorji

informacije pridobivajo neposredno od nas in od tistih, ki so v reviji objavljali (nameravali, poizkusili objavljati) članke. Eden takšnih je Direktorij revij z odprtim dostopom (DOAJ), njihovo poslanstvo pa je »povečati prepoznavnost, dostopnost, ugled, uporabo in vpliv kakovostnim, recenziranim znanstvenim revijam z odprtim dostopom.«⁴ DOAJ je zaradi posredne kritike korporativizacije ter s tem komercializacije znanstvenega založništva in promoviranja »alternativne bibliometrije« vsaj občasno trn v peti velikim v poslu.

Elsevier, informacijsko-publicistična korporacija, ki je lastnica stotine periodičnih publikacij v znanosti in upravlja spletno stran Science direct, je (v dobrem in slabem) osnovni delovni pripomoček raziskovalcev. Na repozitoriju PubMed Central v angleščini in mandarinščini od januarja 2020 objavljajo sproti posodabljana pravila objavljanja v periodičnem tisku (sem sodi tudi spletni »tisk«). Revije, zlasti medicinske, v spletni verziji na vstopni strani s privzeto, generično aklamacijo Svetovne zdravstvene organizacije (WHO) z grafičnim simbolom nevarnosti (trikotnik s klicajem) opozarjajo: »Covid-19 je nastajajoča, hitro razvijajoča se situacija« (*»Covid-19 is an emerging, rapidly evolving situation«*). To prakso lahko ponazorim z nekoliko prirejenim ljudskim izrekom: »Več muh na en mah.« V tem primeru gre za značilno mešanico normativnega opozarjanja, zagotavljanja ali pričakovanja etičnih načel in samozaščitnega ravnanja pri omejevanju poslovne odgovornosti ob zavedanju, da je krajšanje ali poenostavljanje procesa publiciranja lahko tveganje za ugled posamičnih revij, baz podatkov in korporacije v celoti. V uglajenem korporativnem komunikacijskem slogu je poudarjen menjalno-daritveni pomen družbene odgovornosti takojšnjega in neoviranega javnega informacijskega dostopa do predrecenziranih (redkeje recenziranih) dokumentov, če niso v sistemu odprtega dostopa.⁵ Publicistične in informacijske korporacije se na ta način odzivajo na vse številnejše kritike, ki kot posledico hitenja in diktata hitrosti razkrivajo šibke ugotovitve ali nejasne zaključke objavljenih študij, celo »lažne študije«.

Bibliometrične ocene tega fenomena se sicer razlikujejo glede na zajem korpusov v bazah, klasifikacijo dokumentov in čas zajetja. Število člankov, komentarjev in uvodnikov s težnjo po še pospešeni eksponentni rasti je vsekakor povezano tudi z večkratnikom krajšanja postopkov objavljanja. Za medicinske periodične publikacije (ki npr. vključujejo sociologijo medicine) je ocena, da se je čas med oddajo in objavo v povprečju zmanjšal za polovico, vendar tudi za petkrat (npr. z nekaj tednov na šest dni). So primeri, ko se postopek meri v

4. Izvorno direktorij financira Open Society v Budimpešti, univerza v Lundu pa ga vzdržuje.

5. Glej: *Novel Coronavirus Information Center* (Elsevier 2020) in utemeljitev dostopa do gradiv.

urah. Največji delež zmanjšanja števila dni med oddajo in objavo člankov je bil posledica skrajšanja časa recenziranja (Monaghan 2020). Aristovnik in dr. (2020) v bibliometrični analizi baze Scopus za prvo polovico leta 2020 ugotavljajo, da je delež družboslovnih in humanističnih dokumentov v celotnem korpusu nizek (8,3 %), obenem pa je glede na druge znanstvene discipline za leto 2020 porast največji (138,7 %).

3 O čem pišejo sociologi v času pandemije (in o njej)?

Seveda je tudi o samoocenjevanju sociološkega (družboslovnega) publiciranja v času pandemije covida-19 kar precej objav (in veliko komentiranega, zapisanega), manj tistih v bibliometričnem (Nasir in dr. 2020)⁶ in več v analitičnem duhu. Kdor ni popoln/a specialist/ka in ne prav »filozofski/a« po naravi, se raje suvereno drži svojega »vrtička«. Vsekakor je to, seveda povsem brez cinizma, dobra strategija, tudi v kontekstu zgornjega ozira na periodično publicistiko. So pa v času izjemnih pospeškov poglobljenejša – denimo teoretske ali konceptualne – analize pogumno dejanje, saj takšno početje pomeni preveliko porabo časa za pisanje s tveganjem za (zakasnelo) objavo.

Tu podajam preliminarno, kolikor se da strnjeno refleksijo/pregled sociološke periodične publicistike v letu 2020, razvrščene v tri kategorije. Ne gre za klasičen oz. izčrpen in sistematičen pregled literature. Izstopajoče poglede ali ugotovitve navajam v celoti, nekatere so vključene v besedilo kot splošne reference. Razen hitrega pregleda ožjih, specializiranih subdisciplinarnih člankov se v te nisem posebej poglobljal (tudi v svojega ne), čeprav so nedvomno prav ti neposredno in takoj uporabni pri obvladovanju kriznega dogodka. Večina člankov v tej izdaji sodi v to kategorijo, in nad tem sem kot urednik navdušen. O pomenu empiričnih študij priča sorazmerno visoka citiranost v visoko rangiranih revijah, vsekakor večja ter v »boljših« revijah kot pri splošnejših, konceptualnih in teoretskih člankih.

Pri tistih člankih, ki sem jih bral bolj temeljito, sem se osredotočil na kategorizacijo treh ohlapno opredeljenih, vendar po moji oceni jasno razvidnih socioloških perspektiv oz. kategorij, ki sem jih zaznal s konstruiranjem nekaj iskalnih nizov (sintaks). Te kategorije sem naslovil: temelji narave in družbe, organiziranost in integracija ter tveganje in negotovost. Kronskega dvojca sociologije, neenakosti (slojevitosti) in različnosti (kulture), nisem posebej obravnaval, ker sta vseprisotni. Urednikovanje revije mi je, vsaj tako se mi zdi, izostrilo občutek za perspektivo

6. To je ena redkih bibliometričnih študij obravnavanih tematik v kontekstu pandemije covida-19: *A Bibliometric Analysis of Corona Pandemic in Social Sciences: A Review of Influential Aspects and Conceptual Structure*.

in preglednost. Tudi pri zasnovi iskalnih nizov po bibliografskih bazah sem bolj suveren. Zaradi presekov je zadetkov manj, so pa bolj (ne pa popolnoma) zanesljivi. Da o praktičnosti pri prihranku časa ne izgubljam besed. Pregledal sem toliko objavljenega gradiva, kolikor mi je dopuščal čas. No, čas me je kar malo povozil, ker sem za namen pisanja kar dosti tuhtal. Tolaži me, da bom del tu zapisanega morda lahko unovčil s kakšno Sicris točko kje drugje, če se ne bom preveč obotavljal. Tu podajam drugo »izjavo o omejitvi odgovornosti«. Refleksije, ki sledijo, so nastale »v razvijajoči se situaciji«.

3.1 Temelji narave in družbe

Pandemija je kompleksen pojav, saj je vedno točka artikulacije med naravnim in družbenim, med racionalnim, čustvenim in fizičnim. Razkriva pa tudi, da je vse povezano z vsem ostalim. Soočamo se z vsepovsod prisotnimi tveganji, ki bistveno zabrišejo razliko med družbenim in naravnim.

S takšnimi in podobnimi udarnostmi avtorji/ce v teh časih »otvorijo« besedila. Povezanost narave (okolja) in družbe (kulture) je dejansko najpogostejša, ponekod sicer bolj demonstrativna, drugod ključna pojasnjevalna osnova konceptualne in teoretske sociološke misli o pandemiji covida-19 v letu 2020. Sem štejem tudi tista besedila, ki utemeljujejo ne pokroviteljsko, temveč »organsko« potrebo po čez-, med- ali multidisciplinarnosti. Nasploh je pogosta raba biologičnih pojmov in ponazoritvenih prilik. Tu ni presenečenja. Bolj je zanimivo, da je te članke precej intuitivno mogoče uvrstiti v dve skupini. V prvi so tista besedila, v katerih avtorje/ice pri obravnavi takšne povezave v središče postavijo samorefleksijo, introspekcijo in preizpraševanje o naravi družbenosti tako na osebni kot na družbeni ravni. Primer takšnega razmisleka, vzetega iz enega od člankov: »/V/ sedanjem trenutku poskušamo kot sociologi razumeti, teoretizirati in kontekstualizirati ta čuden pojav, da ga sociološko uokvirimo.« V drugi skupini so, nasprotno, tista besedila, ki samozavestno »komunicirajo« (skoraj žugajo) navzven kronski dokaz o nujnosti vključevanja družboslovne perspektive v prakso. Primer tega razmisleka: »/T/a gospodarska, socialna in zdravstvena kriza ima resne in globoke posledice, ki sprožajo vprašanja o prispevku družbenih ved, ki ga oblikovalci politike ne mobilizirajo v zadostni meri.«

Kar nekaj je tudi preizpraševanja o znanosti nasploh in klicu po revidiranju znanstvene prakse, tako da bi bila ta bolj občutljiva za prepoznavanje heterogenih navez ljudi in neljudi v planetarnem okolju. V dodatno skupino uvrščam tiste avtorje/ice, ki se kot sociologi/nje že tako ukvarjajo z naravo (okoljem, fizičnim prostorom) ali drugimi specialnostmi, vezanimi nanjo, ali pa so predstavniki biologičnih smeri v sociologiji. Vendar pa ta skupina po številu dokumentov sploh ni prevladujoča. Še bolj je zanimivo, da pri obeh skupinah – pri dodatni je to

razumljivo – izstopa povezano preizpraševanje o naravi družbe (združevanja) in družbe v naravi (medodvisnosti). Pri tem je pri več avtorjih/icah značilno medsebojno kontekstualno soočanje in primerjava kanoničnih socioloških paradig, kot npr. v tem navedku: »/M/edtem ko se Durkheim (in tudi Parsons) osredotoča na to, kakšna je notranja, ontološka struktura družbe, Luhmann postavlja epistemološko vprašanje o tem, kako vsak družbeni sistem prepozna zunanji svet, okolje« (Tada 2020: 453). Pričakovano je, da pri teh avtorjih izdatno nastopajo filozofi (ali »metateoretiki«) in s tem najširše filozofske dileme (Heidegger, Foucault, Habermas, Sartre, Derrida, Latour, izdatno tudi Žižek). Sorazmerno malo je »pandemskih« člankov, v katerih bi avtorji/ce izhajali/e iz klasične pozitivistične oz. objektivistične weberjanske pozicije v družboslovju, katerega namen je razložiti določene vzorce dogodkov (pojavov) ali njihovih izidov, ne pa splošnih teorij o tem, kaj kaj povzroča. Vseeno je v tem kontekstu vredno omeniti po številu objav sodeč »glasno«, toda zdi se, da homogeno skupino sociologov, ki problematizirajo aktivistično in politično vlogo sociologije v času pandemije in nasploh. V enem od »pozicijskih člankov« zapišejo: »Ali naj bo to aktivistična disciplina, namenjena neposrednemu ukvarjanju s socialnimi problemi, ali znanstvena disciplina, ki se zavzema za pridobivanje preverjenega znanja? Od ustanovitve sociologije obstajajo glede osnovne funkcije njenega znanstvenega področja delovanja napetosti. Avtorja želiva utemeljeno pojasniti ustreznost sociologije kot posebne oblike znanstvenih spoznanj v sedanjih časih, ne da bi pri tem zamenjevala njeno vlogo z neposrednim reševanjem neenakosti in krivic« (Serpa in Ferreira 2020).

3.2 Organiziranost in integracija

V objavah so močno zastopani (kritični) razmisleki in vprašanja o naravi družbene organiziranosti kot dejavnika pandemičnih odzivov. Kako se v takšnih trenutkih spreminjajo družbena strukturiranost, norme in upravljanje družbe? Ali je pandemija lahko »koristna« hevrstika za razumevanje družbene dinamike? Ali ta kolektivna izkušnja (dogodek, pojav, eksperiment) lahko privede do novih oblik solidarnosti (npr. globalnih), tako dobrih (npr. progresivnih) kot slabih (npr. retrogradnih), morda celo k povratku *mehanske solidarnosti* (Anderson 2020)? Koncept solidarnosti je v kontekstu (re)organizacije družbe in ravni družbenih organiziranosti predmet tistih, ki tematizirajo lokalne, nacionalne in globalne razsežnosti integracije. Sociološki klasiki se v teh člankih referenčno pojavljajo bolj v stranski vlogi, saj v večini nastopajo kot ponazoritvene figure klasičnih dilem integracije, samostojnosti, diferenciacije, solidarnosti in dialektike ali prežemanja strukture in delovanja. V več člankih, vendar v različnih kontekstih pandemije je obravnavan izziv koordinacije in harmonizacije v družbah z visoko

stopnjo funkcionalne diferenciacije. Ali se sodobne družbe v pogojih visoke specializacije, diferenciacije in sektorizacije vsaj začasno lahko reintegrirajo in kako? Predstavlja avtonomija podsistemov problem »upravljanja« kriznih pojavov. Ta in podobna vprašanja so v letu 2020 sprožila močno teoretsko debato predvsem v razmerju integracije in centralizacije v izrednih pogojih. Eden možnih odgovorov na ta izziv je Luhmannov sistemski pogled. Ta odstopa od klasičnega sociološkega pristopa in integracije ne pojasni kot referenco za enotnost, temveč kot sistemsko motnjo. Po tej definiciji je integracija »zmanjšanje stopnje svobode« zaradi pripadnosti družbi. Elena Esposito, ki brani sistemski pogled, meni, da v sedanjih razmerah pandemije ni smiselno razmišljati o več, temveč raje o manj integracije. Bolj kot morebitna reintegracija so pomembne osnovne družbene vrednote, ki dele družbe zedinijo ali povežejo v en sam (začasen) cilj. Za primer pomena skupnih vrednot za doseg cilja avtorica navede nezdržljive interese gospodarstva z ostrimi epidemiološko podprtimi omejitvami socialnih (prostorskih) stikov zaradi epidemioloških ukrepov (Esposito 2020: 5–17).

Pri člankih, ki obravnavajo problematično vzdržnost sedanje organiziranosti visokomodernih družb za obdobja naravnih kriznih pojavov, sta po pričakovanih pod analitičnim drobnogledom z vseh mogočih perspektiv pojma *racionalnost* in *refleksivnost* (posamično ali kot sintagma *refleksivna racionalnost*). Po številu pojmov v pregledanem korpusu besedil sta prav ta pojma med najpogostejše uporabljanimi kontekstualnimi pojmi (poleg *tveganja*), ne samo v besedilih o integraciji in družbeni organiziranosti, temveč nasploh. Vsebina teh razprav se v večini nanaša na preizpraševanje o neomajnem zaupanju v ekspertna znanja ter transformativne sposobnosti tehničnega in znanstvenega napredka (Giddens 1991). Prepričanje o sposobnosti refleksivno-racionalnega strateškega načrtovanja pri nadzoru tako naravnih pojavov kot družbenih procesov naj bi zagotavljalo kontinuirano in rutinizirano stabilnost sistema (Lusardi in Tomelleri 2020). Zdi se, da je prikladnost epistemologije modernosti (s sodobnejšimi različicami) res izjemna in da ne pojenja. Analitični potencial tako kritik kot afirmacij teorij družbene modernosti ima širok razpon, vse od mikroskopskih situacij (interakcij) vsakdanjega življenja do makroskopskih procesov, kot je okoljska kriza, vključno s pandemsko, kot posledice le-te. Tu izpostavljam enega zanimivejših kritičnih pogledov o rabi modernizacijskega argumenta pri pojasnjevanju sedanje pandemije:

Pandemija covid-19 je sociobiološka grožnja, ki povzroča dobro znano nevarnost zoonotske nalezljive bolezni. Vendar pa se covid-19 pojavlja v kontekstu pozne moderne in tako reproducira nekatere njene značilnosti – predvsem hitrost, s katero se virus globalno razširi. Kot take so okužbe

z zoonozami predmoderna grožnja, ki je preživela prihod moderne kljub uspehu novih higienskih in imunoloških politik, izvedenih konec 19. in na začetku 20. stoletja (Arias-Maldonado 2020).

3.3 Tveganje in negotovost

Prejšnji in ta razdelek bi brez tveganja lahko združili. Že preprost vpogled v podatkovno bazo Scopus (podobno velja za bazo Web of Science – WOS) razkrije povezanost ključnih pojmov (modernizacija, racionalnost, refleksivnost, tveganje, negotovost, Beck in pandemija covid-19). Medtem ko je za številne sociološke avtorje/ice besedil o pandemiji covid-19 Ulrich Beck samoumevna generična referenca, je drugim konceptualno izhodišče tematiziranja pandemije. Natančnejši pregled socioloških člankov pokaže bolj diferencirano sliko. Od 305 pregledanih člankov, ki obravnavajo pandemijo covid-19 v letu 2020, jih je sedem (pogojno devet) takšnih, ki svojo analizo pretežno ali v celoti gradijo na Beckovem konceptu tveganja, vendar je nemogoče z zanesljivostjo ugotoviti, v kolikšni meri gre v resnici zgolj na sklicevanje na izvorno Giddensovo pojasnjevanje reprodukcije negotovosti visoke modernosti. Nekateri ob tem problematizirajo aplikativne uporabnosti oz. metodološke šibkosti koncepta in se sklicujejo na kritiko, da ne gre za celovito teorijo, temveč da ima ta le določeno hevristično vrednost, bolj kot okvirni, splošni pojasnjevalni okvir, zlasti za obravnavo dolgoročnih okoljskih tveganj (Mythen 2018; Werron in Ringel 2020).

Iz pregleda virov, diskusij in analitičnih ugotovitev je mogoče sklepati, da en avtor in ena skupina avtorjev neposredno uporabita ta konceptualni okvir za preverjanje svojih hipotez. Tu navajam primer skupine raziskovalcev (Ferreira in dr. 2020), ki zagovarjajo koncept tveganja na osnovi argumenta o neposredni aplikabilnosti v praksi:

Analiza družbenih determinant zdravja vključuje dekonstrukcijo biomedicinskih predpostavk pri analizi socialnih determinant zdravja: epidemioloških dejavnikov tveganja. Tveganje se ne nanaša samo na poznavanje dane patologije, njen prenos in razvoj. Tveganje je osrednja kategorija pri obvladovanju javnih problemov, ki omogoča oblikovanje odzivov na družbene predstave o tveganju ter na negotovosti in možne nevarnosti, ki so jim posamezniki izpostavljeni. (Ferreira in dr. 2020)

Koncept tvegane družbe Ulricha Becka (1993) je nadaljevanje Giddensove teorije refleksivne modernizacije (1991). Tveganje in z njo povezana negotovost sta najbolj očitna manifestacija *refleksivne modernizacije*, prežemata vse in vsak vidik kolektivne družbene organiziranosti strukturiranosti družb in delovanja

akterjev. Organiziranost (visoko)moderne družbe je torej generator tveganja. Vendar očitno tveganje ni nujno samo moderno ali lastnost modernosti, kot prav na primeru pandemije covid-19 demonstrira zgornja navedba Aries-Moldanade (glej v razdelku 3.2). Razlika je v tem, da je bilo v predmodernih tipih družbene organiziranosti brez obstoja ekspertnih sistemov in znanj tveganje večinoma neizmerljivo. Takšen ekspertni sistem je visoko profesionalizirana sfera znanosti, ki temelji na racionalni presoji, omogoča merjenje in preglednost. Družbena modernost je torej tveganje zgolj racionalizirala. Kot ugotavlja Luhmann, ne more biti naključje, da se teorija tveganja razvija vzporedno z znanstveno specializacijo; več ko vemo, bolj se zavedamo, da je še veliko takega, česar ne vemo (Tada 2020). Zdi se, da Luhmannova dinamika sistema in okolja zopet ali vsaj okrepljeno pridobiva analitično težo, čeprav ali pa prav zato ker je obenem abstraktna in aplikabilna prav za primer pandemije covid-19 pri okoljskem »vdiranju« v sistem, ta pa mora razviti mehanizme zaščite.

Če koncept družbe tveganja lahko pojasni dogodek covid-19 le na manifestativni ravni, zakaj je torej tako »privlačen«? Zdi se, da je odgovor anticipacija negotovosti (ekstenzivno obravnavana pri Giddensu, še prej pri Mertonu in Gurvitchu), ki spremlja tveganje. Nekaj avtorjev pandemije dejansko ne obravnava kot pojav tveganja, temveč bolj kot *emergentno stanje negotovosti s potencialom nenapovedljivega trajanja*. Tveganje in negotovost je, kot poudarjajo nekateri po Giddensovem zgledu, treba pojasnjevati v njuni sistematični medsebojni povezanosti. O tem, kako je mogoče obvladovati tveganje, obstajajo različni načini, ki presegajo instrumentalno racionalnost. Enkratni dogodki z nevarnim, nepredvidljivim napredovanjem, kot je pandemija covid-19, povzročajo negotovost z motnjami občutka »ontološke varnosti« in lahko postanejo prelomnice v delovanju funkcionalno diferenciranih družb s spodbujanjem večjih sprememb v organiziranju družbenih razmerij. Za takšne dogodke pa ekspertni sistemi, vključno z znanostjo, nimajo večje napovedne moči, imajo tudi zgolj omejeno pojasnjevalno moč.

Trenutne razmere prvič v najnovejši zgodovini resno izzivajo kategorijo nepričakovanega (ne nujno nepredvidenega). Od samega začetka globalnega zavedanja o pandemiji covid-19 je prisotno verjetnostno ugibanje, v kolikšni meri bi ta dogodek lahko postal transformativen za organiziranje družb. Kot je znano, je Beck v svojih zadnjih delih globalizacijo družbenih sprememb namesto z latinsko *trans-formacijo* označeval z grško *meta-morfozo*, s čimer je družbeno procesualnost izdatno, ne samo v smislu prispodobne, biologiziral. Kako vizionar-sko! Ne glede na to, ali avtorji/ce besedil sledijo logiki Beckove razlage tveganja kot zgoraj navedena skupina raziskovalcev, je značilnost pomembnega dela člankov tematizacija pandemične negotovosti, kar ima očitno opraviti s časom

oz. problematiko temporalnosti. Za nekatere bi bile spremembe lahko začasne (sploh ker gre za občasen pojav), kar utemeljujejo z zgodovinskimi evidencami, ki so na voljo.⁷ Prevladujejo drugi, ki anticipirajo veliko bolj globoke in dolgotrajne posledice za delovanje družb in vsakodnevnih praks posameznikov.

Po refleksijah sociološke periodične publicistike v letu 2020 o pandemiji covid-19, ki je razvrščena v tri preliminarne kategorije, navajam navedbo enega bolj navdihujočih in obenem resolutnih socioloških besedil o tem, kar nas še čaka: *»Resnično celovita sociologija pandemije bi morala poglobljeno preučiti bogato paleto praks in metapraks, izslediti povezave in odnose ter biti sposobna zaznati kazalnike kontinuitete in sprememb«* (Werron in Ringel 2020).

4 Tematski članki – covid-19, prvi del

Kot sem omenil že v uvodu tega zapisa, bi se za uredniški uvodnik spodobilo, da vas, bralce, predvsem nagovorim k branju člankov in jih, kot se to običajno počne, povežem v smiseln kontekst. Namesto tega sem vas skoraj »prisilil« k branju refleksij, najprej o aktualnih »ozadjih« periodične publicistike, kot jih doživljam kot urednik revije, in nato še o sociološkem izplenu objav o pandemiji covid-19 v svetu. Upam, da vaš čas, če ste zapis brali, ni bil vržen stran. Upam tudi, da je razviden kontekstualni namen takšnega zapisa. Morda boste članke, ki so objavljeni v tej številki in tistih, ki sledijo v naslednji, brali z bolj odprtimi, primerjalnimi očmi.

Preden članke predstavim, naj na kratko pojasnim, zakaj niso vsi članki objavljeni v tej izdaji (številki). Ta izdaja je dvojna, tematska in hkrati redna. Leto 2020 je bilo za uredništvo Družboslovnih razprav res izjemno, nenavadno, naporno in občasno na meji vzdržnega. Poleg podviga pri pripravi in procesiranju »pandemskih« člankov je bil dotok »običajnih« večji kot običajno. Poziv za vložitev člankov smo, podaljšali, kar nam je delo še otežilo. Z nekaj članki, predvsem zaradi daljšega recenzentskega postopka, smo imeli precej dodatnega dela, zato so se nabrali zaostanki. Tu bi moral namesto množine uporabiti dvojino »sva imela veliko dela«, saj sva s tehnično urednico Natalijo Majsovo »sama za vse«. Brez nje ne bi bilo nič. Čas, čas in spet čas.

Tako predloženih kot potem v objavo sprejetih »pandemskih« člankov je bilo na koncu več, kot smo pričakovali. Vsi, tudi tisti, ki bodo objavljeni v naslednji, prvi (aprilski) in zopet dvojni, tematski in hkrati redni izdaji v letu 2021, so že pripravljeni, torej bodo res izšli. V tej izdaji (za leto 2020) torej objavljamo prvo skupino šestih tematskih člankov o pandemiji covid-19 in pet takih, ki sodijo v

7. Smrt Maxa Webra sredi leta 1920 je posledica usodne pljučnice zaradi pandemije španske gripe.

skupino rednih. V naslednji izdaji sledi še preostalih pet tematskih člankov in trije redni. Dva potrebujeta dodatne izboljšave. Dogovor o objavi tematskih člankov smo po temeljitem razmisleku sprejeli skupaj z novima sourednicama revije Tanjo Oblak Črnič in Natalijo Majsovo. Osnovna razloga za dve izdaji pa sta dva. Prvi je tehnični oz. logistični. Tehnika tiskanja bi bila finančno prezahtevna, saj bi zaradi obsega morali znatno okrepiti vezavo. Drugi razlog je uredniška tranzicija, ki je »časovno« zahtevna. Novi sourednici čaka v začetnem obdobju kar nekaj dela na posodabljanju revije, pri tem imata ambiciozne cilje. Po dogovoru bom v nadaljevalni, drugi izdaji gostujoči urednik.

Naj na koncu in končno predstavim zvezde v tej izdaji, članke. Bera je raznovrstna, posebej razveseljivo pa je, da je pri vseh člankih raziskovalna podlaga empirične narave. Tovrstne obravnave pojava so sedaj, ko še ne vemo povsem, »kam plovemo«, bolj primerne in takoj uporabne. Kot rečeno, za retrospektivno obravnavo še ni čisto pravi čas.

Ne morem si kaj, da ne bi tudi tu izpostavil časa. Ta je, kot ste – vsaj tisti, ki ste brali ta zapis v celoti – opazili, nekakšna rdeča nit refleksije o publicistiki o pandemiji covid-19, kar je, mislim, da razumljivo, *ker smo v pojavljajoči in razvijajoči se situaciji*. Mimogrede, stavim, da bo čas »novi obrat« v sociologiji.

Avorji/ce ste članke pisali/e med julijem in oktobrom 2020, empirična evidenca, kolikor gre za »čisti teren«, pa se večinoma nanaša na »prvi val epidemije«. V grobem so bili meseci »po prvem valu«, ko smo pričakovali umiritev ali vsaj blažje naslednje valove, morda celo konec tega čudnega družbeno-naravnega eksperimenta. Če se ozremo nazaj na zaznavo tveganja v poteku časa, so bili poletni meseci sicer negotovi, pa vseeno razmeroma brezskrbni, če jih primerjamo s tistimi, ki so sledili v »drugem valu« in jim na začetku leta 2021 še ni videti konca. Ob predpostavljani (in skorajšnji) preteklosti že pomislimo, kako bi lahko po počitnicah prešli v položaj udobnejših *ex post* racionalnih analiz – po pojavu. Ob branju člankov boste sem in tja zaznali ozadja teh za nazaj varljivih zaznav in občutenj, skupaj z raziskovalno skrbnim dokumentiranjem časa. Tisti, ki ste raziskovali terensko, zdaj, ko je bolj gotovo, da zadeva ni pretekla, verjetno že rekalibrirate raziskovalne zasnove.

Šest v tej izdaji objavljenih člankov lahko povzamem s ključnimi pojmi: reorganizacija vsakdana, nova družabnost, izzivi mobilnosti, delo in dom, integracija nemočnih in izzivi zaščite. Obravnave nakazujejo usmeritev k »sociologiji problemov« in pripadnost »javni sociologiji« (in družboslovju) v Sloveniji.

Tematizacija reprodukcije neenakosti, razumljivo, nikoli ne pojenja. Sodeč po pregledu sociološke publicistike v svetu, tudi ob sedanjem pandemičnem pojavu predstavlja znaten delež objav. Alenka Švab in Tanja Oblak Črnič na podlagi eksploratorne empirične poizvedbe z več vidikov (prakse, percepcije,

odnosi) obravnavata reorganizacijo vsakdanjega življenja v času spomladanske karantene. Ugotavljata, da so spremembe vsakdanjih praks znotraj družin oz. gospodinjstev pogojene predvsem z obstoječimi strukturnimi neenakostmi, zlasti spolno pogojeno asimetrično delitvijo dela doma. Izhajata iz teze o prisilni nuklearizaciji, ki označuje zaprtje navznoter v razmerah relokacije javnih funkcij v zasebnost doma ob prekinitvah sekundarnih socialnih vezi in skrbstvenih razmerij, zlasti javnih, vzgojno-izobraževalnih. Rezultati o spremembah vsakdana so predstavljeni na osnovi treh kategorij: glede na spolne, generacijske ter dohodkovne razlike in neenakosti. Ugotavljata tudi, da se poglobitev obstoječe družbene neenakosti odraža neenakomerno, vendar v vseh ključnih strukturnih dejavnikih: spolu, starosti, izobrazbi in dohodku.

Dalj trajajoče omejevanje fizičnega gibanja, t. i. demobilizacija, je za posameznika, skupine in družbo eden najbolj manifestnih dejavnikov reorganizacije vsakdanjega življenja, lahko pa odločilno vpliva tudi na reorientacije življenjskih prioritet, celo strategij institucij tudi z bolj dolgoročnimi posledicami. Problematika primarne, družbene mobilnosti je tesno povezana s sekundarnimi vidiki prostorske, selitvene, bivanjske in dnevne mobilnosti. Tudi ta tematika je v publicističnem letu 2020 izdano obravnavana. Mednarodna mobilnost visokošolskih študentov je dober primer večrazsežnostnih rekalibracijskih dilem v času pandemije covida-19, ki zadeva posameznike, konkretne institucije in državo. Marija Milavec Kapun, Monika Kavalir, Klavdija Kustec in Nace Pušnik obravnavajo primer mednarodnih študentov, ki so se v razmerah spomladanskega vala epidemije znašli pred dilemo: ostati ali oditi. Raziskavo so opravili v populaciji mednarodnih študentov v poletnem semestru 2019/20. Ugotavljali so razloge za odločitve študentov, da ostanejo v Sloveniji oz. da se vrnejo domov. Bolj kot različni razlogi v obe smeri so zanimivi predlogi, ki bi v prihodnje, tudi v običajnejših razmerah, v okviru nacionalne strategije internacionalizacije visokega šolstva pritegnili tuje študente k študiju v Sloveniji.

Reorganizacija vsakdana zadeva razmerje med bivanjskostjo (domom) in delom, torej spet mobilnostjo. Problematizacija tega razmerja gre v povezavi s pandemijo covida-19 v različne smeri: od reprodukcije neenakosti, informacijske dostopnosti, hibridizacije bivališča in delovišča, dediferenciacije časovne organizacije do fenomena »domocentričnosti« (glej še Hočevar 2020). Tilen Jernej Blatnik in Marjan Hočevar na podlagi statističnih evidenc in sklepanja na podlagi predhodnih raziskav o vrednotnih orientacijah v prostoru, zlasti bivanjskih navadah, obravnavata naklonjenost delu na domu med slovensko populacijo. Ugotavljata, da je prevladujoči tip bivališč in poselitve v družinskih hišah z razpršeno poselitvijo, bližino narave in v povprečju dobro telekomunikacijsko opremljenostjo gospodinjstev dober kazalec predvidevanja o naklonjenosti delu

na domu v Sloveniji. Dodaten razlog najdeta v nizki pripravljenosti slovenske populacije do selitvene mobilnosti in obenem šibki dejanski selitvenosti ter v prevladujočih socialnih stikih, vezanih na prostorsko bližino.

Sociologi po svetu so se razumljivo izdatno razpisali o pomenu ter zlasti enačenju socialne in prostorske distance v času epidemičnih ukrepov. Ta tematika je eno najočitnejših utemeljevanj o pomenu discipline za širše razumevanje narave družbenosti in za kritiko prevladujoče, celo normativne semantične medikalizacije. Blaž Lenarčič in Rok Smrdelj postavita družabnosti v kontekst informacijsko-komunikacijske tehnologije (IKT). Z metodo netnografije ugotavljata komplementarnost in nadomestljivost fizičnega z virtualnim prostorom, tj. v kolikšni meri fizična bližina ni več predpogoj za vzpostavitev in vzdrževanje družabnih dinamik. V preučevanem obdobju evidentirata razvijanje različnih družabnih dinamik. Navajata prakse vzpostavljanja povezav za podporo pri premagovanju stisk, povezanih z omejevanjem druženja v fizičnem prostoru, ter izpostavita aktivnosti, namenjene specifičnim družbenim skupinam, in načine prenosa že obstoječih aktivnosti iz fizičnega v kibernetski prostor. Avtorja sta prišla do sklepa, da je v obdobju razglašene epidemije med marcem in majem 2020 le manjši delež ljudi občutil pomanjkanje družabnih stikov. V kontekstu zaznave poteka časa, ki sem ga izpostavil na začetku predstavitve člankov v tej izdaji, bi bilo zanimivo sedanje in prihodnje spremljanje ocen večkratnega ali trajnejšega nadomeščanja virtualnih stikov s fizičnoprostorskimi.

Kot ugotavljajo številni/e avtorji/ce po svetu, je zapovedano omejevanje mobilnosti za določene ali specifične družbene skupine bolj kot za druge neposredno povezano z reprodukcijo neenakosti. Barbara Gornik, Lucija Dežan, Mateja Sedmak in Zorana Medarić so raziskovale vpliv zaprtja slovenskih šol v času pandemije covida-19 na integracijo priseljenih dijakov. Ugotavljajo, da sta zaprtje šol in šolanje na daljavo prispevala k poglobljanju razlik med priseljenimi in nepriseljenimi učenci. V kvalitativno zasnovani raziskavi med učiteljicami ter priseljenimi dijaki in dijakinjami so avtorice prišle do sklepa o ključnih težavah: jezikovnih ovirah, ki onemogočajo uspešno šolsko delo priseljenih učencev, in tehničnih omejitvah, s katerimi se soočajo. Izobraževanje kot integracijo v lokalno okolje nasploh omejujeta pomanjkljiva digitalna pismenost teh dijakov/inj in pomanjkljiva tehnična oprema. Po prepričanju avtoric bi bilo načelo medkulturnega izobraževanja eden ključnih ukrepov za soočanje s potrebami priseljenih učencev.

Predvidevam, da bo zadnji prispevek, ki ga predstavljam, med vami, bralci te tematske izdaje, vzbudil res veliko pozornost, tako po profesionalni kot po povsem osebni plati. Če napačna raba socialne in prostorske distance v praksi morda ne vznemirja širše javnosti, političnih odločevalcev in skrbnikov javnega

zdravja v Sloveniji, bi se vsaj pri evidenci o oklevanju ljudi pri cepljenju proti bolezni covid-19 morali mobilizirati takoj. Kot kažejo rezultati različnih raziskav v preteklosti, ima Slovenija enega višjih deležev oklevanja proti cepljenju na svetu, podobno drugim državam v vzhodni Evropi. Monika Lamot, Marina Tavčar Krajnc in Andrej Kirbiš so na podlagi spletne empirične poizvedbe na vzorcu, pridobljenem po metodi snežne kepe med marcem in aprilom 2020, ugotavljali napovedovalce namer demografske, socioekonomske, zdravstvene in politične orientacije za cepljenje proti virusu, ki povzroča covid-19, med prebivalci Slovenije. Rezultati kažejo, da so cepljenju najmanj naklonjene ženske v starostni skupini med 30 in 39 let, nižje izobraženi, samozaposleni in nezaposleni, subjektivno zdravi in sredinsko politično usmerjeni. Avtorici in avtor so prepričani, da bi morale agencije javnega zdravstva in vlada pri svojih kampanjah ter promocijah ozaveščanja javnosti o cepljenju nasloviti predvsem te skupine prebivalstva. Vzpodbudna je tudi ugotovitev, da so cepljenju bolj naklonjeni tisti, ki jih bolezen najbolj ogroža.

5 Redni članki, prvi del

Predstavitev rednih člankov v tej izdaji predstavljam na koncu in na kratko. Nekaj časa sem okleval: ali bi vrstni red obrnil, morda našel skupne točke med temi in tematskimi članki ter jih »pomešal«? Na koncu sem prišel do sklepa, da se bom pri tem držal norm znanstvenega publiciranja. Uvodniki, ki nimajo vsebinsko utemeljene logike povezanosti med članki, se mi tudi kot bralcu ne zdijo primerni. V letu 2020 sem takšnih zaznal kar nekaj, saj nismo edina revija, ki po sili razmer objavlja tematske članke in članke iz rednega dotoka. Čeprav je načeloma »vse povezano z vsem drugim«, je ta izrek vedno smiseln le v pravem kontekstu.

Ko sem ob priložnosti retrospektive urednikovanja v zadnjih treh letih pregledoval predhodne izdaje, se mi po eni strani dozdeva, da so članki v tej redni izdaji med boljšimi, zato mi je malo žal, da niso tudi oblikovno bolj »v ospredju«. Po drugi strani pa kakovostno besedilo v znanstveni publicistiki k sreči ni (toliko) podvrženo vizualnim zapovedim, čeprav se, kot sem potožil z refleksijami v uvodu tega uvoda, tudi tu gibljemo v nevarnih območjih.

Nina Perger s kritično zaznavo obravnava Bourdiejevo konceptualizacijo razmerja med habitusom in polji z opiranjem na Lenskijev koncept statusne kristalizacije in Lederjevim konceptom disfunkcionalno prisotnega telesa. Natalija Majsova na primeru razstavnega središča Mundaneum v Belgiji problematizira trend hibridizacije dediščinskih institucij z zabrisovanjem meja med knjižnicami, muzeji in arhivi. Frane Adam in Maruša Gorišek preizprašujeta pojem meritokracije,

pri tem pa se osredotočita na vrednotenje zasluga in profesionalne verodostojnosti, ko gre za vprašanje alokacije človeških virov v družbi znanja. Jasna Mikić predstavi izčrpen zgodovinski pregled ter novejša pristopa pri raziskovanju razmerja med spoloma in jezikom. Osredotoči se na manjvrednost in značilne slabšalne konotacije »ženskega jezika«. Julius Janáček, Daniel Šťastný, Jindřich Jílek in Michaela Ulrichová na študiju primera raziskujejo razmerja med telesnim in duševnim zdravjem ter zadovoljstvom z življenjem srednješolcev s Češke, iz Italije in Slovenije. Ugotavljajo podobnost med dejavniki dobrega počutja med slovenskimi in češkimi dijaki ter razlike pri italijanskih dijakih.

Literatura

- Anderson, Patricia (2020): A Return to Mechanical Solidarity. Panic Hoarding and Social Media in the Time of Pandemic. *Crossing Borders: Student Reflections on Global Social Issues*, 2 (1): 11–30.
- Arias-Maldonado, Manuel (2020): COVID-19 as a global risk: Confronting the ambivalences of a socionatural threat. *Societies*, 10 (4): 92.
- Aristovnik, Aleksander, Ravšelj, Dejan, in Umek, Lan (2020): A Bibliometric Analysis of COVID-19 across Science and Social Science Research Landscape. *Sustainability*, 12 (21): 9132.
- Esposito, Elena (2020): Systemic integration and the need for de-integration in pandemic times. *Sociologica*, 14 (1): 3–20.
- Ferreira, Carlos Miguel, in drugi (2020): The COVID-19 contagion–pandemic dyad: A view from social sciences. *Societies*, 10 (4): 77.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford: Stanford University Press.
- Gupta, Latika, Gasparyan, in drugi (2020): Scholarly publishing and journal targeting in the time of the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) pandemic: a cross-sectional survey of rheumatologists and other specialists. *Rheumatology international*, 40 (12), 2023–2030.
- Hočevnar, Marjan (2020): Družbeno in biofizično okolje: dom in delo v razmerah zapovedane virtualizacije. V M. Ignjatović, A. Kanjuo Mrčela, R. Kuhar (ur.): *Zbornik Slovenskega sociološkega srečanja*: 261–266. Ljubljana Slovensko sociološko društvo.
- Monaghan, Lee (2020): Pandemic publishing: Medical journals. *Coronavirus (COVID-19), pandemic psychology and the fractured society: a sociological case for critique, foresight and action*. *Sociology of Health & Illness*, 42 (8): 1982–1995.
- Latour, Bruno (1993): *We have never been modern*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Lusardi, Roberto, in Tomelleri, Stefano (2020): The Juggernaut of Modernity Collapses. The Crisis of Social Planification in the Post COVID-19 era. *Frontiers in Sociology*, 5: 118.

- Mauss, Marcel (1996) [1927-28]: *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: *Studia humanitatis*.
- Mythen, Gabe (2018): The critical theory of world risk society: a retrospective analysis. *Risk Analysis*, 2018. DOI: <https://doi.org/10.1111/risa.13159>.
- Nasir, Adeel, in drugi (2020): A Bibliometric Analysis of Corona Pandemic in Social Sciences: A Review of Influential Aspects and Conceptual Structure. *IEEE Access*, 8 (133): 377–402.
- Serpa, Sandro, in Ferreira, Carlos Miguel (2020): Sociology: Tension between Science and Militant Activism? *Journal of Educational and Social Research*, 10 (6): 1–1.
- Stanković, Stefan (2020): Social after pandemic distortion: towards thinking in planetary terms. *Sociološki pregled, Beograd*, 54 (3): 1008–1038.
- Tada, Mitsuhiro (2020): How Society Changes: Sociological Enlightenment and a Theory of Social Evolution for Freedom. *The American Sociologist*, 51: 446–469.
- Werron, Tobias, Ringel, Leopold (2020): Pandemic Practices, Part One. How to Turn “Living Through the COVID-19 Pandemic” into a Heuristic Tool for Sociological Theorizing. *Sociologica*, 14 (2): 55–72.

Viri

- Elsevier (2020): Novel Coronavirus Information Center. Dostopno prek: <https://www.elsevier.com/connect/coronavirus-information-center> (21. 1. 2021).
- Social Science Data Archives (2020): *Current Studies on COVID-19*. Dostopno prek: <http://adp.fdv.uni-lj.si/eng/uporabi/covid-19/raziskave/> (21. 1. 2021).
- Watts, Jonathan (2020): Bruno Latour: ‘This is a global catastrophe that has come from within’ – Interview. *The Observer – Coronavirus*. *The Guardian*, 06. 06. 2020. Dostopno prek: <https://www.theguardian.com/world/2020/jun/06/bruno-latour-coronavirus-gaia-hypothesis-climate-crisis> (21. 1. 2021).

ČLANKI

ARTICLES

Tanja Oblak Črnič, Alenka Švab

KO POLITIČNE UREDBE TRČIJO V ZASEBNOST: PRISILNA NUKLEARIZACIJA VSAKDANJEGA ŽIVLJENJA V KONTEKSTU EPIDEMIČNE IZOLACIJE

IZVLEČEK

Članek se ukvarja z analizo spremenjene intradinamike vsakdanjega življenja zaradi prvega vala epidemije covid-19 in posledične karantene spomladi 2020. Na podlagi podatkov kvantitativne eksploratorne raziskave, izvedene v aprilu 2020 preko spleta na vzorcu 711 respondentov, o vsakdanjem življenju v času spomladanske karantene smo raziskovali spremembe vsakdanjih praks, odnosov, (duševnega in fizičnega) zdravja in počutja, percepcije obdobja v karanteni in vpliv karantene na (družbene) neenakosti (spol, starost, izobrazba, dohodek). Rezultati kažejo, da je reorganizacija vsakdanjega življenja v spomladanski karanteni prinesla določene spremembe vsakdanjih praks, ki pa so, kot smo domnevali, vendarle utemeljene v obstoječih strukturnih neenakostih, v kontekstu družine gre predvsem za neenakosti po spolu v delitvi družinskega dela.

KLJUČNE BESEDE: družine, gospodinjstva, vsakdanje življenje, družinske prakse, epidemija, covid-19

When Political Regulations Crash into the Private Sphere: The Forced Nuclearisation of Everyday Life in the Context of Pandemic Isolation

ABSTRACT

The article deals with an analysis of the changed intradynamics of everyday life as a result of the Covid-19 epidemic and the consequent quarantine in spring 2020. Based on data from a quantitative exploratory survey conducted online in April

2020 on a sample of 711 respondents regarding everyday life during the spring quarantine, we analysed changes in daily practices, attitudes, (mental and physical) health and well-being, perceptions of the quarantine period, and the quarantine's impact on (social) inequalities (gender, age, education, income). The results show the reorganisation of everyday life during the quarantine in spring has led to certain changes in everyday practices, which, as we assumed, are embedded in previously existing structural inequalities; in the family context, mainly gender inequalities are seen in the division of family-related labour.

KEY WORDS: families, households, everyday life, family practices, epidemic, Covid-19

1 Uvod: spremenjeno vsakdanje življenje družin

Od sredine marca do konca maja 2020 je Vlada Republike Slovenije v kontekstu vsesplošne nacionalne zaščite pred epidemijo virusa Covid-19 sprejela vrsto ukrepov, ki so neizogibno posegli v naše zasebno življenje in s tem močno predrugali predhodne vsakdanje prakse. Omejila je fizično mobilnost oseb, izobraževalne ustanove od vrtcev do univerz, kulturne institucije ter številne športne in druge prostočasne organizacije so bile popolnoma zaprte. Gibanje je postalo zamejeno na lokalne občinske meje, druženje in socialni stiki pa na člane družin oz. gospodinjstev. Službene aktivnosti ter šolske in študijske obveznosti so se z modelom »dela na daljavo« preselile v zasebno sfero doma. Posledično so se bivalna okolja kot prvenstveno zasebni in intimni prostori interno hibridizirala, ko so delo, služba in šola za nedoločen čas postali neizogiben del zasebnega vsakdana, obenem pa so se navzven dezintegrirala in atomizirala. Pred nami se je odvijal neke vrste socialni eksperiment tako na makro- kot tudi na mikro-ravni. Vsakdanje življenje, sicer zaznamovano z rutinskostjo in samoumevnostjo, so posebne okoliščine preoblikovale do te mere, da so pred posameznike/-ce postavile številne izzive ter zahteve po hitri reorganizaciji najbolj samoumevnih in ustaljenih vzorcev vedenja in odnosov. V prvi vrsti je to zahtevalo nove prilagoditve skrbstvenih razmerij tako znotraj gospodinjstva oz. družine kot izven njega.

V članku obravnavamo posledično spremenjeno intradinamiko vsakdanjega življenja in na videz utrjenih vsakdanjih praks. Zanima nas, kako so se na transformacije vsakdanjega življenja odzivali člani gospodinjstev: kako so tovrstne zunanje okoliščine izkusili, sprejeli in doživljali ter kakšne vsakdanje strategije so oblikovali v soočanju z novonastalimi okoliščinami in zahtevami v sferah dela in družine. Ožje gledano nas zanima, kako so sprejeti ukrepi v času izolacije

predrugčili vsakdanjo dinamiko znotraj družin oz. gospodinjstev, delitev dela, obstoječe vzorce in navade ter v kolikšni meri so posegli v medosebne odnose in izkustva. Domnevamo, da so se izoblikovale specifične vsakdanje družinske prakse (Cheal 2002; Morgan 2011a; 2011b; Silva in Smart 1999), ki jih »sestavljajo vsa običajna, vsakdanja dejanja, ki jih počnejo ljudje, če imajo namen imeti določen učinek na druge družinske člane« (Cheal 2002) oz. člane gospodinjstva. Te prakse so pomagale v tednih po uvedenih ukrepih razmeroma hitro vzpostaviti novo rutino vsakdanjega življenja. Slednjo zagotovo tvorijo prakse, ki temeljijo na obstoječih značilnostih in strukturiranosti družine oz. družinskega življenja (predvsem asimetrična spolna delitev družinskega dela, povezanost življenj in izvendružinska podpora, še posebej v skrbstvenem segmentu družinskega dela ter usklajevanje zahtev dela in družine) ter na novonastalih zahtevah glede skrbi, varstva in izobraževanja otrok ipd.

V članku izhajamo iz teze o prisilni nuklearizaciji, zaprtju družin oz. gospodinjstev navznoter, prekinitvi vrste socialnih vezi, predvsem pa skrbstvenih razmerij, ki je paradoksalno pokazala na siceršnjo tesno prepletenost in obojesmernost skrbstvenih razmerij ne le znotraj širših družinskih oz. sorodstvenih in prijateljskih mrež, temveč tudi v relaciji do vzgojno-izobraževalnih in skrbstvenih institucij. Še bolj očitna je postala povezanost življenj (Giddens 1991) preko skrbstvenih in drugih socialnih razmerij.

V času karantene se je izoblikovala specifična situacija med drugim tudi zato, ker so se pretrgale vezi s širšim sorodstvom, še posebej s starimi starši, pa tudi sosedmi, prijatelji ipd., ki predstavljajo pomemben vir neformalne oblike pomoči in igrajo ključno vlogo pri usklajevanju obveznosti sfer dela in družine (Rener in dr. 2006; 2008), starši pa so ostali tudi brez možnosti uporabe različnih virov plačane pomoči (varovanje in skrb za otroke, pomoč pri šolskem delu, inštrukcije, pomoč pri opravljanju gospodinjstskih del ipd.). Hkrati so bile družini alocirane funkcije, ki jih sicer opravljajo omenjene vzgojno-izobraževalne in socialnovarstvene institucije. Tu ne gre zgolj za izobraževanje kot tako, temveč tudi za vrsto drugih skrbstvenih in socialnih dejavnosti (dnevno varstvo, nega, prehrana, različne oblike dodatnih šolskih in obšolskih dejavnosti, učna pomoč otrokom s posebnimi potrebami, socialnopedagoška oz. psihološka pomoč, vzgoja, socializacija, druženje itn.). Starši so dobesedno čez noč postali polno zaposleni ne le s službenimi¹ in svojimi siceršnjimi vsakodnevnimi obveznostmi, temveč tudi z varstvom in izobraževanjem otrok. V prid tezi o povečani

1. Tisti starši, ki so v času epidemije in karantene ostali delovno aktivni in niso (ali niso mogli) uveljavljati možnosti, ki jo je ponudila država, in sicer nadomestilo za izostanek od dela za namen varstva otrok.

obremenjenosti staršev govori tudi v Sloveniji zelo razvita kultura otrokocentričnosti in protektivnega otroštva (Furedi 2008; Švab 2017) z visokimi standardi glede starševanja in skrbi za otroke, ki se v izjemnih razmerah, kot je bila karantena, zagotovo niso znižali, temveč so se ob nastalih negotovostih kvečjemu še povečali.

Pri nastali situaciji ne moremo mimo dejstva, da so bile spremenjene okoliščine vendarle umeščene v obstoječe (strukturno pogojene) družbene kontekste, ki so, če ostanemo pri zasebnosti in družini, zaznamovane z različnimi sicer obstoječimi oblikami neenakosti (Chambers 2012; Silva in Smart 1999). V prvi vrsti je to v družinskem kontekstu prevladujoča spolno asimetrična delitev družinskega dela, ki jo kažejo dosedanje tuje in domače raziskave ter statistični podatki (glej na primer Kanjuo Mrčela in dr. 2016; Renner in dr. 2008). Tudi v Sloveniji še ni prišlo do enakopravne delitve družinskega dela med partnerjema, očetje pa se v skrb za otroke vključujejo le delno, pogojno in na specifične načine. Prevladuje podporni model očetovstva, v katerem očetje pri skrbi za otroke sodelujejo pretežno v asistentski oz. podporni vlogi, večino družinskih opravil pa prevzemajo ženske (Renner in dr. 2008). Domnevamo lahko, da so se v času epidemije ti vzorci še bolj izostrili in prinesli večkratno obremenjenost predvsem za ženske; ne le z gospodinjstvom in skrbstvenim delom, temveč tudi z obveznostmi, povezanimi z varstvom in izobraževanjem otrok na domu ter službenimi obveznostmi. V intradružinski dinamiki to lahko vodi do tenzij in stresnih situacij, ki jih otežujeta tudi prostorska situacija (pomanjkanje osebne prostora za umik, delo, učenje ipd.) in pomanjkanje drugih virov podpor, ki so družini sicer na voljo v vsakdanjem življenju. Kljub prisilni nuklearizaciji pa lahko sklepamo, da so se družine oz. gospodinjstva razmeroma hitro odzvala na novonastale okoliščine in omejitve, in sicer s taktičnim, iznajdljivim delovanjem in oblikovanjem inovativnih vsakdanjih praks (de Certeau 2007), ki so omogočile preživetje v izjemnih okoliščinah.

Na podlagi podatkov iz kvantitativne raziskave, ki je bila izvedena v času spomladanske karantene zaradi epidemije covid-19, skušamo v članku identificirati ključne značilnosti reorganiziranega vsakdana oz. vsakdanjih praks in pokazati na ključne neenakosti znotraj spremenjene družinske intradinamike, ki so se razkrile kot posledica novih družbenih okoliščin na mikroravni vsakdanjega življenja. Članek je v empiričnem smislu zato v osnovi eksploratorno usmerjen in predvsem deskriptiven, saj gre za eno prvih raziskav nepoznanega »fenomena v nastajanju«. Pokazati želimo na načine soočanja z vsakdanjimi obremenitvami in identificirati najbolj ranljive člene znotraj vsakdana. Pozornost je tako usmerjena na raven prevladujočih aktivnosti in spremenjenih praks, kot na primer na prakticiranje nakupovanja, opravljanje gospodinjstvih opravil in urejanja doma, ukvarjanja z otroki in službenimi obremenitvami, vse do skrbi za druge družinske

člane. Obenem je fokus na analizi izraženih percepcij o tem, kako je epidemija spremenila medosebne odnose in življenje družin: ali so se denimo odnosi med partnerji, otroki, starši in prijatelji ter sodelavci v obdobju karantene poslabšali, izboljšali ali ostali enaki. Analitično gledano je cilj prispevka tudi v identifikaciji najbolj izrazitih distinkcij znotraj obstoječih družinskih struktur v odnosu do delitve dela in pripadajočih asimetrij glede na starost, spol, izobrazbo in dohodek. Pri tem domnevamo, da je prisilna nuklearizacija v času izolacije poglobila obstoječe neenakosti in prinesla vrsto neenakih možnosti za soočanje s spremenjeno družbeno stvarnostjo že na mikroravneh vsakdana. Članek sklenemo s kritičnim premislekom o tem, da so sleherne družbene spremembe vedno tudi inherentno zasebne in da je ravno zaradi neenakih pozicij znotraj družbenega vsakdana nujno, da so politične odločitve družbeno inkluzivne in solidarnostno naravnane.

2 Opis poteka raziskave, metodologije in vzorca

Kvantitativna raziskava je bila izvedena med 18. in 20. aprilom 2020 prek spletnega panela JazVem.si družbe Valicon na priložnostnem vzorcu 771 polnoletnih prebivalcev.² Glede na ključne demografske karakteristike je struktura vzorca v raziskavi naslednja: 51 % respondentov je moških, 49 % je žensk. Največ vprašanih (21 %) je starih od 36 do 45 let, po 19 % je mladih od 26 do 35 let oz. od 46 do 55 let, po 16 % pa je starih od 66 do 75 let in od 56 do 65 let. Najmanjši delež respondentov (7 %) je mladih, starih od 18 do 25 let. Glede na doseženo izobrazbo ima največji delež vprašanih (51 %) zaključeno štiriletno srednjo šolo, dobra četrtina (26 %) višjo, visoko izobrazbo ali več, 23 % pa osnovnošolsko izobrazbo. Po statusu je večina vprašanih v vzorcu zaposlenih (58 %), četrtina (24 %) je upokojencev, nezaposlenih je 9 %, še šolajočih pa 6 % sodelujočih v raziskavi. Regijsko je najbolj zastopan osrednjeslovenski del, od koder je 26 % vprašanih, petina (20 %) jih prihaja iz Pomurske in Podravske regije, nato iz Koroške in Savinjske (17 % vprašanih), sledijo pa še Primorska s 14 %, Dolenjska s 13 % in Gorenjska z 10 % deležem vprašanih.

Glede na velikost gospodinjstev so v vzorcu v največji meri zajeta tri- in štiričlanska gospodinjstva (48 %), skoraj tretjina (29 %) je dvočlanskih gospodinjstev, 12 % je večjih gospodinjstev (5 oseb ali več) in najmanj (11 %) je enočlanskih gospodinjstev. Če pogledamo še podrobneje glede na družinsko strukturo, se izkaže, da veliko večino vzorca zajemajo gospodinjstva z otroki (skupaj 57 %),

2. Spletni panel Jazvem.si je največji spletni panel anketirancev v Sloveniji. Rezultati so reprezentativni za slovensko spletno populacijo od 18 do 75 let, in sicer po spolu, starosti, izobrazbi in regiji. Za pomoč tako pri zbiranju kot tudi sami analizi podatkov se avtorici zahvaljujeta sodelavcem podjetja Valicon, d. o. o.

od tega je skoraj tretjina (29 %) gospodinjstev z otroki, starejšimi od 15 let, 15 % gospodinjstev z otroki, starimi od 6 do 14 let, in 13 % gospodinjstev s predšolskimi otroki. Poleg teh je v vzorec vključenih še 8 % t. i. večgeneracijskih gospodinjstev, ki ne izključujejo prisotnosti otrok, in 4 % mladih in mladih parov (do 35 let). »Praznih gnezd«, torej gospodinjstev, iz katerih so se otroci že odselili, je slaba tretjina (30 %) vzorca, od tega jih je večina neaktivnih (19 %), 11 % je aktivnih praznih gnezd.

Anketna vprašanja smo sestavili v okviru raziskovalnega dela pri programski skupini Politološke raziskave (P5-0136), ki so vsebinsko zajemala tri večje sklope: v prvem smo želeli spoznati prevladujoče kanale medijske informiranosti v času epidemične izolacije, identificirati t. i. mnenjske voditelje med vprašanimi ter njihovo stopnjo in oblike vpletenosti v družbena omrežja. V drugem sklopu nas je zanimal vpliv izolacije na navade in aktivnosti vprašanih ter kakovost odnosov z drugimi, v tretjem pa je bil fokus na oceni ustreznosti sprejetih ukrepov in omeni njihovih dolgoročnih posledic. S kombinacijo razumevanja medijskih praks, počutja in sprememb v vsakdanu ter percepciji sprejetih političnih odločitev smo namreč skušali pridobiti poglobljen vpogled v epidemiološko situacijo znotraj domov.

Za tukajšnjo razpravo smo iz anketnega vprašalnika sistematično omejili fokus in izbrali zgolj določene podatke o odgovorih anketiranih, in sicer na vprašanja glede: 1. spremenjenih praks vsakdanjega življenja v času karantene; 2. spremenjenih odnosov, zdravja in počutja ter percepcije obdobja v karanteni; 3. vpliva karantene na (družbene) neenakosti (izbrani so starost, izobrazba in dohodek). Spremenjene prakse smo skušali identificirati z vprašanji o intenzivnosti konkretnih opravil oz. praks, pri čemer so nas še posebej zanimale razlike po spolu pri delitvi družinskega oz. domačega dela, pri službenih obveznostih, skrbi za druge sorodnike ter skrbi zase in za lastno zdravje, pa tudi glede druženja izven družine oz. gospodinjstva in preživljanja prostega časa. V drugem sklopu smo spremenjene odnose in počutje merili z vprašanji o lastni oceni splošnega počutja, duševnega in fizičnega zdravja, o percepciji odnosov s partnerjem/-ko, otroki, starši, prijatelji, sosedi in sodelavci. Tudi v tem delu raziskave je bil fokus na razlikah po spolu. V tretjem sklopu smo podrobneje analizirali še razlike v praksah, percepcijah in odnosih glede na starost, izobrazbo in dohodek, saj smo izhajali iz predpostavke, da so spremenjene razmere negativno vplivale na poglobljanje družbenih razlik. Domnevali smo, da so bili med starostnimi skupinami najbolj prizadeti mladi in stari; glede izobrazbe in dohodka pa, da se bodo prav tako pokazale določene statistično značilne razlike v spremenjenih praksah kot tudi pri odnosih in percepcijah sprememb, kar odraža reprodukcijo obstoječih temeljnih družbenih neenakosti.

3 Rezultati: Spremenjen vsakdan glede na spolne, generacijske in dohodkovne razlike

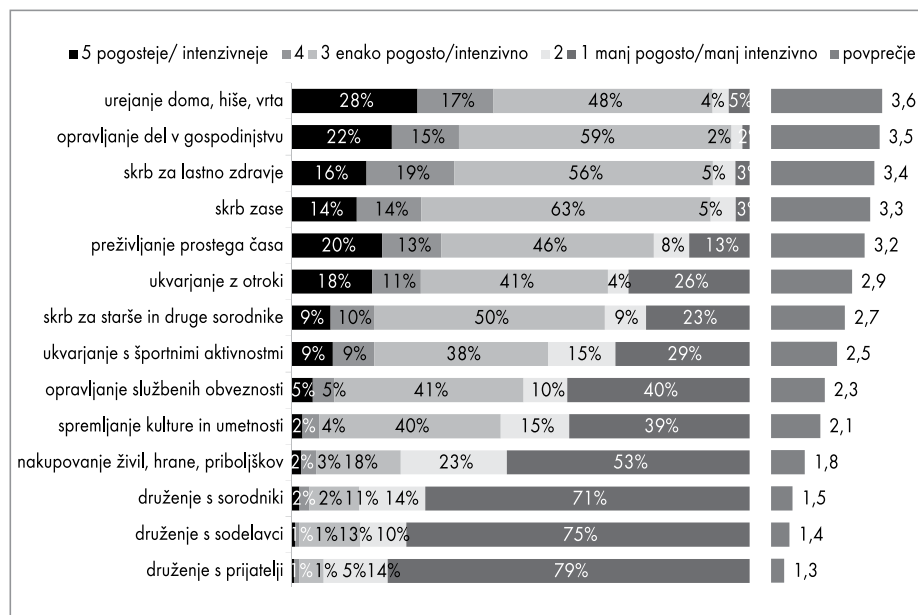
Analiza podatkov iz omenjene raziskave je tako narejena v treh tematskih sklopih: najprej se posvetimo spremenjenim praksam vsakdanjega življenja v času karantene, nato odnosom in percepciji novonastalih okoliščin, v tretjem delu pa vplivu karantene na družbene neenakosti (predvsem z vidika starosti, izobrazbe in dohodka). Statistična obdelava podatkov je tako univariatna kot bivariatna, večinoma izvedena na ordinalnih spremenljivkah. Povezanosti med spremenljivkami so preverjene s statističnim testom Hi-kvadrat, izpostavljene pa so predvsem tiste relacije, ki so se v analizi podatkov izkazale za statistično značilne.³ Podajanje rezultatov v nadaljevanju posledično ostaja izključno na opisni ravni, saj je namen prispevka predvsem identificirati morebitne dejavnike, ki bi nakazovali na določene distinkcije med člani gospodinjstev v doživljanju in prakticiranju spremenjenega vsakdana zaradi karantene, sploh glede na njihov spol, starost, izobrazbo in dohodek.

3.1 Spremenjene prakse vsakdana

Kot zapisano uvodoma, smo domnevali, da so družine zaradi obstoječih funkcij in prevzemanja funkcij, ki jih sicer opravljajo omenjene vzgojne, varstvene in izobraževalne institucije, v času karantene pod bistveno večjimi pritiski in obremenitvami. Zaradi obstoječih spolnih neenakosti v delitvi družinskega dela ter usklajevanju obveznosti v sferah dela in družine smo domnevali, da so se v času epidemije ti vzorci še bolj izostrili in prinesli večkratno obremenjenost predvsem za ženske (ne le z gospodinjskim in skrbstvenim delom, temveč dodatno še z obveznostmi, povezanimi z varstvom in izobraževanjem otrok na domu, in službenimi obveznostmi). Spremembe smo skušali identificirati z vprašanji, kako se je zaradi epidemične izolacije spremenila intenzivnost ali pogostost določenih opravil, navad, dela in praks znotraj doma. Zanimalo nas je namreč, kako močno je posebna izkušnja izolacije posegla v ustaljena pravila in delo ter kako so se s tem soočila gospodinjstva.⁴

-
3. Za preverjanje povezanosti med dvema spremenljivkama smo uporabili Hi-kvadrat statistiko in t-test p (manjši ali enak 0,05). Stopnja statistične značilnosti namreč določa, ali obstaja statistično značilna povezanost med dvema spremenljivkama. Če je p-vrednost manjša od 0,05, lahko govorimo o statistično značilni povezanosti med spremenljivkama.
 4. Vprašanje v anketi se je glasilo: *Kakšen je vpliv samoizolacije na vaše navade in aktivnosti tako v domačem kot širšem okolju glede na stanje prej? Ali počnete spodnje stvari manj pogosto ali bolj pogosto/intenzivno? Večja kot je vrednost povprečij, bolj so respondenti izrazili pogostost posamezne aktivnosti oz. njeno intenzivnost.*

Graf 1: Vplivi epidemične izolacije na navade in aktivnosti v vsakdanu (n = 771)

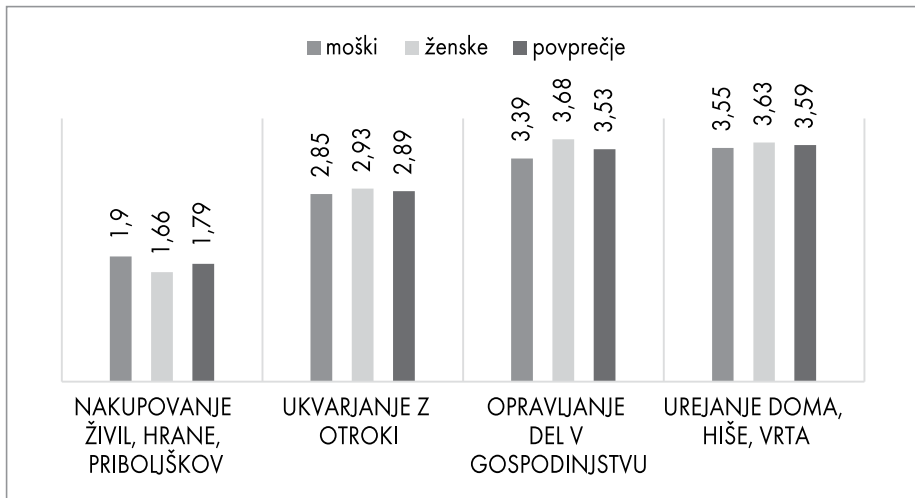
Če pogledamo podatke za vse izbrane aktivnosti, obveznosti in navade za celoten vzorec (glej Graf 1), lahko vidimo, kako so se v času epidemije določene prakse preprosto umaknile iz vsakdana, določene pa, nasprotno, zelo intenzivirale. Ključni deficiti so bili evidentno prisotni na ravni socialnih stikov in vseh dejavnosti, ki so povezane s fizično mobilnostjo zunaj doma. Celo službene obveznosti je 40 % vprašanih ocenilo kot tiste, ki se v času epidemije izvajajo manj intenzivno kot sicer. Na drugi strani pa so se še najbolj povečale obveznosti z domačimi opravili znotraj gospodinjstva, predvsem z urejanjem doma in vrta, kar je glede na pomladni čas epidemije ter zmanjšane možnosti za gibanje in potovanja povsem pričakovano. Hkrati pa je pomenljiva sprememba vsakdanjika očitno šla tudi v smer večje pozornosti zase, skrbi za zdravje in prosti čas, kar lahko pomeni, da je globalno bolezensko stanje pomenilo tudi povečano ozaveščanje o pomenu lastnega počutja in zdravja.

Poglejmo natančneje, kako so se navedene prakse in spremenjeni trendi porazdelili med spoloma, še posebej na ravni gospodinjskih obveznosti in drugih skrbstvenih opravil, saj ni nepomembno, kako so (ali pa niso) gospodinjstva večjo prisotnost članov doma uspela porazdeliti tudi v odnosu do njihovega dela in gospodinjskih nalog (glej Graf 2). Statistično značilne razlike med spoloma so se namreč izkazale pri vseh štirih tipičnih aktivnostih: nakupovanju, opravljanju

gospodinjskih del, ukvarjanju z otroki in urejanju doma, hiše, vrta.⁵

Glede na štiri izbrane prakse »domačih« opravil so podatki pokazali, da je večina anketirancev v času epidemije precej manj intenzivno nakupovala živila: 53 % vprašanih je namreč odgovorilo, da to počnejo manj pogosto, nakupovanja pa je opravljalo bistveno več žensk (kar 59 %) in manj kot polovica (47 %) moških. Na drugi strani so se v času epidemije intenzivirale prakse, povezane z urejanjem doma in okolice (hiše, vrta); večina anketiranih je sicer odgovorila, da to počne enako intenzivno kot sicer (48 % vseh vprašanih), a je zaznan višji delež takih, ki so v času izolacije to počeli pogostejše: tako je namreč odgovorila kar tretjina žensk (31 %) in slaba četrtina moških (25 %).

Graf 2: Intenziteta opravljanja gospodinjskih in skrbstvenih opravil glede na spol (povprečne vrednosti, n = 771)

Podobno velja za ukvarjanje z otroki: 41 % vprašanih je namreč ocenilo, da je to ostalo enako intenzivno tudi v času epidemije, pri čemer to velja zopet za več moških (48 %) kot žensk (33 %). Da je ukvarjanje z otroki v času izolacije bolj intenzivno, pritrjuje namreč skoraj petina žensk (23 %) in le 13 % moških respondentov. Druga tretjina žensk (33 %) je dodatno izjavila, da je ukvarjanje z otroki precej bolj intenzivno kot pred epidemijo (v primerjavi s 23 % moških).

5. V nadaljevanju celotnega poglavja 3 zato izpostavljamo izključno tiste rezultate, ki so pokazali na statistično pomembne distinkcije med izbranimi spremenljivkami, pri čemer so v večini, ne pa povsod, grafično prikazane povprečne vrednosti danih odgovorov, v samem besedilu pa so rezultati podani tudi v odstotkih glede na obravnavane socio-demografske spremenljivke in pripadajoče odgovore.

Pri opravljanju gospodinjskih del je podobno večina anketirancev odgovorila, da so ta enako pogosta kot sicer (59 % vprašanih), vendar je presenetljiv podatek, da je takšnega mnenja bistveno več moških (64 %) kot žensk (55 %). Koherentna temu rezultatu je tudi ločnica, ko oba spola ocenjujeta, da so se gospodinjska dela v času epidemije intenzivirala: temu je pritrdilo zopet bistveno več žensk (28 % oz. skupaj 43 % žensk) kot moških (16 % oz. skupaj 30 % moških).

Da je ukvarjanje z otroki prizadelo predvsem družinska okolja, izkazujejo tudi križanja glede na različno strukturo gospodinjstev, ki lepo kažejo, da so največje breme doživela gospodinjstva z mlajšimi oz. predšolskimi otroki: kar 58 % vprašanih v tej kategoriji je namreč izjavilo, da se z otroki ukvarjajo bistveno intenzivneje, nadalje je k temu pritrdilo še 38 % vprašanih z otroki, starimi od 6 do 14 let. Večina vprašanih z otroki, starejšimi od 15 let (57 %), pa je ocenila, da je ta skrb ostala praktično enaka. Na drugi strani je pomenljiva tudi ocena tistih, ki sodijo v »neaktivna prazna gnezda«, to so upokojene osebe oz. osebe, ki niso več delovno aktivne in ne živijo z otroki. Ti so v večini (60 %) odgovorili, da so ravno v času karantene bistveno manj obremenjeni z ukvarjanjem z otroki. Domnevamo, da gre za generacijo starih staršev, ki so zaradi ukrepov o preprečevanju gibanja in prehajanja občinskih meja očitno morali opustiti skrbstveno pomoč pri ukvarjanju z otroki oz. vnuki.

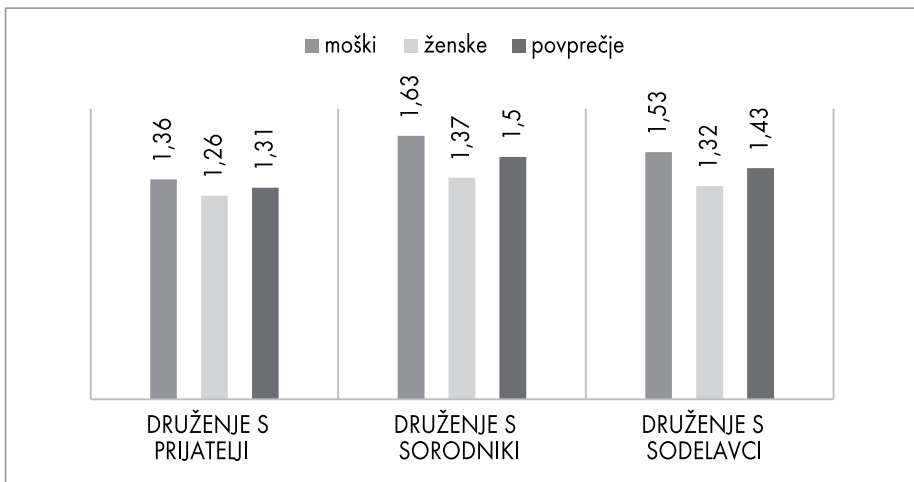
Poleg obveznosti z delom doma in skrbjo za otroke smo v istem sklopu vprašani ocenjevali tudi spremembe v intenziteti službenih in drugih skrbstvenih obveznostih – od skrbi za lastno zdravje do skrbi za druge sorodnike in zase. Izkazalo se je, da so med spoloma izrazite razlike pri ocenjevanju službenih obveznosti: skoraj enak delež anketirancev je ocenil, da so te v času epidemije manj intenzivne (40 %) oz. enake kot sicer (41 %), vendar so ločeno po spolu ocene precej povedne: da je službenih obveznosti manj, je odgovorilo kar 48 % žensk (v primerjavi z 32 % moških), da je teh enako kot sicer, pa bistveno več moških (49 %) kot žensk (33 %). Pri drugih skrbstvenih obveznostih razlik med spoloma ni oz. se te niso izkazale kot statistično značilne.

Spremembe vsakdanjih praks smo skušali ujeti še na ravni spremenjene intenzitete preživljanja časa z drugimi (Graf 3) in dostopa do priložnosti aktivnosti (Graf 4).⁶ Podatki kažejo, da je odsotnost oz. zmanjšana intenzivnost druženja bistveno bolj prizadela ženske kot moške: kar 83 % žensk je odgovorilo, da se manj družijo s prijatelji (in 75 % moških), in podobno 82 % žensk, da se manj

6. Podobno kot v Grafu 3 so tudi tu prikazane vrednosti zgolj na tistih spremenljivkah, ki so pokazale na statistično značilne razlike med spoloma. Nižja kot je vrednost aritmetične sredine, manj pogosto oz. manj intenzivno so vprašani ocenili možnosti za druženje v času epidemije kot pred njo.

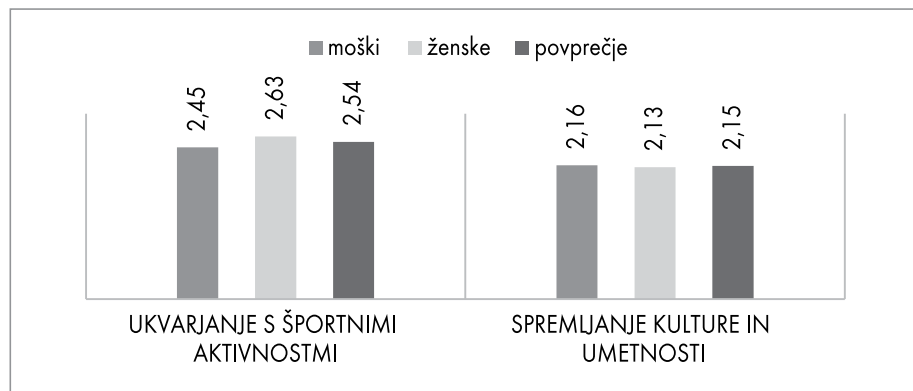
družijo s sodelavci (v primerjavi s 65 % moških), ter še 78 % žensk, da se manj družijo s sorodniki (oz. 64 % moških). Odsotnost sorodstvenih stikov, ki so jo v bistveno večji meri izrazile ženske, lahko kaže na večji primanjkljaj delitve skrbstvenih opravil, ki je za ženske lahko bolj obremenilen, sploh v odnosu do povečanega dela z otroki, pa tudi na dejstvo, da ženske tudi sicer opravijo bistveno več sorodniškega dela (Rener in dr. 2008).

Graf 3: Druženje v času epidemije glede na spol (N = 771, vrednost povprečij)

Pri ocenjevanju sprememb v prakticiranju prostočasnih aktivnosti se je, nasprotno, sicer izkazalo, da so razlike med spoloma manjše (glej Graf 4), a vendar je opazen trend, da so na eni strani ženske določene aktivnosti izvajale manj pogosto kot v času pred epidemijo, nekatere ženske pa so se prostemu času lahko bolj posvetile. Skok v prid žensk je gotovo najbolj opazen pri ukvarjanju s športom; večina respondentov je sicer odgovorila, da to počnejo bolj ali manj enako kot sicer (38 % vseh vprašanih), hkrati pa je 21 % žensk označilo, da se s športom ukvarjajo pogostejše kot prej. Na drugi strani je 40 % žensk izrazilo nasprotno oceno, namreč da se s športom ukvarjajo manj kot sicer. Spremljanje kulture in umetnosti je bilo v večjem delu vzorca glede na sprejete ukrepe pričakovano bistveno zmanjšano (39 % vseh vprašanih), je pa to bolj prizadelo ženske (41 %) kot moške (38 %). V splošni oceni sprememb v preživljanju prostega časa se razlike med spoloma niso pokazale kot statistično značilne, čeprav je odstopanje od povprečja navzdol bolj izrazito pri ženskah kot moških.

Graf 4: Preživljanje prostega časa v času epidemije glede na spol (N = 771, vrednost povprečij)

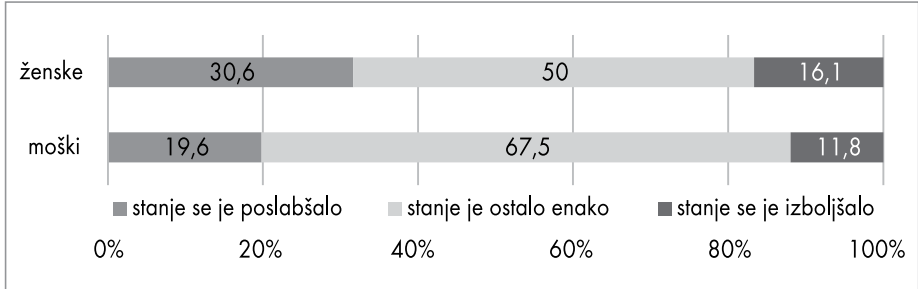

3.2 Odnosi in percepcija spremenjenega vsakdana

Kako je izkušnja epidemične izolacije različno prizadela na eni strani moške in na drugi strani ženske, je mogoče sklepati tudi iz podatkov o oceni splošnega počutja in zdravja.⁷ Večina respondentov je ocenila, da je splošno počutje ostalo na enaki ravni (61 % vseh vprašanih), pri čemer so že opazne razlike v prid moških: da je počutje enako, je odgovorilo kar 65 % moških, medtem ko je splošno počutje kot enako ocenilo le 56 % žensk. Da se je to poslabšalo, je odgovorilo skoraj 10 % žensk (v primerjavi s 6 % moških), je pa opazna razlika med spoloma pri oceni, da se je splošno počutje izboljšalo: da je tako, je skupaj odgovorilo 18 % žensk (v primerjavi s 13 % moških). Povsem drugače so respondenti ocenjevali mentalno oz. duševno zdravje (glej Graf 5): čeprav je večina odgovorila, da je to ostalo na enaki ravni (59 % vseh vprašanih), se je kar 30 % žensk poslabšalo (v primerjavi z 19 % moških). Fizično zdravje je za večino respondentov prav tako ostalo na enaki ravni kot pred epidemijo (64 % vseh vprašanih), pri čemer je tako odgovorilo 10 % manj žensk (59 %) kot moških (69 %). Na vseh treh indikatorjih počutja so se torej pokazale pomembne razlike med spoloma v očitno škodo žensk, ki tako splošno počutje kot mentalno oz. duševno zdravje ocenjujejo slabše kot moški respondenti.

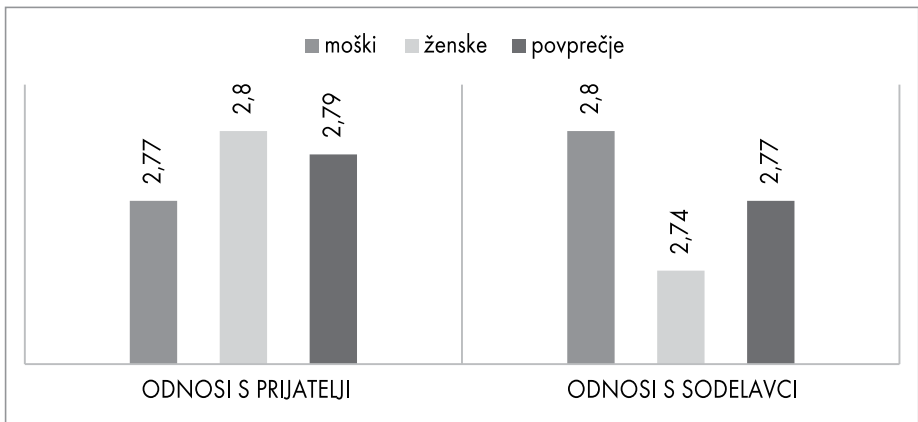
7. V anketi smo namreč v sklopu daljšega niza vprašanj spraševali, kakšni so morebitni vplivi izolacije na različne stvari oz. stanja, konkretnije na odnose, zdravje itd. Anketiranci so odgovarjali na lestvici od 1 do 5, možni odgovori pa so bili, da se je stanje oz. odnos zelo poslabšal (1), poslabšal (2), ostal na približno enaki ravni (3) se izboljšal (4) in zelo izboljšal (5).

Graf 5: Ocena spremembe mentalnega/duševnega zdravja v času izolacije glede na spol (N = 755, v %)

Poleg splošnega počutja in zdravja smo v istem sklopu vprašani ocenjevali tudi spremembo odnosov z drugimi v času epidemične izolacije. Če sklepamo zgolj iz vrednosti aritmetičnih sredin na dani lestvici odgovorov (glej Graf 6), lahko vidimo, da oba spola pozitivno ocenjujeta izboljšanje odnosov z otroki in s partnerjem oz. zakoncem, pri čemer med spoloma statistično značilnih razlik ni. Tudi sicer vprašani v večini ocenjujejo, da so odnosi s partnerjem/zakoncem ostali na enaki ravni kot prej, kar potrjuje 57 % moških in 56 % žensk; podobna je ocena, da so odnosi z otroki ostali enaki, kar pravi 53 % moških in 55 % žensk. Anketiranci so torej v večini odgovorili, da so odnosi z bližnjimi ostali praktično enaki in se med izolacijo niso bistveno spremenili: 56 % vseh tako ocenjuje odnose s partnerjem in 54 % odnose z otroki.

Graf 6: Percepcija sprememb medosebnih odnosov glede na spol (povprečne vrednosti, n = 771)

So pa statistične razlike med spoloma dejansko zaznane v percepciji spremenjenih relacij z drugimi, predvsem s prijatelji, sodelavci in starši, vendar v dveh različnih smereh: če so moški rahlo bolj kot ženske ocenili, da se je v času epidemične izolacije poslabšal predvsem odnos s prijatelji, so ženske bolj ocenile odnose s sodelavci. Podobno pozitivne so tudi ocene odnosa s starši, kjer je večina (kar 60 %) vprašanih odgovorila, da so ti na približno enaki ravni kot prej, a v večji meri so to izpostavili moški (65 %) kot ženske (55 %). Najbolj naj bi se po oceni anketirancev poslabšali odnosi s prijatelji (18 % vseh vprašanih), čeprav je večina (72 %) ocenila, da je odnos ostal na približno enaki ravni kot prej. Odnosi s sodelavci so po mnenju večine prav tako ostali enaki (58 %), pri čemer je kar 28 % žensk odgovorilo, da so se ti izboljšali (v primerjavi z 19 % moških).

3.3 Vpliv karantene na družbene neenakosti

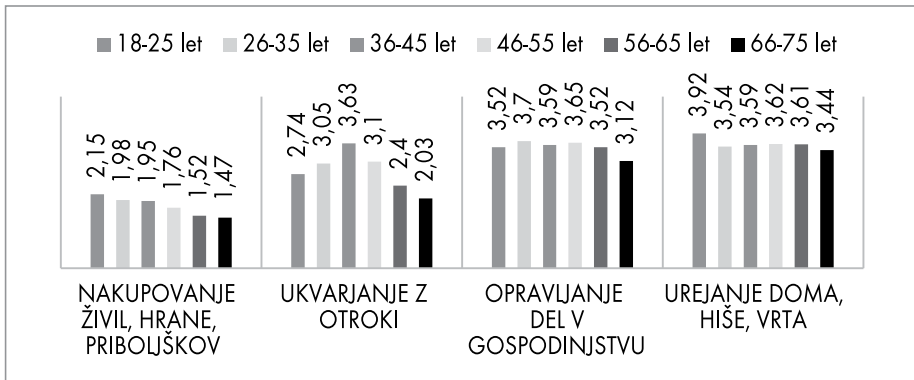
V tretjem sklopu izbora podatkov iz raziskave smo skušali identificirati še morebitne druge dejavnike razlik v spremenjenih praksah, percepcijah in odnosih, predvsem so nas zanimala morebitna specifična epidemična izolacija glede na starost, izobrazbo in dohodek vprašanih. Pri tem smo domnevali, da je prisilna nuklearizacija v času izolacije prinesla vrsto neenakih možnosti za soočanje s spremenjeno družbeno stvarnostjo na mikroravnih vsakdanjega življenja. Domnevali smo, da so sprejeti ukrepi in posamične uredbe s strani politike prinesle neizogibne posledice ravno za nekatere starostne kategorije prebivalcev: zaprtje vseh izobraževalnih institucij je otroke ter vso šolajočo mladino in mlade odrasle umaknilo iz institucionalnih prostorov vzgoje, učenja in socializacije, njihove funkcije pa premaknilo v sfero doma. Zato smo posebej preverili, kako so se obstoječe navade in pravila vsakdana spremenili prav med šolajočo se generacijo in katere spremembe so bile s strani njihove pozicije najbolj pereče. Na drugi strani so starostniki veljali za eno od zdravstveno najbolj rizičnih skupin, ki so se ji določeni ukrepi želeli še posebej prilagoditi, zato nas je zanimalo tudi, kako so izkušnje epidemične izolacije doživljale starejše osebe.⁸

Podatki kažejo, da je večina vsakdanjih praks dejansko zelo specifično povezana s starostjo, saj so se praktično na vseh merjenih aktivnostih pokazale

8. Zanje, denimo, je bilo v nekem trenutku epidemije nakupovanje omejeno zgolj na določene dele dneva – bodisi v prvih urah poslovanja trgovin bodisi povem ob koncu delovnega časa trgovin. Ukrej je bil sicer mišljen kot zaščita določenih rizičnih skupin (starostnikov, invalidnih oseb, nosečnic ipd.) pred drugo populacijo in morebitnimi stiki s potencialno okuženimi osebami, vendar je v praksi vnesel mnoge omejitve in težave ter pripomogel celo k »epidemični segregaciji« določenih družbenih skupin.

statistično značilne razlike (glej Graf 7).⁹ Kar 84 % vprašanih, starejših od 66 let, je svoje nakupovalne navade opravljalo precej manj pogosto kot pred epidemijo, enako visok delež je zaznan še v starostni kategoriji od 56 do 65 let (84 %). Sodeč po podatkih drži, da je tudi večina mladih in mladih odraslih nakupovalne prakse v času epidemije zmanjšala, le da v manjši meri kot starejši: to denimo velja za 67 % mladih od 18 do 25 let in 76 % vprašanih, starih od 26 do 35 let. Povezanost starosti s spremenjeno intenziteto nakupovanja se zdi tako rekoč linearna.

Graf 7: Intenziteta opravljanja gospodinskih in skrbstvenih opravil glede na starost (povprečne vrednosti, n = 771)

Povsem drugačna slika strukturiranosti vsakdana v starostnem smislu pa se kaže na ravni opravljanja gospodinskih del: praktično vse starostne kategorije so odgovorile, da se je to ohranilo na enaki ravni, največ sicer pri najstarejših, starih od 66 do 75 let (oz. 76 %), vendar je med njimi tudi 14 % takih, pri katerih se je gospodinsko delo bolj intenziviralo. Podatki kažejo, da so povečano intenzivnost z gospodinskimi opravili še najbolj izrazito izkusili mladi odrasli, takih je skoraj polovica (49 %), in takoj za njimi odrasli v skupini od 36 do 45 let, kar je verjetno povezano z življenjskim obdobjem, v katerem se nahajajo; za obe kategoriji domnevamo, da gre za družine z otroki.

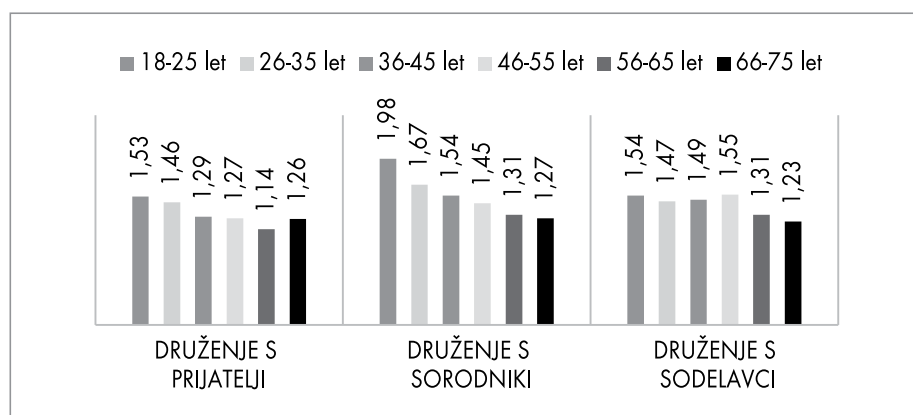
Sprememba intenzivnosti z ukvarjanjem z otroki kaže nadalje glede na starost tudi precej prepričljivo sliko: najbolj se je intenziviralo med starostno skupino od 36 do 45 let (53 %), tj. v življenjskem obdobju, v katerem imajo

9. V analizi je spremenljivka starost razdeljena v šest ločenih kategorij, in sicer od 18 do 25 let (7,3 % vzorca), od 26 do 35 let (19,7 % vzorca), od 36 do 45 let (21,3 % vzorca), od 46 do 55 let (19,3 % vzorca), od 56 do 65 let (16 % vzorca) in od 66 do 75 let (16,5 % vzorca).

ljudje najpogosteje predšolske in/ali šoloobvezne otroke, ki so zaradi zaprtja vrtcev in šol ostali doma ter s tem bistveno povečali obremenitve staršev. Da so se z otroki intenzivneje ukvarjali, kaže tudi podatek za odrasle med 26 in 35 let, kjer je takih slaba tretjina (28 %), kar se verjetno prav tako nanaša na starše s predšolskimi in/ali šoloobveznimi otroki, ki so bili v času epidemije namesto v varstveni oskrbi doma.

Vidimo torej, da ima starost kot dejavnik prestrukturiranega vsakdana neenakomerne vplive na transformacije domačih rutin in praks, znotraj katerih se vsaj posredno že izražajo druge specifične pozicije, kot so starševstvo, oblika zaposlenosti, status, materialne zmožnosti ipd. Hkrati pa rezultati kažejo, kako pomemben dejavnik je lahko starost pri razumevanju vsakdanjih sprememb na ravni socialnih stikov in druženja (glej Graf 8).

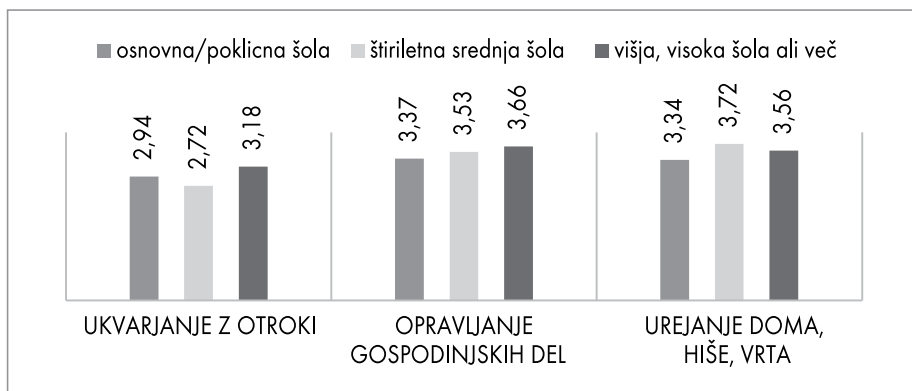
Graf 8: Druženje v času epidemije glede na starost (N = 771, vrednost povprečij)

Epidemija je namreč močno omejila, praktično prepovedala stike zunaj doma, zato je zanimivo preveriti, kako so te omejitve zaznale določene starostne kategorije. Izkazalo se je, da so bile najbolj izrazite »žrtve« na tej ravni mladi in starejši: da je druženja s prijatelji bistveno manj kot v času pred epidemijo, je odgovorilo skupaj 88 % mladih od 26 do 35 let in kar 98 % odraslih od 56 do 65 let, torej dveh ključnih kategorij, ki so verjetno že na trgu dela, kar je zagotovo povezano tudi s premikom delovnih ritmov v sfero zasebnosti in s tem z zmanjšano pretočnostjo stikov z ljudmi zunaj doma. Podobno sliko kažejo podatki o spremembah sorodstvenih druženj, ki pa se povsem linearno zmanjšujejo glede na starost: najmanj izrazito so ta manko označili mladi (46 %) in mladi odrasli (57 %) ter obratno – najbolj izrazito zmanjšanje sorodstvenih stikov so zabeležili najstarejši (84 %).

Distinkcije v odnosu do vsakdanjih praks glede na izobrazbeno strukturo¹⁰ nasprotno kažejo manj statistično značilnih razlik, so pa te bolj izrazite ravno pri specifičnih praksah znotraj delitve dela in skrbstvenih obveznosti. Izobrazba torej deluje kot tisti dejavnik, ki hkrati poseže v sfero dela in nego oz. skrb za druge oziroma, kot nakazuje naslednji graf (Graf 9), je izobrazba ključni dejavnik distinkcij znotraj novega epidemičnega vsakdana, čeprav ne tako izrazit in v manjši meri predvidljiv, kot sta starost ali spol. Ukvarjanje z otroki je bilo, sodeč po podatkih tukajšnje raziskave, denimo bistveno bolj intenzivno pri respondenti z višjo ali visoko izobrazbo kot pa pri tistih s srednješolsko izobrazbo, a je bilo hkrati večje tudi pri vprašanih z zgolj osnovnošolsko izobrazbo. Tukajšnji podatki sicer ne dopuščajo konkretnjših sklepov o razlogih za tovrstne razlike. Zagotovo pa lahko rečemo, da rezultati niso enoznačni, temveč so povezani z vrsto drugih kontekstualnih dejavnikov – od materialnih pogojev za šolanje od doma, obstoječih obremenitev s službenimi obveznostmi oz. razpoložljivostjo časa za ukvarjanje z otroki ipd. Bolj »čisto« slika glede na izobrazbo kažejo podatki o obremenitvi z gospodinjskim delom, ki se je prav tako najbolj povečalo pri vprašanih z višjo izobrazbo (24 %), medtem ko je urejanje okolice značilno višje med anketiranci s srednješolsko izobrazbo (32 %).

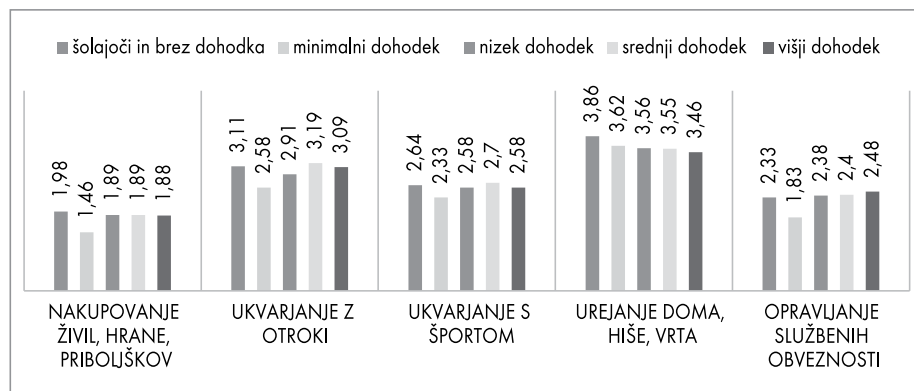
Graf 9: Intenziteta opravljanja gospodinjskih in skrbstvenih opravil glede na izobrazbo (povprečne vrednosti, n = 771)

10. Spremenljivka izobrazba je v analizi kategorizirana v tri ločene razrede oz. kategorije: osnovna/poklicna šola (23,1 % vzorca), štiriletna srednja šola (50,6 % vzorca) in višja, visoka šola ali več (25,7 % vzorca).

Precej specifične funkcije pri spreminjanju vsakdana pa se kažejo pri analizi dohodkovnih razlik.¹¹ Statistično značilne razlike (glej Graf 10) so namreč opazne pri nizu specifičnih aktivnosti, ki so že v osnovi tesno povezane z dohodki, kot so denimo pogostost nakupovanja in ukvarjanja s športom, opravljanje službenih obveznosti ter urejanje doma oz. okolice. Gre torej za vsakdanje prakse, ki se na- našajo predvsem na zunanja okolja in so tesno povezana s siceršnjimi bivanjskimi ter tudi finančnimi razmerami. Izkazalo se je, da so ravno anketiranci z najnižjimi dohodki intenzivneje urejali domove in vrtove kot tisti z najvišjimi dohodki. Hkrati pa so dohodkovne razlike izrazito razporejale tudi intenzivnost ukvarjanja z otroki, ki je bilo za vprašane z višjimi dohodki zopet bolj intenzivno kot za ostale.

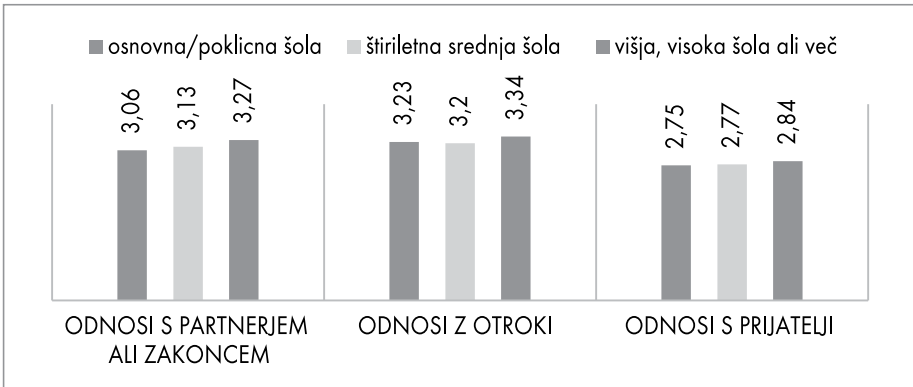
Graf 10: Intenziteta opravljanja gospodinjskih in skrbstvenih opravil glede na dohodek (povprečne vrednosti, n = 771)

Če torej izobrazba ni bila prepoznana ravno kot ključni dejavnik za spreminjanje obsega praks in aktivnosti znotraj vsakdana, pa se je pokazala kot pomemben »korektor« na ravni medosebnih odnosov. Podatki namreč kažejo statistično značilne razlike glede na izobrazbeno strukturo na dveh ravneh: v odnosih z bližnjimi (partnerji in otroki ter starši) in pomembnimi drugimi (sorodniki, prijatelji), medtem ko pri odnosih s sosedi in sodelavci izobrazba ne deluje kot signifikanten dejavnik razlik (glej Graf 11). Razlike med nižje, srednje in višje izobraženimi so sicer že na prvi vtis precej majhne, a skorajda na vseh ravneh delujejo v isto smer: višje izobraženi so najbolj izrazili, da so se odnosi tako s partnerjem kot z otroki, starši in prijatelji v času epidemije prej izboljšali.

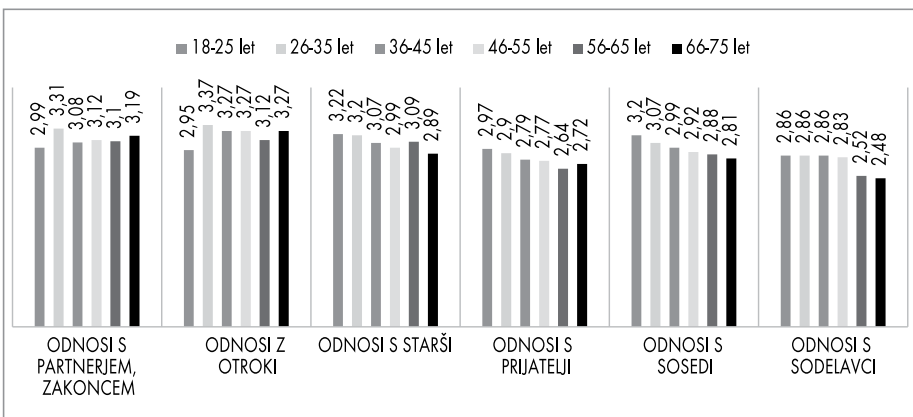
11. Spremenljivka osebni dohodek je analitično kategorizirana v pet razredov: šolajoči in brez dohodkov (do 365 eur, 6 % vzorca), minimalni dohodek (od 365 do 730 eur, 20 % vzorca), nizek dohodek (od 730 do 1100 eur, 32 % vzorca), srednji (od 1100 do 1460 eur, 15 % vzorca) in višji dohodek (nad 1460 eur, 12 % vzorca).

Graf 11: Percepcija sprememb medosebnih odnosov glede na izobrazbo (povprečne vrednosti, n = 771)

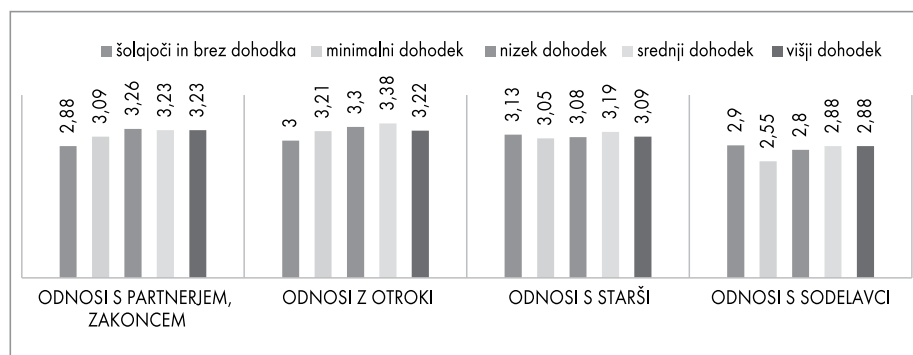
Kot še bolj indikativen faktor na ravni medosebnih odnosov se je pokazala starost, ki je praktično pri vseh kategorijah statistično značilen dejavnik razlik (glej Graf 12). Te sicer niso enosmerne in linearne, temveč kažejo bolj kompleksna razmerja. Zdi se, da so do spreminjanja medosebnih odnosov v času epidemije najbolj kritični starejši, vsaj kar se zasnave sprememb v odnosih do staršev, sosedov in sodelavcev tiče; ti odnosi naj bi se za vse poslabšali. Po drugi strani pa podatki posredno nakazujejo, da so bili starejši kljub socialni izolaciji zaradi karantene vendarle povezani s svojimi otroki, s katerimi so se odnosi (poleg odnosov s partnerjem oz. zakoncem), sodeč po ocenah, celo nekoliko izboljšali.

Graf 12: Percepcija sprememb medosebnih odnosov glede na starost (povprečne vrednosti, n = 771)

Tudi pri dohodku so se pokazale določene statistično signifikantne razlike, ki so še najbolj izrazite v relaciji do partnerja/zakonca in sodelavcev (glej Graf 13). V obeh primerih se namreč zdijo respondenti z minimalnimi dohodki bolj prizadeti, indikativno pa je tudi, da so osebe brez dohodkov oz. šolajoči se spremenjene odnose s partnerjem ocenili najslabše od vseh.

Graf 13: Percepcija sprememb medosebnih odnosov glede na dohodek (povprečne vrednosti, n = 771)

4 Diskusija in sklep

Kako je torej potekalo vsakdanje življenje v času epidemične izolacije? Podatki iz raziskave kažejo, da je karantena zaradi epidemije covid-19 močno predručajala vsakdanje življenje in prakse v grobem razmejila v dve skupini. Medtem ko so se določene aktivnosti zaradi omejenega gibanja v veliki meri zmanjšale ali celo povsem umaknile (druženje, nakupovanje, spremljanje kulturnih dogodkov, ukvarjanje s športnimi aktivnostmi in tudi službenimi obveznostmi), so se druge, predvsem tiste, vezane na dom oz. družino in osnovne potrebe, intenzivirale (urejanje doma, hiše, vrta, gospodinjska opravila, skrb zase in za zdravje, delno tudi preživljanje prostega časa, ukvarjanje z otroki). Kot smo domnevali, se je ta redistribucija do določene mere odvijala vzdolž obstoječih spolnih neenakosti pri delitvi družinskega oz. domačega dela, a vendarle z določenimi posebnostmi.

Statistično značilne razlike po spolu so se pokazale pri opravilih, ki večinoma spadajo v spekter ženskih opravil znotraj doma: nakupovanje, gospodinjska dela, ukvarjanje z otroki in urejanje doma, hiše, vrta, vendar se je nakupovanje zmanjšalo za večji del žensk kot moških, kar bi lahko nakazovalo na prakso, da so moški v večji meri prevzeli nakupovanje, ki pa se je po intenzivnosti zaradi zdravstvenih okoliščin sicer močno omejilo. Ženske so na drugi strani intenzivneje

opravljale domača dela, kot sta urejanje doma in ukvarjanje z otroki. Slednje je bilo bolj obremenitev za ženske – čeprav jih je dobrih 40 % ocenilo, da je bilo to opravilo enako intenzivno kot pred karanteno, je več kot polovica žensk poročala, da se je zanje ukvarjanje z otroki bolj ali precej bolj intenziviralo. Tu gre predvsem za ženske s predšolskimi in mlajšimi šoloobveznimi otroki, ki so zaradi zaprtja vzgojno-izobraževalnih institucij potrebovali bistveno več nege, skrbi in pomoči pri šolskih obveznostih. K temu je treba dodati še obremenitve, ki jih prinaša opravljanje gospodinjskih del; to se je pričakovano povečalo za ženske ne le zaradi spolne asimetrije pri delitvi tega dela, temveč tudi zaradi dejstva, da je bilo vsakdanje življenje v času karantene povsem omejeno na dom.

Zahteva po hitri reorganizaciji delovnih obveznosti pa očitno ni vplivala nujno na povečanje obsega dela, saj je velika večina anketiranih poročala o tem, da je bilo dela bodisi manj ali pa v enakem obsegu kot pred karanteno, med njimi pa je manj žensk kot moških. Za razlago bi bila sicer potrebna bolj poglobljena analiza okoliščin, v katerih so se znašli anketiranci, ki so poročali na primer o zmanjšanem obsegu službenih obveznosti, a domnevamo lahko, da so delno v tej skupini tisti, ki so bili bodisi na čakanju ali pa so zaposlitev celo izgubili, čeprav je bilo razlogov za zmanjšan obseg dela verjetno še več. V luči dejstva, da se je za mnoge delo preselilo na dom, pa ne smemo spregledati, da je šlo, tudi če v obsegu dela ni bilo sprememb, za velike obremenitve zaradi zahtev po sinhronem opravljanju obveznosti (na primer plačano delo, celodnevna gospodinjska opravila, skrb za otroke, pomoč otrokom pri šolskih obveznostih) ter usklajevanja javnega/dela in zasebnega/doma iz dneva v dan v istih prostorih.

Skrb za druge sorodnike se je zaradi prekinitve fizičnih stikov pričakovano nekoliko zmanjšala. Kljub zmanjšanemu obsegu socialnih stikov s sorodniki pa je določen delež te stike vendarle ohranjal tudi med karanteno. Povečan obseg skrbstvenega dela v tem segmentu morda nakazuje, da gre predvsem za tiste anketirance, ki so skrbeli za (ostarele) sorodnike, ki so nujno potrebovali pomoč.

O obremenjenosti žensk z domačim delom, skrbjo za otroke in službenimi obveznostmi posredno govorijo tudi podatki o druženju z drugimi osebami, kot so prijatelji, sorodniki, sodelavci, saj smo zabeležili statistično značilne razlike po spolu. Čeprav se je torej zmanjšal sam obseg druženja, pa so moški lahko temu namenili več časa kot ženske.

Podatki o prostočasnih dejavnostih kažejo zanimivo sliko, saj se respondentke delijo na tiste, ki so imele za te dejavnosti več časa kot pred epidemijo, in tiste, ki so ga imele manj, kar je med drugim verjetno povezano s starostjo in številom otrok (mlajši kot so otroci, več je obveznosti v smislu skrbi zanje in pomoči pri šolskem delu). Podobno je raziskava na sicer specifičnem vzorcu vojaških družin

pokazala spolno specifično delitev družinskega dela in največjo obremenjenost družin z mlajšimi otroki (poleg njih pa enostarševskih in velikih družin) (Beršnak Vuga in dr. 2020). Sicer pa je treba podatke o intenzivnosti prostočasnih dejavnosti obravnavati tudi v luči dejstva, da je bilo v času karantene preživljanje prostega časa omejeno na družino oz. tesno povezano z družinskimi člani in da posledično, vsaj za nekatere skupine, ni pomenilo nujno več prostega časa zase.

Tudi podatki o doživljanju spremenjenih okoliščin in počutju lahko dobro prikažejo dogajanje v sferi vsakdanjega življenja v času karantene. Čeprav je splošno počutje za več kot 60 % anketiranih ostalo na enaki ravni, pa je med njimi več moških kot žensk, medtem ko je v skupini tistih, pri katerih se je splošno počutje poslabšalo, več žensk kot moških, hkrati pa to velja tudi za skupino tistih, ki so poročali o izboljšanju splošnega počutja. Seveda nam ti podatki ne nudijo podrobnejšega vpogleda v kakovost splošnega počutja pred karanteno, zato le majhnega deleža tistih, ki se jim je splošno počutje poslabšalo (ob nespremenjenem počutju večine), ne moremo interpretirati kot pozitivnega. O tem govorijo tudi podatki o spremenjenem duševnem zdravju, kjer je sicer o nespremenjenem stanju prav tako poročalo 60 % anketiranih, vendar je skoraj tretjina žensk (in le petina moških) poročala o poslabšanju duševnega zdravja, kar bi lahko bila med drugim posledica zelo ranljivih razlogov: med drugim večkratnih obremenitev žensk v času epidemije, pa tudi zmanjšanega obsega socialnih stikov, o katerem so v večji meri poročale ženske kot moški, nenazadnje pa tudi skrbi in stisk, povezanih še z drugimi posledicami izredne epidemične situacije (finančne težave, izguba službe ipd.).

Podatki o morebitnih spremembah v odnosih z bližnjimi prav tako kažejo, da se ti za večino niso spremenili (kar spet ne razkriva, kakšni so bili ti odnosi pred epidemijo), pri tistih, ki so poročali o izboljšanju odnosov, pa gre predvsem za odnose s partnerjem/-ko in otroki, kar gre pripisati dejstvu, da so družinski člani več časa preživljali skupaj, hkrati pa so, kot so pokazali tudi podatki iz raziskave o vojaških družinah v času karantene, odpadle »nekateri vsakdanje obveznosti oz. rutinske dejavnosti, kot so priprave na odhod od doma, prevoz otrok v vrtec, šolo, na različne izvenšolske dejavnosti ipd., nenazadnje pa tudi reorganizacija plačanega dela« (Beršnak Vuga in dr. 2020).

Od preostalih dejavnikov neenakosti se je kot najbolj izrazita pokazala starost. Če so mladi, za katere je sicer značilna večja mera socialnosti, na eni strani postali »nove« žrtve karantene, pa lahko pri skupini starejših (od 65 let) opazimo očitno poglobljanje že obstoječih izkušenj socialne izolacije in osamljenosti. Mladi in starejši so se, če pogledamo vsakdanje prakse, bistveno manj družili in nakupovali (slednje je delno povezano s formalnimi omejitvami, ki so bile določene za skupino starejših kot zdravstveno rizičnih, pa tudi sicer s karanteno,

ki je omejila vsakdanje izhode). Po drugi strani pa je bila srednja generacija daleč najbolj obremenjena z obveznostmi, kot so gospodinjstva opravila in skrb za otroke. Podatki glede spremenjenih odnosov v obdobju karantene po drugi strani za starejše nakazujejo, da so ti ostali povezani s svojo družino (otroki in vnuki), izboljšali pa so se tudi odnosi s partnerjem/-ko oz. zakoncem/-ko. Pri mladih se odnosi ostali v splošnem nespremenjeni, so se pa za nekatere izboljšali odnosi s starši.

Kot nekoliko manj izrazite so se pokazale razlike glede na izobrazbo anketiranih, čeprav pri vsakdanjih praksah ne gre spregledati, da so bili višje izobraženi bolj obremenjeni z ukvarjanjem z otroki in gospodinjstvi opravili, a po podatkih sodeč niso imeli toliko težav glede odnosov z družinskimi člani in drugimi bližnjimi – odnosi so se prej izboljšali kot poslabšali. Razpoložljivi podatki sicer ne omogočajo podrobnejše analize, vendar lahko domnevamo, da gre vsaj do določene mere za povezavo z materialnimi okoliščinami in pogoji, kot so na primer boljše stanovanjske razmere ipd. Pričakovano so se kot pomembne izkazale tudi dohodkovne razlike, tako pri praksah kot tudi pri spremenjenih odnosih. Anketirani z višjim dohodkom so bili bistveno bolj aktivni tako na delovnem kot prostoračnem področju, hkrati pa so bili večji pritiski opazni pri spremenjenih odnosih – ti so se bolj poslabšali pri osebah brez dohodkov oz. z minimalnimi dohodki, še posebej ko gre za odnose s partnerjem/-ko in sodelavci.

Pričujoča raziskava, ki je bila v osnovi zaradi hitro nastale izjemne situacije predvsem eksploratorne narave, je pokazala osnovne vzorce reorganizacije vsakdanjih praks in odnosov v spremenjenih okoliščinah karantene zaradi epidemije covid-19. Vsi ključni strukturni dejavniki (spol, starost, izobrazba in dohodek) so na neki način poglobili sicer obstoječe družbene neenakosti ter s tem ustvarjali tudi raznolike izkušnje in strategije soočanja z nastalimi pritiski, pri čemer so državni ukrepi oz. oblike pomoči lahko le blažili nastale stiske posameznih tudi sicer že deprivilegiranih družbenih skupin. Hkrati pa tukajšnji rezultati kažejo na potrebo po nadaljnjih bolj poglobljenih statističnih analizah kvantitativnih podatkov, ki bi omogočali konceptualno močnejšo argumentacijo zaznanih razlik znotraj epidemičnega vsakdana. Pri tem ne gre zgolj za pojasnitev že identificiranih distinkcij, temveč tudi za globlje razumevanje družinskih strategij oz. odzivov gospodinjstev, ki so se soočila s prisilno nuklerizacijo in relokacijo javnih funkcij v zasebnost doma. V tem smislu bi bil še posebej indikativen vpogled v intersekcijsko prepletenost spolnih, starostnih in dohodkovnih razmerij, saj bi zahtevnejša podatkovna analiza identificirala privilegirane, pa tudi bolj ranljive družbene skupine znotraj epidemičnega vsakdana in omogočila tudi kritično refleksijo (ne)ustreznosti sprejetih ukrepov glede na različne družbene okoliščine.

Letošnjo pomlad je nedvomno zaznamovala izjemna družbena situacija, ki je trajneje predrgučila družbena razmerja in temeljito posegla v strukturne specifike vsakdanjega življenja. Ob sprejetih političnih odločitvah se je namreč spremenila tudi družbena stvarnost. Prepoved gibanja, zaprtje javnih institucij in prehod dela na daljavo so zaznamovali zasebno življenje, ki je sociodemografsko segmentirano in heterogeno. Nadaljne raziskovanje velja zato usmeriti tudi širše, recimo na analizo medijskega vsakdana v času epidemije in zaznavo dolgoročnejših posledic politično vodenih uredb, ki so problematično sprožile vrsto pogojev za ojačitev in ne nujno reševanje družbenih neenakosti.

SUMMARY

The article analyzes the changed dynamics of everyday life due to the first wave of the COVID-19 epidemic and the consequent quarantine in the spring of 2020. Forced nuclearization required a rapid reorganization of self-evident and established social patterns and relationships, above all new adjustments of care relations both inside and outside the private sphere and everyday life. We were interested in how family and households members have experienced, accepted and accommodated to new external circumstances, and what everyday strategies they have adopted in order to face the new emerging circumstances. In a narrower sense, the focus is on new demands in the intertwined spheres of work and family obligations, especially in the light of the fact that private sphere has been assigned with several additional functions, otherwise carried out by educational and daycare institutions. We were interested in how the new policy regulations taken during the isolation changed the everyday dynamics within the families or households, how they influenced division of labour, the existing patterns and habits, and also the perception of interpersonal relationships. We cannot ignore the fact that the changed circumstances have been placed within the existing (structurally conditioned) social contexts, which are marked by various otherwise existing forms of social inequality.

Based on data from a quantitative exploratory on-line survey on everyday life during the spring quarantine conducted in April 2020 on a sample of 711 respondents, we analysed changes in daily practices, attitudes, (mental and physical) health and well-being, perceptions of quarantine and the impact of quarantine on various inequalities (gender, age, education, income). Attention is given to the changed practices and assembled everyday routines, such as shopping, domestic labour, childcare, work obligations, and caring for other family members. At the same time, the focus is on perceptions of how the epidemic has changed interpersonal relationships and family lives. The aim of the paper was also to identify the

most obvious distinctions within the existing social structures in relation to the division of labour, with a focus on gender, age, economic and educational differences. In particular, the article aims to point the main social inequalities and potential vulnerable groups within the forced nuclearization of everyday life.

The data show that the quarantine due to the Covid-19 epidemic greatly changed everyday life and roughly divided the practices into two groups. While certain activities have largely decreased or were even completely withdrawn due to the restrictions, like, for instance socializing, shopping, visiting cultural events, sports activities and for some even work, others, especially those related to home, have strongly intensified. Arranging home, house or gardening, household chores, taking care of oneself and health, experiencing some of the free time activities and taking care of children have dominated and became intensified duties and pleasures. However, as we assumed, this redistribution to some extent took place along the existing gender inequalities in the division of domestic labour. Data also confirmed the assumption that the changed circumstances increased age differences, making the young and the old the most vulnerable groups. If, on the one hand, young people have become "new" victims of quarantine, we can clearly see a deepening of previously existing social isolation in the group of older people. During the quarantine, young people and the elderly socialized and shopped significantly less than other age groups. On the other hand, the middle age generation was by far the most burdened with responsibilities such as household chores and childcare. In addition, income inequalities and partly educational differences came to the front. The educational differences proved to be less obvious, although should not be overlooked that the respondents with higher education were more burdened with childcare and household chores.

The present study, which was mainly of an exploratory nature, revealed the basic patterns of the reorganized everyday practices and relationships in the changed circumstances of quarantine due to the Covid-19 epidemic. All key structural factors - gender, age, education and income - have in some way deepened the existing social inequalities and thus created diverse experiences and strategies for dealing with the pressures, whereby the state measures could only alleviate the distress of socially and economically deprived social groups.

Literatura

- Beršnak Vuga, Janja, in dr. (2020): Odziv na epidemijo v vojaških družinah: pomen podpore na različnih socio-ekoloških ravneh. Teorija in praksa, 57 (3): v tisku.
- Cheal, David (2002): Sociology of Family Life. New York: Palgrave.
- Chambers, Deborah (2012): A Sociology of Family Life: Change and Diversity in Intimate Relations. Cambridge, Malden: Polity Press.

- Certeau, Michel de (2007): *Iznajdba vsakdanjosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Furedi, Frank (2008): *Paranoid Parenting*. Chicago: Chicago Review Press.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in Late Modern Age*. Cambridge, Oxford: Polity Press.
- Kanjvo Mrčela, Aleksandra, Štebe, Janez, Vuga Beršnak, Janja (2016): Očetje med službo in domom. V M. Hrženjak (ur.): *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom*: 21–63. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Morgan, David (2011a): *Rethinking Family Practices*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Morgan, David (2011b): Locating »Family Practices«. *Sociological Research Online*, 16 (4) 1: 174–182.
- Rener, Tanja, Sedmak, Mateja, Švab, Alenka, Urek, Mojca (2006): *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Rener, Tanja, in dr. (2008): *Novo očetovstvo v Sloveniji*. Ljubljana: Založba FDV.
- Silva, Elisabeth, Smart, Carol (1999): The »New« Practices and Politics of Family Life. V E. Silva in C. Smart, C. (ur.): *The New Family?*: 1–12. London: SAGE.
- Švab, Alenka (2017): Nekateri sociološki vidiki otrokocentričnosti in protektivnega otroštva v pozni modernosti: V T. Narat in U. Boljka (ur.): *Generaciji navidezne svobode. Otroci in starši v sodobni družbi*: 53–68. Ljubljana: Sophia.

Podatki o avtoricah

red. prof. dr. **Tanja Oblak Črnič**,
Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani
E-mail: tanja.oblak@fdv.uni-lj.si

red. prof. dr. **Alenka Švab**,
Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani
E-mail: alenka.svab@fdv.uni-lj.si

Monika Lamot, Marina Tavčar Krajnc, Andrej Kirbiš

DEMOGRAPHIC AND SOCIOECONOMIC CHARACTERISTICS, HEALTH STATUS AND POLITICAL ORIENTATION AS PREDICTORS OF COVID-19 VACCINE HESITANCY AMONG THE SLOVENIAN PUBLIC

ABSTRACT

The present study examined predictors of the intention to become vaccinated against Covid-19 among the Slovenian public. A cross-sectional, non-probability sample was collected through an online survey in March and April 2020 ($N = 826$; $M_{age} = 33.2$ years). We tested four groups of predictors: demographic and socioeconomic characteristics, health status and political (left-right) orientation. Our ordinal regression model explained 44% of the variance in Covid-19 vaccine hesitancy. All six predictors had a significant impact on vaccine hesitancy, which was significantly higher among women, among 30–39-year-olds, the less educated, the self-employed and unemployed, those reporting excellent self-rated health and those with a centrist political orientation (followed by right-oriented respondents). Implications of the results are discussed.

KEY WORDS: Covid-19 vaccine, vaccine hesitancy, predictors of vaccine uptake, social inequalities, health status

Demografski, socioekonomski, zdravstveni in politični napovedovalci oklevanja pred cepljenjem proti covidu-19 med slovensko javnostjo

IZVLEČEK

V pričujoči raziskavi smo proučevali napovedovalce namere za cepljenje proti covidu-19 med slovensko javnostjo. Presečni, neverjetnostni vzorec je bil pridobljen s spletno anketo med marcem in aprilom 2020 ($N = 826$; $M_{\text{starost}} = 33,2$ leta). Analizirali smo štiri skupine napovedovalcev oklevanja: demografske in socioekonomske napovedovalce, zdravstveni status in politično usmeritev (levo/desno). Naš ordinalni regresijski model je razložil 44 % variance v oklevanju pred cepljenjem proti covidu-19. Vseh šest napovedovalcev je učinkovalo na oklevanje pred cepljenjem, ki je bilo statistično značilno višje med ženskami in med 30–39-letniki, nižje pa med manj izobraženimi, samozaposlenimi in brezposelnimi, tistimi z odličnim samoocenjenim zdravjem in tistimi s sredinsko politično usmeritvijo (sledili so desno usmerjeni anketiranci). V sklepnem delu prispevka razpravljamo o implikacijah rezultatov naše raziskave.

KLJUČNE BESEDE: cepivo proti covidu-19, oklevanje pred cepljenjem, napovedovalci namere za cepljenje, družbene neenakosti, zdravje

1 Introduction

1.1 Vaccine Hesitancy as a Global Public Health Threat

Scientists around the world have been trying for most of 2020 to develop a safe and effective Covid-19 vaccine. However, even when the vaccine is available, access to it will not be equal – neither globally nor within countries. Some underprivileged social groups will never get access to the vaccine, while some will get access much later than others. There is a third group that interests us in the present study: those who will have access to the vaccine but will decide *not* to get vaccinated. Social inequalities in vaccine uptake are well documented (Arat et al. 2019; Restrepo-Méndez et al. 2016). In addition, vaccine hesitancy – negative attitudes toward vaccination, rejection of, or delaying vaccine uptake for oneself or one's child (Yaqub et al. 2014; WHO 2019) – has played an increasingly important role in recent years, with the World Health Organization declaring it as one of the top ten threats to global health (WHO 2019). The public in less developed countries – where vaccine-preventable diseases still pose a substantial health risk to everyone – has high trust in the effectiveness and safety of vaccines. In contrast,

the Western public has become increasingly sceptical of vaccines (Larson et al. 2016), in part because of the efficiency of vaccines in preventing diseases: "when a community stops worrying about a disease threat, complacency can paradoxically cause it to resurface" (Allen and Butler 2020: 53).

As with any other vaccine hesitancy, Covid-19 vaccine hesitancy needs to be understood as a decision-making process that is embedded in the social structure and associated with various social trends and cultural changes. Slovenia has one of the largest proportions of vaccine-hesitant citizens in the world, as does the rest of East-Central Europe (Larson et al. 2016). A representative national poll in June 2020 found that 55% of Slovenians would be willing to get the Covid-19 vaccine if available, while the number fell to only 35% in October 2020 (Mediana 2020). A public opinion poll from Poland, another East-central European country, indicates a somewhat higher, yet still relatively low willingness to accept the Covid-19 vaccine (66%–69%) (Statista 2020). An unpublished study in the U. S. found that 23% of adults would *not* get vaccinated against Covid-19 once a vaccine becomes available (Trujillo and Motta 2020).

These sparse preliminary studies on vaccination intention indicate that Covid-19 vaccine hesitancy may present a significant obstacle in establishing herd immunity in the Western and European population. It is also important that studies have not examined which social groups within countries are the most hesitant towards the Covid-19 vaccine. It is crucial to study whether differences exist in Covid-19 vaccine hesitancy according to various social and political characteristics to prepare strategies and effective communication and public health campaigns targeted explicitly to the most vaccine-hesitant social groups. Existing public health and social policy efforts based on scientific findings on hesitancy towards other specific vaccines, or vaccines in general, will be effective only insofar as it is established that general vaccine hesitancy predictors are similar to the predictors of Covid-19 vaccine hesitancy.

Tailored campaigns focusing on specific social groups are therefore needed, since "promoting an equal vaccine uptake across population groups may magnify inequalities in infectious disease risk" (Munday et al. 2018). While the Covid-19 pandemic has affected the whole world, it is most threatening for those who have underlying illnesses, including heart or respiratory diseases, high blood pressure and diabetes (Yang et al. 2020). Since these health conditions are most prevalent among those facing difficult socioeconomic circumstances (McNamara et al. 2017), we are currently witnessing how "social inequalities in health are profoundly, and unevenly, impacting Covid-19 morbidity and mortality" (Abrams and Szefer 2020).

In the next part of our paper, we present a brief overview of findings on four sets of predictors of vaccine hesitancy--demographic and socioeconomic

characteristics, health status and political orientation--and present our hypotheses. In the third part, we summarize recent studies on Covid-19 vaccine hesitancy. In the fourth part, we present the methods employed in our study, describe our sample and the indicators used. In the Results section, we test our hypotheses, and in the final part of the paper, we discuss the scientific and practical implications of our findings.

1.2 Predictors of Vaccine Hesitancy

While gender is a key demographic variable examined in vaccine hesitancy research, previous studies do not show consistent gender differences in vaccine attitudes. For example, while men are more likely to have better knowledge about vaccination than women (Ritvo et al. 2003), and are less likely to trust non-professional sources of vaccine-related information (Freed et al. 2011), several other studies show more positive vaccine attitudes among women (Callaghan et al. 2019; Larson et al. 2016). Gender differences in vaccine hesitancy may vary by type of vaccine; women, for example, express more positive attitudes towards a vaccine against HPV. This could be due to health campaigns being aimed at them, since certain types of HPV can cause cervical cancer (Bynum et al. 2011). Tusimin et al. (2019) examined knowledge about and attitudes towards the HPV vaccine among students and found that young women had better knowledge and more positive vaccine attitudes than men. On the other hand, some studies did not find gender differences in vaccine attitudes (Hornsey et al. 2018), including attitudes towards the HPV (Lee Mortensen et al. 2015) and MMR vaccines (Casiday et al. 2006).

Age is another demographic characteristic that impacts vaccine attitudes and uptake. Studies show more positive attitudes towards seasonal influenza vaccines among older adults (Peretti-Watel et al. 2013; Chapman and Coups 1999), who also have higher vaccine uptake (Börjesson and Enander 2014). In a study conducted in eleven European countries (France, Germany, Italy, UK, Spain, Austria, Czech Republic, Finland, Ireland, Poland and Portugal), age proved to be a predictor of influenza vaccine uptake, with individuals older than 65 having higher rates of uptake (Endrich et al. 2009). The elderly may hold more positive vaccine attitudes because they are an at-risk group. We similarly anticipate more favourable attitudes among the elderly toward the intention of receiving a Covid-19 vaccination, since data indicates they are most likely to have a more severe disease progression and Covid-19 mortality increases with age (Promislow 2020).

Concerning socioeconomic predictors, educational level and employment status are among the factors that impact vaccine hesitancy. Several studies on

educational inequalities in vaccine attitudes indicate that higher educational level is linked to pro-vaccine attitudes, for example, in Canada (Ritvo et al. 2003), the U. S. and Australia (Bocquier et al. 2017), Belgium (Vandermeulen et al. 2008), and China (Zeng et al. 2019). Some studies, on the other hand, show higher educational levels being associated with negative vaccine attitudes (Endrich et al. 2009; Hak et al. 2005). One reason might be that better educated individuals are more likely to express "healthism" (Crawford 1980), i.e. exercising increased self-control over their health (Bocquier et al. 2017; Peretti-Watel et al. 2014), and taking an individualistic approach to their own health and that of their children (Swaney and Burns 2019). In other words, individuals with a more privileged socioeconomic background have the desire and resources to be (or to feel) more in control of their lifestyle and health behaviours, including their children's, having the perception that they know best what is right for their health (more than professionals and scientific data). Such an egocentric worldview puts the individual and their immediate family members at the centre of the individual's decision-making processes, largely disregarding the wider community and society.

Compared to educational background, employment status has been a much less researched predictor of vaccine attitudes and uptake, and one with inconsistent results. For example, Gracie and colleagues (2011) found that a group of employed women and students were more likely to receive the H1N1 vaccine during the 2009-2010 influenza pandemic than women of other activity status; however, differences became insignificant once education was taken into account. Compared to the unemployed, those who are employed are less vaccine-hesitant among the general public (Larson et al. 2016), and among parents (Mohd Azizi et al. 2017). On the other hand, a study conducted in North Carolina by Horney and colleagues (2010) found that those in full-time and part-time employment showed lower intent to receive the influenza vaccine than the non-employed group (the unemployed and students).

Health status has previously also been identified as a predictor of vaccine attitudes and uptake. As expected, less healthy individuals express less vaccine hesitancy (Guthrie et al. 2017), and individuals with poorer health are more likely to get vaccinated against influenza (Wu 2003). Since poorer health increases vulnerability, not getting vaccinated could result in a stronger negative impact of vaccine-preventable disease on one's health status.

Finally, political orientation also exerts an impact on vaccine attitudes. Studies show that individuals with a conservative political orientation are more likely to be vaccine-hesitant (Hornsey et al. 2018; Hoffman et al. 2019; Rabinowitz et al. 2016). In addition to anti-vaccination attitudes, political conservatism was also

found to be associated with distrust of vaccine information provided by professionals (Hamilton 2015). Vaccine hesitancy could therefore be explained by political ideology; the latter affects trust in information sources, but also the choice of information used about vaccines, so that the information is consistent with the individual's ideology (Baumgaertner et al. 2018). Since the Republican U. S. President D. Trump has publicly expressed anti-vaccine statements (Hornsey et al. 2020), it is more likely that in the U. S. Republican voters also hold these beliefs. On the other hand, liberal ideology is more compatible with vaccine science, and self-identified Democrats are more likely to report accurate scientific beliefs (Joslyn and Sylvester 2019).

1.3 Predictors of Covid-19 Vaccine Acceptance

In 2020, Covid-19 vaccine hesitancy and its predictors were examined in various cultural contexts. For example, a study from China found gender differences in Covid-19 vaccine acceptance, with men expressing greater intention to be vaccinated against Covid-19 than women (Wang et al. 2020). Gender differences in Covid-19 vaccine acceptance were also found in the Australian and U. S. population, with men expressing greater willingness to be vaccinated (Malik et al. 2020; Reiter et al. 2020; Faasse and Newby 2020) and greater trust in the Covid-19 vaccine (Latkin et al. 2021). Research conducted in seven European countries (Denmark, France, Germany, Italy, Portugal, Netherlands, and the UK) similarly demonstrated that willingness to accept the future Covid-19 vaccine was higher among men (Neumann-Böhme et al. 2020). The same study also identified age differences: men older than 55 years of age showed the greatest willingness to be vaccinated, while those aged between 18 and 24 were the most hesitant. Even though women were generally more hesitant than men in all observed age groups, those aged 45–55 were the most hesitant about getting vaccinated (ibid.). Studies consistently proved that older adults were more likely to be willing to get vaccinated against Covid-19 than younger individuals (Lazarus et al. 2020; Malik et al. 2020; Sherman et al. 2020).

Socioeconomic status (education and income) also proved to be a significant predictor of intended Covid-19 vaccination, since those with higher education and higher income were more likely to express vaccine acceptance (Lazarus et al. 2020; Reiter et al. 2020; Ward et al. 2020), though not in some countries (Faasse and Newby 2020).

Research on health status as a predictor of vaccine hesitancy, on the other hand, is scarce for vaccine hesitancy in general, and for Covid-19 vaccine in particular. A study by Reiter and colleagues (2020) examined health status as a Covid-19 vaccine predictor and found that underlying medical conditions increased the

willingness to get vaccinated among U. S. adults. A study among Australians, on the other hand, found self-rated health and disability were not significant predictors of Covid-19 vaccine uptake intention (Faasse and Newby 2020; Edwards et al. 2020). Therefore, studies need to examine whether health status is a predictor of Covid-19 vaccine hesitancy, above and beyond other determinants of health, including in a non-English cultural context. In sociological survey data, two subjective health measures have previously been widely employed – self-rated health and self-reported chronic disability/illness – which we also examined in our study.

Finally, similar to existing vaccines, there is evidence that in the current Covid-19 pandemic, political orientation also drives scepticism towards scientific and public health recommendations for self-protective behaviours, such as social distancing, wearing masks and handwashing (Yamey and Gonsalves 2020). In the U. S., for example, a conservative orientation and Republican self-identification – as exemplified by actions and public statements by President Trump and Republican members of congress – is linked with not following WHO, CDC and other public health recommendations (Cheng 2020) and with lower Covid-19 vaccine trust (Latkin et al. 2021). In a study of Covid-19 vaccine acceptance and political ideology among French adults, it was found that those who affiliate themselves with Far-Right political ideology reported lower future Covid-19 vaccine acceptance (Ward et al. 2020).

1.4 The Aim of the Study and Hypotheses

Since various predictors of Covid-19 vaccine hesitancy have yet to be systematically examined among the Slovenian public, we collected data on Covid-19 vaccine attitudes among the public in Slovenia, a high-income East-Central European country (UNDP 2019). We aimed to examine four groups of predictors of Covid-19 vaccine hesitancy: demographic (gender and age) and socioeconomic characteristics (educational level and employment status), health status (self-rated health and self-reported chronic illness) and political orientation. Based on the existing literature review, we set the following hypotheses:

- H1: Men are less likely to express Covid-19 vaccine hesitancy than women (Neumann-Böhme et al. 2020; Reiter et al. 2020; Wang et al. 2020).
- H2: Younger adults are more likely to express Covid-19 vaccine hesitancy than older adults (Lazarus et al. 2020; Malik et al. 2020; Peretti-Watel et al. 2013).
- H3: Individuals with a higher educational background (Lazarus et al. 2020; Reiter et al. 2020; Ward et al. 2020) (H3a) and those in employment (Larson et al. 2016; Mohd Azizi et al. 2017) (H3b) are more likely to express the least Covid-19 vaccine hesitancy than are individuals with lower education and those not in employment.

H4: Individuals with poorer health are more likely to express lower vaccine hesitancy than individuals with better health (Guthrie et al. 2017; Wu 2003).

H5: Individuals who express leftist political orientations are less likely to express vaccine hesitancy than individuals with rightist political orientations (Hoffman et al. 2019; Hornsey et al. 2018; Ward et al. 2020).

2 Method

2.1 Sample

A cross-sectional quantitative study was performed between March 17th and April 1st, 2020. The non-probability sample survey was collected by inviting respondents over the age of 18 to participate, using the snowball technique via e-mail and social networks (Facebook, Twitter and Instagram) and the University of Maribor website. The sample was obtained through an online survey tool 1ka.si, and it comprised 851 Slovenians ($M_{age}=33.2$ years). Most respondents reported being employed (55.11%) and having a first-cycle degree (34.9%). We should mention that our sample (Table 1) has several shortcomings. Besides not being representative of the Slovenian public, it did not contain elderly persons above the age of 65, since online survey dissemination did not reach this age group in our study. For these reasons, we divided the respondents into three age groups of relatively similar size. Studies of vaccine hesitancy during current and future waves need to include the elderly in the sampling strategy. In addition, based on the mean value of vaccine hesitancy ($M=6.29$), our sample consisted of a substantial proportion of Covid-19 vaccine sceptics.

Table 1: Sample characteristics.

	Group	%
Gender	Female	84.5
	Male	15.5
Age	18–29 years	38.2
	30–39 years	35.0
	40+ years	26.8
Education	High school diploma or lower	31.4
	First-cycle degree	34.9
	Second-cycle degree or higher	33.6
Employment status	Unemployed	7.3
	Self-employed	12.3
	Employed	55.1

	Student	25.3
Health	Poor/fair health	5.8
	Good health	24.3
	Very good health	47.2
	Excellent	22.7
Political orientation	Left	34.7
	Centre	51.1
	Right	14.2
Vaccine hesitancy		6.29*

Note: * = mean.

2.2 Measures

Vaccine hesitancy was measured with a question about the intention to get vaccinated: "How likely would you get vaccinated against the new coronavirus (Covid-19) if the vaccine were available?" (0=*not likely at all*; 10=*very likely*). The values were recoded with 0 indicating the lowest and 10 indicating the highest Covid-19 vaccine hesitancy.

The following four demographic and socioeconomic predictors were measured: gender (1=male; 2=female), age group (1=18–29 years; 2=30–39 years; 40 and above), education (1=high school or less; 2=first-cycle degree; 3=second-cycle degree or higher) and employment/activity status (1=unemployed; 2=self-employed; 3=employed; 4=students).

Health status was measured with two single-item questions; a standard measure of self-rated health (Idler and Benyamini 1997) and a measure of longstanding chronic illness or disability (European Social Survey Round 7 Data 2015). Respondents were asked: "In general, how would you rate your health? Would you say it is?" (1=*poor*; 5=*excellent*). Disability was tapped with the following question: "Are you hampered in your daily activities in any way by any longstanding illness, or disability, infirmity or mental health problem? If yes, is that a lot or to some extent?" (1=Yes, a lot; 2=Yes, to some extent; 3=No). The disability variable was dichotomized in our analysis (1=Yes; 2=No).

Political orientation was measured with the following question: "In politics, people sometimes talk of "left" and "right". Where would you place yourself on a scale, where 0 means the left and 10 means the right?" Original values were recoded into three groups: left (0–4), centre (5) and right (6–10).

2.3 Plan of Analysis

Statistical Package for the Social Sciences Program (IBM SPSS Statistics Versions 26) was used for the analyses. We first examined the bivariate correlation between Covid-19 vaccine hesitancy and seven predictor variables. The results (not shown) indicated that all but one predictor (health disability status) were significantly associated with Covid-19 vaccine hesitancy. In the Results section, we present the ordinal regression model with six predictors simultaneously included in the model. The aim was to tease out the effect of each predictor on vaccine hesitancy, while controlling for all other predictors in a single model.

3 Results

Table 2 shows the results of our ordinal regression analysis. We included four sets of predictors, i.e. all seven predictor variables. Our ordinal regression model predicting Covid-19 vaccine hesitancy was significant ($p < 0.001$), explaining 44.4% of the variance (Nagelkerke). In line with H1, women were significantly more vaccine-hesitant than men ($p < 0.001$). Compared to the oldest age group, the middle-age group showed significantly higher vaccine hesitancy ($p < 0.05$), while the youngest age group was the least hesitant ($p < 0.001$). These results do not support H2.

Educational level was also a significant predictor of Covid-19 vaccine hesitancy. Those with a high school diploma or less ($p < 0.05$) and those with a first-cycle degree ($p < 0.01$) were significantly more hesitant than those in the highest educational group (having at least a second-cycle degree), corroborating hypothesis H3a. Employment/activity status also proved to be a significant predictor. Students were the least vaccine-hesitant status group ($p < 0.001$); the self-employed were the most vaccine-hesitant, followed by the unemployed and the employed group. These results support H3b.

Respondents who reported "excellent" self-rated health showed the greatest vaccine hesitancy ($p < 0.001$), while hesitancy declined with worsening self-rated health, corroborating H4. Finally, compared to those with rightist political orientation, those with centrist political orientation had significantly higher vaccine hesitancy ($p < 0.05$), while left-oriented respondents reported significantly lower Covid-19 vaccine hesitancy ($p < 0.05$), compared to centre- and right-oriented respondents. These results, again, support H5.

Table 2: Ordinal regression model (parameter estimates) predicting Covid-19 vaccine hesitancy among the Slovenian public.

		Estimate	S.E.	Wald	Sig.	95% CI	
						LL	UL
Age	Gender (male) ¹	-0.70	0.20	12.36	0.000	-1.09	-0.31
	18-29 year ²	-1.16	0.24	22.74	0.000	-1.63	-0.68
	30-39 years ²	0.50	0.21	5.87	0.015	0.10	0.90
Education	High school diploma or lower ³	0.63	0.22	8.30	0.004	0.20	1.05
	First-cycle degree ³	0.74	0.20	14.16	0.000	0.35	1.12
Employment status	Unemployed ⁴	1.79	0.34	27.66	0.000	1.12	2.44
	Self-employed ⁴	2.94	0.39	58.37	0.000	2.18	3.69
	Employed ⁴	1.40	0.25	31.76	0.000	0.91	1.88
Health	Poor/fair health ⁵	-1.44	0.36	16.51	0.000	-2.14	-0.75
	Good health ⁶	-1.44	0.23	38.74	0.000	-1.89	-0.98
	Very good health ⁶	-0.90	0.21	18.71	0.000	-1.31	-0.49
Political orientation	Left political orientation ⁶	-0.58	0.22	6.63	0.010	-1.01	-0.14
	Center political orientation ⁶	0.50	0.22	5.09	0.024	0.07	0.93

Notes: Reference groups: ¹female; ²40+ year-olds; ³Second-cycle degree or higher; ⁴Students; ⁵Excellent self-rated health; ⁶Rightist political orientation.

4 Discussion

In the present study, we examined demographic and socioeconomic characteristics, health status and political orientation as predictors of Covid-19 vaccine hesitancy among the Slovenian public. The results indicate that all four sets of predictors impact vaccine hesitancy. Women, individuals in the middle-age group (30–39-years-olds), those with lower levels of education, the self-employed and unemployed, those with better subjective health, and those with centrist and rightist political orientations were the most reluctant to get vaccinated against Covid-19 in the first wave of the coronavirus epidemic in Slovenia during Spring 2020.

Our findings show some encouraging results in the sense that vaccine hesitancy might not increase social inequalities in health. For example, our finding that those with the poorest health are the least vaccine-hesitant indicates that, once the vaccine is available, uptake will likely be higher among the most health-vulnerable social groups (as long as they have the same access to the vaccine as other groups). Our results are therefore consistent with a study conducted by

Guthrie and colleagues (2017) on determinants for rejecting seasonal influenza vaccine. In addition, men, who are also more likely to have a worse Covid-19 disease progression than women (Klein et al. 2020), express lower vaccine hesitancy.

On the other hand, several findings from our study indicate worrying patterns for social inequality. For example, the 30–39 age-group is the most vaccine-hesitant, and the 40+ age group is the second most hesitant. This is an important public health problem, since the 30–39 age-group – who reported the highest vaccine hesitancy in our sample – is significantly affected in terms of a higher numbers of Covid-19 infections being reported in this age group, based on Covid-19 case data in Slovenia (Covid-19 sledilnik 2020). While not the most health-vulnerable, this age group is the most geographically mobile in everyday life (SURs 2021), which means that the potentially lowest vaccine uptake among younger adults might increase the likelihood of this group's members spreading the disease to others, including the most vulnerable population of society (Boehmer et al. 2020).¹ Campaigns and vaccine promotion strategies should therefore address the 30-39-year-old age group in particular. It is crucial to communicate to the general public that the elderly are not the only ones who are likely to get Covid-19 but are the most at risk for severe disease progression, have the highest Covid-19 mortality and are likely to get it from younger (unvaccinated) people (Boehmer et al. 2020).

Our study also revealed that the two lowest educated groups are the most Covid-19 vaccine-hesitant. We found that unemployment status was also linked to higher vaccine hesitancy. On the other hand, the self-employed reported the highest vaccine hesitancy. These findings indicate that, although public health campaigns should be aimed at those from lower socioeconomic backgrounds, high-socioeconomic status groups also need to be addressed. Unfortunately, we did not test for the effect of income, and it remains unclear whether, in our sample, the self-employed were socially privileged groups, or were perhaps mainly from middle SES. The question of self-employment status as a predictor of vaccine hesitancy needs to be further analysed in future studies.

We also found that centrist political orientation was linked to higher vaccine hesitancy. This is surprising, since studies on hesitancy toward other types of vaccine have shown increased vaccine scepticism mainly among those on the right of the political spectrum (Hoffman et al. 2019; Hornsey et al. 2018; Joslyn and Sylvester 2019), although recent evidence from the U.S. suggests that "Other" political orientation (neither Republican, Democrat nor Independent) is linked

1. Insofar as the vaccine would also prevent Covid-19 transmission.

to increased vaccine hesitancy (Latkin et al. 2021). Again, future studies should examine the mediating mechanisms that make the centre-oriented respondents in Slovenia the most Covid-19 vaccine-hesitant (if our finding is confirmed on representative samples), including studying cultural value orientations, economic attitudes etc. In addition, it may be that those placing themselves in the centre on the political orientation scale have low trust in conventional political parties (left, right and centre) and that their self-placement indicates a protest orientation and low levels of trust in established intuitions (political, but also medical institutions and science in general). Future studies should examine the underlying mechanisms in more detail.

To summarize, our study indicates that some social groups will probably be less likely to decide to get a Covid-19 vaccine. Not being vaccinated poses a health risk not only to oneself but also to people in one's community and because of transmission of infections, to general public health. To prevent the spread of infectious disease, it is necessary to achieve herd immunity, which requires a high proportion of the population to be vaccinated. For example, to achieve collective immunity against measles, 95% of the population has to be vaccinated (Salmon et al. 2015). For now, it remains unclear whether the vaccines currently used against Covid-19 will prevent not only disease but also transmission of the virus from infected to healthy persons.² This means that both the concept of herd immunity and reaching sufficient levels of immunity remain unclear in the case of Covid-19. Nonetheless, based on our results, future public health interventions and campaigns in Slovenia should primarily address women, the 30–39 age-group, lower educated individuals, the unemployed and the self-employed.

Additionally, centrist political parties and their leaders could also have a positive impact on their voters and supporters if they communicate the personal and public health significance of the uptake of a safe and efficient Covid-19 vaccine. Finally, since healthier people have less interest in getting vaccinated, it is essential that healthcare institutions, physicians, nurses and other healthcare professionals, in communication with patients and the general population, emphasize that the vaccination protects not only ourselves but also other individuals. This includes family members, who may be at greater risk because of poorer health or lower socioeconomic status. Since health problems and symptoms are unequally distributed not only by age group but also across socioeconomic strata, with worse health outcomes being more prevalent among the socioeconomically and ethnically

2. For example, if vaccinated people can still get infected with Covid-19 and pass on the virus to other people, then vaccination will not provide herd immunity. Of course, it would still prevent serious disease outcomes and drastically reduce mortality.

disadvantaged and other minority groups, engagement by professionals and the public toward equal Covid-19 vaccine uptake is key for acquiring greater social equality. This will only be achieved if the public, institutions and decision-makers have common goals and only alongside evidence-based public health campaigns.

From a more critical perspective, it seems vaccine hesitancy in our sample is more widespread among the cluster of healthy, highly educated, self-employed, politically centrist, middle-aged respondents. Further investigation is warranted, for example, on whether this cluster's values and attitudes rank high on self-sufficiency and egocentrism and low on prosocial orientation and social solidarity. In addition, refusal of vaccination among different social groups has different social consequences, since social groups do not have the same (public) role and influence in the society. Middle-aged, educated, "self-made", healthy people have more followers – online and in real life – and are more influential trendsetters than the less educated, less healthy groups.

In conclusion, despite its limitations, our study carried out during the first wave of the Covid-19 epidemic could represent a starting point for further research in the present (second) wave and potential future waves of the epidemic, since there is currently a lack of research on Covid-19 vaccine hesitancy in Slovenia. Future studies should include higher-quality samples and should examine additional variables not included in our model. For example, perceived risk of Covid-19 disease and (potential risk of) vaccination differ between various social groups. Future studies will provide additional insight that is urgently needed for successfully combating the Covid-19 epidemic in Slovenia.

References

- Abrams, Elissa M., and Szeffler, Stanley J. (2020): COVID-19 and the impact of social determinants of health. *The Lancet Respiratory Medicine*, 8 (7): 659–661.
- Allen, Arthur, and Butler, Robb (2020): The Challenge of Vaccination Hesitancy and Acceptance: An Overview. In H. V. Fineberg and S. M. Tilgham (eds.): *Meeting the Challenge of Vaccine Hesitancy*: 48–86. Washington: Sabin-Aspen Vaccine Science & Policy Group.
- Arat, Arzu et al. (2019): Social inequities in vaccination coverage among infants and pre-school children in Europe and Australia - a systematic review. *BMC public health*, 19 (1): 290.
- Baumgaertner, Bert, Carlisle, Juliet E., and Justwan, Florian (2018): The influence of political ideology and trust on willingness to vaccinate. *PLoS ONE*, 13 (1): e0191728.
- Bocquier, Aurélie et al. (2017): Socioeconomic differences in childhood vaccination in developed countries: a systematic review of quantitative studies. *Expert review of vaccines*, 16 (11): 1107–1118.

- Boehmer, Tegan K. et al. (2020): Changing Age Distribution of the COVID-19 Pandemic - United States, May-August 2020 39. Available from: www.cdc.gov/mmwr/volumes/69/wr/mm6939e1.htm?s_cid=mm6939e1_w. (Accessed 22. 09. 2020).
- Börjesson, Marcus, and Enander, Ann (2014): Perceptions and sociodemographic factors influencing vaccination uptake and precautionary behaviours in response to the A/H1N1 influenza in Sweden. *Scandinavian journal of public health*, 42 (2): 215–222.
- Bynum, Shalanda A. et al. (2011): Knowledge, beliefs, and behaviors: examining human papillomavirus-related gender differences among African American college students. *Journal of American college health*, 59 (4): 296–302.
- Callaghan, Timothy et al. (2019): Parent psychology and the decision to delay childhood vaccination. *Social science & medicine*, 238 (1982): 112407.
- Casiday, Rachel et al. (2006): A survey of UK parental attitudes to the MMR vaccine and trust in medical authority. *Vaccine*, 24 (2): 177–184.
- Chapman, Gretchen B., and Coups, Elliot J. (1999): Predictors of influenza vaccine acceptance among healthy adults. *Preventive medicine*, 29 (4): 249–262.
- Cheng, Jiuqing (2020): The Psychology and Political Orientation of Social Distancing Compliance and Attitude toward Mask-Wearing during the COVID-19 Outbreak in the U.S. [preprint].
- COVID-19 sledilnik (2020): COVID-19 Sledilnik. Available from: <https://covid-19.sledilnik.org/sl/stats> (Accessed 08. 10. 2020).
- Crawford, Robert (1980): Healthism and the medicalization of everyday life. *International journal of health services*, 10 (3): 365–388.
- Edwards, Ben et al. (2020): COVID-19 vaccine hesitancy and resistance: Correlates in a nationally representative longitudinal survey of the Australian population. [preprint].
- Endrich, Michael M., Blank, Patricia R., and Szucs, Thomas D. (2009): Influenza vaccination uptake and socioeconomic determinants in 11 European countries. *Vaccine*, 27 (30): 4018–4024.
- European Social Survey Round 7 Data (2015): European Social Survey (ESS), Round 7 - 2014.
- Faasse, Kate, and Newby, Jill (2020): Public Perceptions of COVID-19 in Australia: Perceived Risk, Knowledge, Health-Protective Behaviors, and Vaccine Intentions. *Frontiers in psychology*, 11: 551004.
- Freed, Gary L. et al. (2011): Sources and perceived credibility of vaccine-safety information for parents. *Pediatrics*, 127 Suppl 1: S107–112.
- Gracie, Sara et al. (2011): Utilization of the 2009 H1N1 Vaccine by Pregnant Women in a Pandemic Year. *Journal of Obstetrics and Gynaecology Canada*, 33 (2): 127–33.
- Guthrie, Jennifer L., Fisman, David, and Gardy, Jennifer L. (2017): Self-rated health and reasons for non-vaccination against seasonal influenza in Canadian adults with asthma. *PLoS ONE*, 12 (2).
- Hak, Eelko et al. (2005): Negative attitude of highly educated parents and health care workers towards future vaccinations in the Dutch childhood vaccination program. *Vaccine*, 23 (24): 3103–3107.

- Hamilton, Lawrence C. (2015): Conservative and Liberal Views of Science: Does Trust Depend on Topic? Available from: scholars.unh.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1251&context=carsey. (Accessed 18. 06. 2020).
- Hoffman, Beth L. et al. (2019): It's not all about autism: The emerging landscape of anti-vaccination sentiment on Facebook. *Vaccine*, 37 (16): 2216–2223.
- Horney, Jennifer A. et al. (2010): Intent to receive pandemic influenza A (H1N1) vaccine, compliance with social distancing and sources of information in NC, 2009. *PLoS ONE*, 5 (6): e11226.
- Hornsey, Matthew J. et al. (2020): Donald Trump and vaccination: The effect of political identity, conspiracist ideation and presidential tweets on vaccine hesitancy. *Journal of Experimental Social Psychology*, 88: 103947.
- Hornsey, Matthew J. et al. (2018): The psychological roots of anti-vaccination attitudes: A 24-nation investigation. *Health psychology*, 37 (4): 307–315.
- Idler, Ellen L. et al. (1997): Self-rated health and mortality: a review of twenty-seven community studies. *Journal of health and social behavior*, 38 (1): 21–37.
- Joslyn, Mark R., and Sylvester, Steven M. (2019): The Determinants and Consequences of Accurate Beliefs About Childhood Vaccinations. *American Politics Research*, 47 (3): 628–649.
- Klein, Sabra L. et al. (2020): Biological sex impacts COVID-19 outcomes. *PLoS pathogens*, 16 (6): e1008570.
- Larson, Heidi J. et al. (2016): The State of Vaccine Confidence 2016: Global Insights Through a 67-Country Survey. *EBioMedicine*, 12: 295–301.
- Latkin, Carl et al. (2021): Trust in a COVID-19 vaccine in the U.S. A social-ecological perspective. *Social science & medicine*, 1982: 113684.
- Lazarus, Jeffrey V. et al. (2020): Hesitant or not? A global survey of potential acceptance of a COVID-19 vaccine. [preprint].
- Lee Mortensen, Gitte, Adam, Marjorie, and Idtaleb, Laïla (2015): Parental attitudes towards male human papillomavirus vaccination: a pan-European cross-sectional survey. *BMC public health*, 15: 624.
- Malik, Aryn A. et al. (2020): Determinants of COVID-19 vaccine acceptance in the US. *EClinicalMedicine*: 100495.
- McNamara, Courtney L. et al. (2017): The socioeconomic distribution of non-communicable diseases in Europe: findings from the European Social Survey (2014) special module on the social determinants of health. *European journal of public health*, 27 (suppl_1): 22–26.
- Mediana (2020): Mediana: Oktobra bi se proti koronavirusu cepilo manj ljudi kot junija. Available from: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/mediana-oktobra-bi-se-proti-koronavirusu-cepilo-manj-ljudi-kot-junija.html> (Accessed 15. 10. 2020).
- Mohd Azizi et al. (2017): Vaccine hesitancy among parents in a multi-ethnic country, Malaysia. *Vaccine*, 35 (22): 2955–2961.

- Munday, James D. et al. (2018): Quantifying the impact of social groups and vaccination on inequalities in infectious diseases using a mathematical model. *BMC medicine*, 16 (1): 162.
- Neumann-Böhme, Sebastian et al. (2020): Once we have it, will we use it? A European survey on willingness to be vaccinated against COVID-19. *The European Journal of Health Economics*, 21 (7): 977–982.
- Peretti-Watel, Patrick et al. (2013): Dramatic change in public attitudes towards vaccination during the 2009 influenza A(H1N1) pandemic in France. *Euro surveillance: bulletin Européen sur les maladies transmissibles = European communicable disease bulletin*, 18 (44).
- Peretti-Watel, Patrick et al. (2014): Attitudes toward vaccination and the H1N1 vaccine: poor people's unfounded fears or legitimate concerns of the elite? *Social science & medicine* (1982), 109: 10–18.
- Promislow, Daniel E. L. (2020): A Geroscience Perspective on COVID-19 Mortality. *The journals of gerontology. Series A, Biological sciences and medical sciences*, 75 (9): e30–e33.
- Rabinowitz, Mitchell et al. (2016): Beliefs about Childhood Vaccination in the United States: Political Ideology, False Consensus, and the Illusion of Uniqueness. *PLoS ONE*, 11 (7): e0158382.
- Reiter, Paul L., Pennell, Michael L., and Katz, Mira L. (2020): Acceptability of a COVID-19 vaccine among adults in the United States: How many people would get vaccinated? *Vaccine*, 38 (42): 6500–6507.
- Restrepo-Méndez, María Clara et al. (2016): Inequalities in full immunization coverage: trends in low- and middle-income countries. *Bulletin of the World Health Organization*, 94 (11): 794–805B.
- Ritvo, Paul et al. (2003): A Canadian national survey of attitudes and knowledge regarding preventive vaccines. *Journal of Immune Based Therapies and Vaccines*, 1: 3.
- Salmon, Daniel A. et al. (2015): Vaccine hesitancy: Causes, consequences, and a call to action. *Vaccine*, 33 Suppl 4: D66–71.
- Sherman, Susan Mary et al. (2020): COVID-19 vaccination intention in the UK: Results from the COVID-19 Vaccination Acceptability Study (CoVAccS), a nationally representative cross-sectional survey. [preprint].
- Statista (2020): Poland: Attitude towards vaccine for coronavirus (COVID-19) 2020 | Statista. Available from: <https://www.statista.com/statistics/1111564/poland-attitude-towards-vaccine-for-the-coronavirus-covid-19/> (Accessed 17.05.2020).
- SURS (2021): Dnevna mobilnost potnikov, Slovenija, 2017. Available from: <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/8080> (Accessed 10.01.2021).
- Swaney, Sharon Elizabeth, and Burns, Sharyn (2019): Exploring reasons for vaccine-hesitancy among higher-SES parents in Perth, Western Australia. *Health promotion journal of Australia: official journal of Australian Association of Health Promotion Professionals*, 30 (2): 143–152.

- Trujillo, Kristin Lunz, and Matt Motta (2020): A majority of vaccine skeptics plan to refuse a COVID-19 vaccine, a study suggests, and that could be a big problem. Available from: <https://theconversation.com/a-majority-of-vaccine-skeptics-plan-to-refuse-a-covid-19-vaccine-a-study-suggests-and-that-could-be-a-big-problem-137559> (Accessed 17. 05. 2020).
- Tusimin, Maiza et al. (2019): Sociodemographic determinants of knowledge and attitude in the primary prevention of cervical cancer among University Tunku Abdul Rahman (UTAR) students in Malaysia: preliminary study of HPV vaccination. *BMC public health*, 19 (1): 1454.
- UNDP (2019): Human Development Report 2019. New York: United Nations Development Programme (UNDP).
- Vandermeulen, Corinne et al. (2008): Vaccination coverage and sociodemographic determinants of measles-mumps-rubella vaccination in three different age groups. *European journal of pediatrics*, 167 (10): 1161–1168.
- Wang, Jiahao et al. (2020): Acceptance of COVID-19 Vaccination during the COVID-19 Pandemic in China. *Vaccines*, 8 (3): 482.
- Ward, Jeremy Keith, Alleaume, Caroline, and Peretti-Watel, Patrick (2020): The French public's attitudes to a future COVID-19 vaccine: the politicization of a public health issue.
- WHO (2019): Ten threats to global health in 2019. WHO Newsroom. Available from: <https://www.who.int/news-room/feature-stories/ten-threats-to-global-health-in-2019> (Accessed 30. 03. 2020).
- Wu, Stephen (2003): Sickness and preventive medical behavior. *Journal of health economics*, 22 (4): 675–689.
- Yamey, Gavin, and Gonsalves, Gregg (2020): Donald Trump: a political determinant of covid-19. *BMJ (Clinical research ed.)*, 369: m1643.
- Yang, Jing et al. (2020): Prevalence of comorbidities and its effects in patients infected with SARS-CoV-2: a systematic review and meta-analysis. *International journal of infectious diseases*, 94: 91–95.
- Yaqub, Ohid et al. (2014): Attitudes to vaccination: a critical review. *Social science & medicine*, 112 (1982): 1–11.
- Zeng, Yanbing et al. (2019): Factors affecting parental intention to vaccinate kindergarten children against influenza: A cross-sectional survey in China. *Vaccine*, 37 (11): 1449–1456.

Podatki o avtorjih

Monika Lamot, mag. soc., doktorska študentka

Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru,

Koroška cesta 160, 2000 Maribor

E-mail: monika.lamot@student.um.si

doc. dr. **Marina Tavčar Krajnc**

Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru,

Koroška cesta 160, 2000 Maribor

E-mail: marina.tavcar@siol.net

izr. prof. dr. **Andrej Kirbiš**

Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru,

Koroška cesta 160, 2000 Maribor

E-mail: andrej.kirbis@um.si

**Marija Milavec Kapun, Monika Kavalir,
Klavdija Kustec, Nace Pušnik**

OSTATI ALI ODITI – DOŽIVLJANJA MEDNARODNIH ŠTUDENTOV V ČASU EPIDEMIJE BOLEZNI COVID-19

IZVLEČEK

Slovenija je prepoznala mobilnost študentov kot enega ključnih strateških ciljev visokošolskega razvoja. To odpira možnosti za napredek, vendar prinaša tudi izzive, ki so se v zaostreni obliki pokazali med epidemijo covid-19. V tem obdobju so se mednarodni študenti tudi v Sloveniji soočili z odločitvijo, ali naj ostanejo ali se vrnejo domov. Z analizo vsebine odgovorov na odprto vprašanje smo ugotavljali njihove razloge za odločitev o (ne)odhodu. Študenti so ostali predvsem iz osebnih in zdravstvenih razlogov, zaradi epidemije, spremljajočih ukrepov in pedagoškega procesa. Med razlogi za odhod so prevladovali psihosocialni dejavniki, epidemija in z njo povezani ukrepi, osebni razlogi in dostopnost zdravstvenih storitev. Mednarodni študenti bi v času epidemije zaradi psihosocialne stiske potrebovali usmerjene ukrepe ter usklajene in dostopne informacije.

KLJUČNE BESEDE: Erasmus+, koronavirus, stiska, mednarodne izmenjave, visoko šolstvo

Should I Stay or Should I Go? – Experiences of International Students During the Covid-19 Epidemic

ABSTRACT

Slovenia has recognized student mobility as a key strategic goal of higher education development. This opens up opportunities for progress but also creates challenges that were highlighted during the Covid-19 epidemic. During this crisis, international students in Slovenia were faced with the decision whether to stay or return home.

The reasons why they chose to remain/depart were determined by analysing the content of the answers to the open-ended question. Students mainly stayed for personal and health reasons, because of the epidemic, the accompanying measures and the pedagogical process. The reasons for leaving mainly featured psychosocial factors, the epidemic and related measures, personal reasons and access to healthcare. Due to psychosocial distress, international students experienced a great need during the epidemic for targeted support measures and especially for coordinated and accessible information.

KEYWORDS: Erasmus+, coronavirus, distress, study abroad, higher education

Uvod¹

Fenomena internacionalizacije in globalizacije se vedno bolj zaznavata tudi v sodobnih študijskih programih ter prispevata k povečevanju raznovrstnosti, fleksibilnosti in dostopnosti študijskega okolja. Del tega procesa je tudi mednarodna mobilnost študentov, tako tistih, ki se vpišejo na univerzo v drugi državi in tam opravijo celotni študij, kot študentov, ki se odločijo za opravljanje semestra ali študijskega leta na izmenjavi v tujini. Mednarodna mobilnost študentov odpira posamezniku in celotni družbi nove možnosti za napredek in razvoj. Vpliv na odločitev posameznika za odhod na študij v drugo državo imajo različni dejavniki, kot so omejene visokošolske zmogljivosti v matični državi, dostopnost in enakopravnost, osebni in poklicni cilji ter potrebe po gradnji socialnega kapitala (IIE 2017).

Kratkoročen pozitiven vpliv internacionalizacije na gostujočo državo je prispevek k lokalnemu gospodarstvu s plačevanjem življenjskih stroškov in šolnin. Magistrski in doktorski študenti s svojim raziskovalnim delom, pozneje pa tudi kot raziskovalci ali visokousposobljeni strokovnjaki prispevajo k razvoju družbe. Dolgoročno se bodo verjetno vključili v trg dela, prispevali k ustvarjanju znanja, inovacijam in gospodarski uspešnosti (OECD 2017).

V Evropi je najpomembnejša spodbuda kratkoročne mobilnosti program Evropske unije (EU) Erasmus+. Trenutno programsko obdobje 2014–2020 se zaključuje. V letnem poročilu navajajo, da se je v študijskem letu 2017/18 v EU v program mobilnosti Erasmus+ vključilo več kot 325.000 študentov (EC 2019). V 30 letih je bilo vključeno 10 milijonov posameznikov. Cilj EU (2011) je bil doseči 20-odstotno mobilnost med študenti do leta 2020.

1. Raziskava je nastala v okviru projekta IKTERUS – Izboljšanje komunikacije s tujimi študenti v Zdravstvenem domu za študente Univerze v Ljubljani, ki sta ga sofinancirali Republika Slovenija (RS) in EU iz Evropskega socialnega sklada.

Pomembnost spodbujanja mobilnosti je Slovenija opredelila v Strategiji internacionalizacije slovenskega visokega šolstva 2016–2020 (CMEPIUS in MIZŠ 2016), v kateri je visoko šolstvo opredelila kot enega izmed petih ključnih strateških ciljev razvoja slovenskega visokošolskega prostora ter tudi kot element kakovosti in prepoznavnosti slovenskega visokega šolstva. Strategija navaja, da Slovenija kljub povečevanju mobilnosti na tem področju še vedno zaostaja za drugimi članicami EU. Število študentov na izmenjavi v Sloveniji narašča na vseh stopnjah izobraževanja, tradicionalno jih je največ iz Španije, sledita Nemčija in Češka (Kronegger 2017).

V Sloveniji se v absolutnem merilu največ mednarodnih študentov² vključuje v študijske programe Univerze v Ljubljani (UL). V študijskem letu 2019/20 je bilo na UL v študij vključenih 3094 študentov iz 99 držav, največ (72,85 %) iz držav bivše Jugoslavije, predvsem iz Severne Makedonije (n = 700) (UL 2020).

Razvoj mednarodne mobilnosti študentov je moč opredeliti s tremi generacijami (Shkoler in Rabenu 2020): prva generacija je odhod študenta v tujo državo za namen študija, prakse oziroma v okviru programa za izmenjavo; druga generacija mobilnosti je opredeljena s premikom programov ali institucij prek državnih meja z namenom izobraževanja; tretja generacija pa so izobraževalna središča, s katerimi države privabljajo mednarodne študente, raziskovalce, programe in izvajalce z namenom zagotavljanja izobraževanja, produkcije znanja in inovacij.

Študij v tujini postaja za študente vedno bolj privlačen in tudi dosegljiv. S študijem zunaj matične države se podpira tako osebnotni kot strokovni napredek študentov, ki tako pridobijo jezikovne in kulturne kompetence ter oblikujejo sposobnost širšega pogleda in razumevanja sveta. Postajajo bolj senzibilni in empatični. Odhod v tujino pozitivno vpliva tudi na njihovo zaposljivost (Roy in dr. 2019).

Motivi in razlogi za odhod na študij v tujino so zelo raznoliki. Rabenu in Shkoler (2020) navajata iniciatorje, ki so povezani z osebnimi cilji (človeški,

2. V članku uporabljamo besedno zvezo »mednarodni študent« (študent, ki je zapustil matično in odšel v drugo državo zaradi študija), saj je po opredelitvi Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD) besedna zveza »tuji študent« manj primerna za opis študenta, ki nima državljanstva države, v kateri študira (OECD 2017). Glede na razcvet in spremembe tudi v luči epidemije je smiselna redefinicija poimenovanja »mednarodni študent«, kot jo predlagata Shkoler in Rabenu (2020: 19): »/... / je posameznik, katerega primarni cilj je pridobitev (neke oblike) visokošolskega izobraževanja v državi, v kateri nima stalnega statusa bivanja in nima lokalnega državljanstva, ne glede na metodo izobraževanja.«

psihološki in finančni kapital), privlačnike (gostujoča država, institucija in mesto) ter moderatorje (formalne zahteve, socialni viri, finance, demografski status, dostopnost do transporta, jezik, priporočila). Z odhodom v tujino študenti krepijo znanje, spretnosti in izkušnje hitrega odzivanja na težave, prilagajanje na nove situacije ter odprtost za novosti in spremembe. Te sposobnosti postajajo vedno bolj zaželeni med delodajalci, ki delujejo v globalnem svetu.

Mobilnost prinaša tudi nekatere probleme in izzive, ki so se v izostreni obliki pokazali v času epidemije bolezni covid-19. Mednarodni študenti se soočajo s problematiko nastanitev (pomanjkanje ustreznih bivalnih prostorov in visoka najemnina), visokih življenjskih stroškov in šolnin, pomanjkanja študentskih kreditov in študentskega dela ter s pomanjkanjem informacij in sistemov podpore (socialna opora, podpora izobraževalne in drugih institucij) (Calder in dr. 2016). Mobilnost za študenta pomeni premik iz cone udobja in hkrati stres, ki se okrepi zaradi kulturnega šoka in prilagajanja novemu okolju, kar lahko vpliva na njegovo duševno zdravje (Minutillo in dr. 2020). Z zagotavljanjem kakovostne podpore študentom se zagotavlja več pozitivnih učinkov mobilnosti na študenta in gostujočo državo ter zmanjša negativne učinke na študenta in druge. Študija se tako tematsko umešča v kontekst raziskovanja potreb mednarodnih študentov in podpornih struktur v procesu internacionalizacije visokega šolstva (Bedenlier in dr. 2017; Mihut in dr. 2017; Neubauer in dr. 2019).

1.1 Mednarodni študenti v času epidemije bolezni covid-19

Konec leta 2019 je zaznamoval izbruh nove bolezni v mestu Wuhan na Kitajskem, ki jo povzroča koronavirus, poimenovan SARS-CoV-2, bolezen pa se imenuje covid-19 (Zhu in dr. 2020). V nekaj tednih je zaradi hitrega širjenja okužb bolezen postala globalna grožnja in 11. marca 2020 je bila razglašena pandemija (WHO 2020a). Z namenom zajeziť širjenja koronavirusa med mlajšo in odraslo populacijo, da bi se s tem zaščitile ranljive skupine prebivalstva, so se zaprle tudi izobraževalne institucije. Do 25. marca 2020 jih je v celoti zaprlo 150 držav, kar je vplivalo na 80 % svetovne študentske populacije (UNESCO 2020).

Na podlagi 7. člena Zakona o nalezljivih boleznih je zaradi naraščanja števila okužb z novim koronavirusom tudi Vlada RS (2020) 12. marca 2020 izdala Odredbo o razglasitvi epidemije bolezni SARS-CoV-2 (covid-19) na območju države. S tem ukrepom se je na podlagi sklepa Vlade RS (2020) pri nas začelo zapiranje izobraževalnih institucij. Rektor Univerze v Ljubljani (UL) je tako 12. 3. 2020 sprejel sklep o prekinitvi izvajanja vseh oblik neposrednega pedagoškega dela in omejitvi osebnih stikov pri vseh aktivnostih na vseh članicah (Papič 2020). S tem sklepom je bila mednarodnim študentom na rednem študiju ali na izmenjavi zagotovljena tudi pomoč pri vračanju v matično državo po

predhodnem posvetu z matično izobraževalno institucijo. Tudi nekatere druge države, kot je Avstralija (Nguyen in Balakrishnan 2020), so mednarodne študente usmerjale k vrnitvi v matično državo. To pa je lahko pomenilo vnašanje novih okužb v državo (Ma in dr. 2020).

Z namenom zagotavljanja fizičnega distanciranja in nadaljevanja študijskega procesa so morale izobraževalne institucije čez noč preiti s klasičnega izobraževanja na spletno in virtualno izobraževanje (Daniel 2020). Posamezniki in institucije so pričakovali krajše obdobje dela na daljavo – največ nekaj tednov – vendar se je to obdobje podaljševalo. Slovenija je 14. 5. 2020 z Odlokom o preklicu epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (covid-19) (Vlada RS 2020) kot prva v EU preklicala epidemijo, saj je imela zelo dobro epidemiološko sliko. Sproščanje ukrepov je nato potekalo do konca meseca maja.

Nepredvidljivost situacije in hitro naraščanje števila okuženih z novim koronavirusom po vsem svetu sta ustvarila občutek negotovosti in zaskrbljenosti nad dogajanjem (Sahu 2020). To je v povezavi z ostrimi ukrepi za zajezitev širjenja okužbe vplivalo na psihično zdravje ljudi (WHO 2020b), kar je bilo potrjeno tudi specifično za študentsko populacijo (Aristovnik in dr. 2020). Nenadne spremembe študijskega procesa, izguba študentskega dela in nepričakovana selitev pomenijo dodatno breme. Epidemija med študenti povzroča psihološko stisko, ki jo je treba ustrezno nasloviti (Al-Rabiaah in dr. 2020). Zaradi epidemije so postali mednarodni študenti bolj zaskrbljeni zaradi zdravja, vizuma oziroma dovoljenja za bivanje, finančnih zadev, zdravstvenega zavarovanja, zaposlitve po zaključku študija, diskriminacije in varnosti v študentskem domu (Chirikov in Soria 2020).

V začetku marca 2020 so se mednarodni študenti, ki so bili v tistem času na izmenjavi ali študiju pri nas, zaradi epidemije soočili z odločitvijo, ali naj ostanejo v Sloveniji ali se vrnejo v matično državo. Glede na razpoložljivo literaturo nismo zaznali raziskav, ki bi obravnavale to tematiko. Z raziskavo smo želeli ugotoviti tudi razloge mednarodnih študentov za sprejeto odločitev.

2 Metoda

V okviru projekta Izboljšanje komunikacije s tujimi študenti v Zdravstvenem domu za študente Univerze v Ljubljani (IKTERUS), ki je bil uspešno prijavljen na program Študentski inovativni projekti za družbeno korist, je bil pripravljen vprašalnik za mednarodne študente v Sloveniji z naslovom »Zdravstveni vprašalnik za mednarodne študente«. Vprašalnik je bil oblikovan s ciljem, da se ugotovi doživljanja mednarodnih študentov v času epidemije, dostopnost informacij o koriščenju zdravstvenih storitev (v času epidemije in pred njo) ter kakovost komunikacije med njimi in zdravstvenim osebjem. Vprašalnik smo oblikovali študenti

in pedagoški mentorji, ki smo sodelovali pri projektu; obsegal je 75 vprašanj odprtega in zaprtega tipa. Vprašalnik je bil pripravljen v angleščini in slovenščini. Anketirancem smo dali možnost, da na vprašanja odprtega tipa odgovorijo tudi v bosanščini, črnogorščini, hrvaščini oziroma srbščini. Na odprta vprašanja jih je 387 odgovarjalo v angleščini, 167 v slovenščini, 25 v jezikih držav bivše Jugoslavije in nekaj v kombinacijah navedenih jezikov. Za namen priprave prispevka so poleg demografskih podatkov v analizo vključeni tudi odgovori na vprašanje o lokaciji v času izpolnjevanja vprašalnika in odgovori na odprto vprašanje o razlogih, zakaj so se vrnili v matično državo oziroma zakaj so ostali v Sloveniji.

Populacijo predstavljajo vsi mednarodni študenti, ki so v poletnem semestru 2019/20 študirali na UL oziroma na kateri izmed drugih slovenskih izobraževalnih institucij na terciarni ravni in so bili v študijske programe vključeni kot redni študenti ali so bili na študentski izmenjavi. Pred izvedbo raziskave smo pridobili pozitivno mnenje Komisije za etiko Filozofske fakultete UL (št. 191-2020). Povezava do vprašalnika je bila poslana na rektorat in v mednarodno pisarno UL ter na CMEPIUS s prošnjo, da jo posredujejo vsem mednarodnim študentom, tako vpisanim na redni študij kot tistim na izmenjavi. Izpolnjevanje vprašalnika je potekalo od 6. aprila do 28. junija 2020. Klikov na vprašalnik je bilo 1016. Z izpolnjevanjem je začelo 873 (86 %) anketirancev. V analizo so vključeni odgovori 860 (85 %) anketirancev, ki so vprašalnik ustrezno izpolnili. Anketiranci so bili seznanjeni s prostovoljnostjo in anonimnostjo sodelovanja. Demografski in drugi splošni podatki o mednarodnih študentih so razvidni iz tabel 1 in 2.

Tabela 1: Demografski podatki o anketirancih.

		n (%)
Spolna identiteta	moška	291 (34)
	ženska	551 (64)
	drugo	13 (2)
Način študija	redni	294 (34)
	izmenjava	213 (25)
	brez odgovora	353 (41)
Stopnja študija	1. stopnja	331 (39)
	2. stopnja	147 (17)
	3. stopnja	28 (3)
	brez odgovora	354 (41)
Trenutna lokacija	v Sloveniji	550 (64)
	izven Slovenije	306 (36)

n = število anketirancev

Tabela 2: Podatki o študiju glede na prisotnost v Sloveniji in matično državo.

		Oblika študija			Stopnja študija			
		Redni študenti	Izmenjava	Skupaj	Dodipl. študij	Mag. študij	Doktor. študij	Skupaj
Prisotnost v Sloveniji	Da	168	154	322	201	103	17	321
	Ne	124	59	183	129	44	10	183
	Skupaj	292	213	505	330	147	27	504
Celina/država	Afrika	0	1	1	0	0	1	1
	Amerika	1	8	9	7	2	0	9
	Avstralija	1	0	1	0	1	0	1
	Azija	13	15	28	15	6	7	28
	Evropa brez držav bivše Jugoslavije	28	170	198	129	58	11	198
	Države bivše Jugoslavije	247	18	265	177	79	7	263
	Skupaj	292	213	505	329	147	26	503

V analizo smo vključili odgovore na vprašanje odprtega tipa, s katerim smo spraševali o razlogih za odločitev, da so ostali ali da so odšli iz Slovenije. K analizi smo pristopili induktivno, z deskriptivno strategijo kodiranja. Uporabili smo metodo analize vsebine z delnim kvantificiranjem kod (Mayring 2014; Vaismoradi in dr. 2013). Odgovore na vprašanje smo večkrat prebrali, sledilo je kodiranje besedila, ki je potekalo v slovenskem jeziku. Začetno kodiranje sta izvedla dva raziskovalca, ki sta neodvisno kodirala pet izbranih obsežnejših odgovorov in nato uskladila kode. Po koncu kodiranja je potekalo posvetovanje pri zaznanih dilemah glede določitve kod. Iz kod smo identificirali podkategorije in jih v nadaljevanju pripisali posamezni kategoriji. Pri kodiranju smo se osredotočili na izraženo vsebino, kar pomeni, da je bila narejena analiza napisanega, brez iskanja globljih povezav (Beck in Polit 2018). Izbrane ilustrativne izjave v slovenščini so navedene dobesedno, kot so bile podane, brez popravkov ali sprememb (z izjemo končnih ločil), medtem ko so izjave v drugih jezikih prevedene (z uporabo moškega slovničnega spola kot nezaznamovane oblike) in v izvorni jezikovni podobi predstavljene v oklepaju, da bi tako ustrezno predstavili glas anketirancev in pestrost njihovih odgovorov.

3 Rezultati

V času epidemije so v Sloveniji ostali študenti iz oddaljenih držav (iz držav Azije, Južne Amerike in Avstralije), razen študentov iz Severne Amerike, ki so se vračali na intenzivni poziv države. Iz bolj oddaljenih držav se je domov vrnil en študent iz Jordanije in nekaj manj kot polovica študentov iz Turčije. Iz evropskega prostora so se domov vrnili vsi študenti Avstrije, Irske, Romunije in Združenega kraljestva ter več kot polovica študentov iz Belgije, Češke, Finske in Portugalske. Iz držav bivše Jugoslavije so odšli vsi študenti iz Črne gore, ostalo pa je skoraj 80 % študentov iz Severne Makedonije in polovica študentov iz Srbije (Tabela 3).

Tabela 3: Matična država študentov in trenutna lokacija.

	ostali (n)	odšli (n)
Afrika	0	1
Amerika	5	4
Azija in Avstralija	23	5
Evropa brez držav bivše Jugoslavije	141	64
Države bivše Jugoslavije	156	115
Bosna in Hercegovina	33	35
Črna gora	4	10
Hrvaška	12	21
Kosovo	0	4
Severna Makedonija	83	21
Srbija	24	24

n = število anketirancev

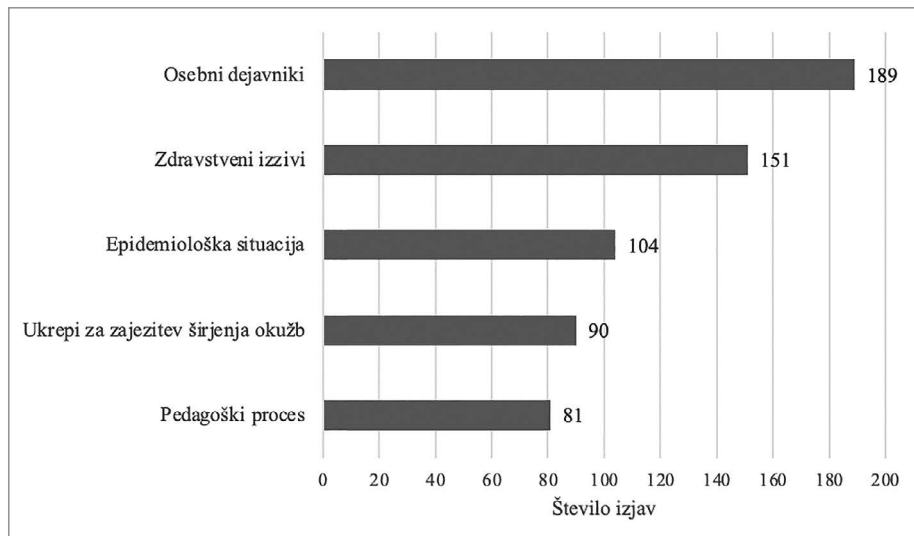
Med analizo vsebine smo ločeno kodirali odgovore tistih, ki so ostali v Sloveniji, in odgovore tistih, ki so odšli. Iz odgovorov tistih, ki so ostali, smo iz kod identificirali 27 podkategorij, ki so združene v pet kategorij. Pri odgovorih tistih, ki so odšli, pa smo iz kod identificirali 35 podkategorij, ki so se izoblikovale v šest kategorij. Za lažje razumevanje vsebin posameznih podkategorij in za podporo zanesljivosti raziskave smo dodali dobesedne zapise.

3.1 Razlogi študentov, da so ostali v Sloveniji

V Sloveniji je ostalo 550 (64 %) mednarodnih študentov, ki so sodelovali v raziskavi. Iz njihovih odgovorov glede razlogov, zakaj so ostali, so se izoblikovale kategorije: osebni dejavniki, zdravstveni izzivi, epidemiološka situacija, ukrepi za zajezitev širjenja okužb in pedagoški proces. V analizo so bili vključeni odgovori

294 študentov, ki so podali smiselne odgovore glede razlogov, zakaj so ostali v Sloveniji v času epidemije. Slika 1 prikazuje število izjav po kategorijah.

Slika 1: Kategorije razlogov za bivanje v Sloveniji v času epidemije.

Mednarodni študenti so kot razlog, da so ostali v Sloveniji, najpogostejše navajali osebne dejavnike, najredkeje pa so bili razlogi vezani na pedagoški proces. V tabeli 4 so prikazane kategorije in pripadajoče podkategorije razlogov s številom izjav.

V kategoriji osebnih dejavnikov so študenti ostali pri nas zaradi različnih psiholoških dejavnikov. Največji vpliv na odločitev je imel občutek varnosti oziroma zagotavljanje varnosti v Sloveniji: »Tu se počutim varno, zato sem se odločil ostati« (*»I feel safe here so I decided to stay«*) in »bolje je ostati, kjer trenutno si« (*»it is better to stay in current place«*). Več kot petina (21,13 %) je spontano navedla, da se pri nas počuti dobro in varno, npr.: »Odločil sem se, da ostanem, ker cenim svoje življenje tu« (*»I chose to stay because I appreciate my life here«*); z odločitvijo so bili zadovoljni. Pri nekaterih je na odločitev vplivala zaznava odsotnosti rasizma (*»Slovenci niso rasisti«* – *»Slovenian are not that racist«*) in občutek normalnosti (*»občutek normalnosti«* – *»feeling of normality«*). Nekateri študente so k odločitvi usmerili družina oziroma drugi pomembni ljudje (prijatelji, ambasada, fakulteta): »Moja družina je vplivala.«

Tabela 4: Kategorije s podkategorijami razlogov študentov, zakaj so ostali v Sloveniji.

Kategorija	Podkategorija (število izjav)
Osebni dejavniki	Psihološki dejavniki (80)
	Načrtovanje prihodnosti (43)
	Podporna omrežja v Sloveniji (29)
	Finančni izzivi (20)
	Bivalni pogoji (16)
Zdravstveni izzivi	Tveganja za okužbo na poti (74)
	Ogrožanje drugih (50)
	Rizična skupina (12)
	Informiranost o zdravstvenem sistemu (7)
	Dostopnost do zdravstvenih storitev (3)
	Urejeno zdravstveno zavarovanje (2)
	Zdravstveno stanje (2)
Epidemiološka situacija	Boljša epidemiološka situacija v Sloveniji (73)
	Pričakovanje hitrega izboljšanja epidemiološke situacije (16)
	Negotovost glede poteka epidemije (7)
	Podobna epidemiološka situacija v matični državi (5)
	Okužba ga ³ ne skrbi (3)
Ukrepi za zajezitev širjenja okužb	Izvajanje ukrepov (37)
	Dobro obvladovanje situacije v Sloveniji (21)
	Karantena ob prihodu domov (14)
	Upoštevanje ukrepov (9)
	Karantena/samoizolacija v Sloveniji (6)
	Strožji ukrepi v matični državi (3)
Pedagoški proces	Želja po nadaljevanju izmenjave/študija (61)
	Boljši pogoji za študij (12)
	Online izobraževanje (6)
	Boljši pogoji nadaljevanje študija po epidemiji(2)

Načrti študentov glede prihodnosti so vplivali na to, da so se v kritičnem trenutku odločili ostati v Sloveniji zaradi zaposlitve in kariere. Nekaj študentov (11) je navedlo, da nameravajo po zaključku študija ostati pri nas »Preselil sem se v Slovenijo, da bi tu študiral in živel, zato ni smiselno, da grem sedaj v svojo

3. V članku je ponekod uporabljen moški spol v generičnem smislu.

državo« – *»I moved to study and live in Slovenia, so there is no point to go to my country now«*), pri nekaterih pa odhod ne bi veliko spremenil, zato niso videli smisla, da bi se vrnil domov (*»Odločil sem se, da bom ostal, ker nisem videl razloga, da bi šel nazaj«*). Kar 14 študentov je izrazilo skrb, da se, če bi odšli domov, ne bi mogli vrniti nazaj v Slovenijo (pravočasno za izpite oziroma nadaljevanje študija): *»Ostal sem v Sloveniji, ker drugače ne bi bil prepričan, da se lahko vrnem«* (*»I stayed in Slovenia, because otherwise i would not be sure if i could return back here«*). Nekateri pa so ravnokar prispeli v Slovenijo in zato niso šli nazaj domov ali pa se lahko, zaradi bližine doma, vrnejo kadarkoli. Le dva študenta sta navedla, da načrtujeta odhod domov.

Študenti so navajali podporna omrežja: družino, ki živi v Sloveniji (*»V Sloveniji sem ostala, ker je del moje družine tudi v Sloveniji«*), partnerja (*»Imam to srečo, da imam fanta in njegovo družino iz Slovenije«* (*»I'm lucky enough to have a boyfriend and his family from Slovenia«*)) oziroma podporo v socialni mreži v času epidemije (prijatelji, sosojenci): *»prijateljstvo me je prepričalo, da sem ostal v Sloveniji«* (*»friendship made me stay in Slovenia«*); *»Tu imam sosojence, zato nisem nikoli sam«* (*»I have other housemates so I am never alone here«*).

Študenti so navajali boljše bivalne pogoje v Sloveniji (*»Tu imam boljše bivališče kot doma, Ljubljana mi je všeč«* – *»I have better accommodation here than at home, I like Ljubljana«*)) oziroma po vrnitvi doma ne bi imeli ustreznih bivalnih pogojev (*»Odločil sem se ostati, ker nisem želel bivati v naključnem hotelu z naključnimi ljudmi v domači državi«* – *»I decided to stay because i didnt want to stay in a random hotel in my country with random people«*)) ali ne bi imeli kam iti (*»Mojo sobo doma uporablja druga oseba«* – *»My room back home is used by another person«*). Nekateri so imeli sklenjeno najemno pogodbo za stanovanje za določeno obdobje: *»Prav tako imam sklenjeno najemno pogodbo do konca junija in je nisem mogel odpovedati«* (*»I also have a rent contract active until end of June, which i couldn't cancel«*).

V okviru osebnih dejavnikov za odločitev so se mednarodni študenti soočali tudi s finančnimi izzivi. To je vključevalo ohranitev štipendije (*»Odločil sem se ostati, ker sem si res želel to znanstveno štipendijo«* – *»I decided to stay because I really wanted this scientific scholarship«*), zaposlitev, ki jo imajo v Sloveniji (*»trenutno delam preko študentskega servisa in zato nisem sel nazaj doma«*), ali visoke stroške prevoza domov (*»Ostal sem, ker je bil moj let domov drag«* – *»I stayed because my flight home was expensive«*).

Mednarodni študenti so se soočali z različnimi zdravstvenimi izzivi, ki so vplivali na njihovo odločitev, da ostanejo v Sloveniji. Kar nekaj študentov se je zavedalo tveganja za okužbo na poti domov, kar jih je odvrnilo od potovanja: *»Bilo me je strah, da bi se med vračanjem domov okužil«* (*»I was scared that*

during the return I could get infected). V povezavi s tem se nekateri niso odločili za vrnitev, ker niso želeli ogrožati drugih na poti ali doma in da ne bi širili virusa: »Nisem hotel okužiti svoje družine« (*I didn't want to infect my family*); »da bi hipotetično širil [okužbo]« (*hypothetically to spread it*). Dva študenta sta navedla, da ne pripadata rizični skupini, več pa jih je navajalo, da so sami (en študent) ali domači del rizične skupine in zato niso odšli, saj ne želijo ogrožati drugih: »ostala sem ke ker v Makedoniji imam starse katere spadajo v občutljive skupine (asthma).« Nekaj jih je navedlo, da jih je poznavanje zdravstvenega sistema prepričalo, da ostanejo: »Zdravstveni sistem v Sloveniji je odličen, je eden od razlogov, da sem se odločil ostati tu« (*The healthcare system in Slovenia is great, it is one of the reasons I decided to stay here*).

Urejeno zdravstveno zavarovanje je redko vplivalo na odločitev, prav tako zdravstveno stanje študentov samih (»[imam] kronično bolezen in redno terapijo ki je jemljam«) ali njihovih partnerjev in tudi dostopnost zdravstvenih storitev (»Znam, da lahko dobim nujno medicinsko pomoč v Sloveniji«).

Več študentov (več kot 25 %), predvsem iz držav, v katerih je bilo veliko okužb (Bosna in Hercegovina, Francija, Italija, Španija), pa je navajalo, da je epidemiološka situacija v Sloveniji veliko boljša: »Tu je stanje precej boljše kot v Franciji« (*Situation is way better here than in France*). Študenti iz držav s podobno epidemiološko situacijo so utemeljevali nesmiselnost odhoda, ker je bila epidemiološka situacija podobna (npr. Nemčija, Slovaška): »Razmere v moji državi so precej podobne« (*The situation in my country is really similar*). Študenti so bili negotovi glede poteka epidemije in posledičnega spreminjanja ukrepov: »Ostal sem v Sloveniji, ker nisem vedel, kako se bo situacija spremenila.« Pričakovali so, da se bo epidemija hitro končala: »Upam tudi, da bo tega kmalu konec« (*I also hope that soon it will be over*). Nekateri niso bili zaskrbljeni zaradi okužbe, ker so zdravi in se ne počutijo ogrožene: »Kot mlada in zdrava oseba nisem bil preveč zaskrbljen glede virusa« (*As a young and healthy person I wasn't too concerned about the virus*).

Na njihove odločitve je vplivalo tudi izvajanje ukrepov za zajezitev širjenja okužb, kot so ukinitve javnega prometa (»Moj avtobus je bil odpovedan« – *My bus has been canceled*), »Ni letov domov« – *There is no flight home*), zaprtje meja (»Meje so bile zaprte« – *Granice su bili zatvoreni*) oziroma če je bila pot domov zaradi tega otežena ali nemogoča ter so zato ostali. Študenti so ocenili, da je slovenska država pravočasno sprejela ustrezne (preventivne) ukrepe in dobro obvladovala situacijo: »Menim, da slovenska vlada opravlja svoje delo bolje kot tiste v drugih evropskih državah« (*I think the government of slovenia is doing a better job than those in other European countries*). Ker so ostali v Sloveniji, so se s tem izognili 14- ali večdnevni karanteni doma (»Če bi

se vrnil domov, bi me vlada namestila v posebne prostore za karanteno» – *»If I would be repatriated home, the government will put me to the special facilities for quarantine«*), ki se izvaja v neustreznih prostorih (*»v Srbiji so organizirani taborji za ljudje, ki pridejo iz tujine, kjer so zaprti 28 dni, vsi v skupnem prostoru, brez pogojev za normalno življenje«*). Pri nas so jih zadržali tudi strožji ukrepi v matični državi (*»ostal sem, ker v Španiji ne moreš niti na sprehod v naravo«* – *»i stayed bc in Spain you cannot even do go for a walk in the nature«*) ali ker so bili pri nas v karanteni oziroma samoizolaciji: *»Ostal sem v Sloveniji zaradi samoizolacije.«* Z upoštevanjem ukrepov, sprejetih v Sloveniji, so se počutili bolj varne (*»sprejeti so vsi ukrepi in ljudje jih spoštujejo«* – *»sve mjere su preduzete i ljudi ih poštuju«*), hkrati pa so jih tudi sami upoštevali.

Študenti so izražali željo po nadaljevanju študija oziroma izmenjave (*»Želim nadaljevati z izkušnjo tujine, čeprav je situacija zdaj povsem drugačna«* – *»I want to continue my foreign experience even though it is a very different Situation now«*) in da zaključijo študij (*»Moral sem zaključiti magisterij«* – *»I needed to finish my Master's degree«*). Nekateri so menili, da imajo v Sloveniji boljše pogoje za študij: *»tu imam vse, kar je potrebno za produktiven študij«* (*»here I have all that is necessary for a productive study«*). Čeprav so imeli organiziran študij na daljavo in stike z mentorji, so ostali tu, da so lahko nemoteno nadaljevali s študijem in da bi uspešno pristopili k izpitom v poletnem semestru: *»udeležiti se moram spletnega izobraževanja«* (*»i have online classes to do«*). Tako so upali, da bodo lahko bolj nemoteno nadaljevali s študijem po preklicu epidemije.

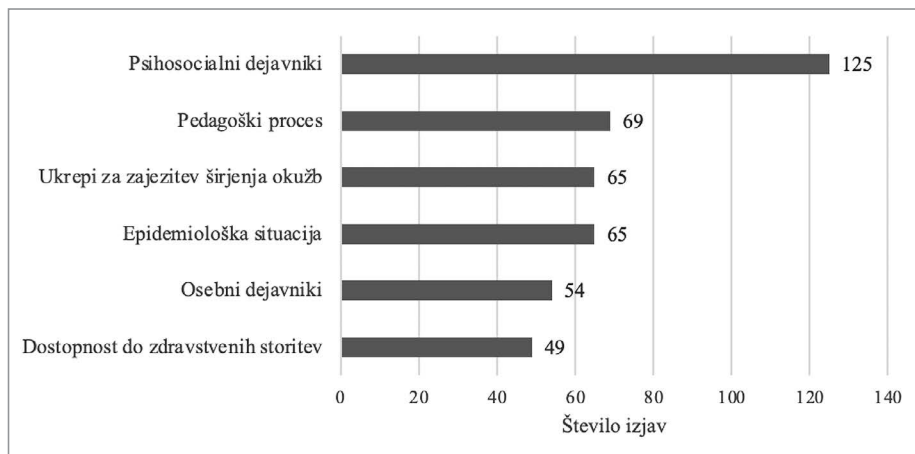
3.2 Razlogi za odhod domov

Med 306 študenti (36 % vseh anketirancev), ki so navedli, da so v času epidemije zapustili Slovenijo, je bilo kar 267 (87,25 %) študentov iz držav bivše Jugoslavije, vendar pa ta podatek lahko odseva slabši odziv študentov na izmenjavi, ki so zapustili Slovenijo, pri reševanju anketnega vprašalnika.⁴ Pri večini (n = 258; 84,31 %) je bil razlog epidemija, 13 študentov se je vrnilo domov, ker so zaključili izmenjavo, medtem ko jih je 35 navedlo druge razloge za odhod, vendar so se njihovi odgovori navezovali na epidemiološko situacijo ali različne

4. Po internih (neobjavljenih) podatkih UL se je do konca marca 2020 46 % redno vpisanih mednarodnih študentov odločilo za vrnitev v domačo državo (med temi jih je 92 % naprej študiralo na daljavo, 8 % pa se jih v študij na daljavo ni vključilo). Med izmenjalnimi študenti jih je do takrat Slovenijo zapustilo 53 %, medtem ko jih je 47 % še ostalo v Sloveniji (stanje se je pozneje še spreminjalo). Sklepamo lahko, da so bili študenti na izmenjavi, ki so se vrnili v matično državo, manj zainteresirani za sodelovanje v anketi, medtem ko so redno vpisani mednarodni študenti imeli višjo motivacijo za sodelovanje, saj so pričakovali, da se bodo po koncu epidemije k nam vrnili.

študijske in domače obveznost (slika 2). V analizo so vključeni odgovori 196 študentov, ki so navedli razloge za odhod.

Slika 2: Kategorije razlogov za vrnitev domov času epidemije

Mednarodni študenti so v zvezi z odločitvijo za odhod iz Slovenije najpogostejše navajali psihosocialne dejavnike, najredkeje pa so bili razlogi vezani na dostopnost do zdravstvenih storitev. V tabeli 5 so prikazane kategorije in pripadajoče podkategorije razlogov s številom izjav.

Izmed psihosocialnih dejavnikov je 30 % študentov, ki so odšli, navedlo, da želijo biti z družino (*»Želel sem biti z družino«* – *»I wanted to be with my family«*), mnogi so navajali občutek varnosti v domači državi (*»ker se boljše in bolj varno počutim v svoji državi«*). Izražali so strah zaradi različnih situacij, kot je ujetost v Sloveniji (*»Bilo me je strah, da bi bil zaprt v študentskem domu«* – *»I was scared to be closed in the student dorm«*), kako bodo z njimi ravnali, če zbolijo, in strah pred samo okužbo. Zaskrbljeni so bili njihovi starši in pa študenti zaradi zdravja staršev: *»skrbi me za zdravje mojih staršev«* (*»worry about the health of my parents«*). Glede psihičnega zdravja so omenjali osamljenost, anksiozno in depresivno razpoloženje (*»po 14 dneh sem se počutila anksiozno in depresivno«*) ter celo suicidalnost (*»Postal sem samomorilen«* – *»I became suicidal«*). Zaznati je bilo pomanjkanje virov socialne opore (*»v primeru bolezni ne bi imela nobenega da me odpelje zdravniku ali na nek način poskrbi zame v tem času«*) in brezzdelje, ker ni bilo študentskega dela, študijskih obveznosti in drugih aktivnosti: *»pomanjkanje študentskega dela«* (*»the lack of student jobs«*); *»Nič nisem mogel početi«* (*»I could not do anything«*).

Tabela 4: Kategorije s podkategorijami razlogov študentov, zakaj so se vrnili domov.

Kategorija	Podkategorija (število izjav)
Psihosocialni dejavniki	Biti z družino (57)
	Občutek varnosti (18)
	Strah in zaskrbljenost (16)
	Psihično zdravje (13)
	Pomanjkanje virov socialne opore (9)
	Brezdelje (9)
	Sprejem odločitve (2)
Pedagoški proces	Načrt vrnitve (28)
	Prekinitev prakse (12)
	Prekinitev pedagoškega procesa (9)
	Študij na daljavo (9)
	Izmenjava (6)
	Študij ob delu (4)
	Nezmožnost učenja (1)
Ukrepi za zaježitev širjenja okužb	Izvajanje ukrepov (37)
	Ujet med obiskom (13)
	Poziv k vrnitvi (10)
	Boljši ukrepi v domači državi (3)
Epidemiološka situacija	Epidemija (32)
	Negotovost glede poteka epidemije (20)
	Slabšanje epidemiološke situacije (12)
	Boljša epidemiološka situacija (1)
Osební dejavniki	Ostali sami (19)
	Bivalni pogoji (17)
	Finančni izzivi (10)
	Priporočilo staršev (3)
	Obveznosti doma (3)
	Razpoložljivost prevoza (2)
	Drugi razlogi (2)
Dostopnost do zdravstvenih storitev	Obseg storitev (20)
	Kakovost storitev (7)
	Stroški zdravljenja (7)
	Dostopnost do storitev (7)
	Pomanjkanje informacij o obsegu kritja storitev (6)
	Pripravljenost zdravstva v Sloveniji na epidemijo (2)

Nekateri so izrazili mnenja glede sprejemanja odločitve, oklevanja ali kako so naredili neko logično odločitev ali odločitev v akutni situaciji: »Šlo je bolj za paniko glede celotne situacije« (*»It was more about panic regarding the whole situation«*).

Nekateri so odšli zaradi spremenjenega poteka pedagoškega procesa. Čeprav so odšli, načrtujejo povratek v Slovenijo, ko se situacija umiri, oziroma se bodo vrnil in začeli študijsko izmenjavo kasneje: »vrnil se bom, ko bo tega konec« (*»i will be back when this is over«*) »vrnil se bom samo junija na izpite in potem naslednje študijsko leto« (*»I will just come to exams in June and that is it until the next academic year«*). Med razlogi so bili zaprta vrata izobraževalnih institucij (*»Zapustila sem Slovenijo, ker mi je fakulteta zaprta«*), prekinjena praktična usposabljanja v delovnih organizacijah (*»nisem mogel ostati na klinični praksi«* – *»It was not possible for me to stay on clinical placement«*) in možnost sledenja študijskemu procesu na daljavo. Kot razlog je bil naveden tudi odhod na študentsko izmenjavo: »se pravi tuji redni študent v Sloveniji na Erasmus v drugo deželo.« Nekateri študenti pa so odšli domov, ker študirajo ob delu in le občasno pridejo v Slovenijo: »V Slovenijo sem prišla v času študija občasno, ko je bilo potrebno zaradi predavanj na doktorskem študiju« (*»U Sloveniju sam na studij dolazila povremeno, po potrebi kada su predavanja na doktorskom studiju«*). Izpostavljena je bila tudi težava glede učenja: »nisem se mogla učiti.«

Ukrepi za zaježitev širjenja okužb in informacije o njihovem zaostrovanju (ukinitve javnega prometa, zapiranje meja) ter izvajanje ukrepov (zaprtje trgovin, restavracij) so študente spodbudili k odhodu: »nove informacije o strožjem nadzoru na meji z Avstrijo« (*»new information of stronger border controls in Austria«*); »S študentskimi boni nisem mogel več jesti.« Nekateri študenti so bili na potovanju oziroma obisku doma ali drugje in so bili med obiskom ujeti ter se zaradi ukrepov niso več mogli vrniti v Slovenijo: »Bil sem na obisku in se znašel v karanteni« (*»Was visiting and got caught up in quarantine«*).

Različne institucije in osebe (npr. predsednik, ambasador, tutor, univerza) so študente pozivale, naj se vrnejo domov, npr.: »Center za nadzor bolezni v ZDA je v izjavi poudaril, da naj razmislimo o odhodu domov« (*»the Center for Disease Control in the US came out with a statement telling us to consider coming home«*). Nekateri študenti so zaznali, da so ukrepi v Sloveniji strožji kot v domači državi, zato so odšli domov: »ker če ne smemo zapustiti hiše, bi se mi zmešalo v Sloveniji« (*»because when we aren't allowed to leave the house I would go crazy IN Slovenia«*).

K odločitvi za odhod domov je nekatere študente spodbudila epidemiološka situacija: »Slovenijo sem zapustil zaradi koronavirusne situacije« (*»I left Slovenia because of the coronavirus situation«*). Izražali so tudi negotovost glede poteka

epidemije (»Nisem vedela, kako resna bo situacija z virusom covid-19«) in ker se je situacija hitro poslabševala (»Slovenijo sem zapustil, ko so se razmere s koronavirusom začele slabšati« – *»I left Slovenia when the Coronavirus situation started to get worse«*). En študent je v trenutku odločitve zaznal boljšo situacijo v domači državi in se je zato odločil za odhod.

Med osebnimi dejavniki za odhod je bila najpogostejše izražena situacija, da so ostali v študentskem domovanju sami (»moji sostanovalci so odšli in se niso vrnili« – *»my flatmates left without return«*) in so se potem tudi sami odločili za odhod. Za življenje v Sloveniji, ki je za nekatere zelo draga, niso imeli dovolj finančnih sredstev (»ne bi imela dovolj finančnih sredstev da ostanem dlje od eneg meseca«), k finančni stiski je dodatno prispevala nerazpoložljivost dela preko študentskega servisa. Med drugim so se vrnili domov, ker so imeli razpoložljiv prevoz: »ker sem dobil ponudbo za prevoz s prijateljem, ki mu je ostal prost sedež« (*»because I got the offer to drive with a friend who had a left-over spot«*). Vračali so se tudi na priporočilo staršev (»Tudi starši so mi rekli, naj se vrnem domov« – *»My parents also told me to come back home«*), nekateri so navedli delo doma oziroma obveznosti v času epidemije (»prostovoljno pomagam kot reševalka pri rdečem križu«) in druge osebne razloge (»Družinske razmere« – *»Family situation«*).

Dostopnost zdravstvenih storitev je v času epidemije ključna. Študenti so navajali, da se zavedajo, da imajo glede na vrsto zavarovanja le omejen obseg storitev: »Imam pravico na brezplačno oziroma bolj poceni zdravljenje samo pri nujnih zadevah.« Glede kakovosti zdravstvenega sistema si niso bili čisto enotni – eden je navedel, da je boljši v domači državi (Rusija), drugi (npr. iz Bosne in Hercegovine, Nemčije, Severne Makedonije, Srbije) pa so navedli, da ima Slovenija dober zdravstveni sistem: »Slišal sem, da ima Slovenija zelo dober zdravstveni sistem« (*»i heard that Slovenia has a very good healthcare system«*).

Skrbeli so jih stroški zdravljenja, tudi v primeru okužbe s koronavirusom (»dvoim da bi v primeru okužbe s korona virusom, bi strošek bil pokrit s zdravstvenega zavarovanja«), imajo boljši dostop do zdravstva v domači državi zaradi zavarovanja (»Menim, da je v primeru okužbe boljše zame da sem v svoji državi, ker bi zdravljenje potekalo lažje in hitrejš«). Izpostavili so, da imajo premalo informacij, katere storitve krije zavarovalnica: »do zdej nikoli od nikogar nisem dobila informacijo kaj sploh moje trenutno zavarovanje obsega v normalnih razmerah.« Podali so tudi mnenje glede (ne)pripravljenosti zdravstva na epidemijo: »Imel sem občutek, da se je zdel zdravstveni sistem v Sloveniji pripravljen na krizo, zato ta ni bila težava« (*»I have the feeling that the health care system in Slovenia seemed to be prepared for the crisis so this was not an issue«*). Večinoma so podali pozitivna mnenja glede odzivanja države in zdravstva na situacijo.

4 Diskusija in zaključek

Mednarodni študenti so se med pomladnim valom epidemije v Sloveniji na splošno počutili dobro. Navajali so, da imajo dobre pogoje za študij in bivanje. Ocenili so, da so slovenska vlada in zdravstveni sistem ter druge strokovne institucije dobro obvladovali epidemiološko situacijo. Imeli so občutek varnosti.

Slovenija je imela v prvem valu epidemije bolezni covid-19 boljšo epidemiološko sliko v primerjavi z drugimi državami, kot so npr. Italija, Nemčija, Španija (WHO 2020c), zato so se mnogi študenti odločili ostati. Študenti iz republik bivše Jugoslavije, kjer se je epidemiološko poslabšanje pokazalo z zakasnitvijo, so se v določenem delu odločili za odhod, kar so pospešile informacije glede uveljavljanja ukrepov za zajezitev širjenja okužb (zapiranje meja, ukinitve javnega prometa itd.). Bližina matične države jim je tudi nudila občutek, da se lahko domov vrnejo kadarkoli. Čeprav je velik del mednarodnih študentov ostal v Sloveniji, so navajali jezikovne izzive in posledično preslabo obveščenost. Pomanjkljivo dostopnost informacij v njim razumljivem jeziku so nadomeščali deloma matične in slovenske izobraževalne institucije ter ljudje iz njihove socialne mreže v Sloveniji ali doma. Študenti in drugi tujci v Sloveniji bi zato potrebovali več jezikovno prilagojenih informacij in podpore pri bivanju v času epidemije. Uradne dnevne aktualne novice v zvezi z epidemijo bi lahko v medijih poleg znakovnega jezika opremili tudi z angleškimi podnapisi. Ugotovili smo, da nekateri mednarodni študenti bolje razumejo slovensko kot angleško. Ob soočanju z drugim valom epidemije v zimskem semestru študijskega leta 2020/21 se moramo zavedati, da je pomembno informacije npr. o možnostih vračanja v matično državo ali o nadaljevanju študija podajati v obeh jezikih. Študentom, ki jih vabimo k bivanju in/ali k študiju v Slovenijo, smo dolžni zagotoviti ustrezne in aktualne informacije tudi v času epidemije.

Iz odgovorov študentov smo zaznali, da informacije in pozivi odgovornih niso bili zaznani kot konsistentni, saj so nekatere države in institucije svoje državljane pozivale k vrnitvi, hkrati pa je bil odhod nemogoč ali bi predstavljal celo nevarnost za okužbo med potovanjem in s tem potencialno možnost ogrožanja lastnega zdravja in zdravja drugih v domačem okolju. Epidemiološka situacija je bila v državi vrnitve pogosto slabša kot v Sloveniji ali pa se je hitro slabšala. Ob soočanju z drugim valom epidemije in drugih podobnih situacijah je treba proučiti posledice vračanja ljudi v domovino, posebno če jim ostajanje v državi bivanja ne predstavlja grožnje za zdravje ali življenje ali jih potovanje celo dodatno izpostavlja.

Negotovost, konfuznost in nepredvidljivost situacije ter slaba informiranost neugodno vplivajo na psihično zdravje študentov. Raziskave (Islam in dr. 2020; Wang in Zhao 2020) kažejo, da imajo izredne razmere na področju javnega

zdravja vrsto negativnih psiholoških vplivov na študente, ki se lahko izrazijo kot prisotnost strahu, tesnobe in zaskrbljenosti. Al-Rabiaah s sodelavci (2020) opozarja, da je epidemija povzročila psihološko stisko med študenti, ki bi jo bilo treba ustrezno nasloviti. S tem bomo prispevali tudi k akademskemu napredku študentov (Lancker in Parolin 2020).

Več psihičnih stisk je zaznati pri tistih anketirancih, ki so odšli iz Slovenije. Domnevamo, da je oziroma je bila prevalenca teh stisk še večja, saj slaba psihosocialna kondicija vpliva na proaktivnost posameznika, kot je npr. sodelovanje v anketi. Za reševanje psihosocialnih stisk mednarodnih študentov bi potrebovali usklajene odzive in večjo dostopnost različnih podpornih storitev. Mednarodnim študentom je v Ljubljani na voljo psihosocialna svetovalnica, ki je preko spleta delovala tudi v času epidemije (PF 2020). Informacije o njenem delovanju bi bilo treba med mednarodnimi študenti bolj razširiti in jo kadrovsko okrepiti. Med različnimi krizami, kot je aktualna epidemija, sta potrebni krepitev in večja sinergija sodelovanja med različnimi akterji na različnih nivojih podpore. To bi lahko zagotovili v obliki brezplačnih svetovalnic za mednarodne študente za lajšanje tesnobe (Zhai in Du 2020). Avtorja predlagata tudi svetovalno vlogo mednarodnih pisarn izobraževalnih institucij in njihovo aktivno povezovanje z zdravstvenimi institucijami za oblikovanje ustreznih zdravstvenih odzivov. Kohorta mednarodnih študentov je izrazito heterogena, in to ne samo z vidika jezika in kulture (Minutillo in dr. 2020), zato je toliko bolj ranljiva, posebno v izrednih razmerah. Oblike pomoči in nudenje opore je zato treba personalizirati.

Kar nekaj študentov navaja, da so stroški bivanja v Sloveniji zanje previsoki. Finančno breme je pogosto ovira za mobilnost (Gril in dr., 2018), ki se poveča v kriznih situacijah. Študenti so navajali, da so izgubili študentsko delo, ki jim je predstavljalo vir dohodka za preživetje, zato so morali poiskati način odhoda domov. Nguyen in Balakrishnan (2020) opozarjata, da so mednarodni študenti spregledani pri dodeljevanju različnih oblik pomoči, ki so je deležni domači študenti; nekateri so postali celo brezdomni. Med mednarodnimi študenti bi morali zaznati najbolj ranljive ter jim nuditi ustrezno pomoč in oporo v času krize (Firang 2020). Sklepamo, da so bili v Sloveniji večini mednarodnih študentov zagotovljeni ugodni bivalni pogoji in da so imeli ugodno psihosocialno oporo, kar je pozitivno vplivalo na počutje študentov. Nekateri pa so se počutili osamljene in ujete pri nas, in če so lahko, so odšli. Nekateri študenti še navajajo, da se niso znašli, ko so se restavracije in dostopne trgovine zaprle ter ustavil javni promet. Zaradi ukrepov in nerazvitih omrežij podpore tako niso imeli najosnovnejših pogojev za življenje.

Nekaj študentov navaja, da nameravajo po zaključku študija daljše obdobje ali stalno ostati v Sloveniji ter tu nadaljevati z življenjem in zaposlitvijo, kar je

skladno z Razvojnimi cilji UL 2018–2020 (UL 2018), ki spodbuja mednarodne študente, da se seznani s slovensko kulturo in jezikom ter po zaključku študija svojo kariero nadaljujejo pri nas. Ti študenti ne prihajajo samo iz območij bivše Jugoslavije, temveč tudi npr. iz Francije in Kanade. Z namenom zagotavljanja dolgoročnih vplivov mobilnosti na slovensko državo bi bilo treba predvsem študentom, ki so vključeni v raziskovalne dejavnosti, zagotoviti, da ostanejo v Sloveniji. Podpora tej mobilnosti pride do izraza v kriznih situacijah, saj se lahko izkažemo kot perspektivna država, v kateri si bodo želeli preživeti vsaj del svojega ustvarjalnega življenja.

Aktualna zdravstvena kriza je tudi slovensko izobraževanje preselila na svetovni splet. V mednarodni raziskavi (Aristovnik in dr. 2020) so ugotovili, da so študenti v Sloveniji zelo visoko ocenili kakovost poučevanja med epidemijo. Bogatejši za nova spoznanja, ki smo jih pridobili skozi izzive, s katerimi smo se soočali pri izobraževanju v času spomladanskega vala epidemije, lahko smiselno obrnemo v poglobitev znanj in oblikovanje novih pristopov tudi v izobraževanju (Aydemir in Ulusu 2020). To je lahko tudi nova priložnost in spodbuda k oblikovanju novih oblik vključevanja mednarodnih študentov v študijske procese v slovenskem prostoru v času drugega vala epidemije in tudi po njej v obliki druge in tretje generacije mobilnosti. Iz prvega vala epidemije izhaja spoznanje, da mednarodni študenti in tudi druge ranljive populacije študentov potrebujejo konsistentno podporo, usmeritve ter dostop do zdravstvenih in drugih podpornih sistemov, na kar opozarjajo tudi druge študije (Minutillo in dr. 2020). Iz pridobljenih izkušenj lahko v nadaljevanju zaostrene epidemiološke situacije oblikujemo tako nove modele študija za študente (Lyons in dr. 2020), vključno z mednarodnimi, ki bodo skozi večjo dostopnost učiteljev in podpornih služb krepili njihov osebni in profesionalni razvoj, kot ustrežnejše družbene odzive na psihosocialne in druge stiske študentov.

V članku smo izpostavili ključne izzive, s katerimi so se mednarodni študenti v Sloveniji soočali v prvem valu epidemije bolezni covid-19. Kakor so sami navedli, se nekateri počutijo kot tuji, in ne kot naši študenti. Nekateri izpostavljeni problemi so aktualni ne glede na prisotnost epidemije in bi jih bilo treba aktivno naslavljanjati in raziskovati. To je dolžnost do študentov in bi hkrati pomenilo dobro osnovo za nadgradnjo položaja Slovenije kot akademske in raziskovalno zanimive in privlačne za študente, raziskovalce in učitelje.

Zahvala

Zahvaljujemo se vsem mednarodnim študentom v Sloveniji, ki so izpolnili vprašalnik, in študentom, ki so sodelovali pri projektu.

SUMMARY

Introduction: Studying abroad is becoming more and more interesting and accessible to students, and Slovenia's strategy regarding internationalisation recognises the promotion of student mobility as one of the key strategic goals of higher education. International student mobility opens up new opportunities for progress and development for the individual and the society as a whole, but it also brings about challenges that have become more acute during the Covid-19 epidemic. Due to the epidemiological situation starting in March 2020, international students in Slovenia were faced with the decision to either stay in Slovenia or return to their home country.

Methods: The survey, which was launched in April 2020 within the IKTERUS project, addressed international students who were in Slovenia at the beginning of the spring term in 2019–2020, including both those on a student exchange and those who studied here as degree students. The questionnaire, which was created in Slovene and English, also explored the experiences of students during the epidemic. The link to the online questionnaire was distributed in April 2020 through the University of Ljubljana as well as through CMEPIUS, the national mobility agency. Altogether, 860 respondents completed the questionnaire at least partially. An analysis was performed of the content of the answers to the open-ended question on the reasons for the decision to stay ($n = 550$) or leave Slovenia ($n = 306$).

Results: The analysis included the responses of 294 students who gave meaningful answers regarding the reasons they stayed and identified 27 subcategories from the codes, grouped into five categories. The category of personal factors (psychological factors, plans for the future, support networks in Slovenia, financial challenges and living conditions) was the most common, but there were also health challenges (risk of infection during travel and endangering others, belonging to a risk group, health status, accessibility of and information about healthcare), the epidemiological situation itself (the situation in Slovenia, uncertainty and expectations of rapid improvement as well as absence of concern about infection), measures to curb the spread of infection (some students were discouraged by the implementation of measures or the expectation of measures upon return home or they had to quarantine or self-isolate in Slovenia) and the pedagogical process (desire to continue the exchange or study, better conditions for study, online education and a better starting point for the continuation of studies after the epidemic).

Of the 306 students who stated that they had left Slovenia during the epidemic, 267 were from the countries of former Yugoslavia (87.25 % of all returnees). An

explanation of the reasons for returning home was given by 196 students and these answers were included in the content analysis. Altogether 35 subcategories were identified from the codes which were sorted into six categories. Psychosocial factors (being with family, feeling of security, fear and anxiety, poor mental health, lack of resources for social support, idleness and momentary decision-making) and the pedagogical process (plans to return, interruption of lectures and traineeships, and transition to online learning, the end of student exchange or part time study and inability to study) were most often cited. Less common reasons included the measures introduced to contain the infection (information on tightening the measures, being prevented from returning when visiting home or urged back by institutions or authorities, fears the situation would deteriorate, occasionally better measures in the home country), epidemiological situation (presence of the epidemic, uncertainty regarding the course and deterioration of the situation in Slovenia and better epidemiological situation at home), personal factors (they were left alone, did not have adequate living conditions, faced financial challenges, were recommended to return by their parents, had obligations at home, had offer of transport etc.) and access to healthcare services (scope and quality of services, treatment costs and accessibility, lack of information on insurance and the readiness of the Slovenian healthcare system for the epidemic).

Discussion and conclusion: Slovenia had a favourable epidemiological situation in the first wave. International students generally felt comfortable in Slovenia and found it a good environment for life and study. They estimated that the Slovenian government, the healthcare system and other professional institutions managed the epidemic well and they had a sense of security. The respondents emphasised poor availability of information in English, which in the event of similar situations could be improved for instance by providing English subtitles for daily public briefings. The epidemic caused considerable psychological distress among students, which is perceptible especially in those who left. These difficulties could be addressed through coordinated activities of different actors, such as free counselling, and the collaboration of educational and health institutions. Students also need to be provided with the necessary financial assistance.

The new conditions we find ourselves in can be an incentive for the formation of new approaches to teaching and also to student mobility, fostering personal and professional development of international students.

Literatura

- Al-Rabiaah, Abdulkarim, in drugi (2020): Middle East Respiratory Syndrome-Corona Virus (MERS-CoV) Associated Stress among Medical Students at a University Teaching Hospital in Saudi Arabia. *Journal of Infection and Public Health*, 13 (5): 687–691. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1016/j.jiph.2020.01.005> (5. 9. 2020).
- Aristovnik, Aleksander, in drugi (2020): Impacts of the COVID-19 Pandemic on Life of Higher Education Students: A Global Perspective. Preprints: 1–35. Dostopno prek: <https://doi.org/10.20944/preprints202008.0246.v2> (5. 10. 2020).
- Aydemir, Duygu, in Ulusu, Nuriye N. (2020): Commentary: Challenges for PhD Students during COVID-19 Pandemic: Turning Crisis into an Opportunity. *Biochemistry and Molecular Biology Education*, 48 (5): 428–429. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1002/bmb.21351> (10. 9. 2020).
- Beck, Cheryl Tatano, in Polit, Denise F. (2018): *Essentials of Nursing Research: Appraising Evidence for Nursing Practice* (9th ed.). Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins.
- Bedenlier, Svenja, in drugi (2018): Two Decades of Research Into the Internationalization of Higher Education: Major Themes in the Journal of Studies in International Education (1997-2016). *Journal of Studies in International Education*, 22 (2): 108–135. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1177/1028315317710093> (12. 12. 2020).
- Calder, Moira J., in drugi (2016): International Students Attending Canadian Universities: Their Experiences with Housing, Finances, and Other Issues. *Canadian Journal of Higher Education*, 46 (2): 92–110.
- Center za mobilnost in evropske programe izobraževanja in usposabljanja – CMEPIUS in Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport – MIZŠ (2016): *Strategija internacionalizacije slovenskega visokega šolstva 2016–2020*. Ljubljana: CMEPIUS, in MIZŠ. Dostopno prek: https://www.cmeplus.si/wp-content/uploads/2014/02/Strategija-internationalizacije-slovenskega-visokega-solstva-SLO-2016%E2%80%932020_WEB.pdf (1. 10. 2020).
- Chirikov, Igor, in Soria, Krista M. (2020): International Students' Experiences and Concerns During the Pandemic Academic Experiences of International Students Concerns of International Students. COVID-19 Survey Policy Briefs. SERU Consortium, University of California - Berkeley and University of Minnesota. Dostopno prek: <https://cshe.berkeley.edu/seru-covid-survey-reports> (12. 12. 2020).
- Daniel, Sir John (2020): Education and the COVID-19 Pandemic. *Prospect*, 20: 1–6. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09464-3> (5. 10. 2020).
- Firang, David (2020): The impact of COVID-19 pandemic on international students in Canada. *International Social Work*, 63 (6): 820–824. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1177/0020872820940030> (10. 12. 2020).
- Institute of International Education – IIE (2017): *A World on the Move: Trends in Global Student Mobility*. New York: Center for Academic Mobility Research and Impact. Dostopno prek: <https://www.iie.org/Research-and-Insights/Publications/A-World-on-the-Move> (5. 10. 2020).

- Islam, Akhtarul, in drugi (2020): Depression and Anxiety among University Students during the COVID-19 Pandemic in Bangladesh: A Web-based Cross-sectional Survey. *PLoS ONE*, 15 (8): 1–12. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238162> (1. 10. 2020).
- Lancker, Wim Van, in Parolin, Zachary (2020): COVID-19, School Closures, and Child Poverty: A Social Crisis in the Making. *The Lancet Public Health*, 5 (5): e243–244. Dostopno prek: [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30084-0](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30084-0) (10. 10. 2020).
- Lyons, Kayley M., in drugi (2020): Sustainable Pharmacy Education in the Time of COVID-19. *American Journal of Pharmaceutical Education*, 84 (6): 667–672. Dostopno prek: <https://doi.org/10.5688/ajpe8088> (1. 10. 2020).
- Ma, Tara, in drugi (2020): Travel health risk perceptions of Chinese international students in Australia – Implications for COVID-19. *Infection, Disease & Health*, 25 (3): 197–204. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1016/j.idh.2020.03.002> (12. 12. 2020).
- Mayring, Philipp (2014): *Qualitative Content Analysis: Theoretical Foundation, Basic Procedures and Software Solution*. Klagenfurt: Gesis.
- Mihut, Georgiana, in drugi (ur.) (2017): *Understanding Higher Education Internationalization: Insights from Key Global Publications*. Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers.
- Minutillo, Susannah, in drugi (2020): Mental Health Considerations for International Students. *Issues in Mental Health Nursing*, 41 (6): 494–499. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1080/01612840.2020.1716123> (10. 12. 2020).
- Neubauer, Deane E, in drugi (ur.) (2019): *Contesting Globalization and Internationalization of Higher Education: Discourse and Responses in the Asia Pacific Region*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Newman, Noah A, in Lattouf, Omar M. (2020): Response to COVID-19 Pandemic: Beyond Medical Education in Brazil. *Journal of Cardiac Surgery*, 35 (6): 1176. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1111/jocs.14648> (12. 10. 2020).
- Nguyen, Oanh (Olena) Thi Kim Nguyen, in Balakrishnan, Varsha Devi (2020): International students in Australia – during and after COVID-19. *Higher Education Research and Development*, 39 (7): 1372–1376. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1080/07294360.2020.1825346> (12. 12. 2020).
- Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD (2017): *Education at a Glance 2017: OECD Indicators*. Paris: OECD Publishing. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1787/7565975d-he> (12. 12. 2020).
- Rabenu, Edna, in Shkoler, Or (2020): The Reasons for International Student Mobility. V O. Shkoler in dr. (ur.): *International Student Mobility and Access to Higher Education*: 61–125. Cham: Palgrave Macmillan. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-44139-5> (12. 12. 2020).
- Roy, Achinto, in drugi (2019): Outcomes of International Student Mobility Programs: A Systematic Review and Agenda for Future Research. *Studies in Higher Education*, 44 (9): 1630–1644. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1080/03075079.2018.1458222> (10. 12. 2020).

- Sahu, Pradeep (2020): Closure of Universities Due to Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Impact on Education and Mental Health of Students and Academic Staff. *Cureus*, 12 (4): e7541. Dostopno prek: <https://doi.org/10.7759/cureus.7541> (5. 10. 2020).
- Shkoler, Or, in Rabenu, Edna (2020): Defining International Student Mobility and Higher Education. V O. Shkoler in dr. (ur.): *International Student Mobility and Access to Higher Education: 1–27*. Cham: Palgrave Macmillan. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-44139-5> (12. 12. 2020).
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO (2020): *Education: From Disruption to Recovery*. Dostopno prek: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse> (1. 10. 2020).
- Vaismoradi, Mojtaba, in drugi (2013): Content Analysis and Thematic Analysis: Implications for Conducting a Qualitative Descriptive Study. *Nursing and Health Sciences*, 15 (3): 398–405. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1111/nhs.12048> (5. 10. 2020).
- Wang, Chongying, in Zhao, Hong (2020): The Impact of COVID-19 on Anxiety in Chinese University Students. *Frontiers in Psychology*, 11 (May): 1–8. Dostopno prek: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01168> (1. 10. 2020).
- Zhai, Yusen, in Du, Xue (2020): Mental Health Care for International Chinese Students Affected by the COVID-19 Outbreak. *The Lancet Psychiatry*, 7 (4): e22. Dostopno prek: [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30089-4](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30089-4) (2. 10. 2020).
- Zhu, Na, in drugi (2020): A Novel Coronavirus from Patients with Pneumonia in China, 2019. *New England Journal of Medicine*, 382 (8): 727–733. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1056/NEJMoa2001017> (10. 9. 2020).

Viri

- European Commission – EC (2019): *Erasmus+ Annual Report 2018*. Luxembourg: European Union. Dostopno prek: <https://doi.org/10.2766/989852> (10. 10. 2020).
- European Union – EU (2011): Council recommendation 'Youth on the move' – promoting the learning mobility of young people. Luxembourg: EU. Dostopno prek: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011H0707\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011H0707(01)&from=EN) (10. 12. 2020).
- Gril, Alenka, in drugi (2018): *Evroštudent VI 2016-2018*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. Dostopno prek: https://www.pei.si/wp-content/uploads/2019/07/Evrostudent-VI_porocilo.pdf (10. 12. 2020).
- Kronegger, Luka (2017): *Izmenjave študentov in zaposlenih Univerze v Ljubljani od 2012/2013 do 2015/2016*. Interno poročilo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Dostopno prek: https://www.uni-lj.si/mma/interno_porocilo_o_mednarodni_mobilnosti_studentov_in_zaposlenih_na_univerzi_v_ljubljani/2019071515524996/ (10. 10. 2020).
- Papič, Igor (2020): *Sklepi kolegija dekanov*. Dostopno prek: https://www.uni-lj.si/mma/sklepi_kolegija_dekanov__12_3_2020/2020031811584002/ (1. 10. 2020).

Pedagoška fakulteta – PF (2020): Psihosocialna svetovalnica. Dostopno prek: <https://www.pef.uni-lj.si/894.html> (5. 10. 2020).

Statistični urad Republike Slovenije – SURS (2020): Študenti terciarnega izobraževanja po vrsti izobraževanja, spolu, načinu študija in mobilnosti, Slovenija, letno. Dostopno prek: <https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/-/0955060S.px> (10. 12. 2020).

Univerza v Ljubljani – UL (2018): Razvojni cilji UL 2018–2020. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Dostopno prek: http://www.uni-lj.si/mma/041_letno_porocilo_ul_2018+pdf/2019032114442863/ (1. 10. 2020).

Univerza v Ljubljani (2020): Vpis študentov za 7 let (interno poročilo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani.

Vlada Republike Slovenije – Vlada RS (2020): Odlok o preklicu epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) (2020): Uradni list Republike Slovenije, št. 68/20.

Vlada RS (2020): Odredba o razglasitvi epidemije bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) na območju Republike Slovenije (2020): Uradni list Republike Slovenije, št. 19/20.

Vlada RS (2020): V Sloveniji bo razglašena epidemija, vrtci in šole se začasno zaprejo. Dostopno prek: <https://www.gov.si/novice/2020-03-12-v-sloveniji-bo-razglasena-epidemija-vrtci-in-sole-se-zacasno-zaprejo/> (2. 10. 2020).

World Health Organization – WHO (2020a): Timeline: WHO's COVID-19 Response. Dostopno prek: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline> (10. 10. 2020).

WHO(2020b): Mental Health & COVID-19. Dostopno prek: <https://www.who.int/teams/mental-health-and-substance-use/covid-19> (2. 9. 2020).

WHO (2020c): WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard. Dostopno prek: <https://covid19.who.int/> (5. 10. 2020).

Podatki o avtorjih

dr. **Marija Milavec Kapun**

Univerza v Ljubljani, Zdravstvena fakulteta

E-mail: marija.milavec@zf.uni-lj.si

dr. **Monika Kavalir**

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta

E-mail: monika.kavalir@ff.uni-lj.si

dr. **Klavdija Kustec**

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo

E-mail: klavdija.kustec@fsd.uni-lj.si

dr. **Nace Pušnik**

Univerza v Ljubljani, Naravoslovnotehniška fakulteta,

E-mail: nace.pusnik@ntf.uni-lj.si

Tilen Jernej Blatnik, Marjan Hočevar

VREDNOTNA NAKLONJENOST DELU NA DOMU MED PREBIVALCI SLOVENIJE

IZVLEČEK

S pandemijo covid-19 prihaja do naraščajočega trenda uveljavljanja dela na domu. Ključni cilj tega članka je preveriti, ali so prebivalci Slovenije delu na domu naklonjeni. Na podlagi relevantne literature so najprej predstavljene posledice dela na domu, ki so razvrščene glede na področja, na katerih se pojavljajo (organizacije, posamezniki in družine ter družba in prostor). Naklonjenost posledicam pa se preverja na podlagi statističnih podatkov o vrednotni orientaciji, ki izhajajo iz raziskav Slovenskega javnega mnenja. Ker večina posledic kaže na to, da delo na domu posameznikom in njihovim družinam prinaša osebne koristi, podatki o vrednotni orientaciji pričakovano kažejo, da jih prebivalci Slovenije v večini podpirajo in so posledično vsaj v osnovi delu na domu naklonjeni.

KLJUČNE BESEDE: delo na domu, vrednotna orientacija, naklonjenost delu na domu, Slovenija

Employees' Preference for Work from Home in Slovenia

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic has seen working from home become a growing trend. The key goal of this article is to check whether the inhabitants of Slovenia support the idea of working from home. Based on relevant literature, the consequences of working from home are first presented and classified by the areas where they occur (organisations, individuals and families; society and space). The attitude to the consequences is checked according to statistical data on value orientation derived from Slovenian public opinion polls. Since most of the impacts indicate that working from home brings personal benefits for individuals and their families,

it was expected that the value orientation data would reveal that the majority of Slovenians support this work arrangement and hence generally favour working from home.

KEY WORDS: *work from home, value orientation, preference for work from home, Slovenia*

1 Uvod: Postopno uveljavljanje sodobnih oblik dela na domu

O aktualni obliki dela, ki je poznana pod pojmom »delo na domu«, ni mogoče govoriti kot o novem pojavu, saj se je delo na domu v določenih oblikah pojavljalo že v preteklih zgodovinskih obdobjih. Gre predvsem za velik delež prebivalstva, ki je pred pojavom industrijske revolucije svoje delo (v kmetijstvu, obrti) opravljal na svojem domu (Vega 2003). Velik tehnološki napredek na področju informacijskih tehnologij v drugi polovici 20. stoletja pa je omogočil, da se je delo na domu uveljavilo v sodobnih oblikah (Caldow 2009). Za očeta sodobnih oblik dela na domu velja Jack Nilles, ki je pod pokroviteljstvom zvezne vlade ZDA v sedemdesetih letih 20. stoletja uspešno izpeljal več projektov, katerih cilj je bila odprava prometnih težav in ki so ljudem omogočili delo na domu ali vsaj bliže domu (Vega 2003). V osemdesetih in devetdesetih letih pa je, predvsem z namenom zmanjšanja brezposelnosti na robnih območjih, prišlo tudi do spodbujanja dela na domu v Evropski uniji. Tukaj je sprva prišlo do hitrega uveljavljanja dela na domu, vendar pa po letu 1995 ni več pridobivalo na množičnosti (Eurofound 2018). Najnovejši podatki kažejo, da ob pandemiji covida-19 vnovič prihaja do hitrejšega uveljavljanja dela na domu. Na primeru Slovenije to pomeni, da je bil skupni delež delavcev na domu v letu 2019 v Sloveniji 18 %, v prvem polletju 2020 pa že 20 %. Delež stalnih delavcev na domu se je povečal s 7 % na 8 %, delež občasnih delavcev na domu pa je z 11 % narasel na 12 % (SURS 2020).¹ Vseeno pa trendi kažejo, da bo do uresničitve vizije Alvina Tofflerja, ki je predvidel, da bo nekoč večina dela opravljenega na domu (v »Elektronski koči«), moralo preteči še kar precej časa (Toffler 1980).

-
1. Podatki izhajajo iz raziskave Aktivno in neaktivno prebivalstvo, ki jo na vzorcu 7600 gospodinjstev štirikrat letno izvajajo na Statističnem uradu Republike Slovenije – SURS. Po pogostosti dela doma sprašujejo z naslednjim vprašanjem: »Ali opravljate svoje delo doma, v stanovanju?« Zajeta je širša populacija, in sicer tako tisti, ki doma opravljajo delo za svojega delodajalca, kot tudi samozaposleni. Vendar pa gre izključno za delo v samem stanovanju. Dela v garaži, drvarnici, kmetijskem poslopu, delavnici in drugih nestanovanjskih prostorih omenjena raziskava ne spremlja in torej ni vključeno v podane deleže (Rutar in Tomažič 2020).

Ker se raziskava v članku osredotoča na Slovenijo, je pomembno, da na kratko predstavimo, v kakšni obliki je bila tematika dela na domu v Sloveniji že obravnavana. Začetno uveljavljanje sodobnih oblik dela na domu na prelomu v 21. stoletje je v slovenski strokovni literaturi obsežno obravnavano. Kot pionirska dela na tem področju velja omeniti dela Eve Jereb, s prostorskega vidika, ki bo v članku posebej izpostavljen, pa pregledni prispevek Zdravka Mlinarja z naslovom Teledelo in prostorsko-časovna organizacija bivalnega okolja (Mlinar 2003). V tem obdobju je bilo o tej tematiki napisanih tudi več deset zaključnih del najrazličnejših študijskih smeri. V letih 2001 in 2002 pa sta bili v okviru projektov Raba interneta v Sloveniji izvedeni tudi edini pregledi raziskavi o tej tematiki (glej Vehovar in Robinšak 2002). Manjše spremembe pri delu na domu v zadnjem desetletju so povzročile, da je zanimanje za njegovo preučevanje v Sloveniji nekoliko zamlalo.

Dosedanje raziskave v Sloveniji so delo na domu v veliki meri obravnavale kot nov fenomen in so se osredotočale predvsem na splošne vidike, torej na njegovo opredelitev. Pri tem so deloma spregledale, da je Slovenija tudi v primerjavi z drugimi državami Evropske unije na področju dela na domu zelo napredna, saj je imela že od leta 2010 vsaj 7 % rednih delavcev na domu (Eurostat 2020), in da bi bilo posledično pomembno preučiti predvsem potencialno naklonjenost prebivalcev Slovenije do dela na domu. S tem ko se delo na domu ob pandemiji covida-19 v Sloveniji le še močnejše uveljavlja, sprejemanje oz. naklonjenost prebivalcev Slovenije do te oblike dela postajata še bolj aktualna za preučevanje. Namen tega prispevka je zato predstaviti posledice, ki jih prinaša delo na domu, in preveriti naklonjenost tem posledicam med prebivalstvom Slovenije. Glavni cilj prispevka je opredelitev splošne vrednotne naklonjenosti delu na domu med prebivalci Slovenije.

2 Zasnova raziskave in metodologija

»Priča smo eksperimentu, ki je, kot poroča večina delodajalcev, zelo uspešen ... Marsikdo je v preteklosti hrepenel po tem, da bi vsaj kdaj lahko delal od doma, in ko se je res zgodilo, je na začetku na to gledal kot na luksuz« (Boštjančič v Bizovičar 2020). S temi besedami dr. psihologije dela Eva Boštjančič opozarja na to, da je bilo delo na domu pri posameznikih, ki so svoje delo ob pandemiji covida-19 prvič opravljali na tak način, vsaj na prvi pogled sprejeto kot nekaj pozitivnega. Raziskava v članku pa želi prikazati širšo sliko naklonjenosti prebivalcev Slovenije do dela na domu in zato išče odgovor na vprašanje: »Ali (bi) prebivalci Slovenije delo na domu in njegove posledice v celoti sprejemajo (sprejemali) le z navdušenjem?« Metodološki pristop članka sloni na preverjanju

naklonjenosti prebivalstva Slovenije posameznim posledicam, ki jih posamezniku ter v prostor in družbo prinaša delo na domu. Ugotavlja se torej: »Ali posledice, ki jih prinaša delo na domu, sovpadajo z vrednotno orientacijo prebivalstva Slovenije oz. ali je za prebivalce Slovenije prehod na delo na domu nekaj, kar bi lahko zagotovilo večje zadovoljstvo tako v okviru delovnega mesta kot tudi na splošno v življenju?«

Odločitev za preučevanje naklonjenosti delu na domu na podlagi naklonjenosti njegovim posledicam temelji na dveh ključnih dejstvih. Kot prvo lahko naklonjenost posledicam preverjamo na podlagi razpoložljivih podatkov javnega mnenja. Drugi vidik pa je, da lahko na ta način dobimo celo bolj kakovostne rezultate. Če bi namreč posameznike spraševali o njihovi naklonjenosti delu na domu, bi bilo treba upoštevati, da številni posamezniki o delu na domu ne vedo dovolj, da bi si lahko ustvarili popolno sliko in da bi lahko odgovori temeljili le na pogledu do določenih vidikov dela na domu. Posledice dela na domu pa se, kot bo prikazano v nadaljevanju, pojavljajo na zelo različnih področjih in ravneh ter so lahko pozitivne ali negativne oz. je ta opredelitev celo odvisna od vrednot posameznika oz. družbe.

V nadaljevanju je najprej podana terminološka opredelitev dela na domu in njemu sorodnih konceptov. Prispevek se nadaljuje z utemeljitvijo izbora posledic, ki so pridobljene s poglobljeno analizo besedil, ki so se ukvarjala s to tematiko. Posamezne posledice so nato podrobneje predstavljene in razvrščene v kategorije. Razprava (oz. poglavje 4) prinaša vrednotenje posameznih posledic dela na domu na podlagi vrednotne usmeritve prebivalstva Slovenije in v sklepu prehaja na ovrednotenje splošnega odnosa prebivalstva Slovenije do uveljavljanja dela na domu. Podatki, ki so uporabljeni za ugotavljanje tega, kako prebivalci Slovenije vrednotijo posledice dela na domu, izhajajo iz publikacije »Vrednote v prehodu XII« iz leta 2018. V njej so zbrane ključne novejšje raziskave Slovenskega javnega mnenja (SJM), ki ga Center za raziskovanje javnega mnenja izvaja v sodelovanju z različnimi raziskovalnimi centri v sklopu FDV, tudi v okviru mednarodnih projektov (npr. Evropska družboslovna raziskava (*European Social Survey* – ESS)). Zaradi očitnih posledic dela na domu v prostoru pa so posebej podrobno preučevani še podatki iz podatkovne datoteke raziskave o vrednotah prostora in okolja (Hočevár in dr. 2018). Nekaj podatkov je povzeto tudi po letošnji raziskavi Slovenskega javnega mnenja (Hafner Fink in dr. 2020). Čeprav podatki prvotno niso bili predvideni za vrednotenje posledic, ki jih prinaša delo na domu, pa številni med njimi govorijo o področjih, ki jih delo na domu spreminja. Za raziskavo je pomembno še, da podatki izhajajo iz reprezentativnega vzorca slovenske populacije in da so v članku uporabljeni le najnovejši podatki, tj. od leta 2013 dalje.

3 Delo na domu in njegove posledice

Preden se opredeli, kako je v tej raziskavi razumljen pojem dela na domu, velja izpostaviti, da se v literaturi pojavljajo zelo raznoliki, vendar med seboj sorodni koncepti, ki zajemajo različne skupine delavcev. Govor je lahko o formalnih in posledično plačanih oblikah dela – delo na daljavo za delodajalca, delo samozaposlenih (in popoldanskih s. p.-jev), prekarnih delavcev, kmetov ipd. – ter o neformalnih in neplačanih oblikah dela – v gospodinjstvu, na vrtu ipd. (Qvortrup 2002). Prvi z delom na domu povezani pojem je *telecommuting*, ki ga je iznašel že omenjeni Jack Nilles in ga opredelil kot »nadomeščanje vsakodnevnne vožnje na delo z uporabo informacijske tehnologije v satelitskih centrih in kasneje na domovih delavcev« (Nilles in dr. 1976: 6). Ta pojem, ki je bil prvotno povezan s prometno tematiko, se je v ameriški literaturi ohranil vse do danes. Medtem se je v Evropi uveljavil pojem *telework*, saj so se z razvojem tehnologije pojavile nove vrste dela na domu, ki niso neposredno povezane le s krčenjem prevoza na delo (Qvortrup 2002). V slovenski literaturi se je zanj najprej uveljavil dobesedni prevod »teledelo«, kot alternativna opredelitev pa »delo na daljavo«, ki je danes že prevladujoči termin za to obliko dela. Definicija Klančičeve zanj je sledeča: »Delo na daljavo je oblika dela na domu, ki se je začela razvijati s pojavom modernih oblik telekomunikacij. Delavec opravlja delo doma ali na drugem mestu izven sedeža delodajalca s pomočjo potrebne računalniške opreme in elektronske povezave z delodajalcem« (Klančič 2002: 570). Ker pojem »delo na daljavo« izpušča samozaposlene, kmete in druge sorodne skupine, za raziskavo v tem članku ni primeren; v njem bo zato govor izključno o širšem terminu »delo na domu« (angl. *working from home*). Delo na domu namreč poleg dela na daljavo za delodajalca vključuje tudi delo samostojnih podjetnikov na domu, delo na kmetiji in tudi neplačane oblike dela, kot so delo v gospodinjstvu, na vrtu itd. Izpušča pa delavce, ki dela na daljavo ne opravljajo doma, ampak npr. v satelitskih centrih (Gregg 2011). Tudi takšna definicija »dela na domu« ne ustreza v celoti potrebam raziskave, saj vključuje tudi neplačano delo in dodatno plačano delo (popoldanski s. p., polkmetje) ter delavce na daljavo izven doma. Slednji zato – tako kot tudi neplačano delo in dodatno plačano delo (ki ga v večini opravljajo zaposleni) – izpadejo iz definicije za potrebe tega prispevka. Ko govorimo o posledicah dela na domu na družbo in prostor, je namreč ključno, da posameznik, ki dela na domu, za razliko od tistega, ki dela na drugi lokaciji, res prispeva k pojavu ključnih posledic dela na domu. Delavec na domu (ne glede na to, ali gre za delavca na daljavo, samozaposlenega, kmeta ali kakšno sorodno obliko zaposlitve) se tako več časa zadržuje v domačem okolju, nima značilnih časovno-prostorskih

poti, je bolj fleksibilen itd. Ožja definicija dela na domu je za potrebe prispevka tako: »Delo na domu je redno in plačano delo, ki ga delavec stalno ali začasno opravlja na svojem domu, in sicer v okviru svoje primarne zaposlitve, in ga lahko opravlja kot delavec na daljavo pri svojem delodajalcu ali pa kot samozaposleni oz. kmetovalec.«

Ker raziskava vrednotne naklonjenosti delu na domu temelji na preverjanju naklonjenosti posameznim posledicam tega pojava, je treba posledice kar se da objektivno opredeliti. Pri tem gre za zahteven korak v raziskavi, saj Mlinar (2003: 1037) opozarja, da »že pri splošnih obravnavah dela na domu prihaja do poenostavljenih gledanj in obravnav«. Kot je bilo prikazano, se razlike pojavljajo tudi pri sami terminologiji. Še zahtevnejša pa je opredelitev nekih splošnih posledic dela na domu, ki bi bile opazne povsod, kjer prihaja do uveljavljanja te oblike dela. Gajendran in Harrison (2007) tako ugotavljata, da raziskave še niso uspele opredeliti splošnih in najosnovnejših posledic tega pojava, ki bi bile značilne za vsa kulturna okolja. Ob tem pa tudi opozarjata, da je očitno, da ima delo na domu za posameznike več pozitivnih kot pa negativnih posledic.² Ker o povsem splošnih posledicah torej ni mogoče govoriti, je namen tega poglavja, da na podlagi relevantne literature predstavi nekatere najbolj očitne posledice obravnavanega pojava, ki se lahko pojavljajo tako v Sloveniji kot drugih državah in kulturnih okoljih. Predstavljene posledice so, kot je bilo že poudarjeno, značilne tudi za različne oblike dela na domu. Pregled posledic je narejen na podlagi relevantnih monografij, ki obravnavajo splošne preglede posledic, in člankov, ki podrobneje obravnavajo posamezne posledice. Za potrebe članka so v nadaljevanju posledice razdeljene v tri kategorije, na podoben način kot jih opredelijo Verbeke in dr. (2007). V prvem sestavku so predstavljene posledice znotraj organizacij (pri delodajalcih), v drugem posledice pri posamezniku, ki dela na domu, in pri njegovi družini, na koncu pa so predstavljene še posledice, ki jih delo na domu prinaša v širšo družbo in prostor.

3.1 Posledice v organizacijah

Povečanje deleža delavcev, ki delajo na domu, delodajalcu kot eno ključnih prednosti prinaša manjšo potrebo po poslovnih prostorih (Cvetko in dr. 2004). Če se upošteva, da vsak zaposleni potrebuje približno 11 m² delovne površine, to ob večjem številu delavcev na domu pomeni hitro zmanjšanje potrebe po teh prostorih in priložnost za veliko racionalizacijo (Jereb in Gradišar 1998). V skrajnem primeru intenzivnega prehoda na delo na domu bi se poslovni prostori

2. Kar pa še ne pomeni avtomatično, da je večina posledic med prebivalci Slovenije sprejeta pozitivno, torej da sovпада z njihovimi vrednotami.

lahko preoblikovali celo v bivalne prostore. Prva sprememba, ki se obeta hitreje, pa je preoblikovanje klasičnih pisarn v projektne in sejne sobe, v katerih bi se delavci, ki delajo na domu, srečevali na občasnih sestankih (Mlinar 2003). Poleg manjše potrebe po poslovnih prostorih delo na domu vpliva tudi na druge stroške v organizacijah. Čeprav oprema, ki se jo zagotovi delavcem za opravljanje njihovega dela na domu, predstavlja dodaten strošek, pa so prihranki v večini primerov vseeno večji. Z delom na domu tako npr. odpade povračilo potnih stroškov, zmanjšajo se tudi stroški vode, elektrike in različnih storitev (Gačanovič 2006; Korpič Horvat 2008). Prihranki se lahko pojavijo tudi zaradi potencialnih manjših bolniških izostankov, še zlasti, če je bolniška odsotnost posledica skrbi za bolne otroke. Posameznik, ki dela na domu, lahko v takem primeru opravi vsaj del svojih službenih obveznosti (Cvetko in dr. 2004).

Delodajalce lahko veseli tudi dejstvo, da je povečana produktivnost med najbolj pogostimi posledicami prehoda na delo na domu.³ Gačanovič (2006: 3) pravi, da so »nekateri raziskave v ZDA pokazale, da so delavci, ki delajo na domu, tudi do 30 % bolj učinkoviti kot tisti, ki delajo na sedežu delodajalca«. Čeprav novejši obsežne raziskave ne navajajo tako velikih razlik, pa vseeno zanesljivo potrjujejo povečano produktivnost delavcev ob uvedbi dela na domu. Tako Verbeke in dr. (2007) predstavijo raziskavo o 12,5 % povečanju produktivnosti, kar pomeni, da povprečni delavec, ki dela na domu, vsak dan opravi vsaj eno uro dodatnega produktivnega dela. Bloom in dr. (2015) pa so s preučevanjem uvajanja dela na domu v podjetju CTrip ugotovili 13 % povečanje produktivnosti. Raziskava Vega in dr. (2014) kaže, da občasni delavci na domu menijo, da so ob dneh, ko delajo na domu, bolj produktivni. Kot pomemben razlog za večjo produktivnost pri delu na domu se danes pogosto navaja večjo spočitost, saj se energije ne troši že za sam prihod na delovno mesto (Gajendran in Harrison 2007). V povezavi s produktivnostjo in manjšimi stroški velja omeniti še pozitiven vpliv dela na domu na zmanjšanje absentizma. Delavec tako ne išče izgovorov za neopravičene izostanke z delovnega mesta oz. tudi ne hodi na delovno mesto in tam le neučinkovito čaka na konec delavnika. Delodajalca na koncu zanima le, ali bo delo uspešno in pravočasno opravljeno, pri tem pa si delavec delovni čas razporeja sam (Vega 2003; Verbeke in dr. 2007).

K večji produktivnosti in splošnemu pozitivnemu stanju v podjetju oz. organizaciji veliko prispeva tudi večje zadovoljstvo delavcev na domu tako z delom kot življenjem nasploh. Uvajanje dela na domu se tako lahko razume kot orodje za dvig zadovoljstva in pozitivne klime v podjetju oz. organizaciji (Vega in dr.

3. Čeprav je pri določenih posameznikih zaradi napetosti v družini produktivnost lahko celo nižja (Jereb 1999).

2014). Mahler (2012: 410) predstavi raziskavo, po kateri kar 86 % delavcev na domu meni, da ima takšno delo »pozitiven vpliv na njihovo zadovoljstvo z delom in organizacijo«. Če se odmisli morebitno nepripravljenost delavcev za uporabo tehnologije pri delu na domu, avtorji med glavne težave za delodajalce navajajo nadzor zaposlenih in varovanje informacij (Gajendran in Harrison 2007; Verbeke in dr. 2007). Vendar se tudi te težave z razvojem dela na domu zdijo vse manjše. Sodobna tehnologija namreč nudi orodja za nadzor zaposlenih, če je to potrebno (Mlinar 2003). Raziskava, ki je bila izvedena v triinosemdesetih organizacijah v Bruslju, prinaša podatek, da so vodstva organizacij zdaj, ko se delo na domu že izvaja, mnogo manj zaskrbljena nad varnostjo podatkov kot pa v času, ko te oblike dela še niso izvajali (Illegems in Verbeke 2003). Določene težave imajo delodajalci pri izvajanja dela na domu tudi s pravnega vidika, ko prihaja do vprašanj glede nadurnega dela, stalne pripravljenosti itd. (Obadič 2019).

3.2 Posledice pri zaposlenih in njihovih družinah

Predstavljene posledice v organizacijah so pomembne zaradi razumevanja širše tematike, za nadaljnjo raziskavo pa so bolj relevantne posledice, ki jih doživljajo zaposleni posamezniki in njihove družine. Določene posledice, ki zadevajo zaposlene, so bile prikazane že v prejšnjem poglavju (večja učinkovitost, zadovoljstvo z delom ipd.), vendar pa Jereb (1999) kot ključni posledici za posameznika vidi avtonomijo pri odločanju o razporeditvi delovnega časa in finančno-časovni prihranek. Najbolj vidna posledica in verjetno tudi razlog za številne druge obravnavane posledice pa je dejstvo, da delavec na domu vsakodnevno bistveno več časa preživi v domačem okolju, kot pa če bi redno delo opravljal na drugi lokaciji (Mlinar 2003). Avtonomija pri razporeditvi delovnega časa oz. večja samostojnost delavcev pri delu na domu na eni strani prinaša koristi podjetjem, s tem ko zaposleni to ugodnost razumejo kot veliko zaupanje delodajalca, kar se odraža v zadovoljstvu z delom in večjo produktivnostjo. Po drugi strani pa to za zaposlenega pomeni, da lahko delo opravlja v času, ko je najmanj zaseden z drugimi opravili in ko je njegova motivacija najvišja. S tem lahko prihaja tudi do časovnih prihrankov, ki pa so v prvi vrsti, tako kot tudi finančni prihranki, povezani s tem, da z delom na domu izgine potreba po vsakodnevni vožnji na delovno mesto. Delavcem na domu se zmanjšajo stroški goriva, parkirin in obrabe avtomobila oz. plačila vozovnic za javni prevoz. Prihaja tudi do drugih prihrankov, kot je na primer manjša potreba po nakupu oblačil za poslovne namene, za določene posameznike pa so največji prihranki povezani z zmanjšano potrebo po plačnem varstvu otrok (v npr. vrtcih) (Gajendran in Harrison 2007). Po drugi strani pa se lahko pojavijo visoki začetni stroški, če si

mora delavec sam z lastnimi sredstvi priskrbeti opremo za delo (Arko 2002). Uvajanje dela na domu preko drugih posledic pri številnih posameznikih vodi do večje individualizacije, ki se odraža na vseh področjih posameznikovega življenja. Mlinar (2003) tukaj izpostavlja predvsem vpliv na prostorske spremembe. Za posameznika so na tem področju najpomembnejše spremembe v prostorski organizaciji bivališč. Slednje so eden večjih začetnih izzivov vsakega delavca na domu, saj večina bivališč prvotno ni bila predvidena za ta namen (Mlinar 2003). O različnih tipih razporeditve bivalnih in delovnih prostorov ter prepletanju njunih elementov na podlagi svojih raziskav razlaga Gurstein (2001), ki poudarja, da se razlike pojavljajo predvsem glede na družinski status delavca na domu. Za tokratno raziskavo je z vidika bivališča ključna posledica dela na domu potreba po več prostora oz. celo po novem, večjem bivališču, največkrat kar hiši. Gurstein (2001) v sklopu tega izpostavi še dejstvo, da delo na domu poteka veliko bolj udobno, če ima delavec večje bivališče. Samski elektroinženir Brian, ki dela na domu v svoji garsonjeri, ji je celo potožil: »Jaz nimam doma. Živim v svoji pisarni« (Gurstein 2001: 123).

Čeprav lahko delo na domu v družine prinese tudi napetosti in konflikte, pa na družinsko področje vseeno prinaša več pozitivnega kot negativnega, kar potrjuje dejstvo, da se številne mame in očetje za delo na domu odločajo prav zaradi pozitivnih učinkov na družino (Vega 2003). Glavna prednost za družine je, da so starši, ki delajo na domu, bolj fleksibilni pri delu, kar jim omogoča lažje usklajevanje družinskih in poklicnih obveznosti (Cvetko in dr. 2004). Delavec, ki dela na domu, si tako lažje organizira čas za varstvo otrok ter skrb za morebitne ostarele in bolne člane družine. Delo na domu lahko vpliva tudi na posameznikovo manjšo podvrženost stresu in boljše splošno počutje, kar se posledično odraža tudi v boljših odnosih v družini (Gajendran in Harrison 2007). Organizacije, ki se v svoji viziji zavzemajo za uvajanje družini prijaznega delovnega okolja, lahko tako rešitev najdejo v uvajanju dela na domu. To je vključeno tudi v katalog ukrepov za pridobitev certifikata Družini prijazno podjetje (Hartman 2015). Z vidika sprememb v samih družinah je aktualno tudi razmerje med ženskami in moškimi, ki delajo na domu. Stereotipna predstava delavca na domu opisuje kot »žensko v pižami, ki delo opravlja na domačem kavču«. Vendar pa večina raziskav kaže, da je delež delavcev na domu med moškimi in ženskami zelo podoben oz. da je delež med moškimi celo nekoliko večji (Bibby 2018). Obsežna raziskava, v katero je bilo v ZDA vključenih skoraj 150.000 delavcev, je pokazala, da med ženskami delo na domu opravlja 24,5 %, med moškimi pa 25 % vseh delavcev (BLS 2018). Podobno razmerje med ženskimi in moškimi delavci na domu so ugotovili tudi v slovenski raziskavi RIS (Vehovar in Robinšak 2002). Očitno je torej, da bodo z uveljavljanjem takega načina dela v številnih

družinah pomembnejšo vlogo pri skrbi za otroke in gospodinjstvo odigrali očetje. Ob pandemiji covid-19 se je kot ključni vidik dela na domu izkazala tudi lažja skrb za zdravje. Z delom na domu se nedvomno zmanjša možnost za najrazličnejše okužbe, ki bi jih posameznik lahko dobil na delovnem mestu ali na poti do njega (npr. v javnem prevozu). K boljšemu zdravju lahko nedvomno prispeva tudi manj preživetega časa na cesti. V prvi vrsti to pomeni manjšo možnost za prometno nesrečo, ugotavlja pa se tudi, da daljša vsakodnevna vožnja prispeva k bolečinam v hrbtu, visokemu holesterolu in debelosti (Crabtree 2010). Junc (2016) v svoji raziskavi ugotavlja vpliv sodobnih delovnih okolij in počitka na zdravje. Iz ugotovitev se lahko poudari, da delo na domu prinaša možnosti za večjo skrb za zdravje, ki pa je vseeno bolj odvisna od vsakega posameznika. Ena izmed najbolj vidnih negativnih posledic dela na domu za posameznika je lahko izoliranost. Vega (2003) z zgodbo o golobici, ki ne vali jajc, vse dokler ne vidi drugega goloba, nakazuje, da osama negativno vpliva na večino živih bitij. Čeprav pri določenih ljudeh morda ni zaznati njenih negativnih posledic, pa jo raziskave povezujejo s povečano nevarnostjo srčnih obolenj (Arko 2002). Negativna posledica dela na domu je tudi časovni pritisk, saj številni delavci, ki začnejo z delom na domu, niso kar takoj večji racionalnega razporejanja s časom (Thulin in dr. 2019).

3.3 Posledice v družbi in prostoru

Posledice uveljavljanja dela na domu, ki se pojavljajo v družbi in prostoru, so, ker se dotikajo najširšega kroga ljudi, ključne pri preučevanju vrednotne naklonjenosti delu na domu. Določenih posledic na nižjih ravneh sta se dotaknili že prejšnji poglavji, ko se je npr. z vidika družbe omenjalo posledice v družinah, z vidika prostora pa posledice v bivališčih in poslovnih prostorih. V naslednjem poglavju pa se prehaja na višje ravni tako z vidika družbe kot prostora.

Če se z ravni družine in stanovanja premaknemo raven višje, govorimo o soseski. Slednje so vsaj na prvi pogled močno podvržene spremembam ob uveljavljanju dela na domu. Nedvomno najbolj vidna posledica je dejstvo, da z delom na domu posamezniki v soseski preživijo več časa, kot če bi delali na lokaciji delodajalca. Velika prednost bolj stalne prisotnosti prebivalstva je lahko močno povečana varnost v soseski (Mlinar 2003). Teoretična pričakovanja govorijo tudi o drugih pozitivnih posledicah, ki naj bi v prvi vrsti oživila soseske. Z daljšo vsakodnevno prisotnostjo v domačem okolju naj bi se tako izboljšali odnosi in povečalo druženje s sosedi, kar bi nadomestilo izgubo družbe na delovnem mestu. Vendar pa bo oživljanje sosesk odvisno predvsem od razporejanja časa pri vsakem posamezniku, ki ga poleg »funkcionalističnega modela prostorske organizacije z enonamenskim značajem soseske« Mlinar (2003: 1022) vidi

kot vzrok zaviranja hitrejšega oživljanja sosesk. Kot posledica dela na domu se posameznikom ponuja tudi večja možnost za rekreacijo, ki jo v soseski lahko za krajši čas vsak dan izvajajo tudi med delom (Gajendran in Harrison 2007). Posameznik si lahko, v primeru da delo nadoknadi ob drugih dneh in med vikendom, tudi med tednom vzame čas za daljšo rekreacijo v obliki ukvarjanja z različnimi športi. Gurstein (2001) na podlagi raziskave, ki je bila izvedena v Kaliforniji, predstavlja razlike v času, ki ga vsak dan posameznim aktivnostim namenijo posamezniki, ki delo opravljajo v pisarni, in tisti, ki delajo doma. Raziskava kaže, da z vidika rekreacije delo na domu pozitivno vpliva predvsem na ženske, ki se jim močno poveča čas vsakodnevne rekreacije. Zanimivo pa je, da se čas za rekreacijo na račun več opravljenega dela tako za službo kot za otroke in gospodinjstvo pri moških z delom na domu celo rahlo zmanjša. Büssing (2002) ugotavlja, da podobno kot za rekreacijo velja tudi za kulturo. Večja fleksibilnost delavcem na domu omogoča tudi boljše izkoriščanje priložnosti za aktivno ali pasivno udejstvovanje v kulturi, saj gneča in odpiralni čas nista več oviri za obisk kulturnih prireditev in ustanov.

Nedvomno glavna značilnost poselitve v Sloveniji je njena razpršenost, ki je v prvi vrsti posledica podeželsko-kmečke dediščine (Mlinar 2003). Selitev v mesta je podobno kot povsod po svetu posledica težnje po izobrazbi in delovnem mestu. Z uveljavljanjem dela na domu se bodo zmanjševale potrebe po življenju blizu delovnega mesta, kar bo posameznikom, ki bi se v mesto preselili izključno zaradi dela, omogočilo možnost, da ostanejo na podeželju (Korpič Horvat 2008). Delo na domu tako omogoča krepitev policentričnega razvoja in krepitev podeželja s priseljevanjem izobražencev, posledično pa sproži oz. okrepi pojav praznjenja mestnih središč (Mlinar 2003). Delo na svojem domu na podeželju je za delodajalca iz mesta na drugem koncu države ena izmed bolj običajnih ugodnosti, ki si jo lahko privoščijo številni delavci na domu. Bolj ekstremna oblika pojava pa je selitev v drugo državo, pogosto državo z nižjimi stroški bivanja in ugodnim podnebjem (Ferris 2007). Uveljavljanje dela na domu lahko izkoristijo tudi tujci, ki lahko nudijo svoje storitve po vsem svetu, ne da bi se jim bilo za to treba seliti na drugi konec sveta. Cenejša tuja delovna sila delodajalcem prinaša prihranke, a hkrati ogroža domačo delovno silo. Pri takšni obliki dela lahko prihaja do določenih težav zaradi časovne razlike med delodajalcem in zaposlenimi (Fried in Heinemeier 2013). Delo na domu prinaša prednosti tudi za marginalizirane skupine, saj omogoča njihovo lažje zaposlovanje. Invalidom delodajalec na lokaciji na primer težko zagotovi ustrezne razmere za delo. V njihovem domu, ki je prilagojeno njihovi situaciji, pa lahko uspešno opravljajo svoje službene naloge. Delo na domu kot primerno rešitev za zaposlovanje invalidov določa tudi slovenska zakonodaja (Gačanovič 2006).

Da je delo na domu močno povezano s prometno tematiko, je bilo prikazano s tem, da so uveljavljanje sodobnih oblik dela na domu vzpodbudile prav prometne težave in da manjša potreba po vožnji na delovno mesto prinaša prihranke tako za delodajalce kot za zaposlene. Delo na domu prinaša v promet tudi spremembe, ki se odražajo v družbi in prostoru. Ena izmed najbolj želenih in pričakovanih posledic dela na domu je krajšanje posameznikovih vsakodnevnih časovno-prostorskih poti. Vendar do tega prihaja počasneje, kot bi bilo zaželeno, saj namreč ljudje postanejo bolj fleksibilni in mobilni tudi v času, ko bi bili sicer na delovnem mestu (Castells 2010). Da je skrajšanje vsakodnevnih poti realna želja, so z izračuni na primeru Chicaga potrdili Shababanpour in dr. (2018), ki pa ugotavljajo, da gre za izredno majhne premike. Štirikratno povečanje števila delavcev na domu bi tako prineslo približno 2 % zmanjšanje dnevno prevoženih kilometrov. Verbeke in dr. (2007) predstavljajo tri raziskave (v Kaliforniji, na Ni-zozemskem in na Švedskem), ki prav tako potrjujejo zmanjšanje dnevnih poti v manjšem merilu. Redkeje so raziskave, ki ugotavljajo nasprotno (glej npr. Zhu in dr. 2018). Na podlagi najnovejših podatkov pa Elldér (2020) na primeru Švedske ugotavlja, da delo na domu vodi do manjšega povpraševanja po vsakodnevni mobilnosti, zmanjšuje prometne zastoje in prispeva k večji uporabi aktivnih oblik prevoza (kolo, hoja). Glede oblik prevoza Mlinar (2003) nadalje ugotavlja, da urnik javnega prometa, ki je prilagojen tradicionalnim oblikam dela, manj ustreza delavcem na domu, zato se slednji še pogostejše zatekajo k uporabi lastnega avtomobila. Podatka, da v Evropski uniji 25 %, v ZDA pa celo 28 % vseh emisij toplogrednih plinov izhaja iz prometa, nakazuje, da bi potencialno zmanjšanje prometa pri posameznikih, ki delajo doma, lahko imelo tudi pozitivne posledice na okolje (EUROSTAT 2020b; EPA 2020). Glede na zgornje podatke drži trditev Elldérja (2020), da je delo na domu treba razumeti kot močan instrument politike za zmanjšanje vpliva prometa na okolje. V že omenjeni raziskavi Shababanpourja in dr. (2018) so ugotovili, da se ob štirikratnem povečanju števila delavcev emisije toplogrednih plinov zmanjšajo za dober odstotek. Caldow (2009) je s študijo na primeru IBM-ja pokazal, da so prihranki ob velikem številu delavcev na domu lahko zelo veliki. V tej raziskavi je skoraj 400.000 delavcev od doma v letu 2007 prihranilo skoraj 19 milijonov litrov goriva in so tako posledično zmanjšali emisije CO₂ kar za 450.000 ton. Že predstavljena manjša potreba po poslovnih prostorih lahko prav tako prispeva k zmanjšani rabi energije in posledično k manjšim pritiskom na okolje (Büssing 2002).

4 Vrednotna naklonjenost prebivalcev Slovenije posameznim posledicam dela na domu

Osrednji del raziskave je namenjen preverjanju naklonjenosti prebivalstva Slovenije posameznim posledicam dela na domu. Še pred samo obravnavo je predstavljen seznam izbranih najosnovnejših in najbolj relevantnih posledic, ki je pripravljen na podlagi zgornjega podrobnejšega pregleda. Pri oblikovanju končnega seznama posledic izhajamo iz razmisleka Gregga (2011), ki ugotavlja, da naklonjenost delu na domu ni povezana s splošnimi družbenimi koristmi, temveč v večji meri z osebnimi koristmi. Za posameznika so tako verjetno najpomembnejše posledice, ki vplivajo nanj osebno in na njegovo družino. Posledice v družbi in prostoru se sicer dotikajo najširšega kroga ljudi, a mnogo manj osebno. Za koristi in težave pri delodajalcih pa se lahko domneva, da poleg delodajalcev osebno zanimajo le majhen delež populacije. V nadaljnjo raziskavo so tako vključene posledice, ki se dotikajo kar najširšega kroga ljudi in ki jih torej delo na domu prinaša posameznikom in družinam ter v širšo družbo in prostor.⁴ Na podlagi razpoložljivih podatkov o vrednotah, mnenjih in stališčih prebivalcev Slovenije, zbranih v raziskavah javnega mnenja, v nadaljevanju sledi preverjanje naklonjenosti naslednjim posledicam dela na domu:⁵

- pripravljenosti na delo s tehnologijo;
- večji samostojnosti pri delu in fleksibilnosti pri razporejanju delovnega časa;
- potrebi po večjem bivališču;
- povečanem času, preživetem v domačem okolju;
- lažjemu usklajevanju družinskih in poklicnih obveznosti ter boljšim odnosom v družini;
- večji spolni enakopravnosti pri družinskih opravilih;
- večji izoliranosti;
- boljšim možnostim pri skrbi za zdravje;
- povečanemu času, preživetemu v bližini doma;
- oživljanju sosesk;
- večji varnosti v soseski;
- boljšim možnostim za rekreacijo;
- boljšim možnostim za kulturno udejstvovanje;
- možnosti za selitev in opravljanje dela iz tujine;

4. Poleg posledic v organizacijah so izpuščene tudi za posameznike pozitivne ekonomske posledice (npr. prihranki pri prevozu, varstvu, oblačilih), za katere je popolnoma samoumevno, da imajo splošno podporo populacije.

5. Čeprav vse posledice ne veljajo za vse posameznike in v vseh razmerah, gre vseeno za dokaj splošne in očitne posledice.

- manjši potrebi po priseljevanju tuje delovne sile;
- zaposlovanju invalidov;
- razpršeni poselitvi;
- praznjenju ali počasnejši rasti večjih mest;
- krajšim vsakodnevnim vožnjam;
- prevladi osebnega avtomobila in aktivnih oblik prevoza nad javnim prevozom;
- zmanjševanju onesnaževanja okolja.

4.1 Vrednotna naklonjenost posledicam, ki jih delo na domu prinaša posameznikom in družinam

Za izvajanje dela na domu je v večini primerov potrebna pripravljenost na uporabo tehnologije. Glede na razpoložljive podatke ne kaže na to, da bi prebivalci Slovenije temu nasprotovali. Skoraj dve tretjini jih namreč redno uporablja internet, še nekaj več pa jih pravi, da imajo do interneta pozitiven odnos in jim je tudi pomembno, da lahko do njega dostopajo kjerkoli in kadarkoli. Da uporabljajo mobilni telefon, je pritrdilo 94 % respondentov (od tega pametni telefon 74 %). Pri delu na domu naj posameznikov ne bi motila potencialno večja samostojnost in fleksibilnost, saj več kot 80 % respondentov meni, da je pri službenem delu pomembno, da »lahko delaš samostojno«, približno dve tretjini pa se jih strinja, da je pomembno, »da lahko sam razporediš delo v dnevu in tednu«. Potreba po večjem bivališču je naslednja možna posledica dela na domu, ki glede na podatke ustreza prebivalcem Slovenije. Med njimi namreč kot željena oblika bivalnega objekta z več kot 90 % izstopa samostojna hiša. Velikost bivališča pa je med največkrat izbranimi odgovori tudi pri vprašanju o najpomembnejših lastnostih bivališča. Večina respondentov obenem nasprotuje obdavčenju večjih nepremičnin (66 %); le redki menijo, da živijo v prevelikem bivališču (14 %).

Glede na podatke bi tudi potencialno povečan čas, preživet v domačem okolju oz. v krogu družine, močno sovpadal s »slovenskimi« vrednotami. Med 16 ponujenimi odgovori o dejavnostih, ki posameznikom najbolj bogatijo življenje, je namreč na drugem mestu odgovor »biti doma, v krogu domačih«. Temu pritrjuje tudi podatka, da sta se v času pandemije med slovensko populacijo najbolj povečali dejavnosti »urejanje okolice, delo na vrtu« in »preživljanje časa z ožjo družino« ter da družina predstavlja pomembno vrednoto kar 99 % respondentov. Naslednja posledica govori o »lažjem usklajevanju družinskih in poklicnih obveznosti ter boljših odnosih v družini«. Naklonjenost boljšim odnosom v družini se lahko potrdi na podlagi: velike navezanosti na družino, saj respondenti z naskokom najbolj zaupajo družinskim članom; tega, da tudi v zrelih letih vzdržujejo zelo redne stike s svojimi potomci in sorojenci; ter tega,

da v več kot 90 % podpirajo trditev, da »so otroci največja sreča v življenju«. Na podlagi vsega naštetega ne dvomimo o visokem vrednotenju usklajevanja družinskih in poklicnih obveznosti, vendar pa vsi odgovori kažejo, da tudi ob tradicionalnih oblikah dela s tem še nimajo večjih težav. Potencialno večja spolna enakopravnost pri družinskih opravilih ob delu na domu bi bila glede na podatke med prebivalstvom Slovenije sprejeta z navdušenjem. V zadnjem obdobju se je namreč močno povečalo nasprotovanje (na kar 80 %) trditvi: »Naloga moža v zakonu je, da služi denar, naloga žene pa, da skrbi za dom in družino.« Poleg tega le majhen delež (15 % in 7 %) nasprotuje idejama o večji udeležbi moških pri gospodinjskih opravilih in pri skrbi za otroke. Respondenti v skoraj 90 % podpirajo tudi idejo o delitvi družinskih opravil ter idejo o spodbujanju enakosti med moškimi in ženskami.

Ena izmed posledic dela na domu, ki ji prebivalstvo Slovenije v večini ni naklonjeno, je potencialno večja izoliranost. Čeprav izgubo stikov s sodelavci nekoliko omili povečanje stikov z družinskimi člani, pa je kar 85 % respondentov pomembno, da imajo osebne stike tudi na delovnem mestu. Pomen socialnih stikov potrjuje tudi visoko vrednotenje prijateljev, ki je sicer nižje kot vrednotenje družine, vseeno pa so vsaj v določeni meri pomembni za 90 % respondentov. Podoben delež anketiranih je obenem potrdilo, da imajo stike s prijatelji vsaj enkrat mesečno. Če izvezamo odgovore, povezane z družino, je druženje s prijatelji najvišje uvrščeno tudi med dejavnostmi, ki posameznikom najbolj bogatijo življenje. Kot je bilo že omenjeno, izoliranost nima pozitivnega vpliva na zdravje. Vendar pa delo na domu na splošno ponuja boljše možnosti za skrb za zdravje, ki je slovenskemu prebivalstvu pričakovano pomembno, kar potrjujejo vsi odgovori na vprašanja glede te tematike. Kar 95 % vprašanih se tako zdi zelo pomembno, »da je zagotovljeno zdravstveno varstvo za vsakogar«. 70 % jih meni, da bi morala država za zdravstvo zagotoviti več denarja kot doslej. Skoraj 70 % pa jih meni, da so lahko resne zdravstvene težave povezane tudi z okoljem na delovnem mestu. Bližina zdravstvene oskrbe je tudi med najpomembnejšimi dejavniki pri izbiri lokacije bivanja.

4.2 Vrednotna naklonjenost posledicam, ki jih delo na domu prinaša v družbo in prostor

Prebivalstvo Slovenije ni navezano le na družino in prijatelje, temveč v veliki meri tudi na okolico doma, kjer bi z uveljavljanjem dela na domu lahko preživeli večji del dneva. O navezanosti na domači kraj govori celo neposredno vprašanje, kjer jo potrdi več kot 85 % respondentov. O pomenu ožjega bivalnega okolja govori tudi največkrat izbran odgovor pri vprašanju o dejavnostih, ki posameznikom bogatijo življenje, tj. »sprehodi v naravo v okolici vašega kraja«. Še vedno

pa velik delež prebivalstva potrjuje, da imajo stalne stike s sorodniki (68 %) in prijatelji (78 %) prav v ožjem bivalnem okolju (soseski). Na podlagi podatkov ugotavljamo, da je navezanost na domače okolje vseeno v prvi vrsti povezana z navezanostjo na ozek krog družine in prijateljev ter da oživljanje sosesk kot možnost, ki se ponuja z delom na domu, ni med prioritetaми prebivalcev Slovenije. Čeprav se večini vprašanih sosedje ne zdijo moteči in jim do določene mere tudi zaupajo, pa ti niso njihova prva izbira, ko potrebujejo kakršnokoli pomoč. Da oživljanje sosesk ne sovпада z vrednotno orientacijo prebivalcev Slovenije, dokazuje tudi podatek, da je le petina prebivalstva sodelovala pri kakšni pobudi v domačem okolju. Glede na razpoložljive podatke bi morali biti prebivalci Slovenije izredno naklonjeni povečani varnosti v soseski kot posledici dela na domu. Za kar 77 % vprašanih je namreč varnost ena izmed najpomembnejših odlik kraja za bivanje, poleg tega pa varnost vrednotijo celo mnogo višje kot enakost in osebno svobodo. Vseeno dela na domu verjetno ne bi zbrali samo zaradi varnosti, saj se že sedaj 95 % vprašanih v domači soseski počuti varno. Boljše možnosti za rekreacijo in kulturno udejstvovanje kot posledica večje fleksibilnosti ob delu na domu med prebivalci Slovenije vsekakor ne bi bile sprejete z neodobravanjem, vendar pa bi jih tudi navdušile le do določene mere. Odgovori namreč kažejo dokaj visoko vrednotenje rekreacije in dosti manjšo zainteresiranost za kulturno udejstvovanje. Za ponazoritev so povedni naslednji trije podatki: med odlikami kraja je »možnost za rekreacijo« prejela dvakrat toliko odgovorov kot »raznovrstna kulturna ponudba«; da je treba nameniti površinam za rekreacijo in šport več prostora, meni trikrat toliko vprašanih, kot pa je tistih, ki so mnenja, da je treba nameniti več prostora za »prostore umetnosti in kulture«; in kot zadnje, da je med dejavnostmi, ki bogatijo življenje, »aktivno ukvarjanje s športom in rekreacijo« prejelo skoraj štirikrat toliko odgovorov kot »obiskovanje kulturnih prireditev«. Pomen rekreacije potrjuje tudi dejstvo, da se kar 80 % vprašanih rekreira vsaj enkrat tedensko in da se je čas, namenjen rekreaciji, med pandemijo covid-19 še povečal. Poleg verskih organizacij so prebivalci Slovenije tudi najpogostejše člani športnih organizacij. O manjšem pomenu kulturnih ustanov govorita še naslednji dejstva: vprašani ne bi ne povečali ne zmanjšali njihovega financiranja, poleg tega pa obstoj kulturnih ustanov v domačem kraju sicer podpirajo, a jim to vseeno ni najpomembnejše. Tudi v času pandemije covid-19 je zaprtje kulturnih ustanov težave povzročilo le redkim (12 %).

Delo na domu ponuja tudi možnost za selitev in opravljanje dela iz tujine, do česar pa je prebivalstvo Slovenije še močno zadržano. Polovica vprašanih se namreč v življenju ni nikoli preselila, le slaba četrtina se jih je preselila več kot enkrat. Poleg tega bi se bilo, da bi se izognili nezaposlenosti, le 23 % vprašanih pripravljenih preseliti znotraj Slovenije, še manj (20 %) pa v drugo državo. Do

sprememb v miselnosti pa vseeno prihaja, saj je leta 2004 le 10 % vprašanih pritrdilo, da so kdaj pomislili na selitev v tujino, v letu 2018 pa je bilo takšnih že 31 %. V prihodnosti gre pričakovati še dodaten premik, saj je delež v starostni kategoriji do 35 let že več kot 50 %. Možnost, da bi tudi nekateri tuji delavci opravljali delo na domu iz svoje domovine in se jim ne bi bilo treba priseliti v Slovenijo, sovpada z močno vrednoto zaprtosti med prebivalci Slovenije. V splošnem je namreč odnos do priseljevanja tujcev izredno negativen in v večji meri ni povezan z izvorom tujcev. Pričakovano so sicer nekoliko bolj naklonjeni priseljevanju iz razvitejših držav. Le redki respondenti menijo, da priseljevanje Sloveniji na splošno koristi, da koristi gospodarstvu se jih npr. strinja le 15 %. Vseeno pa je opazen določen premik, saj je priseljevanje ljudi z deficitarnimi poklici leta 2004 podpiralo 43 %, leta 2018 pa kar 61 % vprašanih. Z delom na domu se odpira tudi možnost zaposlovanja marginaliziranih skupin, v članku so posebej izpostavljeni invalidi. Da bi prebivalstvo Slovenije podprlo njihovo večje zaposlovanje, je zelo verjetno, saj so jim v večini močno naklonjeni. Tako na primer več kot 95 % vprašanih pravi, da jih skrbijo življenjske razmere invalidov.

Med prostorskimi posledicami dela na domu sta bili izpostavljeni razpršitev poselitve in praznjenje ali vsaj počasnejša rast mest. Gre za pojavo, ki ju ni mogoče opredeliti kot samo pozitivna ali samo negativna, dejstvo pa je, da močno sovpadata z vrednotno orientacijo prebivalstva Slovenije na področju prostora. Za obravnavo sta na voljo celo neposredni vprašanja o podpori strnjene in razpršene gradnje. S formalnega vidika se sicer ugotavlja, da ima večji delež podpore strnjena gradnja, vendar pa se je v zadnjem obdobju okrepila dejanska podpora razpršeni gradnji (2004: 27 %, 2018: 38 %) in zmanjšala podpora strnjene gradnji (2004: 69 %, 2018: 62 %). Vprašanja o posameznikovih prioritetah kažejo, da je realna podpora razpršeni gradnji mnogo višja od podpore strnjene gradnji. V večjem mestu bi namreč živel le 8 %, na vasi ali pa na samem pa skoraj 60 % respondentov. Ob tem je treba misliti še na že predstavljeno željo po življenju v hiši. Z majhno podporo strnjene poselitvi sovpadajo tudi odgovori na vprašanja glede večjih mest. Ne glede na to, s katerega zornega kota je bilo postavljeno vprašanje, vsi odgovori kažejo izrazito odklonilen odnos do večjih mest.

Med posledicami dela na domu so pogosto lahko celo najbolj očitne posledice v prometu. Govor je o krajših vsakodnevni vožnjah ter prevladi osebnega avtomobila in aktivnih oblik prevoza nad javnim prometom. Zmanjšanje prometnih pritiskov ima lahko pozitiven vpliv tudi na ozračje in okolje na splošno. Glede naklonjenosti do krajših vsakodnevni voženj se ugotavlja, da se prebivalci Slovenije na delovno mesto ne vozijo dolgo (večina manj kot pol ure). Pripravljenost na nekoliko daljšo vožnjo sicer obstaja, a se v veliki večini niso pripravljeni voziti

več kot eno uro. Vseeno pa bi se bila približno polovica vprašanih pripravljena voziti na delo v »oddaljen kraj«, da bi se izognili brezposelnosti. Uporaba osebnega avtomobila, ki ustreza fleksibilnim delavcem na domu, je že v trenutnih razmerah najbolj priljubljen način prevoza med prebivalci Slovenije. Za prevoz na delo avtomobil uporablja kar 75 % vprašanih. Vloga javnega prometa je s 7 % manjša celo od aktivnih oblik prevoza, ki jih vsakodnevno uporablja 15 % vprašanih. Majhno odvisnost od javnega prevoza potrjuje tudi podatek, da ga je v času, ko je bil zaradi karantene zaustavljen, pogrešalo le 15 % vprašanih. Prebivalstvo Slovenije bi moralo biti vsaj v osnovi naklonjeno tudi manjšemu onesnaževanju okolja kot potencialni posledici dela na domu. Le 5 % vprašanih se namreč ne strinja s tem, da ima »varovanje okolja zanj velik pomen«. 63 % vprašanih pa pravi, da se je »pripravljenih odpovedati delu dohodka, če bi bil ta denar uporabljen za preprečevanje onesnaževanja okolja«. Tudi med odlikami kraja je »čisto okolje« med največkrat izbranimi odgovori. 80 % vprašanih podpira tudi zaščito vseh naravnih območij. Podrobnejša raziskava (tudi npr. učinka NIMBY⁶) sicer pokaže posamezna odstopanja, vendar pa je v osnovi odnos do varovanja okolja vseeno pozitiven.

5 Sklep: Delo na domu – z roko v roki s »slovenskimi« vrednotami

Trendi postopnega uveljavljanja fleksibilnih oblik dela, pri čemer je ena ključnih oblik delo na domu, so s pojavom pandemije covida-19 dobili še dodaten »veter v jadra«, zato je tematika deležna vedno večje pozornosti. Ključni cilj tega članka je bil preveriti, ali je prebivalstvo Slovenije delu na domu naklonjeno. To smo ugotavljali s preverjanjem naklonjenosti posameznim posledicam dela na domu. Analiza posledic kaže, da se bodo te pojavljale pri posamezniku, njegovi družini, delodajalcih, družbi in prostoru na splošno, pa tudi na področjih, ki zaradi manjših povezav z vrednotno orientacijo niso bila posebej izpostavljena (npr. gospodarstvo). Glede posameznih posledic je treba izpostaviti, da sta lahko njihova pojavnost in jakost odvisni še od številnih drugih dejavnikov. Vseeno pa članek prinaša smiselni pregled najbolj splošnih in očitnih posledic, ki omogočajo relevantnost nadaljnje razprave.

Za obravnavo vrednotne naklonjenosti delu na domu smo preverjali posledice pri posamezniku in družini ter v družbi in prostoru. Pregled je pokazal, da na ta

6 Kratica NIMBY v angleščini pomeni *Not in my backyard* (slovensko: Ne na mojem dvorišču). Izraz označuje zelo pogoste situacije, ko se večina ljudi načeloma strinja, da je neki prostorski poseg potreben, celo nujen, nikakor pa ne pristajajo na izvedbo na lokaciji, ki je v njihovi bližini (Kos 2002).

področja delo na domu nedvomno prinaša več pozitivnih kot negativnih posledic. Zaradi tega je bilo pričakovati, da bi jim morali biti ljudje v osnovi naklonjeni. Na primeru Slovenije se to potrdi, saj kar 17 izmed 21 obravnavanih posledic močno sovpada z vrednotami prebivalstva Slovenije. Podatek kaže na to, da ne le da prebivalcev Slovenije ne bi motile ključne posledice dela na domu, ampak tudi da bi bili lahko naklonjeni širšemu vplivu dela na domu v družbi in prostoru. Med bolj ugodnimi posledicami za prebivalce Slovenije velja posebej izpostaviti lažjo skrb za družino zaradi lažjega usklajevanja družinskega in poklicnega življenja, povečanega časa, preživetega v družinskem krogu, in zaradi lažje skrbi za dobre odnose v družini. Močna podpora tem posledicam dela na domu je nedvomno pričakovana že zaradi v Sloveniji tradicionalne vrednote domocentričnosti. Podatki pa pričakovano kažejo, da bi bili prebivalci Slovenije lahko močno naklonjeni tudi posledicam, ki govorijo o boljših možnostih za skrb za lastno počutje (npr. boljše možnosti za rekreacijo in skrb za zdravje). Posledica dela na domu je lahko tudi boljša možnost zaposlovanja ranljivejših skupin. Na primeru invalidov se kaže močna podpora tej posledici med prebivalci Slovenije, zaradi česar lahko govorimo, da delo na domu med prebivalci Slovenije ne bi bilo sprejeto le zaradi lastnih koristi, temveč tudi zaradi skrbi za druge oz. altruističnih vrednot prebivalcev Slovenije. Med obravnavanimi posledicami smo izrazito nenaklonjenost zaznali predvsem pri potencialno večji izoliranosti, s katero bi se glede na podatke posamezniki spopadli še z večjo vpetostjo v ozek krog družine in prijateljev. Velike družbene odprtosti namreč ni mogoče zaznati, kar se kaže v manjši naklonjenosti priseljevanju tuje delovne sile, možnosti oživljanja sosesk, majhni želji po selitvi v tujino in potrebi po kulturnem udejstvovanju. Z vrednotno orientacijo prebivalcev Slovenije pa mnogo bolj sovpadajo potencialne posledice v prometu (avtomobilski promet, krajše vsakodnevne vožnje) in posledično manjši pritisk na okolje. Podpora slednji govori o pomenu biosfernih vrednot med prebivalci Slovenije, ki bi prav tako lahko prispevale k naklonjenosti delu na domu. Glede varovanja okolja je nekoliko manj vzpodbudna močna podpora naslednjim posledicam dela na domu: razpršeni poselitvi, praznjenju večjih mest in potrebi po velikem bivališču, kar je povezano z vrednoto protiuurbanosti med prebivalci Slovenije.

Glede na prikazano v raziskavi je popolnoma jasno, da je odgovor o uje-manju med posledicami dela na domu in vrednotno orientacijo prebivalcev Slovenije pritrديلen. Raziskava je pokazala, da naklonjenost posledicam ni le posledica prevlade pozitivnih posledic, temveč je povezana tudi z določenimi specifično izstopajočimi vrednotami prebivalstva Slovenije (domocentričnost, protiuurbanost). Zaradi tega bi bilo nedvomno zanimivo v prihodnjih raziskavah naklonjenost posameznim posledicam dela na domu primerjati tudi z drugimi

državami oz. kulturnimi okolji. S potencialno širitvijo dela na domu pa velja v prihodnje razmisliti še o novih, obsežnejših raziskavah, ki bi naklonjenost delu na domu med prebivalci Slovenije preverjale z za ta namen pridobljenimi podatki. Čeprav so v tej raziskavi uporabljeni splošni podatki o vrednotni orientaciji, pa članek kljub temu daje prvi vpogled v potencialno izredno pomembno področje vrednotne naklonjenosti delu na domu med prebivalci Slovenije, o katerem bo v prihodnjih letih še pogosto tekla beseda.

SUMMARY

Working from home is not a new phenomenon, as this kind of work has already appeared in various forms throughout history. The great technological progress in the field of information technologies in the second half of the 20th century, however, enabled working from home to establish itself in more modern forms. Furthermore, the latest data show that as a result of the covid-19 pandemic, there is a growing trend in the implementation of this kind of work. Therefore, it is extremely important to know how people accept the application of this kind of work. The key objective of this article is therefore to check whether the population of Slovenia is in favor of working from home or not. This, in turn, was determined by checking the attitude of Slovenes towards specific consequences of working from home. Different authors emphasize different consequences, and for the purposes of this article, based on the relevant literature, an overview of some of the most general and obvious consequences of working from home is presented. The attitude towards specific consequences is discussed on the basis of statistical data on value orientation of the Slovenian population. The data were collected from Slovenian public opinion polls.

Before the consequences of working from home and the preference of the population for each of them get inspected, it is necessary to first define the term of working from home. In foreign literature, the most established terms "telecommuting" and "teleworking" are too narrow for the purposes of this article, as they omit the self-employed, the farmers and other groups alike. For this article it is crucial, however, to include all the people who work from home, as this has more far-reaching consequences on space and society. In this regard the following definition is therefore considered: "Work from home is regular and paid work that a worker performs permanently or temporarily from his home, as part of his primary employment as a teleworker with his employer or as a self-employed worker or farmer."

In this article the consequences of working from home were classified into three categories, namely the consequences it has for organizations, individu-

als and their families, as well as the consequences it has in society and space. Implementing work from home brings lower costs to organizations, as the need for reimbursement of travel expenses and the need for business premises is reduced; the costs for water, electricity, etc. are reduced as well. The advantages of working from home include greater employee satisfaction and productivity. For individuals, the key consequences of working from home are greater flexibility and financial and time savings, which allow more time for self-care (recreation, health care) and contribute to better family relationships. The last set of consequences addresses the consequences this kind of work creates in society (e.g. increased security, employment of marginalized groups) and space (dispersion of settlements, shorter daily commutes, less strain on the environment).

Since value preferences are mostly related to areas that concern the individual personally, we therefore checked the consequences this kind of work has for individuals and families, and for society and space. We omitted the area of consequences in organizations. The review shows that working from home undoubtedly has more positive than negative consequences in these areas. We are talking about the many personal benefits, to which the majority of the population of Slovenia is in favor. First and foremost, the Slovenes favor flexibility, which enables better health care and satisfaction for individuals. In addition, working from home brings benefits to family life (balancing family and professional life, more family time). Among the presented consequences, the dislike for work from home is expressed mainly in the case of potentially greater isolation for the individual, who, according to the data, would be confined by an even greater involvement in a narrow circle of family and friends. When it comes to the society, a high degree of open-mindedness is not detected; this is shown as a lesser inclination for the following consequences: immigration of foreign labor, the possibility of revitalizing neighborhoods, the need for cultural activities and the lack of desire to move abroad. However, changes in traffic (car traffic, shorter daily commutes) and the lesser strain on the environment coincide much with value orientation. In terms of environmental protection, strong support for the latter consequences is somewhat less encouraging, namely the dispersed settlements. From the point of view of the society, high support is expected for the following potential consequences of work from home: greater gender equality, greater security in neighborhoods and employment of marginalized groups.

The research presented in this article offers the first insight into a potentially extremely important area of value preference for work from home among the population of Slovenia and opens opportunities for further extensive research.

Literatura

- Arko, Anda (2002): Razvoj in značilnosti dela na daljavo (diplomsko delo). Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- Bibby, Adrianne (2018): Men and Women Work from Home in Nearly the Same Numbers. Flexjobs. Dostopno prek: <https://www.flexjobs.com/blog/post/men-and-women-work-from-home-nearly-same-numbers/> (16. 9. 2020).
- Bizovičar, Milka (2020): »Priča smo eksperimentu, ki je očitno zelo uspešen«. Delo, 29. 4. 2020. Dostopno prek: <https://www.delo.si/gospodarstvo/kariera/prica-smo-eksperimentu-ki-je-ocitno-zelo-uspesen-303530.html> (6. 9. 2020).
- Bloom, Nicholas, in dr. (2015): Does working from home work? Evidence from a Chinese experiment. *The Quarterly Journal of Economics*, 130 (1): 165–218.
- Büssing, André (2002): Teleworking and quality of life. V J. Jackson (ur.): *Teleworking: International Perspectives*: 144–166. New York: Routledge.
- Caldow, Janet (2009): Working outside the box: a study of the growing momentum in telework. Washington: IEG.
- Castells, Manuel (2010). *The Rise of the Network Society*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Crabtree, Steve (2010): Well-Being Lower Among Workers With Long Commute. Gallup – News, 13. 8. 2010. Dostopno prek: <https://news.gallup.com/poll/142142/wellbeing-lower-among-workers-long-commutes.aspx> (17. 9. 2020).
- Cvetko, Aleksej, in dr. (2004): Pogodba o zaposlitvi za opravljanje dela na domu. V A. Cvetko, in dr. (ur.): *Pogodba o zaposlitvi in podjetniška kolektivna pogodba*: 135–136. Ljubljana: GV založba.
- Elldér, Erik (2020): Telework and daily travel: New evidence from Sweden. *Journal of Transport Geography*, 86 (2020): 102–777.
- Ferriss, Timothy (2007): *The 4-hour workweek*. New York: Crown Publishing Group.
- Fried, Jason, in Heinemeier, David (2013): *Remote: office not required*. New York: Random House.
- Gačanovič, Alenka (2006): *Delo na domu in e-delo (Strokovna študija)*. Maribor: Zavod Institution.
- Gajendran, Ravi, in Harrison, David (2007): The good, the bad, and the unknown about telecommuting. *Journal of applied psychology*, 92 (6): 1524–1541.
- Gray, Mike, in dr. (1993): *Teleworking explained*. New York: Wiley.
- Gregg, Melissa (2011): *Work's intimacy*. Cambridge: Polity Press.
- Gurstein, Penny (2001): *Wired to the world, chained to the home: Telework in daily life*. Vancouver: UBC Press.
- Hartman, Petra (ur.) (2015): *Usklajevanje zasebnega in poklicnega življenja v praksi: izkušnje z izvajanjem projekta Certifikat Družini prijazno podjetje v Sloveniji*. Ljubljana: Ekvilib Inštitut.
- Illegems, Viviane, in Verbeke, Alain (2003): *Moving Towards the Virtual Workplace*. Northampton: Edward Elgar Publishing.

- Jereb, Eva (1999): Organiziranje teleskupine. *Organizacija*, 32 (6): 343–348.
- Jereb, Eva, in Gradišar, Miro (1998): Ekonomski vidik teledela. *Slovenska ekonomska revija*, 49 (1–2): 595–613.
- Junc, Sabina (2016): Vloga sodobnih delovnih okolij pri zdravju zaposlenih: počitek po delu kot blažilec negativnih učinkov? (magistrsko delo). Maribor: Filozofska fakulteta.
- Klančič, Anka (2002): Mednarodna ureditev dela na domu. *Delavci in delodajalci*, 2 (3/4): 569–589.
- Korpič Horvat, Etelka (2008): Politika zaposlovanja prožne varnosti v EU in prožna varnost zaposlovanja v Sloveniji po spremembah in dopolnitvah zakona o delovnih razmerjih. *Zbornik Pravne fakultete Univerze v Mariboru*, 4: 137–148.
- Kos, Drago (2002): Praktična sociologija za urejevalce in načrtovalce prostora. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Mahler, Julianne (2012): The telework divide: Managerial and personnel challenges of telework. *Review of Public Personnel Administration*, 32 (4): 407–418.
- Mlinar, Zdravko (2003): Teledelo in prostorsko-časovna organizacija bivalnega okolja. *Teorija in praksa*, 40 (6): 1012–1039.
- Musek, Janek (2000): Nova psihološka teorija vrednot. Ljubljana: Educy.
- Niles, Jack, in dr. (1976): *The Telecommunications – Transportation Tradeoff*. New York: John Wiley and Sons.
- Obadič, Tjaša (2019): Delovni čas v dobi informacijske tehnologije (magistrsko delo). Ljubljana: Pravna fakulteta.
- Qvortrup, Lars (2002): From teleworking to networking: definitions and trends. V J. Jackson (ur.): *Teleworking: International Perspectives*: 21–39. New York: Routledge.
- Resnik Planinc, Tatjana (2008): Vrednote prostora v procesu geografskega izobraževanja. *Dela*, 29 (2008): 21–35.
- Rutar, Katja, in Tomažič, Marko: Aktivno in neaktivno prebivalstvo. Ljubljana: SURS.
- Shababanpour, Ramin, in dr. (2018): Analysis of telecommuting behavior and impacts on travel demand and the environment. *Transportation Research*, D (62): 563–576.
- Thulin, Eva, in dr. (2019): New telework, time pressure, and time use control in everyday life. *Sustainability*, 11 (2019): 3067.
- Toffler, Alvin, (1980): *The third wave*. New York: Bantam books.
- Vega, Gina (2003): *Managing teleworkers and telecommuting strategies*. London: Praeger.
- Vega, Ronald, in dr. (2015): A within-person examination of the effects of telework. *Journal of Business and Psychology*, 30 (2): 313–323.
- Vehovar, Vasja, in Robinšak, Matjaž (2002): *Teledelo v Sloveniji: RIS 2002*. Ljubljana: FDV.
- Verbeke, Alain, in dr. (2007): *Growing the virtual workplace*. Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Zhu, Pengyu, in dr. (2018): Metropolitan size and the impacts of telecommuting on personal travel. *Transportation*, 45 (2): 385–414.

Viri

- BLS (2018): Workers who could work at home. Dostopno prek: <https://www.bls.gov/news.release/flex2.t01.htm> (16. 9. 2020).
- EPA (2020): Sources of Greenhouse Gas Emissions. Dostopno prek: <https://www.epa.gov/ghgemissions/sources-greenhouse-gas-emissions> (21. 9. 2020).
- Eurofound (2018): Striking a balance: Reconciling work and life in the EU. Luxembourg: EU Publication Office.
- Eurostat (2020): Employed persons working from home as a percentage of the total employment. Dostopno prek: https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/lfsa_ehomp (8. 9. 2020).
- EUROSTAT (2020b): Greenhouse gas emission statistics. Dostopno prek: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/1180.pdf> (21. 9. 2020).
- Hafner-Fink, Mitja in drugi (2020): Slovensko javno mnenje 2020/1. Ljubljana: CJMMK.
- Hočevar, Marjan, in drugi (2018): Prostorske in okoljske vrednote 2004–2018. [Podatkovna datoteka]. Ljubljana: Arhiv družboslovnih podatkov. Dostopno prek: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/pov_18/ (21. 9. 2020).
- SURS (2020): Delovno aktivni, ki delo opravljajo doma, Slovenija, 2009–2020. Ljubljana: SURS.
- Toš, Niko (ur.) (2018): Vrednote v prehodu XII. Ljubljana: CJMMK.

Podatki o avtorjih

Tilen Jernej Blatnik, mladi raziskovalec,

Center za prostorsko sociologijo,

Fakulteta za družbene vede,

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

Službeni telefon: 01/ 5805-351

E-mail: tilen-jernej.blatnik@fdv.uni-lj.si

izr. prof. dr. **Marjan Hočevar**

Katedra za analitsko sociologijo,

Center za prostorsko sociologijo,

Fakulteta za družbene vede,

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

E-mail: marjan.hocevar@fdv.uni-lj.si

Blaž Lenarčič, Rok Smrdelj

DRUŽABNOST, FIZIČNA DISTANCA IN INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE TEHNOLOGIJE V OBDOBJU EPIDEMIJE SARS-COV-2

IZVLEČEK

V prispevku se ukvarjava z razumevanjem družabnosti v kontekstu IKT na primeru epidemije SARS-CoV-2 v Sloveniji. Na podlagi odnosa med IKT in družabnostjo, argumentirava, da v sodobnem družbenem kontekstu fizična bližina ni več predpogoj za vzpostavitev in vzdrževanje družabnih dinamik. Nadalje ugotavlja, da je večina prebivalcev Slovenije podpirala vladne ukrepe omejevanja zbiranja in gibanja ter da z vidika druženja za večino niso imeli negativnih učinkov. Poleg tega z metodo opazovalne netnografije zbrani kvalitativni podatki na Facebooku kažejo, da so se v kibernetskem prostoru odvijale različne družabne dinamike, povezane s podporo pri premagovanju stisk, povezanih z omejevanjem druženja v fizičnem prostoru, aktivnosti, namenjene specifičnim družbenim skupinam, in prenos že obstoječih aktivnosti iz fizičnega v kibernetski prostor.

KLJUČNE BESEDE: IKT, družabnost, epidemija SARS-CoV-2, socialna distanca, fizična distanca

Sociality, Physical Distancing and Information-Communication Technologies in the Period of the Sars-Cov-2 Epidemic

ABSTRACT

The article deals with the understanding of sociality in the context of ICT use during the SARS-CoV-2 epidemic in Slovenia. Based on the relationship between ICT and sociality, we argue that physical proximity is no longer necessary to establish and

maintain social dynamics in the modern social context. We find that most Slovenians supported the government's measures to restrict gatherings and movements, and for the majority of the population these measures have had no negative impact on sociability. Further, the qualitative data obtained via observational netnography on Facebook show that various social dynamics took place in cyberspace. They are related to helping people overcome the hardships associated with restricting socialising in physical space, activities targeting specific social groups, and transferring pre-existing activities from physical space to cyberspace.

KEY WORDS: *ICT, sociality, epidemic SARS-CoV-2, social distancing, physical distancing*

*"Well, they say it's kinda frightenin' how this younger generation swings.
You know, it's more than just some new sensation."
(Van Halen, And The Cradle Will Rock, 1980)*

1 Uvod¹

Zelo nalezljiva koronavirusna bolezen 2019 (imenovana tudi »covid-19«), ki jo povzroča virus SARS-CoV-2 (v prevladujočem političnem in medijskem diskurzu znan kot »koronavirus«), za katerega je značilno, da se prenaša kapljično preko medosebne fizične interakcije, občutno vpliva na spremembe v vsakdanjem življenju posameznikov in posameznic domala povsod po svetu. Zaradi visoke stopnje fizične mobilnosti in posledično globalne povezanosti sodobnega sveta se je bolezen po začetnem izbruhu novembra 2019 na Kitajskem kmalu razširila po vsem svetu. Konec januarja 2020 je bil izbruh okužbe že proglašen za mednarodno pomembno grožnjo javnemu zdravju, 11. marca 2020 pa je Svetovna zdravstvena organizacija (*World Health Organization* – WHO) (WHO 2020a) zaradi tega razglasila stanje pandemije. Zaradi visokega deleža okuženih prebivalcev je bilo v Sloveniji med 12. marcem in 14. majem 2020 razglašeno stanje epidemije.

Eden izmed glavnih ukrepov, ki so ga z namenom preprečitve širjenja virusa sprejele mnoge države, med njimi tudi Slovenija, je bil povezan z ustavitvijo javnega življenja in vzdrževanjem fizične distance med posamezniki, kar je v praksi pomenilo omejevanje družabnih stikov. Tako se je večina aktivnosti vsakdanjega življenja

1. Članek je nastal v okviru raziskovalnih programov »Mejna področja: območja kulturnega in družbenega sobivanja v dobi tveganja in ranljivosti« (P6-0279 (B)) in »Problemi avtonomije in identitet v času globalizacije« (P6-0194), ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna, ter v okviru sredstev štipendije Univerzitetne ustanove ing. Milana Lenarčiča.

preselila v kibernetski prostor in posledično se je dom še bolj izrazito formiral kot naddoločujoča sfera sodobne družbe (Toffler 1980; Mlinar 2008), iz katere je preko informacijsko-komunikacijskih tehnologij (IKT) omogočen dostop do sfere dela (fleksibilne oblike dela, ki jih je mogoče opravljati na daljavo), potrošništva (spletno nakupovanje), informiranja o javnih zadevah (dostop do informativnih množičnih medijev in družbenih medijev), prostočasnih aktivnosti (gledanje filmov in serij, igranje iger) in nenazadnje do družabnih interakcij z drugimi osebami. Iz institucije doma se preko kibernetskega prostora oblikujejo virtualna komunikacijska razmerja, ki med drugim pomenijo spremembo življenjskih pogojev, saj delovni, učni in prostočasni procesi niso več izrazito ločeni od zasebne sfere.

V tem smislu je obdobje epidemije SARS-CoV-2² IKT postavilo v drugačno perspektivo. Slednje namreč niso več razumljene kot povzročitelj upada družabnega življenja, ampak ravno nasprotno. Te tehnologije so se izkazale kot zelo pomembno sredstvo vzpostavljanja in vzdrževanja medosebnih odnosov, saj med drugim postavljajo pod vprašaj razumevanje fizične bližine kot predpogoja za vzpostavitev in vzdrževanje družabnih dinamik med posamezniki. Zaradi tega meniva, da je to obdobje priložnost za premislek o značilnostih družabnosti v sodobni družbi, ki jo determinira intenzivna uporaba IKT. Hkrati pa želiva s tem prispevkom spodbuditi tudi izjemno pomembno sociološko razpravo o družabnosti v sodobni družbi. Tako domači kot tuji avtorji tej temi namreč (za zdaj) ne posvečajo večje pozornosti.

2 Družabnost in informacijsko-komunikacijske tehnologije

Problematico razmerja med družabnostjo in IKT začenjava z obravnavami socioloških opredelitev družabnosti, ki jih srečamo že pri klasikih. Po Webru (1978) je družabnost interakcija, v kateri je akterjevo vedenje pomensko usmerjeno na druge. Simmel (1993) družabnost obravnava kot primer formalne sociologije, ki v svojih čistih oblikah nima nobenega stvarnega cilja, vsebine in rezultata, ki bi bil zunaj družabnega trenutka kot takšnega, saj v celoti meri na osebnosti posameznikov. Povedano drugače, po Simmlu je družabnost odnos med akterji brez slehernega dodatka, kar pomeni, da je čista, nad vsako specifično vsebino povzdignjena forma.³ Zavedava se, da sta predstavljeni opredelitvi družabnosti

2. V nadaljevanju »epidemija«.

3. Na Simmlovo opredelitev družabnosti spominja tudi Giddensov koncept čistega razmerja, ki se »nanaša [...] na situacijo, kjer dva stopita v družabni stik zaradi stika samega, zaradi tistega, kar lahko vsaka oseba dobi iz daljšega druženja z drugo osebo; in ki traja le, če obe strani menita, da je obojestransko zadovoljivo.« (Giddens 2000: 64)

idealnotipski in v določeni meri tudi ahistorični, saj abstrahirata družbene in zgodovinske pogoje vzpostavitve različnih form družabnosti. Kljub temu pa je njun skupni imenovalac, da družabnost razumeta kot interakcijo med najmanj dvema akterjema; to pomeni, da omenjena avtorja družabnost v splošnem opredeljujeta kot specifično situacijo, v kateri sta prisotni vsaj dve osebi, ki se pogovarjata, se skupaj smejeta, šalita ali preprosto uživata v tem, da sta v interakciji.

V kontekstu obravnave pojma družabnost je treba pojasniti, da je interakcija med akterji, ki so si fizično blizu (tj. interakcija, ki ni posredovana preko določenega medija), v klasični sociološki misli kakor tudi v vsakdanjem življenju pojmovana kot temeljni način človeškega komuniciranja in druženja. Berger in Luckman (1988) to pojasnjujeta s tem, da se »najpomembnejše doživljanje drugega [...] dogaja s pomočjo neposrednega stika. Neposredni stik je prototip družbene interakcije. Vsi ostali primeri izhajajo iz njega« (1988: 35). Njuna opredelitev temelji na podmeni, da je neposredovana komunikacija prvotna ter zato najbolj pristna in edina resnična manifestacija komunikacijskega procesa, ki je hierarhično najvišje, vse druge forme komunikacije (predvsem medijsko posredovane) pa so ji podrejene. V kletko takšnega razmišljanja so še vedno ulete ne samo vsakdanje zdravorazumske predstave o komuniciranju, ampak tudi predpostavke nekaterih avtorjev, ki IKT razumejo kot vzrok za nedružabno vedenje posameznikov. Kot bova pokazala v nadaljevanju, so ljudje v obdobju razglasitve epidemije, torej v času zaprtja države, občin, mest in naselij, ostajali medsebojno povezani in vstopali v družabne odnose prav preko IKT.

Na izhodišču, da skladnost fizičnega in družbenega prostora ni več nujni pogoj za vzpostavitev in ohranjanje družabnosti v sodobni družbi, so avtorji Zhao (2003, 2006) ter Zhao in Elesh (2008) vzpostavili razlikovanje med solokacijo (ang. *co-location*) in soprisotnostjo (ang. *co-presence*). Pri prvi gre za prostorski odnos med akterji, medtem ko so pri drugi bistvene družabne dinamike, ki se odvijajo med njimi. Z vidika problematike najine razprave velja poudariti, da solokacija ni več pogoj za soprisotnost, kar postavlja pred izziv predpostavko, da družabni odnosi zahtevajo fizično bližino. Skratka, nahajamo se v obdobju, ko družabne dinamike ne temeljijo zgolj na fizični bližini, ampak tudi na omrežjih. Z odnosi, ki potekajo preko IKT, se vzpostavljajo nove modalnosti komunikacijskih in družbenih razmerij (Vogrinc 1995), ki so značilne za kibernetski prostor. To pomeni, da je intenzivna uporaba IKT preoblikovala izkušnjo medosebne komunikacije, s tem pa se je tudi spremenil način, kako komunikatorji doživljajo druge posameznike z vidika njihove dostopnosti, (simultane) prisotnosti ter vzpostavljanja in ohranjanja medosebnih vezi. Vse naštetu pomeni konstrukcijo novih tipov družabnosti, ki jih hierarhično ne razumeva kot boljše oz. slabše v odnosu do domnevno pristne in neposredovane medosebne komunikacije, ampak zgolj

kot novo obliko družabnosti, ki pa *a priori* ne prinaša negativnih učinkov (npr. asocialno vedenje), ki se jih v vsakdanjem življenju povezuje z uporabo IKT.

Kljub temu da je družabnost ena izmed ključnih značilnosti človeškega življenja, je treba upoštevati dejstvo, da se načini druženja spreminjajo v skladu s širšimi družbenimi okoliščinami. Vendar razumevanje teh sprememb, ki za sociologijo niso ravno novost, med raziskovalci ni popolnoma samoumevno. Tako je bil konec devetdesetih let prejšnjega stoletja objavljen eden izmed prvih člankov, ki se je ukvarjal z vplivom IKT na družabno življenje. Robert Kraut in sodelavci (1998) so na podlagi longitudinalne empirične raziskave dokazovali, da je med novimi uporabniki interneta prisoten upad družabnega življenja ter porast osamljenosti in depresije. Tej raziskavi so sledile še druge študije (npr. Nie in Erbring 2000; Putnam 2000; Kraut in Lundmark 2002; Nie in dr. 2002; Stepanikova in dr. 2010; Turkle 2012 itd.), ki so na podlagi empiričnega preučevanja uporabnikov IKT pokazale, da te tehnologije v veliki meri prispevajo k redukciji družabnega življenja. V primerjavi s študijami, katerih rezultati izpričujejo, da ima uporaba IKT pozitivne učinke na družabne dinamike (npr. Nie, Hillygus in Erbring 2002; Boase in Wellman 2006; Mizuko in drugi 2010; Rainie in Wellman 2012; Ellison in boyd 2013; boyd 2014), so raziskave, ki ugotavljajo nasprotno, deležne večje medijske pozornosti in zato predstavljajo izvor moralne panike, ki pa ni rezultat dejanskega stanja, ampak posledica medijske obravnave te teme. Kot enega izmed bolj prepoznavnih tovrstnih medijsko odmevnih primerov velja navesti časopis *The New York Times*, ki je ugotovitve raziskave Krauta in sodelavcev (1998) objavil na naslovnici v članku »Sad, Lonely World Discovered in Cyberspace« (»V kibernetnem prostoru odkrit žalosten in osamljen svet«) (30. 8. 1998) ter tako prispeval k nastanku moralne panike, ki se še danes ni popolnoma poleгла.

Ugotovitve zgornjih raziskav, ki že v izhodišču zavzemajo negativen odnos do IKT, je mogoče razumeti tudi širše v kontekstu vsesplošnih zadržkov in strahov, ki so običajno prisotni pri večinskem delu populacije ob pojavu nove medijske oz. komunikacijske tehnologije. Tako je na primer Platon v pisani besedi videl sovražnika človeškega spomina (Furedi 2017), filmi naj bi pokvarili mladino (Springhall 1998; Biltereyst 2005), walkman naj bi spodbujal nedružabno vedenje (Hosokawa 1984), videoigre in rock glasba naj bi spreminjali ljudi v nasilneže (Springhall 1998), medtem ko zadnjo izmed medijskih pridobitev človeštva, IKT, še vedno spremlja strah, da bodo iz oseb naredili nedružabne in osamljene posameznike.

Vendar pa empirične študije vse bolj ugotavljajo, da vzroki družbene izolacije, osamljenosti in depresije primarno ne izhajajo iz uporabe IKT, temveč iz prepleta širših družbenih procesov in pojavov, katerih del so tudi tovrstne tehnologije. Predvsem glede slednjega je treba (ponovno) izpostaviti, da smo z

vključitvijo IKT v vsakdanje življenje spremenili načine medsebojne komunikacije in ohranjanja stikov, ki so veljali do nedavnega. Boyd (2014, 2008) v svojih študijah ugotavlja, da mladostniki preko IKT komunicirajo preprosto zato, ker nimajo možnosti povezovanja s prijatelji in vrstniki na javnih krajih v fizičnem prostoru (npr. prepoved zadrževanja na določenih javnih krajih ter kombinacija procesa suburbanizacije in upada javnega prevoza), njihovo življenje je precej strukturirano (stopnjevanje števila šolskih in obšolskih aktivnosti, kar ima za posledico zmanjšanje količine prostega časa) in regulirano v smislu prepovedi zaradi »kulture strahu« (Glassner 1999 in Fürdi 2009), kar se manifestira v razmišljanju staršev, da izhod iz stanovanja pomeni nevarnost. Iz tega je mogoče sklepati, da je kibernetski prostor postal ekvivalent (javnim) fizičnim krajem (npr. ulicam, trgom, parkiriščem, nakupovalnim centrom ipd.), kjer se je še nedolgo nazaj odvijala glavna družabnih dinamik.

Na podlagi povedanega sklepava, da razloga za pojav osamljenosti in spremljajočih bolezenskih stanj v osnovi ne gre iskati v uporabi IKT, ampak v prevladujočem družbenem okviru, ki določa načine sodobnega življenja. Prisotnost in uporaba IKT zato ne pomeni več osamljenosti in spremljajočih bolezni, ampak ravno nasprotno: morebitna odsotnost IKT bi v sodobnih družbenih okoliščinah vodila k večji stopnji osamljenosti, saj bi bilo brez njihovega obstoja oz. možnosti uporabe še dodatno onemogočeno medosebno komuniciranje in povezovanje. To še posebej velja za obdobje epidemije, v kateri je bilo vzpostavljanje in vzdrževanje interakcij v fizičnem prostoru tako rekoč onemogočeno, IKT pa so imele osrednjo vlogo pri ohranjanju stika z zunanjim svetom.

3 Omejevanje interakcij v fizičnem prostoru: socialna ali fizična distanca?

Fizična distanca predstavlja enega izmed univerzalnih ukrepov preprečevanja širjenja bolezni, ki ga je v primeru koronavirusne bolezni 2019 uvedla večina držav, med njimi tudi Slovenija. Glede na to, da naj bi bili posamezniki v povprečju kužni od štiri do šest dni, preden razvijejo bolezenske simptome bolezni, omejevanje stikov v fizičnem prostoru pripomore k upočasnitvi širjenja virusa. To pomeni, da je omejevanje družabnih dinamik v fizičnem prostoru ključni ukrep obvladovanja epidemije.

Za poimenovanje ukrepa omejevanja stikov v fizičnem prostoru se v političnem, medijskem in posledično tudi v vsakdanjem diskurzu uporablja različna poimenovanja (velikokrat tudi sinonimno), na primer »izolacija«, »karantena«, »socialna distanca« in »fizična distanca«. Navedeni ukrepi se med seboj razlikujejo in uporablja se jih v različnih (zdravstvenih) situacijah. Izolacija oz. osamitev je

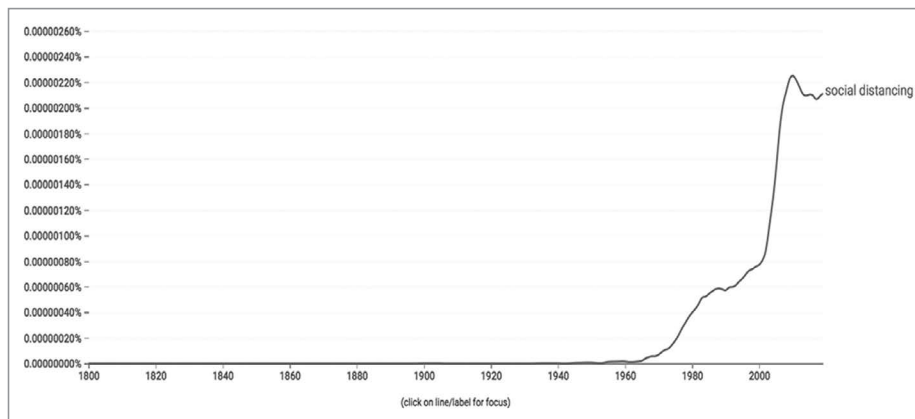
ukrep, ki ga običajno uporabljajo v zdravstvenih ustanovah, pomeni pa ločitev posameznikov, ki so zboleli za nalezljivo boleznijo. Pri karanteni, enemu izmed najstarejših in najučinkovitejših ukrepov nadzora izbruhov nalezljivih bolezni, pa je bistvena fizična omejitev gibanja oseb, za katere se domneva, da so bile izpostavljene določeni nalezljivi bolezni, vendar niso bolne, saj se morda sploh niso okužile ali pa so še vedno v inkubacijskem obdobju in zato še ne kažejo bolezenskih simptomov. Ukrep karantene se lahko izvaja na ravni posameznika ali skupine oseb in običajno vključuje omejitev gibanja na dom ali določen objekt, ki je lahko prostovoljno ali obvezno. V Sloveniji sta ukrepa izolacije in karantene določena v Zakonu o nalezljivih boleznih, v skladu s katerim je (18. člen) osamitev (izolacija) ukrep, namenjen bolnemu posamezniku, medtem ko je karantena (19. člen) ukrep, namenjen načeloma zdravi osebi, ki je bila v stiku z bolno osebo (PIS RS 2020).

Z vidika najine razprave je še posebej relevanten termin »socialna distanca« (ang. *social distancing*), ki ni prisoten le v medicinskem diskurzu, saj je uveljavljen sociološki termin z dolgo tradicijo, ki sega vse do že omenjenega Georgea Simmla (Ethington 1997) in opisuje stopnjo bližine ali sprejemljivosti, ki jo posameznik ali skupina čuti do drug(ačn)ega posameznika ali skupine (gl. npr. Smrke in Hafner - Fink 2008). Izraz se je pojavil v 19. stoletju, od takrat pa je, kot ugotavljajo različni avtorji (npr. Ethington 1997; Mattes, Hadolt in Obrist 2020; Scherlis 2020), živel več življenj, preden ga je proti koncu dvajsetga stoletja za svojega vzela tudi epidemiološka stroka.

Za prikaz pojavljanja sintagme »socialna distanca« v zadnjih dvesto letih v svetovni literaturi si bova pomagala s storitvijo, ki jo omogoča Google Ngram Viewer⁴ (Graf 1). Podobno kot že omenjeni pregledi literature tudi podatki Google bigrama kažejo, da se sintagma »socialna distanca« (*social distancing*) prvič pojavi v 19. stoletju (1800), njen porast pa se prične z letom 1964, v času pandemije rdečk; prvi vrh doseže leta 1988, kar je verjetno povezano s pandemijo virusa HIV, drugi vrh pa doseže leta 2009, v času pandemije virusa H1N1. V naslednjih letih sledijo še izbruhi MERS leta 2012 in H7N9 (ptičja gripa) v letu 2013, zaradi česar je sintagma »socialna distanca« izrazito prisotna v svetovni literaturi.

4. Goggle Ngram Viewer (<https://books.google.com/ngrams>) zajema frekvence zelenih iskalnih nizov z uporabo letnega števila n-gramov, najdenih v virih, ki so bili natisnjeni med letoma 1500 in 2019, nahajajo pa se v Googlovih besedilnih korpusih v angleškem, kitajskem, francoskem, nemškem, hebrejskem, italijanskem, ruskem in španskem jeziku. Kljub temu da ima orodje določene omejitve (npr. posamezno leto je upoštevano le v primeru, če ima v bazi več kot 40 knjig, ki vsebujejo iskani termin, poleg tega Google Books predstavlja samo 4 % vseh publikacij, ki pa niso nujno reprezentativne, ipd.), je trenutno najboljšežnejša razpoložljiva zbirka publikacij na svetu.

Graf 1: Pojavljanje sintagme »socialna distanca« v svetovni literaturi med letoma 1800 in 2019.

Podobno kot v pregledu uporabe termina »socialna distanca« ugotavlja Scherlis (2020), je tudi iz grafa 1 razvidno, da je njegova pojavnost povezana predvsem z izbruhi epidemij in pandemij. V zdravstvenem kontekstu (Medical Dictionary 2009) se namreč ukrep socialne distance razume kot varovanje javnega zdravja z ločevanjem oseb v določeni skupnosti z namenom, da posamezniki, ki jih prizadene kužna bolezen, te ne morejo prenesti na druge člane skupnosti. S tega vidika ukrep obsega npr. delo in poučevanje na domu, izogibanje velikim družabnim in verskim srečanjem ter športnim dogodkom ipd. To pomeni, da pri ukrepu socialne distance ne gre za prekinitve, izogibanje ali zmanjšanje količine stikov med člani posameznikovega socialnega omrežja, ampak zgolj za vzpostavljjanje fizične distance med njimi. Tako socialno distanco razume tudi Hall (1990), ki je preučeval obnašanje posameznikov v javnih in zasebnih prostorih. Ugotovil je, da se posamezniki v socialnih situacijah gibljejo v štirih conah (fizične) distance, med katerimi je za socialno distanco⁵ označil cono, ki pomeni medosebno razdaljo od 121 do 365 cm. Po Hallu (ibid.) je socialna distanca prostorska kategorija, saj se nanaša na fizično razdaljo med posamezniki, in kot na istem mestu tudi poudari, jo povečuje uporaba tehnologij, ki omogočajo komuniciranje na velike razdalje (npr. telefon in voki-toki).

V tej razpravi zavzemava stališče, da je uporaba termina »socialna distanca« v kontekstu epidemije neprimerna, zato namenoma uporabljava sintagmo

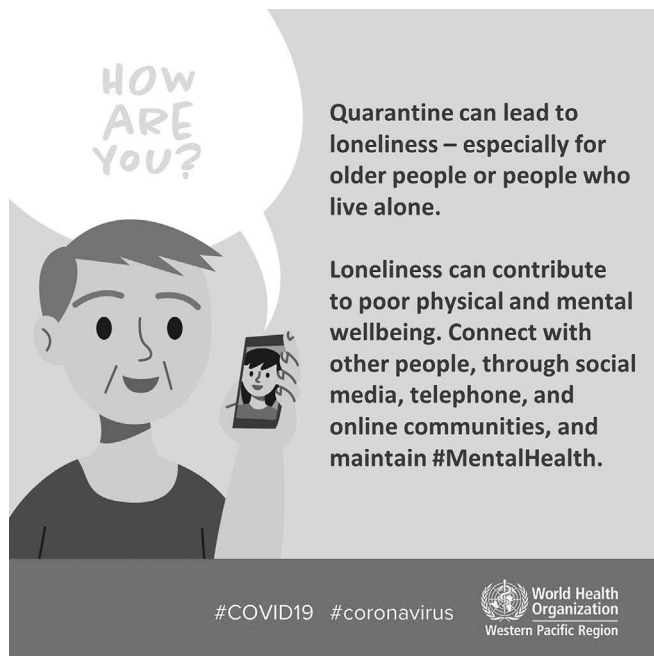
5. Preostale tri cone so še intimna, osebna in javna. Intimna distanca je po Hallu (1990) območje, v katerem se osebe lahko med seboj dotikajo in se nanaša na medosebno razdaljo, ki znaša do 45 cm; osebna distanca med posamezniki znaša med 45 in 121 cm razdalje; ko razdalja med osebami znaša več kot 365 cm, pa gre za javno distanco.

»fizična distanca«, ki eksplicitno označuje fizično razdaljo med osebami, ne pa tudi družbene oz. družabne razdalje, kar je podmena poimenovanja »socialna distanca«. Da je slednji termin neustrezen, se strinjajo tudi pri Svetovni zdravstveni organizaciji; že 20. marca 2020, torej devet dni po razglasitvi pandemije, so na tiskovni konferenci pričeli namenoma uporabljati sintagmo »fizična distanca«, s čimer so sporočili, da naj ljudje v obdobju pandemije ostanejo povezani med seboj, četudi so fizično ločeni (WHO 2020b).

Tudi midva sva prepričana, da je v obdobju vsesplošne družbene stiske, ki jo predstavlja stanje epidemije, smiselno prakticirati fizično distanco in obenem ljudi spodbujati, da ostajajo medsebojno povezani na drugačne (alternativne) načine z namenom, da s člani svojega socialnega omrežja ohranjajo stike. V nasprotnem primeru lahko pride do socialne recesije, s čimer razumeva kolaps družabnih dinamik in stikov, kar je še posebej težavno za družbene skupine, ki so najbolj izpostavljene izolaciji in osamljenosti (npr. stari ljudje in gibalno ovirane osebe). Zlasti v kriznih razmerah osebe čutimo željo po medsebojni bližini, poleg tega pa osamljenost povečuje tveganje za bolezen in celo smrt. Družabni odnosi so izjemnega pomena za fizično (Holt-Lunstad in Smith 2016; Holt-Lunstad in drugi 2017) in psihično zdravje (Courtet in drugi 2020), saj omejevanje druženja in družabnih aktivnosti posameznikov predstavlja stopnjo tveganja za smrt, ki je primerljiva tveganju, ki ga povzročata kajenje in debelost (Holt-Lunstad in drugi 2017; Jeste in drugi 2020). Navedene ugotovitve so tudi razlog, da je osamljenost vse bolj pripoznana kot pomemben javnozdravstveni problem (Gerst-Emerson in Jayawardhana 2015; Klinenberg 2016), ki je postal še toliko bolj izrazit v obdobju, ko so s koronavirusno boleznijo 2019 prizadete države znotraj svojih meja razglasila stanje epidemije in posledično uvedle različne ukrepe oz. nefarmacevtske intervencije, ki so poleg zajezitve širjenja bolezni pripomogle tudi k vsesplošni redukciji družabnih aktivnosti v fizičnem prostoru.

Preprečevanje nadaljnjega širjenja bolezni in dokončna odprava pandemije je za sodobno družbo osrednjega pomena, vendar pa je ob uvajanju preventivnih ukrepov treba poskrbeti, da družba kot celota ne zdrsne v socialno recesijo. V času trajanja ukrepov zoper širjenje virusa SARS-CoV-2 so posamezniki z namenom kompenziranja redukcije medosebnih interakcij in z namenom ohranjanja stikov uporabljali IKT, k temu pa so jih spodbujale številne organizacije in institucije, med njimi tudi Svetovna zdravstvena organizacija, ki je osebe v karanteni pozivala k uporabi IKT z namenom ohranjanja medsebojnih stikov, premagovanja osamljenosti in posledično ohranjanja mentalnega zdravja (Slika 1).

Slika 1: Poziv Svetovne zdravstvene organizacije k uporabi IKT z namenom preprečevanja osamljenosti in njenih posledic (WHO 2020c).

4 Družabne dinamike Slovencev v obdobju epidemije

V tem delu prispevka predstavlja analizo sekundarnih kvantitativnih podatkov (raziskave Slovensko javno mnenje (Hafner-Fink in dr. 2020;) Googlova poročila o mobilnosti) in izbranih primerov družabnih dinamik na Facebooku v obdobju trajanja epidemije v Sloveniji. Želiva ugotoviti, (1) v kolikšni meri je z vidika druženja Slovence prizadel ukrep omejevanja gibanja v fizičnem prostoru in (2) katere so najbolj tipične družabne aktivnosti, ki so se v obdobju epidemije preselile v kibernetski prostor. Za pridobitev kvalitativnih podatkov oz. predstavljenih primerov sva uporabila »opazovalno netnografijo« (ang. *observational netnography*, več glej v Kozinets 2010), ki sva jo izvajala med 12. marcem in 16. majem 2020. Ta pristop izhaja iz tradicionalne etnografske metode opazovanja, ki je prilagojena za raziskovanje odnosov in procesov v kibernetskem prostoru. Glede na kompleksnost raziskovalnega problema kombinacija predstavljenih metod omogoča pridobiti vpogled v trende družabnih dinamik (kvantitativni podatki), obenem pa jih z vsebinsko bogatejšimi (kvalitativnimi) podatki tudi v določeni meri pojasnjuje.

4.1 Družabno življenje in vzdrževanje fizične distance

Podobno kot v drugih evropskih državah je tudi Slovenija v obdobju razglašene epidemije sprejela številne ukrepe za zaježitev širjenja virusa. Med tistimi, ki so najbolj vplivali na družabne dinamike Slovencev v obdobju vzdrževanja fizične distance, izpostavlja naslednje: zaprtje varstveno-izobraževalnih ustanov; omejevanje prehoda na meji z Italijo; vsesplošno umirjanje javnega življenja (npr. prepoved druženja na javnih mestih, odpoved kulturnih in športnih dogodkov, prepoved gibanja zunaj občine stalnega ali začasnega prebivališča, prepoved javnega prevoza potnikov ipd.); dvotedenska samoizolacija za vse osebe, ki se v Slovenijo vračajo iz tujine; opravljanje dela na domu, če je to mogoče. Po podatkih raziskave Slovensko javno mnenje (Hafner-Fink in dr. 2020), izvedene med 1. aprilom in 31. majem 2020, je več kot polovica (59,2 %) Slovencev prepričana, da so vladni ukrepi glede obvladovanja epidemije primerni. Podatki iste raziskave glede posameznih ukrepov, ki se nanašajo na družabne aktivnosti, kažejo, da so po mnenju večine zelo učinkoviti naslednji: ostajanje doma (58,3 %), omejevanje druženja (59,7 %) ter zaprtje javnih ustanov in lokalov (63,1%).

Določen vpogled v učinke, ki so jih imeli ukrepi omejevanja gibanja na vsakdanje življenje Slovencev med epidemijo, nam ponudijo podatki o gibanju posameznikov na dan 29. marec, ki jih je pripravil Google.⁶ Podatki kažejo, da se je obisk krajev, kot so restavracije, kavarne, nakupovalna središča, muzeji, knjižnice in kinodvorane, v primerjavi z izhodiščnimi podatki zmanjšal za 88 %, stopnja gibanja posameznikov v trgovinah z živili, na tržnicah, v lekarnah in specializiranih prodajalnah hrane pa se je zmanjšala za 92 %. Obisk parkov, plaž in drugih podobnih javnih površin se je v primerjavi z izhodiščno vrednostjo znižal za 43 %, obisk avtobusnih in železniških postaj je bil manjši za 54 %, obenem pa se je za 13 % povečala mobilnost posameznikov v okolici njihovih bivališč.

Čeprav so v obdobju epidemije zaradi vladne omejitve gibanja Slovenci v splošnem ostajali doma in bili manj fizično mobilni kot v običajnih javnozdravstvenih razmerah, pa to ni bil razlog za prekinitev medosebnih družabnih dinamik, saj je večina izmed njih s pomočjo IKT vzdrževala redne stike s sorodniki in prijatelji (Tabela 1). Na osnovi pridobljenih podatkov meniva, da je prav z uporabo IKT mogoče v določeni meri pojasniti podatek iste raziskave (Hafner - Fink in dr. 2020), ki pravi, da je vladna prepoved druženja v času epidemije zelo

6. Izhodiščni podatki predstavljajo normalno vrednost gibanja posameznikov za ta dan v tednu, izraženo kot srednja vrednost v obdobju petih tednov od 3. januarja do 6. februarja 2020. V vzorec so bili zajeti slovenski uporabniki pametnih telefonov, ki so imeli vključen GPS in so podatke o lokaciji delili z Googlom.

prizadela 12,1 % Slovencev, medtem ko je večina (34,2 %) glede te prepovedi nevtralna. Predpostavlja lahko, da bi bil delež zelo prizadetih oseb zaradi vladne prepovedi druženja v primeru odsotnosti oz. nedostopnosti do IKT še večji, kot je sicer.

Tabela 1: Pogostost družabnih stikov s prijatelji, sorodniki ali kolegi z dela prek telefona ali spleta v času omejenega gibanja zaradi epidemije SARS-Cov-2 (vir: Hafner - Fink in dr. 2020)

	Sorodniki	Prijatelji in sodelavci
Nikoli	3,6	4
Nekajkrat na mesec	13	16,4
Enkrat na teden	16,5	14,3
Večkrat na teden	29,1	28,3
Enkrat na dan	17,5	9,1
Večkrat na dan	18,3	15
Ne vem	0,7	1,1
Brez odgovora	1,3	11,8

Na podlagi predstavljenih podatkov je razvidno, da so bile družabne dinamike kljub ukrepom, ki so omejevali neposredne fizične interakcije posameznikov, še vedno prisotne, in sklepava, da so se odvijale na daljavo preko IKT. Pri tem velja poudariti, da je bila pri obravnavanju družbenih procesov in odnosov, ki potekajo v fizičnem ali kibernetnem prostoru, do nedavnega prisotna ostra ločnica (Jones 1998 in Lenarčič 2010), na podlagi katere so bili prvi v skladu s splošno predpostavko o neposredni komunikaciji kot edini pravi komunikaciji, ki je nad vsemi drugimi formami medosebne interakcije, dojeti kot resnični, medtem ko so bili drugi pojmovani kot bolj ali manj neresnični, saj se odvijajo v kibernetnem prostoru. K zmanjšanju te ločnice je prispevala tudi porast uporabe IKT z namenom vzpostavljanja in ohranjanja stikov v obdobju epidemije.

Izpostaviti velja tudi to, da sta za vzajemne družabne odnose med fizično oddaljenimi posamezniki, ki se ustvarjajo na načine, kot so predstavljeni v nadaljevanju na konkretnih primerih iz obdobja trajanja epidemije v Sloveniji, bistvena elementa želja po bližini in skupno občutenje. Na takšni osnovi posamezniki interakcije v kibernetnem prostoru dojemajo kot družabne, to pa prepoznavajo tudi različni avtorji, ki utemeljujejo nove tipe sodobne družabnosti, na primer digitalna družabnost (boyd 2008; Licoppe in Smoreda 2006; Thompson in Cupples 2008), protetična družabnost (Stone 1994), omrežna družabnost (Wittel 2001) in hiperdružabnost (Mizuko 2008).

4.2 Družabne dinamike v kibernetskem prostoru

Omenila sva, da sva izvajala opazovalno netnografijo, katere namen je dobiti podrobnejši vpogled v družabne dinamike v kibernetskem prostoru. Za prostor preučevanja sva izbrala Facebook, ki ima v Sloveniji največ uporabnikov,⁷ in sicer 995.500 ustvarjenih profilov in 800.000 dnevni uporabnikov (Valicon 2020). Netnografijo sva izvajala z opazovanjem in beleženjem pojavnosti družabnih dinamik v skupinah na Facebooku za čas razglašene epidemije. Pri tem sva se osredinjala na aktivnosti, ki so vsebovale dvosmerno interakcijo med udeleženci z javnim družabnim značajem. Pri aktivnostih, ki sva jih beležila med izvajanjem opazovalne netnografije, sva bila v osnovi pozorna na FB-skupine in dogodke, ki so bili specifično značilni za obdobje razglašene epidemije. To pomeni, da bi se v normalnih javnozdravstvenih okoliščinah odvili v fizičnem prostoru ali pa do njih sploh ne bi prišlo.

Na tako postavljenem metodološkem kriteriju sva zbirala primere družabnih dinamik, nato pa sva jih razvrstila v naslednje reprezentativne kategorije: 1) podpora pri premagovanju stisk, povezanih z omejevanjem druženja v fizičnem prostoru, 2) aktivnosti, namenjene specifičnim družbenim skupinam, in 3) prenos že obstoječih aktivnosti iz fizičnega v kibernetski prostor. V nadaljevanju je vsaka kategorija podrobneje pojasnjena in podprta s primeri.

4.2.1 Podpora pri premagovanju stisk, povezanih z omejevanjem druženja v fizičnem prostoru

V obdobju veljavnosti ukrepov omejevanja druženja z namenom zaježitve virusa so se na Facebooku oblikovale različne skupine, katerih namen je bil medsebojna podpora in spodbujanje pri soočanju s stiskami, ki jih je prinesla ta omejitev. Ena izmed večjih in bolj prepoznavnih skupin je Antikorona šnopc cepljenje, katere namen je »skupinsko FB cepljenje s šnopcem ali drugo visoko alkoholno pijačo. [...] Vsak dan ob 18:00 spijemo vsak pri sebi doma enga na skupno zdravje. [...] Družimo se preko FB in potolčmo ta virus.« V skupini so dnevno objavljene fotografije članov, ki nazdravljajo, ali pa zgolj alkoholne pijače, ki je bila uporabljena kot »cepivo«, in so iztočnica za komentarje, spodbudne odzive ali diskusije.

Primer podobne skupine je tudi Korona Virus Slovenija KoronaVirus Corona CoV-2 covid-19, katere namen je spremljanje poteka epidemije v Sloveniji. Člani skupine objavljajo različne uporabne informacije in novice, povezane z epidemijo doma in po svetu, obenem pa so informacije tudi iztočnice za diskusije med

7. Uporabnikom Facebooka sledijo uporabniki Instagrama (450.500), Twitterja (208.500), Pinteresta (180.500) in Linkedina (161.000).

njimi. Poleg skupin, v katerih se člani medsebojno bodrijo z objavljanim pozitivnih novic (npr. skupina Slovenija zmore), so se oblikovale tudi zaprte skupine za brezplačno psihološko pomoč, ki jih vodijo strokovnjaki. Takšen primer sta Brezplačna podpora on-line skupina »COVID-19« in SOS Korona: preživeti starševstvo, tesnobo, locitev in stiske. V ta tip družabne aktivnosti uvrščava tudi skupine, v katerih se zbirajo posamezniki, ki so prepričani, da je covid-19 teorija zarote, na primer skupina Corona – največja prevara stoletja.

Slika 2: Skupinska pravila druženja (desno), navedena pod naslovno fotografijo skupine »Antikorona šnopc cepljenje« (levo), kot primer podporne skupine pri premagovanju stisk, povezanih z omejenim druženjem v fizičnem prostoru (Antikorona šnopc cepljenje 2020).

4.2.2 Aktivnosti, namenjene specifičnim družbenim skupinam

Nekateri posamezniki so v živo preko Facebooka prenašali različne aktivnosti, ki so bile pripoznane kot virtualni družabni dogodki, namenjeni določenim družbenim skupinam. Tako sta na primer Boštjan Gorenc - Pižama in Desa Muck vsak dan med tednom pripovedovala pravljice za otroke in starše, obenem pa tudi odgovarjala na vprašanja in komentarje, ki so jima jih postavljali gledalci. Podobne aktivnosti so se izvajale tudi na Facebook profilih splošnih knjižnic (npr. Splošna knjižnica Slovenske Konjice – Video pravljice s kavča) in drugih kulturnih institucij (npr. Pionirski dom – Center za kulturo mladih). Poleg tega so se na Facebook profilu različnih društev in organizacij vsak dan v živo izvajale ločene telesne vadbe, namenjene otrokom in odraslim (npr. Ljubljanski maraton – priprave in Dijaška skupnost Ljubljana – DSL).

Slika 3: Pripovedovanje pravljice Pozabljiva kapica 18. marca 2020 kot primer aktivnosti, namenjene specifični družbeni skupini, in sicer otrokom in njihovim staršem (Boštjan Gorenc - Pižama 2020).

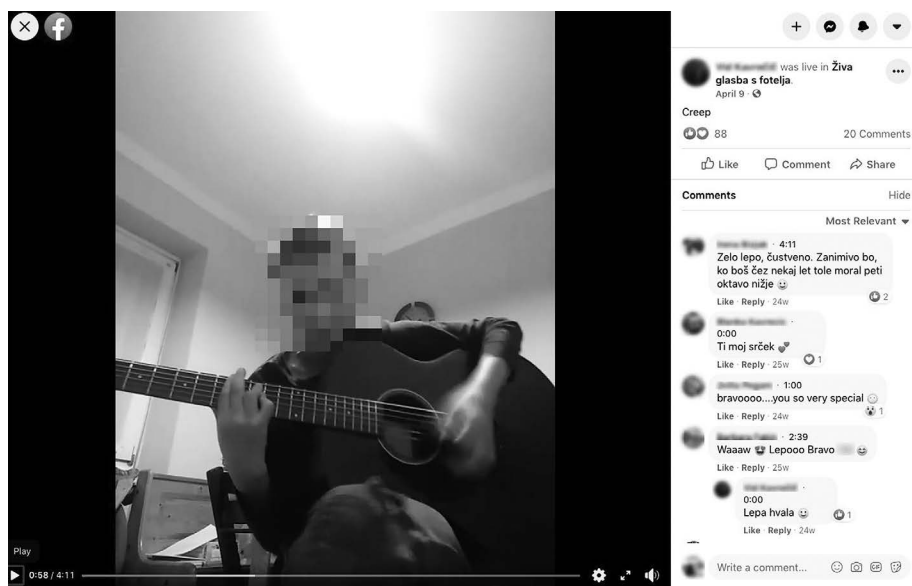
4.2.3 Prenos že obstoječih aktivnosti iz fizičnega v kibernetski prostor

Poleg številnih javnih ustanov (npr. osnovne šole, srednje šole, univerze), podjetij, nevladnih organizacij in drugih podobnih institucij, ki so svoje dejavnosti prilagodile v skladu z ukrepi zoper širjenje virusa in so jih izvajale preko različnih videoaplikacij (npr. ZOOM, Skype, MS Teams, Google Hangouts ipd.), so enako počeli tudi organizatorji dogodkov, ki so jih do epidemije izvajali v fizičnem prostoru. Tako so bili večji dogodki, kot so na primer tekaški maratoni, izvedeni delno v fizičnem, delno v kibernetskem prostoru. Primer tega je tradicionalni Maraton treh src, ki je v letu 2020 potekal pod geslom »Tečemo skupaj, a narazen«. Tekalci iz vse Slovenije (in tudi širše) so bili povabljeni, da v soboto, 16. maja 2020, odtečejo katero koli razdaljo v bližini svojega doma, nato pa fotografije oz. dokaze svojih tekov objavijo na Facebook profilu Maratona treh src. Objavljene fotografije so bile deležne številnih spodbudnih komentarjev, čestitk in diskusij. Na enak način sta bila (v poletnem in jesenskem času) izvedena tudi Mali kraški maraton in Istrski maraton.

Ukrepi omejevanja fizičnih stikov so med drugim preprečili izvajanje glasbenih prireditev v fizičnem prostoru. Z namenom ohranjanja stikov s svojim občinstvom so se glasbeniki preusmerili v kibernetski prostor. S tem namenom se je na Face-

booku oblikovalo nekaj skupin, med katerimi po številu članov in popularnosti izstopata Živa glasba s fotelja in Koncerti s kavča, v katerih posamezniki objavljajo posnetke izvajanja različnih pesmi, prenašajo nastope v živo in se med seboj pogovarjajo. Poleg tega so nekatere radijske postaje ob upoštevanju določenih varnostnih ukrepov uveljavljenim glasbenikom omogočile nastope in jih v živo prenašale preko svojih Facebook profilov. Tako je na primer Radio Capris s tem namenom uvedel posebno oddajo Mi doma – vi doma, v kateri so glasbeniki na svojem domu izvedli polurni koncert, ki je bil neposredno prenašan preko radijskega Facebook profila. Med koncertom so imeli poslušalci možnost izvajalcem zastaviti vprašanja, na katera so ti sproti odgovarjali. Podobne oddaje so izvajali tudi na Valu 202 (Koncert doma), Radio Robin (Robinov glasbeni odklop) in drugod.

Slika 4: Domači glasbeni nastop, ki se je odvil 9. aprila 2020, kot primer prenosa že obstoječe aktivnosti (v tem primeru glasbenega koncerta) v kibernetski prostor (Živa glasba s fotelja 2020).

Poleg naštetih »javnih« družbenih, ki so se v obdobju epidemije odvijali preko IKT in sva jih zajela v predstavljenih kategorijah, je treba opozoriti še na mnoge zasebne medosebne interakcije, ki jih najina raziskava ni zajela, so pa kljub temu izjemnega pomena za razumevanje družabnosti v sodobni družbi. V to kategorijo sodijo predvsem interakcije med družinskimi člani, ki ne živijo v isti občini ali regiji, in pa med posamezniki, ki pripadajo ranljivim družbenim skupinam, kot recimo varovanci v domovih za starejše občane, v katerih je veljala prepoved obiskov

in zato neposredna fizična komunikacija med varovanci in njihovimi sorodniki, znanci ali prijatelji ni bila mogoča. Vidik zasebne medosebne komunikacije preko IKT je na eni strani pomemben segment družabnih dinamik v obdobju pandemije, na drugi pa zaenkrat (še) ni na voljo empiričnih podatkov, v okviru katerih bi bilo možno tematizirati vprašanje vloge IKT pri ohranjanju družabnih dinamik oseb npr. znotraj iste sorodstvene mreže, ki zaradi situacij, predpisanih v vladnem Odloku o začasni splošni prepovedi gibanja in zbiranja ljudi na javnih krajih, površinah in mestih v Republiki Sloveniji ter prepovedi gibanja izven občin (npr. stalni naslov v drugi občini, institucionalna pripadnost v domu za starejše občane, bolnišnična hospitalizacija ipd.), niso mogle vzpostavljati stikov v fizičnem prostoru. To je po najinem mnenju eno izmed pomembnejših področij nadaljnjega raziskovanja obravnavane teme, ki ga bo prav tako mogoče celovito reflektirati šele po koncu epidemije.

Slika 5: Primer objave tekaških rezultatov oseb, ki so se letos odločile za tek v sklopu dogodka Maraton treh src, izvedenega deloma v fizičnem, deloma v kibernetskem prostoru (Maraton treh src 2020).

5 Zaključek

V prispevku sva pokazala, da so IKT pomembno sredstvo vzpostavljanja in ohranjanja družabnosti v sodobnem družbenem kontekstu. Slednje se je še posebej izkazalo v obdobju epidemije v Sloveniji, ko je bila mnogim posameznikom omejena, v nekaterih primerih (domovi starejših občanov, bolnišnice, posamezniki, ki ne živijo v isti občini) pa tudi onemogočena možnost interakcij v fizičnem prostoru, zato so se poslužili kibernetskega prostora. V empiričnem delu članka sva na dostopnih sekundarnih podatkih pokazala, da je v obdobju razglašene epidemije (marec–maj 2020) le manjši delež Slovencev občutil pomanjkanje družabnih stikov. Na podlagi tega sklepava, da je bil manko tovrstnega druženja nadomeščen z medosebnimi interakcijami preko IKT. Temu pritrjujejo rezultati kvalitativne analize družabnih dinamik, ki sva jih izvedla na Facebooku. Izkazalo se je, da so se v kibernetskem prostoru v času razglašene epidemije odvijale družabne dinamike, ki pred tem obdobjem zanj niso bile ravno značilne. Med tremi reprezentativnimi kategorijami identificiranih družabnih dinamik v kibernetskem prostoru so gotovo najbolj zanimive že obstoječe aktivnosti, ki so bile prenesene iz fizičnega v kibernetski prostor. V nekaterih primerih (npr. izvedba tekaških maratonov) gre namreč za tesno kombinacijo dogajanja v fizičnem in kibernetskem prostoru. Takšno prepletanje med obema prostoroma po našem mnenju vzpostavlja nov tip družabnosti, značilne za družbo, ki jo opredeljujejo IKT.

Na tem mestu je treba omeniti, da se zavedava metodoloških omejitev, ki jih ima izvedena empirična analiza, vendar kljub temu meniva, da dobljeni rezultati nakazujejo trende na področju družabnih dinamik v sodobni družbi. Posledično pa se na predstavljenih izhodiščih odpirajo tudi nadaljnje raziskovalne teme, kot je na primer razmislek o razumevanje fizične bližine kot predpogoja za vzpostavitev in vzdrževanje družabnih dinamik ali katere družbene skupine so bile zaradi omenjene vladne odredbe najbolj prizadete⁸ in kakšna je bila vloga IKT pri njihovem soočanju z nezmožnostjo neposrednega fizičnega druženja. Poleg tega se odpira vprašanje o smiselnost razumevanja komunikacije v fizičnem prostoru kot najbolj pristne in edine resnične oblike komunikacije. Takšno razmišljanje je po našem mnenju neproduktivno, saj ne upošteva vloge širšega družbenega konteksta, ki narekuje okvire vsakdanjega življenja v sodobni družbi. Tudi zato vloge IKT v obdobju epidemije ne smemo razumeti kot sredstva antisocialnega vedenja, ampak kot nasprotje temu, saj bi morebitna odsotnost IKT v sodobnem družbenem kontekstu – in še posebej v obdobju epidemije – zgolj povečala

8. S tem vprašanjem se trenutno ukvarjajo na Mirovnem inštitutu v raziskavi »Dovoljena in prepovedana zasebnost ali o intimnih odnosih v karanteni«. Več gl. v Šori, Bajt in Jalušič (2020).

možnost za zdrs celotne družbe v vsesplošno socialno recesijo. Na podlagi tega lahko sklepava, da bi bil delež zelo prizadetih oseb zaradi vladne prepovedi druženja v primeru odsotnosti oz. nedostopnosti do IKT še večji od tistega, ki so ga zaznale raziskave SJM (več glej v Hafner - Fink in dr. 2020).

SUMMARY

Confronting the outbreak of the SARS-CoV-2 pandemic has led to the introduction of preventive measures limiting social contacts and contributing to the loneliness of individuals, such as quarantine, maintaining physical distance, and (self) isolation. Undoubtedly, ending the current pandemic is crucial for the society as a whole. However, when introducing preventive measures, care must be taken to ensure that social contacts are not entirely interrupted. Namely, social relations are vital for the physical and psychological well-being and even survival of individuals, which is well documented in the scientific literature. Also, recent scientific research findings indicate that restricting individuals' social activities constitutes a level of risk of death comparable to the risk posed by smoking and obesity.

The paper first focuses on the relationship between information and communications technology (ICT) and sociality, and then it critically defines the term social distancing. In doing so, it demonstrates that the state of the epidemic placed ICT in a unique situation, as its perception in the developed societies has changed in a very short time. Thus, such technology is no longer perceived as a cause of declining social life, but as an essential means of maintaining and establishing relationships and hence sociality among individuals.

During the state of the epidemic in Slovenia, ICT was used by many to compensate for the reduction of interpersonal interactions and to maintain contacts. Even many organisations and institutions encouraged such behaviour. Thus, forms of sociality migrated into cyberspace. From this perspective, the period of epidemic is understood as a potential starting point for the reinterpretation of the concept of sociality in the contemporary society determined by the intense use of ICT.

To this end, the paper analyses secondary quantitative data (Slovenian public opinion polls, Google's mobility reports) and selected examples of social dynamics on Facebook during the epidemic. Two questions are posed: (1) to what extent were Slovenians affected by the measure of restriction of movement in the physical space from the perspective of socialisation, and (2) what are the most typical social activities that moved to cyberspace during the epidemic.

Based on the available secondary data, we show that only a small part of Slovenians felt the lack of social contacts during the epidemic. We, therefore,

conclude that the lack of social contacts in physical space was replaced by interpersonal interactions through ICT. This finding is also confirmed by the results of a qualitative analysis of social dynamics on Facebook obtained through "observational netnography" (Kozinets 2010) conducted between 12 March and 16 May 2020. We classified the collected examples into the following categories: (1) helping people to overcome the hardships related to restricting socialising in physical space, (2) activities targeting specific social groups, and (3) transferring already existing activities from physical space to cyberspace. Among them, the most intriguing are certainly the already existing activities transferred from physical space to cyberspace. In some cases (e.g., marathon running), this involves a close combination of realisation of events in both physical space and cyberspace. In our view, such an intertwining of physical space and cyberspace establishes a new feature of a sociality defined by ICT.

Finally, the assumptions presented above raise further research questions, such as the consideration of understanding physical proximity as the most important condition for the establishment and maintenance of social dynamics. Furthermore, the question of which social groups were most affected by state's restrictions and what role ICT played in coping with their inability to socialise with others in physical space. Besides, is it analytically productive to understand communication in physical space as the most authentic and the only genuine form of communication given that everyday communication in contemporary society is determined by ICT in different ways? We believe that it is not because such thinking does not consider the role of the broader social context determining the modes of everyday life in modern society. Therefore, the role of ICT during the SARS-CoV-2 epidemic should not be seen as a cause of antisocial behaviour. On the contrary, the possible absence of ICT in the contemporary social context—and especially during the SARS-CoV-2 epidemic—would only increase the probability of society slipping into a general social recession. It can be concluded that absent the ICT the proportion of those severely affected by the state's restrictions on socialisation would be even larger than the proportion identified by the Slovenian public opinion poll (Hafner Fink et al., 2020) research.

Literatura

- Berger, Peter, in Luckmann, Thomas (1988): *Družbena konstrukcija realnosti: razprava iz sociologije znanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Biltreyst, Daniël (2005): *Youth, Moral Panics and the End of Cinema. On the Reception of 'Rebel Without a Cause' in Europe*. V J. D. Slocum (ur.): *Rebel Without a Cause: Approaches to a Maverick Masterwork*: 171–189. New York: SUNY/State University of New York Press.

- Boase, Jeffry, in Wellman, Barry (2006): Personal relationships: On and off the internet. V M. Consalvo in C. Ess (ur.): *The Handbook of Internet Studies*: 709–723. West Sussex: Blackwell Publishing.
- boyd, dannah (2008): *Taken out of context. American teen sociality in networked publics*. Doctoral dissertation. Berkeley: University of California.
- boyd, dannah (2014): *It's complicated: The social lives of networked teens*. New Haven: Yale University press.
- Courtet, Philippe, Olié, Emilie, Debien, Christophe, in Vaiva Guillaume (2020): Keep Socially (but Not Physically) Connected and Carry on: Preventing Suicide in the Age of COVID-19. *Journal of Clinical Psychiatry*, 81 (3). Dostopno prek: <https://www.psychiatrist.com/JCP/article/Pages/preventing-suicide-in-the-age-of-covid.aspx> (21. 10. 2020).
- Ellison, Nicole, in boyd, dannah (2013): *Sociality Through Social Network Sites*. V H. Dutton (ur.): *The Oxford Handbook of Internet Studies*: 151–172. Oxford: Oxford University Press.
- Furedi, Frank (2017): *Moč branja. Od Sokrata do Twitterja*. Ljubljana: UMco.
- Gerst-Emerson, Kerstin, in Jayawardhana, Jayani (2015): Loneliness as a Public Health Issue: The Impact of Loneliness on Health Care Utilization Among Older Adults. *American Journal of Public Health*, 105 (5): 1013–1019.
- Giddens, Anthony (2000): *Preobrazba intimnosti: spolnost, ljubezen in erotika v sodobnih družbah*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Glassner, Barry (1999): *The culture of fear: Why Americans are afraid of the wrong things*. New York: Basic Books.
- Hafner - Fink, Mitja, in drugi (2020): *Slovensko javno mnenje 2020/1 – Poročilo o izvedbi raziskave in sumarni pregled rezultatov*. Ljubljana: Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede. Dostopno prek: https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2020/07/SUM-SJM-20_1_neutezen-853_v4_zadnji-1.pdf (23. 10. 2020).
- Hall, Edward T. (1990): *The Hidden Dimension*. New York: Anchor Books: Doubleday.
- Holt-Lunstad, Julianne, in Smith, Timothy B. (2016): Loneliness and social isolation as risk factors for CVD: implications for evidence-based patient care and scientific inquiry. *Heart*, 102 (13): 987–989.
- Holt-Lunstad, Julianne, Robles, Theodore, in Sbarra, David A. (2017): Advancing social connection as a public health priority in the United States. *American Psychologist*, 72 (6): 517–530.
- Hosokawa, Shuhei (1984): The Walkman Effect. *Popular Music*, 4: 165–180.
- Jeste, Dilip V., Lee, Ellen E., in Cacioppo, Stephanie (2020): Battling the modern behavioral epidemic of loneliness: Suggestions for research and interventions. *JAMA Psychiatry*, 77 (6): 553–554.
- Jones, Steven (1998): *The internet and its social landscape*. V S. Jones (ur.): *Virtual Culture. Identity & Communication in Cybersociety*: 7–35. London: SAGE Publications,.

- Klinenberg, Eric (2016): Social Isolation, Loneliness, and Living Alone: Identifying the Risks for Public Health. *American Journal of Public Health*, 106 (5): 786–787.
- Kozinets, Robert V. (2010): *Netnography: The Essential Guide to Qualitative Social Media Research*. London: Sage Publications Ltd.
- Kraut, Robert E., Patterson, Michael, Lundmark, Vicki, Kiesler, Sara, Mukopadhyay, Tridas, in Scherlis, William L. (1998): Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 53 (9): 1017–1031.
- Licoppe, Christian, in Zbigniew, Smoreda (2006): Rhythms and ties: Towards a pragmatics of technologically mediated sociability. V R. Kraut, M. Brynin in S. Kiesler (ur.): *Domesticating Information Technologies*: 296–314. Oxford: Oxford University Press.
- Lenarčič, Blaž (2010): *Socialni kapital v virtualnih skupnostih*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Mattes, Dominik, Hadolt, Bernhardt, in Obrist, Brigit (2020): Rethinking sociality and health through transfiguration. *Medicine Anthropology Theory*, 7 (1): 66–86.
- Mizuko, Ito, in drugi (2010): *Hanging out, messing around and geeking out. Kids living and learning with new media*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Mlinar, Zdravko (2008): *Življenjsko okolje v globalni informacijski dobi: Prostorsko-časovna organizacija bivanja: Raziskovanja na Koprskem in v svetu*. Ljubljana: FDV.
- Nie, Norman, in Erbring, Lutz (2000): *Internet and society: a preliminary report*. California, Stanford. Stanford Institute for the Quantitative Study of Society: Stanford University. Dostopno prek: http://www.stanford.edu/group/siqss/press_release/preliminary_report-4-21.pdf (6. 12. 2005).
- Nie, Norman H., Hillygus, Sunshine D., in Erbring, Lutz (2002): Internet use, interpersonal relations and sociability: Findings from a detailed time diary study. V B. Wellman in C. Haythornthwaite (ur.): *The Internet in everyday life*: 215–244. Malden: Blackwell.
- Ethington, Philip J. (1997): The Intellectual Construction of »Social Distance«: Toward a Recovery of Georg Simmel's Social Geometry. *Cybergeo, European journal of geography* [spletna revija]: 30. Dostopno prek: <https://journals.openedition.org/cybergeo/227> (20. 1. 2021).
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rainie, Lee, in Wellman, Barry (2012): *Networked: The New Social Operating System*. Cambridge, Massachusetts; London: MIT Press.
- Scherlis, Lily (2020): Distantiated Communities. A social history of social distancing. *Cabinet Magazine*, 30. 4. 2020. Dostopno prek: http://www.cabinetmagazine.org/kiosk/scherlis_lily_30_april_2020.php (23. 10. 2020).
- Simmel, Georg (1993): *Temeljna vprašanja sociologije (Individuum in družba)*. Ljubljana: ŠKUC: ZIFF.
- Smrke, Marjan, in Hafner - Fink, Mitja (2008): (Ne)religioznost in socialna distanca do izbranih družbenih manjšin v postsocialistični Evropi. *Teorija in praksa*, 45 (3–4): 285–300.

- Springhall, John (1998): Youth, popular culture and moral panics: penny Gaffs to Gangsta Rap, 1830–1996. Basingstoke: Macmillan.
- Stepanikova, Irena, Nie, Norman H., in He, Xiaobin (2010): Time on the Internet at home, loneliness, and life satisfaction: Evidence from panel time-diary data. *Computers in Human Behavior*, 26 (3): 329–338.
- Stone, Allucquere (1994): Split subjects, not atoms; or how I fell in love with my prosthesis. *Configurations* 2, (1): 173–190. Dostopno prek: <http://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/configurations/v002/2.1stone.html> (23. 10. 2020).
- Thompson, Lee, in Cupples, Julie (2008): Seen and not heard? Text messaging and digital sociality. *Social and Cultural Geography*, 9 (1): 95–108.
- Šori, Iztok, Bajt, Veronika, in Jalušič, Vlasta (2020): Dovoljena in prepovedana zasebnost ali o intimnih odnosih v karanteni. *Mirovni inštitut – Novice*, 13. 5. 2020. Dostopno prek: <https://www.mirovni-institut.si/dovoljena-in-prepovedana-zasebnost-ali-o-intimnih-odnosih-v-karanteni/> (18. 10. 2020).
- Turkle, Sherry (2012): *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Books.
- Toffler, Alvin (1980): *The third wave*. New York: Morrow: Book Club.
- Vogrinc, Jože (1995): *Televizijski gledalec: Koncept televizijskega komunikacijskega razmerja kot izhodišče za teorijo televizije*. Ljubljana: ŠKUC & Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Weber, Max (1978): *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press.
- Wittel, Andreas (2001): Toward a network sociality. *Theory, Culture, and Society*: 18 (6):51–76 Dostopno prek: <http://tcs.sagepub.com/content/18/6/51> (23. 10. 2020).
- Zhao, Shanyang (2003): Toward a taxonomy of copresence. *Presence*, 12 (5): 445–455. Dostopno prek: http://astro.temple.edu/~bzhao001/Taxonomy_Copresence.pdf (23. 10. 2020).
- Zhao, Shanyang (2006): The internet and the transformation of the reality of everyday life: Toward a new analytic stance in sociology. *Sociological Inquiry*, 76 (4): 458–474.
- Zhao, Shanyang, in Elesh, David (2008): Copresence as 'being with'. *Information, Communication & Society*, 11 (4): 565–583. Dostopno prek: <http://astro.temple.edu/~bzhao001/Copresence%20As%20Being%20With.pdf> (23. 10. 2020).

Viri

- Antikorona šnopc cepljenje (2020): Facebook profil skupine. Dostopno prek: <https://www.facebook.com/groups/239596133842646/about> (17. 10. 2020).
- Boštjan Gorenc - Pižama (2020): Facebook profil. Dostopno prek: <https://www.facebook.com/BGPizama> (17. 10. 2020).

- Maraton treh src (2020): Facebook profil. Dostopno prek: <https://www.facebook.com/MaratonTrehSrc> (17. 10. 2020).
- Živa glasba s fotelja (2020): Facebook profil skupine. Dostopno prek: <https://www.facebook.com/groups/167984597501749> (17. 10. 2020).
- Google (2020): Poročilo o mobilnosti v skupnosti za COVID-19. Slovenija, 29. marec 2020. Dostopno prek: <https://www.google.com/covid19/mobility/>. (17. 10. 2020)
- Medical Dictionary (2009): Social distancing. Dostopno prek: <https://medical-dictionary.thefreedictionary.com/social+distancing> (3. 9. 2020).
- Harmon, Amy (1998): Sad, Lonely World Discovered in Cyberspace. New York Times, 30. 8. 1998.
- PIS RS (2020): Odlok o začasni splošni prepovedi gibanja in zbiranja ljudi na javnih krajih, površinah in mestih v Republiki Sloveniji ter prepovedi gibanja izven občin. Dostopno prek: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLO2049> (18. 10. 2020).
- Valicon (2020): Uporaba družbenih omrežij in storitev klepeta v Sloveniji 2018–2019. Dostopno prek: www.valicon.net (21. 10. 2020).
- WHO (2020a): Archived: WHO Timeline - COVID-19. Dostopno prek: <https://www.who.int/news-room/detail/27-04-2020-who-timeline---covid-19> (17. 10. 2020).
- WHO (2020b): COVID-19. Dostopno prek: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/transcripts/who-audio-emergencies-coronavirus-press-conference-full-20mar2020.pdf?sfvrsn=1eafbff_0 (17. 10. 2020).
- WHO (2020c): Poziv Svetovne zdravstvene organizacije k ohranjanju medsebojne povezanosti preko telefona in IKT. Dostopno prek: <https://twitter.com/WHO/status/1251917221430988801> (17. 10. 2020).
- PIS RS (2020): Zakon o nalezljivih boleznih. Dostopno prek: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO433> (17. 10. 2020).

Podatki o avtorjih

doc. dr. **Blaž Lenarčič**, znanstveni sodelavec
 Znanstveno-raziskovalno središče Koper
 Garibaldijeva 1, 6000 Koper
 E-mail: Blaz.Lenarcic@zrs-kp.si

asist. **Rok Smrdelj**, mag. soc. kult.
 mladi raziskovalec in štipendist Univerzitetne ustanove ing. Milana Lenarčiča
 Filozofska Fakulteta, Univerza v Ljubljani,
 Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
 E-mail: rok.smrdej@gmail.com

Barbara Gornik, Lucija Dežan,
Mateja Sedmak, Zorana Medarić

DISTANCE LEARNING IN THE TIME OF THE COVID-19 PANDEMIC AND THE REPRODUCTION OF SOCIAL INEQUALITY IN THE CASE OF MIGRANT CHILDREN

ABSTRACT

The article analyses the impact of schools being closed during the Covid-19 pandemic and the effects this has had on migrant learners in Slovenian schools regarding their integration process and the reproduction of social inequalities. The article argues that the closure of schools and distance learning in response has encouraged the reproduction of social inequalities between migrant and non-migrant learners. The analysis is based on qualitative data collected within the MiCREATE project among teachers and migrant learners. The findings suggest that the closure of schools places learners with a migrant background at additional risk. The main obstacles arise from the language constraints and technical barriers (for example, underdeveloped digital literacy and inadequate technical equipment) migrant learners face. In the conclusion, we present possible measures to address the specific needs of migrant learners, for example, the principles of intercultural education.

KEY WORDS: *migrant learners, Covid-19, distance education, social inequalities, Slovenia*

Reprodukcija družbene neenakosti priseljenih otrok med poučevanjem na daljavo v času pandemije covid-19

IZVLEČEK

V članku preučujemo, kako je zaprtje slovenskih šol v času pandemije covid-19 vplivalo na proces integracije priseljenih otrok in reprodukcijo družbene neenakosti. Članek zagovarja tezo, da sta zaprtje šol in šolanje na daljavo prispevala k poglobljanju družbenih razlik med priseljenimi in nepriseljenimi učenci. V analizi predstavljamo podatke kvalitativne raziskave, izvedene v okviru mednarodnega projekta MiCREATE med učiteljicami ter priseljenimi dijaki in dijakinjami. Rezultati nakazujejo, da se bodo družbene neenakosti z zaprtjem šol poglobile. Ključne pri tem so jezikovne ovire, ki onemogočajo uspešno šolsko delo priseljenih učencev, zanemarljive pa niso niti tehnične omejitve (na primer pomanjkljiva digitalna pismenost in nezadostna tehnična oprema). Ob zaključku izpostavimo potencialne ukrepe za soočanje s potrebami priseljenih učencev, na primer načela medkulturnega izobraževanja.

KLJUČNE BESEDE: priseljeni učenci, covid-19, šolanje na daljavo, družbene neenakosti, Slovenija

1 Introduction¹

The circumstances that occurred due to the Covid-19 outbreak in March 2020 brought schools across Europe to an effective standstill. Most children had to continue their educational activities through distance learning.² The situation was particularly challenging during the first weeks of the school closure since

1. The article is published with a financial support of the European Union's Horizon 2020 Research and Innovation program under grant agreement No 822664 and Slovenian Research Agency program "Liminal Spaces: Areas of Cultural and Societal Cohabitation in the Age of Risk and Vulnerability" (No P6-0279).
2. Throughout the article, we use the term *distance learning* to refer to emergency remote teaching. It marks "a temporary shift of instructional delivery to an alternate delivery mode due to crisis circumstances. It involves the use of fully remote teaching solutions for instruction or education that would otherwise be delivered face-to-face [...] The primary objective in these circumstances is not to re-create a robust educational ecosystem but rather to provide temporary access to instruction and instructional supports in a manner that is quick to set up and is reliably available during an emergency or crisis." (Hodges et al. 2020)

the educational professionals were largely unprepared for distance learning. Political authorities around the world struggled to regulate the situation and introduced different approaches to alternative educational arrangements; digital platforms were the most popular tool, while some relied on radio education and educational television (Schleicher 2020; Schleicher and Reimers 2020). The situation has not only proven demanding for learners, teachers, and parents alike, but has also highlighted and amplified existing vulnerabilities of children. Various studies showed that the measures taken by governments to contain the virus affected everyone but had more severe impact on certain social groups, such as migrants and ethnic minorities (Clark et al. 2020; Hu 2020; You et al. 2020). Moreover, some analysts observed that school closure had relevant consequences for migrant children, especially because the equalising force that schools maintain during regular time has been jeopardised (Blundell et al. 2020).

In Slovenia, the Covid-19 epidemic officially lasted from the 12th of March to the 14th of May.³ The government closed the schools on the 16th of March. Part of the learners returned to schools in late May, while the rest returned in September, after the summer holidays. As in other countries (Schleicher 2020; Schleicher and Reimers 2020; UNESCO 2020), the Slovenian government was balancing educational and health priorities in its efforts to contain the virus. During this period, schools in Slovenia adopted various strategies to ensure continuity of teaching while being careful not to compromise the quality of teaching too much. However, the rapid transition to distance education was accompanied by insufficient experience with such schooling. Moreover, this period was marked by the absence of specific governmental instructions regarding educational approaches and standards related to the learners with a migrant background. A course of events related to distance education affected migrant learners, similarly as other vulnerable groups of children, to a greater extent.

In this article, we examine the impact of school closure during the first wave of Covid-19 in terms of the social inequality of migrant children in Slovenian primary and secondary schools. We argue that the school closure exacerbated the already unequal position of migrant learners since the *ad hoc* measures and distance learning solutions largely bypassed their specific needs. Our basic premise is that even in emergency situations, such as the current coronavirus crisis, migrant children should be treated according to the principle of *formal equality*, which implies that all children have equal rights and should be treated in the

3. The second official announcement of the COVID-19 epidemic caused by the second wave was formally announced on 19th October 2020 and is still ongoing at the time that we write this article.

same way, as well as the principle of *substantive equality* (Clifford 2013), which requires different treatment of migrant children to remove barriers that prevent them from achieving equal opportunities and outcomes both at the educational level and in the society.

The article begins with a theoretical reflection on the concept of social inequality in the school environment; here, it argues that the unequal position of migrant learners in education is intersectional and should be examined in relation to the institutional and school context (macro level), the family context (meso level) and the migrant learners' specific needs (micro level). The paper continues with a brief methodological presentation of the study. Drawing from the findings of the fieldwork, we present key challenges encountered during this unprecedented situation of school closure, and describe the experiences of migrant learners and teachers, focusing on the vulnerabilities of migrant children in terms of their language proficiency, digital literacy, parental support, and institutional responses. The article concludes with a discussion of ways to overcome the social inequalities migrant children face in distance education.

1.1 The social (in)equalities of migrant children in the school setting

Social inequality broadly refers to unequal opportunities that arise from individuals' social class, religion, ethnicity, gender, age, sexual orientation, and similar. Mainly, it implies an uneven distribution of resources and access to social goods, leading to inequality in terms of economic situation, political representation and participation, cultural capital, and social status, but also in terms of access to legal protection, health and well-being, housing and spatial segregation, and educational achievements, etc. (Bottero 2005; Carter and Reardon 2014; Grusky and Szelényi 2018). In this view, social inequality concerns the lack of equality of outcomes as well as the lack of equality of access to opportunity (Hurst et al. 2016).

The social inequality of the migrant population, resulting from structural factors, social hierarchies, and power relations is noted in many studies concerning differences in access to support services (Sime and Fox 2015), labour market inclusion (Bäckman and Nilsson 2007), crime rates (Hällsten et al. 2015; Krivo and Peterson 2009) and physical and mental health issues (Stevens and Volleberg 2008). In education, social inequality of migrant children manifests in higher level of early school dropout rates, lower academic achievements among the student population, and more frequent enrolment to less demanding school programmes than local students (Heckman 2008; Huttova et al. 2010; Kristen and Granato 2007; OECD 2015; Stanat and Christensen 2007).

In our analysis of school closure and migrant children, we follow Turner (1986: 35–36) who conceptualises social inequality as (1) inequality of opportunity – not having equal access and quality of education, (2) inequality of conditions – having unequal starting positions in the educational process, and (3) inequality of educational outcomes and results. We acknowledge that the social inequality of migrant children is multifaceted, multidimensional, and intersectional, generated as a “living experience” at the intersection of various structural as well as personal dimensions and circumstances (Pajnik 2013: 60). As such, it is conditioned by migrants’ individual circumstances, the functioning of the migrant community in the host society, and the characteristics of the host countries (e.g. their migration policies and the level of migrant acceptance). Therefore, our research is guided by the premise that the analysis of social inequality of migrant learners in light of the Covid-19 pandemic and consequent school closure needs to touch upon examination of individual circumstances (micro-level), family context (meso-level) and institutional support (macro-level).

At the macro-level of education systems, the inequality of migrant children is largely dependent on school organisation, personnel resources, and the learning environment (Dupriez and Dumay 2006). Studies have confirmed that while schools are institutions that reproduce existing inequalities between specific social groups (e.g. by favouring the dominant culture and values of the ethnic majority over the culture and values of minority groups and migrant communities) they are, at the same time, a vehicle to promote social equality, intercultural dialogue, inclusion, and social cohesion (Sedmak 2013). Measures to achieve equal conditions for migrant learners in schools most often concern additional language learning hours, introductory classes, flexible methods of knowledge assessment, access to information in a foreign language, etc. On the other hand, measures to promote equality in schools also concern teachers’ intercultural competences. Educational staff need to be able to work in a multicultural environment and respond to the specific needs of migrant learners (Huttova et al. 2010; Jalušič et al. 2019; Noorani et al. 2019). In this view, we argue that the inequality of migrant children is the result of the organisation of the school.

At the micro-level, studies observe that the inequality of migrant learners is strongly influenced by their language proficiency. For migrant learners, the language of instruction poses a particular challenge and creates linguistic barriers as, in most cases, it is their second or an additional language (OECD 2012; OECD 2018). These language barriers are particularly critical for newly arrived migrants and those arriving at older age. The latter have more difficulty learning a new language due to so-called late-arrival penalties (Schleicher 2015: 10) and face greater challenges as the curriculum and educational standards become

increasingly demanding at the secondary school level (Koehler 2017). Studies have confirmed that sufficient language proficiency improves the achievement levels of migrant learners and reduces the risk of early school dropout (Noorani et al. 2019). In educational setting, learners are usually taught in the language of the host society, hence, we claim that migrant learners are placed in an unequal situation that inevitably determines inequality in educational outcomes, development of talents, abilities, and skills. Consequently, such circumstances impact and reproduce social inequalities in terms of career trajectory, income, upward mobility, and the lifestyle they adopt as adults.

Another aspect that affects inequality of migrant learners at the micro level is digital literacy.⁴ This competence is particularly relevant in the context of the Covid-19 school closure when the teaching process moved to online classrooms. Authors examining the digital divide between migrant and non-migrant learners point out that there exists a disparity in skills possessed; migrant learners are often less skilled in digital literacy compared with local learners (e.g. Colucci 2017; Moore et al. 2018). In the context of distance learning, this represents another barrier for migrant learners. Studies show that effective use of digital tools in academic environment generally increases learner's success rates and improves academic performance (Aswathi and Haneefa 2015: 49). Sometimes, the digital divide is also referred to as the homework gap; learners who are more digitally skilful have fewer challenges in completing their homework.

At the meso-level, the family is among crucial determinants of achieving equality for migrant children. This is especially true in terms of family support with the schooling process, family socioeconomic conditions, and the language spoken at home. Existing data show that they are more likely to live in families with poorer socio-economic conditions and are less likely to have access to a quiet place to study, a computer and an internet connection at home (Aswathi and Haneefa 2015; Blundell et al. 2020; Moore et al. 2018; OECD 2020b: 15–16). Additionally, studies confirm that children with migrant background have parents who, on average, have lower levels of education (OECD 2020b: 16). It is important to note that usually better educated parents can provide more learning support and improve child's academic performance (Erikson and Jonsson 1996: 26). Some authors also emphasise that migrant parents are on average less able to support their children because they are not familiar with the school culture, organisational structure, educational standards, and requirements of the national school system. (Cerna 2020; OECD 2020a). Consequently, they have

4. Digital literacy means that a learner can produce and communicate information using ICT (information and communication technology) (Špernjak and Šorgo 2018: 826).

less knowledge about the educational system, which places them in worse position when deciding on their children's educational path (Kristen 2005). Finally, the language spoken at home has been recognised as having significant importance. Entrof and Miniou (2005), for example, conclude that the academic performance of migrant learners improves significantly when the language spoken at home is the language of the host country.

2 Methodology

The analysis of the impact of school closure during the Covid-19 pandemic in terms of social inequality of migrant children is based on data from the project Migrant Children and Communities in a Transforming Europe (MiCREATE), funded under Horizon 2020 Research and Innovation Action programme for the period 2019 to 2021. The project aims to promote the inclusion of migrant children by adopting a child-centred approach to migrant children's integration on educational and policy levels. Moreover, the project assesses factors that influence the integration process of migrant children, examines the life satisfaction of migrant children in the host society, and explores children's perceptions of equality and intercultural coexistence.

As part of the MiCREATE project, research with school professionals and migrant learners in Slovenian schools started in April 2019 but was interrupted in March 2020 due to the Covid-19 outbreak. Before the pandemic, we conducted 54 interviews and 14 focus groups with teachers, principals, and school counsellors from 16 different schools across Slovenia.⁵ Among them, we recruited 7 schools for further participation in the fieldwork activities (3 primary schools and 4 secondary schools)⁶ and conducted roughly 15 days of participant observation at each school. This helped us to connect with migrant learners who were included in our further research activities.

The school closure in March 2020 motivated us to revise the research focus of the project. Our additional point of interest became the impact of school closure on the integration of migrant learners. Data for the following analysis was acquired between April and October 2020, therefore, the obtained data and consequent analysis relate almost exclusively on the first wave of Covid-19. During the first social lockdown in April and May 2020, we conducted 6 informative online interviews with teachers (all female) working with migrant learners

5. Schools were selected on the criteria of ethnic diversity and the number of migrant children. For more about the selection of school see Sedmak et al. (2020).

6. All schools were public and located in urban environment. Secondary schools varied in type, e.g. grammar or vocational school.

(2 in primary schools and 4 in secondary school).⁷ The focus of these interviews was solely on the management of distance learning and responding to migrant learners' needs in relation to school closure.

In September and October 2020, we conducted semi-structured interviews (N = 30, 21 females) with migrant learners from 3 secondary schools.⁸ Most participants were from the republics of the former Yugoslavia with only two exceptions (two male respondents were from China and Slovakia). Additionally, we conducted 5 focus groups with migrant learners (N = 24, 15 females) from the above-mentioned secondary schools. These focus groups included a minimum of 3 and a maximum of 6 participants. All activities with migrant learners were conducted in a face-to-face interaction.

We adopted a qualitative research design that relied on interviews and focus group discussions to explore the impact of school closure on migrant learners' inequalities. We used a combination of convenience sampling and snowball sampling techniques to recruit participants (Creswell 2013). The sample consisted of migrant learners who were between the ages of 15 and 18, could communicate in Slovenian language, and had migrated to Slovenia. Their length of stay ranged from 2 months to 7 years. The interviews lasted from approximately 0,5 to 1 hour, while focus groups lasted approximately 1 to 1,5 hours. Participants in the focus groups and interviews answered questions (apart from other topics) about their experiences with, practices of, and perspectives on distance learning during the Covid-19 pandemic. The interviews and focus group sessions were conducted in Slovenian language, digitally recorded with participants' written consent, and transcribed verbatim for the purpose of further analysis.

Data analysis followed an interpretive paradigm (Reza-Armat et al. 2018), whereby we developed a coding tree using iterative process. We read through a sample of the transcripts and created a preliminary codebook. After coding the interviews, the codebook was refined. In this paper, we analysed focus group and interview data related to information about distance learning during the Covid-19 outbreak. Specifically, we employed thematic analysis to understand the role of distance teaching in increasing social inequalities of migrant learners.

7. We have not received answers from one primary school.

8. Due to the second school closure in October 2020, we have not yet conducted interviews and focus groups at all schools included in the project.

3 The school closure and social inequality of migrant learners in Slovenia

Being a universal children's right, the right to education requires from states to take structural and institutional measures to ensure equal access and quality of education. In line with this, all learners should have equal access to education that is quality, regardless of their parents' level of education or income, ethnic background, language, or residence status. Moreover, they should have equal conditions to achieve equal educational results and outcomes. However, our research with teachers and migrant children in Slovenian schools showed that school closure due to the Covid-19 pandemic made the enjoyment of this right dependent on the ability of the school and teachers to respond to migrants' needs, migrants' personal capacities and resources, and family circumstances. The inequality of migrant children has manifested especially in relation to the absence of inclusive intercultural educational practices, language proficiency, digital literacy, and family support. The following analysis describes the main challenges related to the inequality of migrant learners associated to the school contexts (macro level), the family context and parental support (meso level) and the specific needs of migrant learners (micro level).

3.1 The social inequality of migrant learners in the school context

The government authorities in Slovenia were caught largely unprepared to cope with the Covid-19 pandemic, consequent school closure, and shift to distance learning. In such unprecedented circumstances, their main objective was not to create a robust educational system but to provide rapid but temporary access to instructions using available tools. The Ministry of Education, Science and Sport (*Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport* – MIZŠ) instructed a move to full distance education. During the first wave of the Covid-19 pandemic, this shift was made without allowing any significant deviations or modifications to the regular educational plans. The first days of distance education were marked by confusion regarding the implementation of the educational program and curriculum as well as dissatisfaction due to the overburdened internet infrastructure.

The Slovenian government left the implementation of distance teaching to the autonomy of the schools. Teachers from our research reported that the information received from the Ministry of Education, Science and Sport on how to organise the educational process was scarce and unclear. Moreover, instructions and policy responses related specifically to the education of learners with a migrant background (or any vulnerable groups) were completely absent. Consequently, vast differences were observed between schools regarding how they addressed the

needs of migrant learners during school closure. The two major concerns teachers encountered during the distance learning confirmed to be, first, the maintenance of contact with learners who do not speak Slovene, and second, overcoming the challenges of teaching in the online environment, for example maintaining the level and quality of knowledge, introducing alternative possibilities of explanation, difficulties with written communication, and maintaining migrant learners' motivation. Teachers highlighted that distance teaching is marked by shortages in knowledge transfer:

The content we taught from March to May is lost forever. I cannot imagine all the gaps in knowledge that will emerge. This experience of distance learning cannot replace what teaching in the classroom offers.

(A secondary school teacher)

Our research has shown that schools which were attentive to the needs of migrant learners before the pandemic continued to be responsive to their circumstances and inclusive also during the school closure. At one of the primary schools, school leadership established an additional network of teachers who provided individual assistance to migrant learners. They helped migrant learners using online communication channels or phone calls. Several schools in our sample provided computers or tablets for migrant learners, while only rare exceptions devoted time to learn migrant children how to use platforms used for online teaching. At one primary school, they have curtailed educational standards for migrant children while the teaching content and the number of school subjects for newly arrived migrants were adjusted to avoid possible overburdening. Moreover, as reported by a school representative, the school has successfully communicated with migrant parents.

On the other hand, the situation should not be idealised. Our research revealed that some migrant learners completely drop out of the educational process. Additional concern arose from the fact that throughout the period of school closure, several migrant learners (on primary and secondary level) were not contacted by teachers, counsellors, or anyone employed at school. In this regard, our study indicated that schools and teachers were not equally responsive to the inclusion of migrant learners. Many teachers were simply unable to devote additional time, energy, and resources to migrant learners for a variety of reasons. They reported being overwhelmed with course preparations and demands resulting from the rapid transition to distance teaching. Some school professionals admitted that their focus was primarily on the teaching content, while other aspects, such as the psychological and emotional needs of migrant learners, were pushed aside.

Sometimes, we forgot about their emotional distress. Like us, they were responding differently to these extreme circumstances. (A primary school teacher)

The school closure had severe consequences for migrant children, as many of the existing measures that facilitate their equal opportunities, for example, additional language learning and migrant learning support, discontinued when the schools were closed. A break in the Slovene language learning class placed some migrants, especially recent arrivals, at a significant disadvantage. Moreover, migrant learners reported that these courses are important to them, not only because of language learning. These classes are the setting where they become acquainted with other learners, make new friends, and have the opportunity to express themselves more easily. Such interruption of a language learning support, which at first glance may be perceived as only temporary, can have long-term impact on learners' outcomes. This is especially true when the lack of language skills affects educational aspirations or even contributes to the disengagement from the school system.

3.2 The social inequality of migrant learners in relation to their specific needs

Our study has revealed that the transition to distance teaching was accompanied by lack of teachers' experiences with distance learning, severe differences in their technical skills, and a lack of inclusive educational interventions, necessary for responding to migrants needs and facilitating their equal opportunities and outcomes. Given that migrant children, especial newly arrived, need additional learning support, an individualised approach, specific methods of work, adapted explanations and alternative learning aid, our research shows that most teachers were not addressing their needs.

Teachers from our research reported that online communication curbed the diversity of teaching methods to mostly written explanations. As they explained, their ability to carry over the knowledge was significantly challenged since other possibilities educational professionals use when confronted with migrants' language barriers (for example, using a dictionary or props) were severely limited. On the other hand, migrant learners explained that language barriers influenced their ability to follow the learning process and understand written and also oral instructions during online classes. All information, whether oral or written, was given exclusively in Slovene language. From this perspective, language constraints had paramount significance in perpetuating unequal opportunities and conditions for migrant children.

The transition to online teaching had severe impact on learning the language, especially since language fluency is more easily acquired through face-to-face interaction. Moreover, personal interactions in classroom that were now lacking are vital for migrant learners as they provide them with opportunities to learn 'academic language'. Without daily contact with peers who could help with informal language acquisition and fewer interactions with teachers, it is more difficult for migrant learners to overcome language barriers and learn the host country language, as expressed by one of the teachers:

It is extremely important for migrant pupils that they don't forget the language. School is a place where migrant learners use Slovene language 7 or 8 hours per day. Now, this is gone. Migrants don't use language actively and the consequence is a weaker knowledge. When this happens, other subjects will suffer too. (A primary school teacher of Slovene language for foreigners)

In addition to language proficiency, the digital literacy of individual learners also proved as a factor of exacerbating unequal conditions for migrants and increasing the likelihood of falling behind in the learning process. According to teachers from our research, many children, but especially younger migrant learners had difficulty creating a document in Office Word, organising a presentation in PowerPoint, emailing homework, and uploading an attachment to the e-classroom. Migrant learners exposed having difficulties with the digital tools and pointed out that severe confusion characterised the first few weeks of distance learning. In their view, the instructions concerning the digital platforms (e.g., Moodle, Google Classroom or MS Teams) used for communication, sending homework, school projects, and worksheets, were unclear. As some of them explained, the lack of a clear structure encouraged procrastination and affected their ability to learn. Some reported that they could not cope with the amount of daily schoolwork. As a result, their schoolwork had piled up and led to a loss of motivation.

We haven't got enough time for everything during the online classes. Professors had different requirements and expectations, some uploaded material in the e-classroom, others in the e-assistant and the rest via email. It wasn't possible to finish the work by 2:30 and it was easy to forget your homework. (Bosnian female, 17 years old)

While in our research we could not directly assess whether gap in digital literacy concerns migrant learners to a larger extent than their local peers, the digital divide between migrant and non-migrant learners has been confirmed in other studies (e.g., Colucci 2017; Moore et al. 2018). Still, we can assume that migrants with insufficient language knowledge faced more difficulties concerning online educational platforms since all are in Slovene.

3.3 The social inequality of migrant learners in the context of family and parental support

Our research confirmed that in the context of Covid-19 school closure, the equal opportunities, conditions, and outcomes of migrant children are largely dependent on their family context and the support they receive from their parents. Disparities in migrant parents' support capacities were greater for young people in secondary schools when school subjects and teaching content become more demanding. On the other hand, as expected, younger children, who are less independent, needed significantly more parental support with schoolwork. Some migrant parents were unable to support their children due to a lack of Slovenian language knowledge. In Slovenia, the proportion of foreign-born students who do not speak the language of school instruction at home is the highest among OECD countries (above 90 per cent) (OECD 2020a: 18).

Migrant parents support their children and help them as much as possible. Even though they don't speak and understand Slovene and can't help with learning, they, similar as other parents, wish for their children to be successful and accepted. (A primary school teacher of Slovene for foreigners)

Teachers reported that parents with a migrant background from our research possess less digital literacy and are, therefore, limited in assisting their children with the practical aspects of distance learning. Parental help proved crucial for working in Microsoft Office programs such as Word and PowerPoint, sending mails, and similar. The necessity of having digital skills was particularly evident in the Slovenian school system, which uses the eAssistant application to communicate with parents and learners (apart from registering grades and absence) and supports only the Slovenian language.

Another family-related aspect that is important for understanding the social inequality of migrant learners at the educational level is their socioeconomic position. Although our study did not directly examine issues of socioeconomic inequalities of migrants, the level of socioeconomic deprivation of migrant families in Slovenia can be highlighted using the OECD report (2020a: 17). The report highlights that in 2018, more than half of 15-year-old children of migrants living in Slovenia were in the bottom quarter of the economic, social, and cultural status index. Our study complements this data with the information that several migrant learners from our study needed to share a computer or tablet with their siblings during school closure. Some of them reported difficulties with access to broadband internet. We also encountered a case where a migrant learner who lives in a single-parent family was unable to attend online classes because she had to look after her younger sister while her mother worked. What needs to

be emphasised in terms of our analysis is that the lack of equality of financial, cultural and social resources in the family context contributes negatively to equal opportunities, conditions and outcomes in education. Nevertheless, the complexity of migrant learners' social inequality should not be overlooked, especially in terms of intersectionality and the fact that it overlaps with other factors such as age, gender, cultural and ethnic background, etc.

4 Conclusion

The idea that coronavirus is an equal-opportunity killer must itself be killed, wrote Charles M. Blow, opinion columnist for the New York Times, in his piece on the privileges of social distancing, arguing that Covid-19 does not affect all people in the same way nor to the same extent. Joining Blow in his view, this paper argued that, metaphorically speaking, it is the equal opportunities that this virus kills.

During the first school closure, members of the educational community perceived the work of the Ministry of Education, Science and Sport as insufficient as it did not provide any educational measures targeting migrant learners whatsoever. On one hand, the absence of adequate measures to respond to migrant learners' needs during the Covid-19 outbreak results from the lack of political will to respond to migrants needs in general, and on the other hand, from scarce capacity of teachers to adequately address cultural challenges in the classroom. Insufficient action by the Slovenian state and schools to support migrant learners' integration has been documented in previous research (e.g. Dežan and Sedmak 2020; Jelen Madruša and Majcen 2018; Medarić 2020) which showed that processes and measures to support migrant learners' inclusion in the educational setting differ significantly between the Slovenian schools.

Our study found that main challenges arise from language proficiency. Migrant learners' struggle to follow teacher's instructions stems from language constraints. Our data show that in an online environment, migrant learners have significant problems with general understanding. Related to language barriers, our study revealed that weak language skills prevent some migrant parents from providing the same academic support as non-migrant parents can offer their children. Moreover, distance learning gives migrant children less opportunity to individual consultations and explanations, two pedagogical methods that are of vital importance for migrant learners. The paper showed that the negative consequences of the school closure for migrant children are mostly associated with interrupted education that broke the continuity of Slovenian language learning and the language acquisition process, while at the same time, the development

of certain skills was halted. Our study concludes that being away from school may have thus adverse social, linguistic, and educational impacts for migrant children. It highlights that inequalities faced by migrant learners are related to their migration background but are, nevertheless, also largely associated with various factors that contribute to their vulnerability.

Our study had several limitations. For example, the constraints of our study include the small sample of participants. Additionally, we faced challenges with participants' language proficiency. The small size of our sample does not allow generalising the results on the entire migrant learners' population in Slovenia. Some participants might have felt reserved or shy due to the group setting of the discussion. An additional constraint lies in the second school closure at the end of October 2020 which prevented us from conducting interviews and focus groups at all schools that are part of the project. The most significant constraint of this research stems from the fact that the focus of the MiCREATE project is not on the impact of Covid-19 on migrant learners' social inequalities. Thus, our fieldwork did not revolve exclusively around the issues and challenges the pandemic brought. The pandemic forced us to shift our research focus, while at the same time, it allowed us to maintain connection with the schools that are part of our project. To overcome these limitations, we plan to conduct further interviews with other migrant learners to verify the observed implications.

During our analysis, the second wave is in its full swing and the schools are closed once again. Our research group has recognised several improvements in terms of schools' organisation and noticed that efforts have been put into preparations by educational professional and the Ministry of Education, Science and Sport. From our observations, schools have unified their communication channels, they have scheduled regular online meetings, and school websites created special sections for migrant learners where information are available. In this respect, a significant step has been made towards migrant learners.

On the other hand, the discontinuity of language learning and other support measures to promote equal opportunities and conditions for migrant learners, as well as the observed discrepancies in the way schools responded to migrants needs and the specific circumstances during school closure confirm that the Ministry of Education, Science and Sport should guide schools more clearly in their work with migrant learners at all levels of education. A question that pounds heads remains what additional measures could be taken to ensure migrant learners' substantive equality during the times of distance learning. Here, we suggest some ways of approaching migrant learners.

First, we recognise the potential of principles of intercultural education. The principle of interculturality in pedagogy has been accepted as one of the important

means that contributes towards equality in education (Banks and McGee Banks 2009; Skubic Ermenc 2006; Vižintin 2018). This approach reflects on existing hierarchical relations between the ethnic majority and ethnic/cultural minorities through careful planning, implementation, and evaluation of the educational process. Moreover, intercultural education promotes the development of a more equal attitude towards migrant learners and encourages the pedagogical process that responds to their needs (Skubic Ermenc 2006).

Another important point that emerges from our research is that all relevant information related to the school process must be provided in the language of migrant learners. Therefore, school leaders should ensure that important materials are translated into all languages present within the school community. Moreover, schools could implement assessment criteria of 'readiness for distance learning' for learners including the availability of a computer, high-speed internet, and a quiet workspace. Educators should devote time to assess the digital literacy of learners and their parents, especially parents of young migrant children and, if needed, provide courses to ensure acquiring digital skills in case of another school closure. The challenges of migrant learning needs can be efficiently addressed if teachers would implement individualised education plans consisting of regular communication between teachers and families/learners to ensure regular support during school closure.

Overall, educational institutions would probably counter the risk of exacerbating existing inequalities of migrant children by developing approaches according to migrant learners' specific needs, encouraging teachers to acquire skills associated with the field of intercultural education and promoting multi-agency partnerships with teachers, parents, learners and other relevant members of the educational community. Particularly important in this respect is that stakeholders at different institutional levels follow the principles of substantive equality (Clifford 2013), which recognises that migrant children are due to various social, economic, and cultural barriers pushed to an unequal position, and therefore, additional measures and policies are needed to achieve their equal opportunities, conditions, and outcomes.

References

- Aswathi, Parameswaran, and Haneefa, Mohamed K. (2015): Bridging the Digital Divide Among Students. *Journal of Knowledge & Communication Management*, V (1): 42–52.
- Bäckman, Olof, and Nilsson, Anders (2007): Childhood Poverty and Labour Market Exclusion: Findings from a Swedish Birth Cohort. *Arbetsrapport: Institutet för Framtidsstudier*.

- Banks, James A., and McGee Banks, Cherry A. (2009): *Multicultural Education: Issues and Perspectives*. 7th edition. Hoboken, New Jersey: Wiley.
- Blow, Charles M. (2020): Social Distancing Is a Privilege. *The New York Times*, 05. 05. 2020. Available from: <https://www.nytimes.com/2020/04/05/opinion/coronavirus-social-distancing.html> (Accessed 16. 09. 2020).
- Blundell, Richard, et al. (2020): COVID-19 and Inequalities. *Fiscal Studies*, XLI (2): 291–319.
- Bottero, Wendy (2005): *Stratification: Social division and inequality*. New York: Routledge.
- Carter, Prudence L., and Reardon, Sean F. (2014): *Inequality matters*. New York: William T. Grant Foundation.
- Clark, Eva, et al. (2020): Disproportionate Impact of the COVID-19 Pandemic on Immigrant Communities in the United States. *PLoS Neglected Tropical Diseases*, XIV (7). Available from: <https://journals.plos.org/plosntds/article?id=10.1371/journal.pntd.0008484> (Accessed 16. 09. 2020).
- Colucci, Elizabeth, et al. (2017): *Free Digital Learning Opportunities for Migrants and Refugees: An Analysis of Current Initiatives and Recommendations for their Further Use*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Creswell, John W. (2013): *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Approaches*. Thousand Oaks, California: Sage Publications Inc.
- Dežan, Lucija, and Sedmak, Mateja (2020): Between Systemic Responsibility and Personal Engagements: Integration of Newly Arrived Migrant Children in Slovenia. *Annales, Series Historia et Sociologia*, XXX (4): 559–574.
- Dupriez, Vincent, and Dumay, Xavier (2006): Inequalities in School Systems: Effect of School Structure or of Society Structure? *Comparative education*, XI (2): 243–260.
- Erikson, Robert, and Jonsson, Jon O. (1996): Explaining Class Inequality in Education: The Swedish Test Case. In: R. Erikson and J. O. Jonsson. (eds.): *Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective*: 1–63. Stockholm: Westview Press.
- Grusky, David, and Szélenyi, Szonia (2018): *The Inequality Reader: Contemporary and Foundational Readings in Race, Class, and Gender*. New York: Routledge.
- Hällsten, Martin, et al. (2013): Crime as a Price of Inequality? The Gap in Registered Crime between Childhood Immigrants, Children of Immigrants and Children of Native Swedes. *The British Journal of Criminology*, L (3): 456–481.
- Hodges, Charles, et al., (2020): The Difference between Emergency Remote Teaching and Online Learning. *Educause Review*, 27. 03. 2020. Available from: <https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-difference-between-emergency-remote-teaching-and-online-learning> (Accessed 17. 12. 2020).
- Hu, Yang (2020): Intersecting Ethnic and Native-Migrant Inequalities in the Economic Impact of the COVID-19 Pandemic in the UK. *Research in Social Stratification and Mobility*, LXVII (2020): 2–6.
- Hurst, Charles E., et al. (2016): *Social Inequality: Forms, Causes, and Consequences*. New York: Routledge.

- Huttova, Jana, et al. (2010): *The Education of Migrant Children: An NGO Guide to EU Policies and Actions*. New York: Open Society Foundations. Available from: <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/c067dfcf-1c50-4304-8168-51173a92c8d0/education-migrant-children-20101130.pdf> (Accessed 27. 09. 2020).
- Jalušič Vlasta, et al. (2019): *EU Policy Framework for Integration of Migrant Children*. MiCREATE Project. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Koehler, Claudia (2017): *Continuity of Learning for Newly Arrived Refugee Children in Europe*. NESET II ad hoc question No.1/2017. Vilnius: NESET. Available from: <https://nesetweb.eu/wp-content/uploads/2019/06/Continuity-of-learning-for-newly-arrived-refugee-children-in-Europe.pdf> (Accessed 27. 09. 2020).
- Kristen, Cornelia (2005): *School Choice and Ethnic School Segregation: Primary School Selection in Germany*. Münster: Waxmann.
- Kristen, Cornelia, and Granato, Nadia (2007): *The Educational Attainment of the Second Generation in Germany: Social Origins and Ethnic Inequality*. *Ethnicities*, VII (3): 343–366.
- Krivo, Lauren, and Peterson, Ruth D. (2009): *Race, Crime, and Justice: Contexts and Complexities*. Columbus, Ohio: Sage.
- Medarić, Zorana (2020): *With Good Intentions but Weak Intercultural Competences: Slovenian Schools and Integration of Migrant Children*. *Annales, Series Historia et Sociologia*, XXX (4): 543–558.
- Moore, Raeal, et al. (2018): *The Digital Divide and Educational Equity: A Look at Students with Very Limited Access to Electronic Devices at Home*. *Insights in Education and Work*. Center for Equity in Learning. Available from: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED593163.pdf> (Accessed 04. 10. 2020).
- Noorani, Sogol, et al. (2019): *Integrating Students from Migrant Backgrounds into Schools in Europe: National Policies and Measures*. Eurydice Report. Brussels: EACEA. Available from: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/sites/eurydice/files/integrating_students_from_migrant_backgrounds_into_schools_in_europe_national_policies_and_measures.pdf (Accessed 02. 10. 2020).
- OECD (2012): *Equity and Quality in Education: Supporting Disadvantaged Students and Schools*. Paris: OECD Publishing. DOI: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264130852-en>.
- OECD (2015): *Helping Immigrant Students to Succeed at School – and Beyond*. Available from: [Helping-immigrant-students-to-succeed-at-school-and-beyond.pdf](http://www.oecd.org/dataoecd/12/6/45231261.pdf) (Accessed 24. 10. 2020).
- OECD (2020a): *Combating COVID-19's Effect on Children*. Available from: <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/combating-covid-19-s-effect-on-children-2e1f3b2f/> (Accessed 02. 10. 2020).
- OECD (2020b): *What is the Impact of the COVID-19 Pandemic on Immigrants and their Children?* Available from: <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/what-is-the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-immigrants-and-their-children-e7cbb7de/> (Accessed 18. 12. 2020).

- Pajnik, Mojca (2013): Pristop radikalne kritike enakosti: neenakost migrantov in izobraževanje. Šolsko polje. Enake izobraževalne možnosti in družbena (ne)enakost, XXIV (5–6): 53–69.
- Reza Armat, Mohammad, et al. (2018): Inductive and Deductive: Ambiguous Labels in Qualitative Content Analysis. The Qualitative Report, XXIII (1): 219–221.
- Jelen Madruša, Mojca, and Majcen, Ivana (ur.) (2018): Predlog programa dela z otroki priseljenci za področje predšolske vzgoje, osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja. Ljubljana: ISA Institut. Available from: <http://www.medkulturnost.si/wp-content/uploads/2018/09/Predlog-programa-dela-z-otroki-priseljenci.pdf> (Accessed 11. 10. 2020).
- Schleicher, Andreas (2015): Helping Immigrant Students to Succeed at School-and Beyond. Paris: OECD. Available from: <https://www.oecd.org/education/Helping-immigrant-students-to-succeed-at-school-and-beyond.pdf> (Accessed 12. 12. 2020).
- Schleicher, Andreas (2020): The Impact of COVID-19 on Education: Insights from Education at a Glance 2020. Paris: OECD. Available from: <https://www.oecd.org/education/the-impact-of-covid-19-on-education-insights-education-at-a-glance-2020.pdf> (Accessed 27. 10. 2020).
- Schleicher, Andreas, and Reimers, Fernando (2020): Schooling Disrupted, Schooling Rethought: How the COVID-19 Pandemic is Changing Education. Paris: OECD. Available from: https://globaled.gse.harvard.edu/files/geii/files/education_continuity_v3.pdf (Accessed 27. 10. 2020).
- Sedmak, Mateja (2013): Etničnost in (ne)enakost v izobraževanju. Šolsko polje. Enake izobraževalne možnosti in družbena (ne)enakost, XXIV (5–6): 35–51.
- Sedmak, Mateja, et al. (2020): Educational Community and School Systems: Slovenia. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Sime, Daniela, and Rachael Fox (2015): Migrant Children, Social Capital and Access to Services Post-Migration: Transitions, Negotiations and Complex Agencies. Children & Society, XXIX (6): 524–534.
- Skubic Ermenc, Klara (2006): Slovenska šola z druge strani. Sodobna pedagogika, LXII: 150–167.
- Stanat, Petra, and Christensen, Gayle (2007): Where Immigrant Students Succeed – A Comparative Review of Performance and Engagement in PISA 2003. Paris: OECD.
- Stevens, Gonneke W.J.M, and Volleberg, Wilma (2008): Mental Health in Migrant Children. Journal of Child Psychology and Psychiatry, XLIX (3): 276–294. .
- Špernjak, Andreja, and Šorgo, Andrej (2018): Outlines for Science Digital Competence of Elementary School Students. 41st International Convention on Information and Communication Technology, Electronics and Microelectronics (MIPRO): 825–829. Opatija: Institute of Electrical and Electronics Engineers.
- Turner, Bryan S. (1986): Equality: Key Ideas. Chichester: Ellis Horwood.
- UNESCO (2020): Adverse Consequences of School Closures. Available from: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/consequences> (Accessed 03. 10. 2020).

Vižintin, Marijanca Ajša (2018): Developing Intercultural Education. Dve domovini, XLVII (2018): 89–106.

You, Danzhen, et al. (2020): Migrant and Displaced Children in the Age of COVID-19: How the Pandemic is Impacting Them and What Can We Do to Help. Migration Policy Practice, X (2): 32–39.

Podatki o avtoricah

Barbara Gornik, PhD, Research Associate
Science and Research Centre Koper
Garibaldijeva ulica 1, 6000 Koper
E-mail: barbara.gornik@zrs-kp.si

Lucija Dežan, MA, Research Assistant
Science and Research Centre Koper
Garibaldijeva ulica 1, 6000 Koper
E-mail: lucija.dezan@zrs-kp.si

Mateja Sedmak, PhD, Principal Research Fellow
Science and Research Centre Koper
Garibaldijeva ulica 1, 6000 Koper
E-mail: mateja.sedmak@zrs-kp.si

Zorana Medarić, MSc, Senior Research Assistant
Science and Research Centre Koper
Garibaldijeva ulica 1, 6000 Koper
E-mail: zorana.medaric@zrs-kp.si
Faculty of Tourism Studies – Turistica
Obala 11a, 6320 Portorož
E-mail: zorana.medaric@fts.upr.si

Nina Perger

BOURDIEU'S HAMMER: ON THE RELATIONS BETWEEN HABITUS AND FIELDS

ABSTRACT

The article discusses Bourdieu's conceptualisation of habitus-field relations. While describing their approaches, Bourdieu focuses on the relation between habitus and an individual field, chiefly stressing their harmonious character. By mainly concentrating on habitus with respect to an individual field, he neglects the social differentiation and autonomisation of fields that create and multiply the possibilities of habitus and fields being in a relationship of a conflict. Relying on Lenski's concept of status decrystallisation and Leder's concept of body dys-appearance, we argue that a habitus-fields mismatch may provide opportunities for a temporary suspension of a taken-for-granted attitude to the world and, by extension, for questioning the social objectified, i.e. fields, and their rules of the game.

KEY WORDS: Bourdieu, habitus, field, disposition, position, dys-position

Bourdieujevo kladivo: o razmerjih med habitusom in polji

IZVLEČEK

V prispevku obravnavamo Bourdieujevo konceptualizacijo razmerja med habitusom in polji. Bourdieu se v svoji obravnavi slednjega osredotoča na razmerje med habitusom in posamičnim poljem, pri čemer prevladujoče izpostavlja njun razmeroma harmoničen značaj. S tem ko se osredotoča na obravnavo habitusa v razmerju s posamičnim poljem, zapostavlja družbeno diferenciacijo in avtonomizacijo polji, ki vzpostavljata in multiplicirata možnosti za konfliktni značaj razmerja med habitusom in polji. Z Lenskijevim konceptom statusne dekrystalizacije in Lederjevim konceptom

disfunkcionalno prisotnega telesa zagovarjamo tezo, da neharmoničnost med habitusom in poljem oziroma polji odpira možnosti za začasno suspenzijo odnosa samoumevnosti do sveta in s tem za prevpraševanje objektiviranega družbenega, tj. polj in njihovih pravil igre.

KLJUČNE BESEDE: Bourdieu, habitus, polje, dispozicija, pozicija, dys-pozicija

1 Introduction

In the article, we consider how Bourdieu approaches the question of habitus – field(s) relations, or, expressed differently, the relations between habitus' dispositions and the position(s) that agent has in a certain field, especially by focusing on possible mismatches between them, leading to both the misfiring of the habitus and the potential for innovation that this mismatch may release. As evident from his rich theoretical and empirical work, the key elements of his theoretical apparatus are the concepts of habitus, field and capital. These are constructed in the logic of relationality or "methodological relationality" (Wacquant 1992: 15), rather than "social physics", a perspective on social life, where objective structures are seen as being independent of agents, and "social phenomenology", where social reality is conceptualised as a random product of competent and knowing agents (Ibid.: 7–11).

Some claim that his theoretical apparatus is deterministic, supposedly committing "a crime against freedom" (Yang 2014: 1531) and losing sight of the agent and agency, thereby overlooking the question of change and struggle (Calhoun 1993: 66). Paradoxically, Bourdieu tries to rescue both – agency and agent – from the hands of structuralism, which turned something "that is kind of gymnastics into a kind of algebra" (Bourdieu 2020: 149). In his defence, Bourdieu himself states that he is a "victim of fast reading" (Grenfell 2019: 7), of "systematic misreadings" (Bourdieu & Wacquant 1992: 79), namely, of critics who read his works through exactly the same false antinomy of either agency or structure he is explicitly trying to transcend by the logic of relationality. At the same time, he acknowledges that he did indeed "twist the stick in the other way" (Bourdieu 2000: 63), toward reproduction rather than transformations.

Still, he has continuously recognised the possibilities for change and transformation¹, especially while addressing (symbolic) struggles and conflicts. Moreover,

1. We follow Bridget Fowler's analysis of Bourdieu's work (2020: 444) in regard to how the *margin of freedom*, of liberty endures and permits "innovation, collective resistance, and transformative processes", that is, how the margin of freedom may open up the potential for progressive social change and emancipatory action rather than for social

the latter are placed in the centre of his field theory by conceptualising a field as "a site of conflict" (Bourdieu 2018: 2). Namely, fields are social spaces, where struggles to impose a dominant definition of the field, including its boundary-making, are what make fields dynamic and open to change (Bourdieu 2020). Furthermore, Bourdieu's main concept of habitus was introduced to capture and understand the experience of social transformation and upheaval rather than (deterministic) reproduction of social order (Wacquant 2004; see also Gorski 2013).² Yet, due to his focus on reproduction and social regularities rather than transformation (despite grounding his work on transformation if only to end up predominantly discussing reproduction), he often left the possibilities of social changes partly discussed, under-theorised or unsystematically theorised, that is, primarily in the form of signposts instead of more developed discussions.

In this article, we attempt to follow his signposts towards discussion of (potential for) change with a focus on habitus – field(s) relations by addressing their disharmonious, mismatching, and discrepant character. To accomplish this task, we 1) rely on his parable about a hammer, described in a lecture he gave on 12 October 1982 at Collège de France in order to clarify his main approach to the habitus – field relations; 2) rethink this relation in terms of the growing social differentiation and pluralisation of fields in line with his reference to Lenski's work (1954), and 3) introduce Leder's concept of *dys-position* (1990) to help grasp and emphasise the possibility of disharmonious relationship of habitus and fields, especially as concerns innovation and the potential for change.

suffering and "enduring reproduction". Bourdieusian theoretical framework enables us to approach the question of social change and emancipatory action while having in mind both, their normative necessity (given the modality of social reproduction), but also the pulling nature of social structures that stems from the fact that the social order, including its inequalities, is not only objectified, but also embodied. Emancipation, transgression and change are thus "always difficult and painful and almost always extremely costly, both materially and psychologically" (Bourdieu 2000: 231) – and it is this costly nature that is often overlooked in contemporary discussions of social change and emancipation.

2. The concept of habitus was first introduced in his empirical work in war-torn Algeria to account for social upheaval of decolonisation and imposition of capitalist economy on a largely peasant society (Bourdieu 1962), followed by his work on Bearn (see The bachelors' ball 2008a). Regarding his account of "dispeasanted peasants", also see Bourdieu & Sayad (2004: 471).

2 The parable of the hammer

In a lecture at Collège de France, Bourdieu discussed “the double life of the social” (2020: 24) where he stated that the “social” – meaning social institution (social as instituted) – exists in its double nature, 1) in an objectified, materialised form that may be invisible or visible (for example, tangible objects like books, or mechanisms, like as rules of the game, a field’s objective conditions and structures of a social space³), that is, an *objectified social*, and 2) as embodied in habitus,⁴ in “dispositions that are permanent life styles resulting from learning, training and incorporation” (Ibid.: 26), namely, an *embodied social* (Ibid.: 29; see also Bourdieu 2018: 119–120). In order to avoid any “fast” reading of habitus or a system of dispositions that might be implied in using the term “life styles”, we should immediately stress the ‘pulling’ nature of habitus. Rather than being ‘just a lifestyle’, habitus is a “lasting modification of the organism” (Bourdieu 2020: 125). It consists of embodied dispositions, of history transcending an agent and simultaneously being embodied in the agent (Ibid.). As such, dispositions can be reconfigured largely through the intense “counter-training” instead of voluntarist “decisions” (Bourdieu 2000: 172).

By using the parable, Bourdieu invites us to imagine an agent finding an object – a hammer – whose function remains unknown to her. As the agent’s habitus lacks the proper orientation towards the object, she cannot “inhabit it”, put it to life and Bourdieu therefore concludes that the object remains reduced to physical existence, stripped of its social meaning. The parable enables Bourdieu to explicate two key dimensions of habitus: “inclination to” and the “ability to” (Ibid.: 25). Both dimensions may be summarised as a particular *practical* orientation towards the world: it is the *ability* to put that *inclination* into practice, and it is this practical orientation that turns a “lifeless object into living realities” (Ibid.: 25). The parable continues by describing an archaeologist, who – precisely because she is a scientist – is endowed with a specific (scientific) habitus. It is this very scientific habitus which, Bourdieu states, enables her to raise questions about the

-
3. Bourdieu cautiously compares a field with a game: similar to a game, in a field there are stakes, a competition for limited resources (various forms of capital) and an element of following regularities (rather than explicitly stated rules) (Bourdieu and Wacquant 1992: 98–100).
 4. Similarly, yet from a different perspective – putting an individual rather than ‘social’ at the centre – is described in Durkheim’s discussion of the “dualism of human nature” (2005: 37). According to Durkheim, human nature consists of personal and impersonal parts, the latter being the social incorporated: “the self cannot be altogether and exclusively itself, for then it would be empty of all content” or, as formulated in *The elementary forms of religious life* (1995: 447): “there is something impersonal in us because there is something social in us”.

social conditions of the hammer's making, about everything that makes a hammer and hammering possible, everything that otherwise remains unquestioned: "[f]aced with a hammer, we don't act like an archaeologist and ask: 'What is that for?'; we pick it up and bang on a nail" (Ibid.: 37).

The above quote shows that it is the particular (practical) relation of habitus and a "hammer" – with the latter representing the objectified social, namely, objects and mechanisms, rules of the game (i.e. of a specific field) – that constitutes the taken-for-granted attitude to the world. It is this attitude that enables a relatively smooth practice with no questions asked. Bourdieu stated (Ibid.: 72): "it is because the user of the instrument has adapted to the instrument that the instrument seems adapted to him". It is an immediate and spontaneous comprehension, understanding of the world, approaching the world as self-evident, which is made possible by the fact that the agent's dispositions are themselves the product of the same world (Bourdieu 2000: 135–136; see also 2020: 38). The parable takes interesting turns as we proceed from 1) an agent lacking a proper habitus to turn an object into a living reality (Bourdieu 2020: 26), to 2) an archaeologist, capable of asking (scientific) questions about the object, and ending up with 3) an agent whose practical orientation enables her to "function properly" and to bang on a nail with no questions asked. In the latter case, no questions are raised about either the function or its relevance nor about social conditions. Namely, Bourdieu presupposes an agent with a proper habitus that enables the agent to approach the object in the immediate practical manner of hammering without asking questions, that is, to immediately have the necessary practical knowledge of hammering.

Despite discussing various forms of relation between the agent and the hammer and hammering, (at least) two possible paths are left out of the parable. The first one relates to an agent whose habitus is not of a scientific character and who approaches an object without proper practical orientation, that is, an agent whose habitus mismatches a particular field, a "space of potential and active forces /.../ a field of struggles aimed at preserving or transforming the configuration of these forces" (Bourdieu & Wacquant 1992: 101), and its rules of the game. We argue that it is this agent who can – precisely because of a mismatch and despite her subjective habitus lacking a scientific grounding – raise questions on the object. The second possible path is of an agent whose habitus generally matches a particular field, but who nonetheless manages to question the social objectified.⁵ It is the first under-discussed form of habitus – field(s) relation we are most interested in.

5. It is in this sense that Mouzelis (2007: 4) discusses reflexivity unrelated to contradictions, reflexivity that stems from "special disposition".

3 Gymnastics of habitus and field relations

When discussing the relationship between habitus and field, Bourdieu primarily focuses on their harmonious character on the assumption of habitus *realising* itself in conditions that are similar – homologous – to conditions of its *formation*. It is exactly this homology between habitus (dispositions) and field(s), in which an agent participates that enables the taken-for-granted attitude to the social world, and a knowledgeable and knowing agent: “the person who has the typical habitus for the field is like a fish swimming in water /.../ meaning that they have no awareness of gravity” (Bourdieu 2020: 14). It is an orchestration of habitus and field (Ibid.), built on the assumption of a relatively ‘straight’ and typical life trajectory that is predicted and predictable exactly because of its placement and movement across similar fields or across fields of “resemblance within a difference” (Bourdieu and Wacquant 1992: 106). Thus, the assumption is that an agent’s habitus is formed *and* realised within a field or across homologous fields, and it is this homology that solicits an “effective match” of habitus and fields which habitus encounters (Bourdieu 2020: 259). This matching “orchestration” enables an agent to seemingly “float” in socially weightless space precisely due to lacking experiences of “playing out of tune”, of conflicts and “crashes” with a field’s objective conditions, which would make them more tangible and less invisible.

In order to shed more light on his use of “homology”, various uses of this principle must be put forward. Namely, Bourdieu refers to homology in slightly different ways throughout his works. He generally refers to homology in the sense of fields being similarly internally structured, consisting of the similar principles of hierarchies (including distinctions on dominant and dominated positions, capital conversion, etc.). In this context, Bourdieu uses the term *structural* homology (between fields). However, he also refers to the principle of homology while addressing the harmonious relation between an agent’s *practices* (i.e. consumption) and agent’s *positions* in social space (see Bourdieu 1989: 19). In this case, he refers to homology between stance-takings (dispositions) and positions (Bourdieu 1989: 158). In *Distinction* (2010: 238), he states that “[t]o each position there correspond presuppositions, a doxa”, meaning that each position supposedly corresponds with position-specific dispositions, that is, a type of orientation to the world. Still, he acknowledges that the relation between disposition and position is not one of mechanics but of transfiguration (Bourdieu 2020: 276). While Bourdieu does not explicitly name this principle other than that of “homology” (2000: 157) or “logic of homology” (2010: 237), we can name this type of principle as *dis-/positional* homology.

This allows us to stress the relationship of their similarity, of the homology between positions and dispositions rather than between fields and their structures as occurs with the principle of *structural* homology. Yet, it is this very double bind of structural and dis-/positional homology that in extension shapes a coherent habitus as a system of dispositions, a habitus that is a product of similar fields' conditions, which allows easier adaptation to "resemblance within a difference" (Bourdieu and Wacquant 1992: 106) – across multiple but similar fields. Thus, Bourdieu states that even if habitus is realised in conditions other than the conditions of its formation, it is the similarity of the fields – their structural homology – which enables habitus to function appropriately across fields: "habitus [is] adapted to the field but acquired in the homologous social space" (Bourdieu 2020: 258). This structural homology produces dis-/positional homology – a homology between dispositions and positions – alongside the taken-for-granted attitude to the world as a by-product of the match between an agent's habitus and the fields as well as the wider social space.

Despite focusing on homology, recognising it as a regularity of social life, Bourdieu (2000: 159) also pays attention to possible mismatches between habitus and field, stating that "[t]he adjustment, in advance, of habitus to the objective conditions is a *particular case*, no doubt particularly frequent (in the universes familiar to us), but it should not be treated as a universal rule". He also considers certain instances of habitus-field mismatches. For example, in his lectures 1982–1983 (2020), he discusses a mismatch of entering a foreign society. This mismatch makes an agent experience the intolerable tension of habitus being out of its "place", and this tension is – exactly because it is intolerable – immediately dissolved by the agent's incorporation of the 'foreign' field's structures as well as objective conditions of social space as such into existing dispositions. Put differently, an agent is said to resolve the tension by misreading and misunderstanding the field in line with her subjective habitus, by adjusting that being perceived (foreign society) to her already existing schemes of perception (dispositions) (Bourdieu 2020: 38).⁶ A similar case of entering a foreign society is considered in Pascalian meditations (2000a) as well. In both cases, entering a "foreign" social space – a foreign society – is accompanied by feelings of disorientation (Bourdieu 2000a; 2020), grounded in "countless little discrepancies /.../ between the world /.../ and a system of dispositions" (Bourdieu 2000: 176).

6. It remains unclear how such a misreading on the part of an agent would dissolve an intolerable tension, as the agent's practical orientation is still misaligned with the field and social space. Namely, when an agent incorporates objective structures by adjusting them to the already existing subjective dispositions, the field and its rules are still being misread, precisely because being read through an agent's existing still "inappropriate"

Moreover, in his work on Algeria and Bearn he mainly discusses the “hysteresis effect” (Bourdieu 2013: 83) as a cause of disharmonious relation between habitus and field: “agents whose mental structures have been moulded by these prior structures become obsolete and act inopportunistically and at cross purposes” (Bourdieu and Wacquant 1992: 130). In this case, it is habitus that lacks the flexibility to enable it to adjust according to the now-changed objective conditions (as it is the case with imposition of the capitalist economy in Algeria, of urbanisation along with economic changes and changes to the matrimonial market in Bearn) (Bourdieu 1962; 2008a). This lack of flexibility is a result of habitus’ tendency for inertia, of actively seeking out the social conditions of its realisation that are as similar to the conditions of its formation as possible – of the tendency to conform rather than change its dispositions. When discussing the “lagging behind” of habitus in relation to now-changed objective conditions, he often also refers to social ageing (Bourdieu 2000: 168; Bourdieu 2020: 128–129). In other words, the emphasis is put on “external” changes, on objective conditions, a field’s structure, rules of the game, rather than changes in habitus.

Yet, he occasionally acknowledges the importance of various degrees of habitus’ “flexibility or rigidity” (2000: 161). While discussing habitus’ flexibility, he distinguishes between habitus’ main tendencies for either 1) accommodation (of objective conditions, at the level of misreading them through the agent’s dispositions as described above), which may lead to an over-integrated habitus, and 2) adjustment (to the objective conditions an agent encounters throughout her social trajectory), which may lead to an under-integrated habitus. Moreover, habitus’ level of flexibility depends on an agent’s social position within a particular field and her potential “distance from necessity” (Bourdieu 2020: 124) or “taste of luxury (or freedom)” (Bourdieu 2010: 173) which permits the agent to navigate social “necessity” imposed on her (Ibid.: 131). Such freedom from necessity is conditioned by the various forms of capital an agent possesses, especially those that count (more) in a given field, according to its legitimate principle of domination. Accordingly, agents whose habitus is “liberated” (Bourdieu 2020: 124) by holding the right form(s) of capital which are appreciated and valued

dispositions that are disharmonious with the fields’ and social space’s structures. Perhaps this way of dissolving the tension carries only a temporary relief up to the point when an agent is confronted with various “calls to order” by others (Bourdieu 2000: 176). It is possible though, as stated by Bourdieu, that calls to order function only for those who are (already) “predisposed to notice them” (Ibid.: 176). Even if so, this argument only resolves the question of dissolving an agent’s *subjectively* felt tension, while an “objective” mismatch of agent’s practices and field’s demands continue to persist, and it is this question that is left unanswered.

within a certain field can play the rules of the game, if only to take advantage of them.⁷ Bourdieu generally discusses this freedom from necessity also in relation to a scientific habitus, as seen in the above parable about the hammer and the archaeologist, and in his description of, for example, sociology as "taking liberties", as adopting "an attitude normally excluded in practice by belonging to that universe" (Bourdieu 2020: 176). After all, in the parable it is only the archaeologist who is perceived to hold the necessary skills to question social reality.

Nonetheless, in his 1982–1983 lectures, Bourdieu (2020: 186) looked at a particular meeting of habitus and a given field, recognising the possibility of an agent with an inappropriate, uncalled-for habitus being placed and entering the field, whose demands she is unable to (fully) fulfil precisely due to the mismatch. This "meeting" can either end in 1) a position successfully redefined; or 2) dispositions adjusted, namely, in dispositions conforming to the position's demands (Ibid.).⁸ Possible scenarios depends on 1) varying levels of position's regulation, objectification, stability and rigidity or instability, especially where the position is still in the making and thus attracts heterogeneous dispositions as the field's demands have yet to be fully developed and crystallised, and 2) capitals in the agent's possession: "sometimes people bring to an inferior, dominated position a capital considerable enough to transform the position into something corresponding to the dispositions that they are importing" (Ibid.: 186). However, when a position's demands have not yet been fully developed, we can hardly speak of a mismatch. It is more a type of "vagueness" (of habitus), especially characteristic for a 'liberated' habitus meeting with the other type of "vagueness" (of a field and of a position in a field). With such vagueness, a mismatch can in fact be completely avoided. Moreover and as evident from the above quote, the possibility of a position being reconfigured is left in the hands of those who experience "downclassing", those who are descending from a dominant to a dominated position. This is, once again, the story of an agent with a 'liberated' habitus as discussed in-depth in Bourdieu's study on Flaubert's *Sentimental*

7. This is what enables those agents who were supposed to be the 'inheritors' of dominant positions, now threatened due to changes in objective conditions (i.e. democratisation of schooling and consequent devaluation of diplomas) to hold loosely defined (redefined and newly invented) positions in not yet consolidated and fully institutionalised fields and to "escape downclassing", thus, to retain at least some of the "inheritance" (Bourdieu 2010: 143–145; also in Bourdieu 1996: 288, and in 2020: 186, 192).

8. As discussed below, he recognises the possibility of a 'tormented', strained habitus as another option for a mismatch in his other works (see, for example, Bourdieu 2000; 2008).

education in *The Rules of Art* (1995: 11)⁹: "But there are heirs with stories, those who, like Frédéric, refuse, if not to inherit, at least to be inherited by their inheritance".

To be fair, Bourdieu nonetheless also recognises the possibility of reconfiguring positions rather than dispositions in the case of dominated agents. It is they, who – by reacting to their dispossession – "can be led to try to transform the structure, on certain conditions and in certain contexts, when the usual match between objectified structures and incorporated structures has been suspended" (Bourdieu 2020: 267). It is noteworthy that Bourdieu, besides the hysteresis effect discussed above, largely stays silent on both the nature of the conditions that lead to a suspended match between habitus and field and the conditions that lead to an attempt to transform objective conditions.

4 Following the signposts

We can, however, follow his signposts, given in another context, namely in his discussion on the divided position of sociology. While addressing "bimodal, fragmented and split position of sociology" as a result of its low position in reality (i.e. in scientific field) and its simultaneous high aspirations (Ibid.: 183) that lead to very disparate people holding positions in the field of sociology, manifested as different and multiple ways of 'doing sociology', "in its very productions, in the style and behaviour of sociologists" (Ibid.: 183), he refers to Lenski's concept of status decrystallization (1954).

If we follow the reference fully, we notice that the status crystallisation and decrystallisation reflect Weber's multidimensional rather than unidimensional view on types of power (1958), that is "the coexistence of a number of parallel vertical hierarchies which usually are imperfectly correlated with one another" (Lenski 1954: 405). Status decrystallisation refers to interrelations of several positions in various hierarchies, to the inconsistent (high and low), rather than consistent, vertically placed positions that an agent holds. In contrast, status crystallisation refers to consistent (high or low) individual's status across various dimensions.

As Lenski (1954) discusses in his study of four vertical dimensions (the income hierarchy, the occupation hierarchy, the education hierarchy, and ethnic hierarchy) on a sample of 613 individuals, approximately 28.4 % of participants were placed in the category of a *low status crystallisation* (status decrystallisation).

9. For a comment on Bourdieu's analysis on Flaubert's creation of a new position in the cultural field (avant-garde literature), see also Gorski (2013: 9–10).

Thus, those participants were positioned in inconsistent positions¹⁰ across selected vertical dimensions. Further, it is this type of inconsistent and simultaneous positions that produces certain particularities: "Apparently the individual with poorly crystallized status is a particular type of marginal men, and is subjected to certain pressures by the social order which are not felt (at least to the same degree) by individuals with a more highly crystallized status" (Ibid.: 412). While Lenski (Ibid.: 412) is cautious when relating such marginal positions to the possibility of reaching and aiming for social change, as individuals may misplace their tension and "unpleasant experiences" by blaming other individuals or by blaming themselves, it is still clear that such inconsistent trajectory and positions held by an agent create particular tensions that cannot be explained solely in terms of the agent's position in an individual field.

Speaking Bourdieusian, status decrystallisation refers to structural and dis-/positional heterology rather than (structural) homology. As Bourdieu acknowledges in relation to the field of sociology, this heterology manifests in heterogeneous and multiple ways of "doing positions" in a given field. However, the importance of status decrystallisation (of being in a dominant position in one field and in a dominated position in another) in our opinion lies not only in simultaneous vertically inconsistent positions, which Bourdieu did recognise, especially in relation to "downclassing" and "self-made" agents, experiencing upward social mobility, but also in acknowledgment of positions' non-vertical *heterogeneity*.

Bourdieu limits his discussion to paths of descent (or ascent) within an individual (i.e. scientific) field, for example, descending from a dominant position of philosophy to a dominated position of sociology, which was in fact his own path into sociology,¹¹ stating that "To engage in this kind of improbable venture, you have to have *special properties*. You have to be slightly weird and be *dominated from another angle* – say, your social background" (Bourdieu 2020: 172).¹² The quote shows that Bourdieu explicitly recognises the importance of wider social background, which transcends an individual position within a field, of particularities of the social trajectory leading to such awkward and inconsistent positions of "atypical agents" with peculiar dispositions that may even lead

10. For example, low ethnic status (derived from evaluation of the social standing of a certain ethnic group, with northwest European groups achieving higher ethnic status in contrast to non-white communities) in combination with a higher standing in income, occupational and educational hierarchy; or a combination of a higher educational standing and a lower income (Lenski 1954).

11. As he discusses in his *Sketch for a self-analysis* (2008), see also Wacquant (1992; 2002).

12. Emphasis added by the author.

to “great scientific innovations” (Ibid.). Yet, he fails to expand the discussion on an agent’s simultaneous positioning within *multiple* fields, especially when these multiple fields are not aligned according to the principle of structural and dispositional homology (see also Bourdieu 1996: 183–187).

To put it differently, he acknowledges the “baggage” that an agent’s (past) social trajectory may represent for a current position within a field, i.e. coming from a low original social background and managing to ascend as a *parvenu*, a self-made agent who reaches higher than she was socially destined to (Bourdieu 2000: 163; see also Bourdieu 2008b).¹³ Moreover, he even assigns that kind of “baggage” a certain weight for the agent’s later positioning, stating that the past being different from the present position brings a greater likelihood of “bringing to consciousness that which, for others, is taken for granted” (2000: 163). Still, despite conceptualising position within the social space as being conditioned by the positions an agent “occupies in the different fields” (Bourdieu 1985: 724), he does not further theoretically elaborate on social position that is potentially constituted in a “decrystallised” way due to the agent’s inconsistent positions across multiple fields.

Therefore, while recognising the “chiasmatic structure” of a field (Bourdieu 2020: 277–281) that consists of various sub-fields, each being dominated by a different principle of domination,¹⁴ he under-theorises chiasmatic positioning across fields (Adams 2006; Mouzelis 2007). Moreover, on the occasion of discussing “inter-fields” (Ibid.: 221–222) as intersections between fields, he gives an example of a literary salon and a national planning committee – places where people from different fields meet. Rather than approaching intersections of fields from the perspective of an individual agent belonging to various fields, he tackles the issue from the perspective of multiple fields’ *intersection*, with their intersection occurring via agents, each coming from a different, but apparently singular field. What is more, when such an intersection occurs – a meeting of heterogeneous fields through the meeting of heterogeneous agents, Bourdieu assumes two possible scenarios. These include 1) a confrontation between different fields to which the agents belong, or 2) the agents “leave their fields ‘in the dressing room’ and enjoy neutralised relations” (2020: 221). In the latter case, Bourdieu somehow neglects the weight of habitus being constituted in relation

13. For other Bourdieusian studies on social mobility, see for instance Reay (2005) and Friedman (2016).

14. For example, the field of cultural production could be divided into a sub-field of restricted (cultural) production with cultural capital being the dominant principle of domination, and a sub-field of broad (cultural) production with economic capital being the dominant principle of domination (Bourdieu 2020: 278).

to fields, and which cannot be simply temporarily "disposed of" and "put on waiting" or "neutralised at will", as he would surely agree with.

Despite occasionally discussing habitus as a product "of a set of intersecting fields" (Bourdieu and Wacquant 1992: 127) or even of habitus' potentially discrepant character that leads to a "divided or even torn habitus" (Ibid.), his under-theorisation of an agent's simultaneous positioning across fields might be an outcome of his emphasis on the already discussed structural and dis-/positional *homology* as part of the regularities of social world. His unsystematic approach to this kind of discrepancy between fields to which an agent belongs and which may – contrary to the principle of homology – differ in 1) the nature of their demands and appropriate habitus that would enable an agent to function appropriately, and 2) an agent's decrystallised positioning within them as discussed in relation to Lenski (1954) – is even more surprising when considering his focus on changes in objective conditions, resulting in increased social differentiation and field autonomisation.

Namely, when referring to Durkheim's (2014) work on the division of labour, Bourdieu states that a shift from mechanical to organic solidarity is accompanied by an increased "division of the labour of domination", and a "whole set of fields linked by organic solidarity, which means that they are both different and interdependent". This differentiation of fields multiplies the possibilities and opportunities for conflicts stemming from lengthening and growing complexity of circuits of legitimation (Bourdieu 2000: 102–103, 106; see also 1996: 386). It is "the diversity of conditions, the corresponding diversity of habitus and the multiplicity of intra- and intergenerational movements of ascent or decline" (Bourdieu 2000: 161–162), and "the collection of positions simultaneously occupied" (Bourdieu 2000b: 302) that provide such objective conditions that enable a mismatch of habitus and field and the consequent misfiring of habitus that may act as a "source of innovation and struggle" (Bourdieu 2020: 73).

Helping ourselves with Lenski's research (1954), a possible source of conflicts is the crossing not within an individual field (from a dominant to a dominated position or vice versa), but the heterogeneous positions an agent holds across various fields. Lenski's research that Bourdieu refers to (2020) show that such a criss-crossing and inconsistent social position, grounded in multiple fields' positioning, manifests in an agent's stance-takings, her dispositions, that cannot be explained by a particular position within an *individual* field. On the contrary, the whole mix of the agent's positions must be taken into account. Namely, an agent's habitus is formed in relation to both the fields and a meta-field, a field of fields – in short, the social space as such, which makes habitus a *multidimensional* construct (Atkinson 2015: 112; Decoteau 2016; Silva 2016; Schmitz, Witte and

Gengnagel 2017: 60). Thus, habitus is a product of the incorporation and embodiment of various demands coming from different fields (Atkinson 2016:13–14) and therefore the agent's habitus will contain a necessary degree of vagueness and incoherence, and it is this (limited) incoherence that enables a "feel for the game" in differently structured fields. In addition, this incoherence and internal complexity of habitus – now approached not as a result of descent or ascent *within* a field as more thoroughly discussed by Bourdieu, but as a consequence of multiple positioning *across* fields – may result in suspension of the attitude to the world, being taken for granted and natural as it is. The habitus' incoherence due to habitus being conditioned by various fields' structures – being a product of different conditions of formation and being confronted with a range of conditions of its realisation – may create possibilities to ask questions about the world as it is, as we will discuss below.

5 From dis-position to dys-position

Simultaneous belonging to multiple fields might demand a sufficiently flexible or vague habitus, depending on the discrepancy (or lack of it) between fields as such. As long as the games an agent plays within these fields are similar enough, specifically in terms of both the positions an agent holds within them and the nature of the games, the principle of structural and dis-/positional homology applies. In this case, an agent's habitus avoids being strained and confronted with tensions arising from the need to juggle discrepant fields' demands and rules of the game. Bourdieu stresses that a "perfect match" of habitus and field is far from being a "law", although its "matching-enough" character is the main modality of being in the social world as secured and safe-guarded by various mechanisms and countless calls to order (Bourdieu 2020: 259; Bourdieu and Wacquant 1992: 131). On the other hand, if an agent either 1) belongs to fields whose games confront an agent's habitus with discrepant or even conflictual, contradictory demands; or 2) an agent's positions within these fields are "decrystallised" and criss-crossed, as discussed by Lenski (1954) and Bourdieu (see above), the appropriate functioning of habitus, carrying marks and traces of the agent's past social trajectory and social positions, may be disrupted, although disruption is far from being a necessary outcome of a discrepant field's belonging.

Moreover, it is possible that moving and being placed across various fields result in a high level of habitus' complexity, which in its flexible nature – demanded by multiple fields' games – manages to retain a necessary degree of coherency and stability. Moving across various fields may thus even lead to an expanded practical knowledge of having a feel for multiple games. Taking into account the

refraction rather than reflection or “translation” of fields’ objective conditions (their rules and principles) which are themselves a refraction of objective conditions in the social space, via habitus that functions as a “prism” (Bourdieu 1993: 147; on refraction also see 1996: 220), an agent brings a peculiar set of practical skills to each field, because transposing practical knowledge from one field to another. Knowing that games are played differently (in various fields) may in itself act as a source of innovation and transformation, possibly leading to questions about why a particular field is being structured by a certain – rather than some other – form of rules and principles. Taking into account that habitus is a refractory product of a particular (and limited) set of conditions of *formation* (primary fields, including family, its social class and similar that constitute an agent’s primary habitus), a discrepancy between an agent’s dispositions and positions may occur when it is called into action in a range of conditions of *realisation* (variously structured multiple fields) which are not necessarily homologous or do not correspond with the conditions of its formation due to fields’ differentiation, autonomisation and pluralisation.

To return to our parable on the hammer, where Bourdieu (2020) recognises the possibility of scholastic reflexivity – grounding the possibility of questioning social reality in a scientific (archaeologist) habitus – it is as if the agent approaches a hammer with practical knowledge that does not enable her to make use of it. It is this mismatch of practical knowledge, of the agent’s dispositions and position(s), that prevents the agent or at least makes it difficult, awkward and clumsy for her to simply “pick [a hammer] up and bang on a nail” (Ibid.: 37). This suspension – a temporal¹⁵ and practical gap in the otherwise spontaneous spring-action of habitus¹⁶ – may enable an objectified social (a field and its rules, social objects) to be perceived as an *object* and thus to be turned into an object of questioning, with a possibility of arriving at innovative and alternative answers. In order to highlight the relationship between (mismatching) practical knowledge or dispositions, and an objectified social, that is, fields and positions within it, we turn to Leder’s work (1990), while also building on Bourdieu’s conceptualisation of habitus as embodied, incorporated social (Bourdieu 2000: 130; see also Bourdieu 1991: 81; Wacquant 2015).

15. For a broader and in-depth discussion on temporal experience and its social structuring – field rhythms and pace, imposed timing and time binds – in a bourdieusian theoretical framework, see Atkinson (2019).

16. On habitus as a spring, see Bourdieu & Wacquant (1992: 135): “We must think of [habitus] as a sort of spring that needs a trigger and, depending upon the stimuli and structure of the field, the very same habitus will generate different, even opposite outcomes”.

A key point in Leder's phenomenologically grounded discussion (1990: 25–27) is that the body is absent and forgotten when it enables an agent to function appropriately. Here it is characterised by "focal disappearance" (disappearance of those bodily parts that serve as an actional point, like the eyes when perceiving and gazing) and "depth disappearance" (disappearance of bodily depths, such as functioning of internal organs, including vital functions). An agent's body is hence divided into 1) an ecstatic body – a body that "stands out", extending towards the world and, by doing so, disappears into the actional background –, and 2) a recessive body in terms of its depths being unperceived and unexperienceable (Ibid.: 53): "As ecstatic / recessive being-in-the-world, the lived body is necessarily self-effacing" (Ibid.: 69). It is the ecstatic body, containing the practical knowledge of reaching out to the world and being in the world that is pulled from disappearance and pushed to appearance, when an embodied agent is confronted with the lack or a mismatch of practical skills. It is the previously absent (unacknowledged) body that becomes present at times of its dysfunctions, or, as Leder (Ibid.) expresses, the body *dys*-appears rather than disappears (not-appear).¹⁷ Leder also acknowledges that not all body-appearances are necessarily dysfunctional in character, like hunger or sleepiness, although in other instances such as pain, illness and similar it is the dysfunctionality of the body that calls it into question: "Only by virtue of my habitual action patterns can I tacitly inhabit the world. When my embodiment radically diverges from the habitual, *dys*-appearance is likely to result" (Ibid.: 89). What distinguishes the broadly defined bodily thematisation (such as looking at oneself in a mirror) from these types of bodily *dys*-appearances discussed above is the telic, non-optional demand inherent in the latter: "instances of *dys*-appearance demand attention. I am seized by a powerful pain or illness in a way that is unavoidable" (Ibid.: 92). Therefore, *dys*-appearance is a tension that needs to be either 1) addressed, which in our Bourdiesian context means that dispositions need to be adjusted or positions reconfigured, or 2) suffered through as evident in Bourdieu's synonymous notions of cleft (2008b), divided or tormented habitus (2000), or 3) even approached with an awkward combination of both in order to achieve a stable-enough grounding of habitus despite its persisting incoherence.

While Leder (Ibid.) generally focuses on the attention being turned to the now *dys*-appeared body, becoming alien to the agent, rather than questioning the conditions that initially turn it into an alien body – similar to Lenski's (1954) cautious statement of individuals' seeking responsibility for the tension and discomfort, grounded in status decrystallization in themselves rather than in the social order

17. A prefix *dys*-, in Greek, stands precisely for "bad, hard, or ill" (Leder 1990: 87).

– the temporary suspension of the taken-for-granted attitude to the world, the gap in time entailed in the hesitation, of rethinking the practice through, still gives a possibility of turning the gaze toward the hammer (a field, its positions and expectations, social space), rather than an agent, in a peculiar and alternative way by reconfiguring, regaining and regathering practical knowledge at one's disposal.

Applying Leder's bodily *dys*-appearance to the context of habitus – fields' relation, we may thus speak of *dis*-positions when the relations between habitus and fields are homologous enough to enable the habitus to spontaneously spring into action, and of *dys*-positions, capturing their disharmonious, discrepant, heterologous and even conflictual and contradictory relationship between agent's dispositions and positions. As the body described by Leder (1990) is forcefully pushed to awareness because of its various forms of dysfunctions – of not functioning appropriately –, it is the relation between the agent's habitus, her dispositions, and various (dis)harmonious positions that demand the agent's attention. This allows us to encapsulate both elements that are mutually constitutive for the agent's wider social life and her practices in the multiple fields and social space she is participating in – dispositions and positions, while simultaneously allowing us to highlight the differing, non-homologous nature of their relationships.

This is immensely important especially when considering potential for resistance and transformation existing in those everyday life situations where taken-for-granted attitude is suspended. It is this potential that is somehow lost in Bourdieu's focus on, perhaps better said, his stumbling upon the reproduction of social order while researching and actively working for social changes (see Lane 2006), and on scholastic reflexivity. This led him to under-discuss the possibility of non-scientific questioning of the social conditions, of taking "social" as an object, when it takes place in a "strained" habitus which is constituted by and with tensions. These originate also from a) structural heterology, as discussed in relation to Lenski's research (1954), from being positioned in inconsistent ways across various fields, i.e. in a dominant position in one field, for example education, and in a dominated position in another, for example economic field; or b) from non-vertical heterogeneous positions across various fields that exert pressures on habitus by demanding discrepant and conflicting sets of practical knowledge.

6 Conclusion

In the article, we have tried to follow signposts left behind by Bourdieu, even if he himself did not follow them fully. Contrary to criticism of his work that perceives it as "deterministic", we acknowledge his main discussion on social reproduction, even at the neglect of social transformation and change, as a matter of focus

rather than theoretical shortcomings. With that in mind, we have considered his work so as to highlight possible sources of innovation and to sketch out conditions for its making. After all, this is a task that Bourdieu himself emphasised: "there is no denying that there exist dispositions to resist; and one of the tasks of sociology is precisely to examine under what conditions these dispositions are socially constituted, effectively triggered, and rendered politically efficient" (Bourdieu and Wacquant 1992: 81). Instead of speaking in terms of "dispositions to resist" and following the logic of relationality, we stress the peculiar nature of relationships between dispositions and positions – either in terms of heterogeneous non-vertical positions across fields or inconsistent and vertically burdened positions. In the first case, an agent's heterogeneous positions in fields may exert discrepant demands on her practices, pulling her habitus in incompatible ways, thereby producing a *dys-positional* relation, grounded in *dis-/positional heterology*, which precisely due to the lack of appropriate "know-how" does not immediately know how to pick up the hammer and "just bang". It is this disorientation due to the temporary suspension of the spring-action of habitus that might lead to the questioning of an object, that is, of an objectified social. But even if such tension between habitus and fields is absent, an agent's practical knowledge, consisting of various practical "skills-set" and "feel for the games", may provide resources that enable her to question the taken-for-granted rules of the game, exactly because she has experienced various games and their rules. In the case of heterogeneous and vertically burdened positions, which Bourdieu paid more attention to, even if mostly in relation to ascent and descent within an individual field, it is the tension of structural and dispositional heterology, resulting in *dys-positions*, which may give opportunities for the misfiring of habitus. Even if these occasions are irregular, they may result in questioning the objective conditions of habitus' formation and realisation rather than of the agent as such.

To effectively apply Bourdieusian theoretical apparatus to the analysis of social change, further consideration is needed of the social trajectories leading to structural and *dis-positional heterology* alongside the objective conditions of fields' differentiation and of the effects of such heterology on an agent's practices and their resonance within wider social life. In other words: acknowledging that "[a]ll progress in knowledge of necessity is a progress in *possible freedom*" (Bourdieu 1993: 25), it is necessary to hammer out the conditions of the irregular habitus-fields' relations not only to deepen the knowledge of the regular and of social necessity – as Bourdieu thoroughly did –, but also to understand the conditions of possible freedom and emancipation from social necessity.

Literature

- Adams, Matthew (2006): Hybridizing habitus and reflexivity. *Sociology*, 3 (40): 511–528. doi:10.1177/003803850663672. Available from: <https://doi.org/10.1177/003803850663672> (Accessed 20.2.2020).
- Atkinson, Will (2015): Putting habitus back in its place? Reflections on the Homines in Extremis debate. *Body & Society*, 4 (21): 103–116. doi:10.1177/1357034X15590486. Available from: <https://doi.org/10.1177/1357034X15590486> (Accessed: 3.2.2020).
- Atkinson, Will (2016): *Beyond Bourdieu*. Cambridge: Polity Press.
- Atkinson, Will (2019): Time for Bourdieu: Insights and oversights. *Time & Society*, 3 (28): 951–970. doi:10.1177/0961463X17752280. Available from: <https://doi.org/10.1177/0961463X17752280> (Accessed 7.1.2020).
- Bourdieu, Pierre (1962): *The Algerians*. Boston: Beacon Press.
- Bourdieu, Pierre (1985): The social space and the genesis of groups. *Theory and society*, 6 (14): 723–744. Available from: <https://www.jstor.org/stable/657373> (Accessed 23.2.2017).
- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1993): *Sociology in question*. London: Sage Publications.
- Bourdieu, Pierre (1995): *The rules of art: Genesis and structure of the literary field*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (1996): *The state nobility*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2000a): *Pascalian meditations*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (2000b): The biographical illusion. In P. du Gay, J. Evans, and P. Redman (eds.): *Identity: A reader*: 297–303. London: Sage Publications.
- Bourdieu, Pierre (2008a): *The bachelors' ball*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2008b): *Sketch for a self-analysis*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bourdieu, Pierre (2010). The habitus and the space of life-styles. In P. Bourdieu: *Distinction*: 165–222. Oxon: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (2013): *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (2018): *Classification struggles: General sociology, Volume 1, Lectures at the Collège de France, 1981–1982*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2020): *Habitus and Field: General sociology, Volume 2, Lectures at the Collège de France, 1982–1983*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre in Sayad, Abdelmalek (2004): Colonial rule and cultural sabir. *Ethnography*, 4 (5): 445–486. doi:10.1177/1466138104050692. Available from: <https://doi.org/10.1177/1466138104050692> (Accessed: 16.3.2019).
- Bourdieu, Pierre and Wacquant, Loïc (1992): The purpose of reflexive sociology. In P. Bourdieu and L. Wacquant: *An invitation to reflexive sociology*: 61–215. Cambridge: Polity Press.

- Calhoun, Craig (1993): *Habitus, field, and capital: Question of historical specificity*. In C. Calhoun, E. LiPuma in M. Postone (eds.): *Bourdieu: Critical perspectives*: 61–88. Cambridge: Polity Press.
- Decoteau, L. Claire (2016): The reflexive habitus: Critical realist and Bourdieusi-an social action. *European Journal of Social Theory*: 3 (19): 303–321. doi: 10.1177/1368431015590700. Available from: <https://doi.org/10.1177/1368431015590700> (Accessed 5.6.2019).
- Durkheim, Émile (1995): *The elementary forms of religious life*. New York: The Free Press.
- Durkheim, Émile (2005): The dualism of human nature and its social conditions. *Durkheimian studies*, 1 (11): 35–45. doi:10.3167/175223005783472211. Available from: <https://doi.org/10.3167/175223005783472211> (Accessed 5.6.2019).
- Durkheim, Émile (2014): *The division of labor in society*. New York: Free Print.
- Fowler, Bridget (2020): Pierre Bourdieu on social transformation, with particular reference to political and symbolic revolutions. *Theory and society*, 49: 439–463. doi: 10.1007/s11186-019-09375-z. Available from: <https://doi.org/10.1007/s11186-019-09375-z> (Accessed 20.2.2020).
- Friedman, Sam (2016): Habitus clivé and the emotional imprint of social mobility. *The sociological review* 1 (64): 129–147. doi: 10.1111/1467-954X.12280. Available from: <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12280> (Accessed 17.2.2020).
- Gorski, S. Philip (2013): Introduction: Bourdieu as a theorist of change. In S. P. Gorski (ed.): *Bourdieu and historical analysis*: 1–15. Durham and London: Duke University Press.
- Grenfell, Michael (2019): *Encounters I: Pierre Bourdieu in conversation with Michael Grenfell*. Canberra: University of Canberra.
- Lane, F. Jeremy (2006): *Bourdieu's politics: Problems and possibilities*. London in New York: Routledge.
- Leder, Drew (1990): *The absent body*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lenski, E. Gerhard (1954): Status crystallization: A non-vertical dimension of social status. *American Sociological Review*, 4 (19): 405–413. Available from: <https://www.jstor.org/stable/2087459> (Accessed 14.1.2020)
- Mouzelis, Nicos (2007): Habitus and reflexivity: Restructuring Bourdieu's theory of practice. *Sociological research online*, 6 (12): 1–6. doi: 10.5153/sro.1449. Available from: <https://doi.org/10.5153/sro.1449> (Accessed 14.1.2020).
- Reay, Diane (2005): Beyond consciousness? The psychic landscape of social class. *Sociology*, 5 (39): 911–928. doi:10.1177/0038038505058372. Available from: <https://doi.org/10.1177/0038038505058372> (Accessed 10.1.2020).
- Schmitz, Andreas, Witte, Daniel, in Gengnagel, Vincent (2017): Pluralizing field analysis: Toward a relational understanding of the field of power. *Social Science Information*, 1 (56): 49–73. doi:10.1177/0539018416675071. Available from: <https://doi.org/10.1177/0539018416675071> (Accessed 14.1.2020).
- Silva, B. Elizabeth (2016): Unity and fragmentation of the habitus. *The sociological review*, 1 (64): 166–183. doi:10.1111/1467-954X.12346. Available from: <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12346> (Accessed 21.1.2020).

- Wacquant, Loïc (1992): Toward a social praxeology: The structures and logic of Bourdieu's sociology. In P. Bourdieu and L. Wacquant: An invitation to reflexive sociology: 1–59. Cambridge: Polity Press.
- Wacquant, Loïc (2002): The sociological life of Pierre Bourdieu. *International sociology*, 4 (17): 549–556. doi:10.1177/0268580902017004005. Available from: <https://doi.org/10.1177/0268580902017004005> (Accessed 14.1.2020).
- Wacquant, Loïc (2004): Following Pierre Bourdieu into the field. *Ethnography*, 4 (5): 387–414. Available from: <https://www.jstor.org/stable/24047849> (Accessed 7.5.2017).
- Wacquant, Loïc (2015): For a sociology of flesh and blood. *Qualitative Sociology*, 1 (38): 1–11. doi:10.1007/s11133-014-9291-y. Available from: <https://doi.org/10.1007/s11133-014-9291-y> (Accessed 7.5.2017).
- Weber, Max (1958): Class, status, party. In H. H. Gerth and C. W. Mills (eds.): *From Max Weber: essays in sociology*: 180–195. New York: Oxford University Press.
- Yang, Yang (2014): Bourdieu, practice and change: Beyond the criticism of determinism. *Educational philosophy and theory*, 14 (46): 1522–1540. doi: 10.1080/00131857.2013.839375. Available from: <https://doi.org/10.1080/00131857.2013.839375> (Accessed 19.2.2020).

Podatki o avtorici

asist. dr. **Nina Perger**

Fakulteta za družbene vede, UL

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

E-mail: nina.perger@fdv.uni-lj.si

Natalija Majsova

MUNDANEUM KOT SEMIOTIČNI KONDENZATOR: IZZIVI INTERPRETACIJE KULTURNE DEDIŠČINE V KONTEKSTU NJENE HIBRIDIZACIJE

IZVLEČEK

Članek obravnava izzive, ki jih za interpretacijo dediščine predstavlja trend hibridizacije dediščinskih institucij (brisanje meja med knjižnicami, muzeji in arhivi) in obiskovalčeve izkušnje, ki jo danes pogojuje vse bolj mediatizirano razumevanje dediščine. Kot študijo primera avtorica obravnava belgijsko arhivsko, muzejsko in razstavno središče Mundaneum. Mundaneum analizira kot semiotični kondenzator – dediščinski objekt, ki aktivno utrjuje in gradi svoj simbolni status »Googla iz papirja«, s katerim upravičuje svoj pomen za preteklost, sedanjost in prihodnost. Članek z naratološko analizo predstavi genezo tega simbolizma v znanstvenih razpravah. Na podlagi študije primera – Mundaneumovega arhiva 30.000 projekcijskih stekelc za optično laterno in pristopov k interpretaciji te dediščine – izpostavi izzive, ki jih predstavljajo tovrstni simbolistični in konceptualni pristopi k dediščini za njeno odgovorno interpretacijo.

KLJUČNE BESEDE: interpretacija dediščine, spominske študije, semiotični kondenzator, Mundaneum, optična laterna

The Mundaneum as a Semiotic Condenser: Challenges of Interpreting Cultural Heritage in the Context of its Hybridisation

ABSTRACT

The article discusses certain heritage interpretation challenges posed by both the hybridisation of heritage institutions (the blurred boundaries between libraries/

museums/ archives) and the visitor's increasingly mediated experience of heritage. The Mundaneum – a Belgian archival, museum and exhibition centre – is used as a case study. It is analysed as a semiotic condenser – a heritage object that actively reinforces and develops its symbolic status as a 'paper Google', thereby emphasising its significance for the past, present and future. I offer narratological analysis of the genesis of this symbolism in scientific discussions and focus on heritage interpretation in the context of the Mundaneum's archive of 30,000 optical lantern glass slides in order to highlight the challenges such symbolic and conceptual approaches to heritage bring to its responsible interpretation.

KEY WORDS: *heritage interpretation, memory studies, semiotic condenser, Mundaneum, optical lantern*

1 Uvod¹

Sodobni pristopi k interpretaciji kulturne dediščine temeljijo na izhodiščih, zapisanih v mednarodni Konvenciji za varstvo svetovne kulturne in naravne dediščine (UNESCO 1972). V skladu s temi izhodišči – ki so sicer predmet aktivne razprave v okviru Organizacije združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo (UNESCO) ter drugih mednarodnih, regionalnih in nacionalnih deležnikov – je dediščina izjemno širok, skorajda vseobsegajoč pojem, ki se nanaša na preteklost in sedanost človekovega bivanja na Zemlji. Interpretacijo dediščine pa UNESCO v temelju razume kot etično dejavnost, ki naj sledi izključno izobraževalnim in trajnostnim ciljem, tj. spodbujanju ohranjanja naravne in kulturne dediščine prek osveženega, odgovornega ravnanja z njo v dobrobit skupnosti (prim. Hodges 2019; Topler in Kužnik 2019: 631–632). Smernice UNESCO in zaveza, ki izhaja iz njih, so mednarodnopolitični odgovor na vse večjo medsebojno povezanost sveta ter razmah turizma in drugih oblik migracij na eni strani in vprašanje upravljanja z bliskovito naraščajočo količino in formalno

-
1. Članek je nastal v okviru projekta B-magic. The Magic Lantern and its Cultural Impact as Visual Mass Medium in Belgium (1830-1940), ki je financiran iz sredstev FWO in FNRS kot projekt sheme Excellence of Science s projektno številko 30802346. Projekt B-magic piše še nenapisano zgodovino čarobne svetilke kot množičnega medija v Belgiji. S tem pripeva k raziskavam belgijske kulturne zgodovine in k pisanju mednarodne zgodovine medijev. / The article was written within the framework of the B-MAGIC. The Magic Lantern and its Cultural Impact as Visual Mass Medium in Belgium (1830-1940) project funded by FWO and FNRS under the Excellence of Science (EOS) project number 30802346. B-Magic will write the as yet unwritten history of the magic lantern as a mass medium in Belgium. In doing so, it will provide an essential contribution to the study of the country's cultural history as well as to international media historiography.

diverziteto informacij na drugi. Skrb UNESCO za etiko interpretacije dediščine sovпада tudi s trendi hibridizacije dediščine. Postopki hibridizacije temeljijo na dveh premislekih. Prvi je epistemološki preskok v razumevanju dediščine, ki je muzeološka stroka praviloma ne obravnava več zgolj z vidika zapuščine same, tj. kot artefakte iz preteklosti, ampak tudi z vidika obiskovalčeve izkušnje, ki jo sooblikujejo artefakti, interpretator in interpretacija, ki temelji na sporočilih, mizansceni, vzpostavljenem prostoru-času in različnih prijemih, namenjenih zagotovitvi angažiranosti občinstva. Hibridizacija dediščine vpliva tudi na pristope k njenemu ohranjanju, varovanju in prezentaciji, za katere je v kontekstu sodobnega multimedijskega sveta značilno brisanje meja med institucijami arhiva, knjižnice in muzeja (Canclini 1990; Pieterse 1994; Andrade 2013; Gwiazdzinski 2016).

V tem članku kot primer hibridne dediščine, ki opozarja na določene etične in analitične izzive, ki jih predstavljajo projekti hibridizacije dediščine z vidika študij kulturnega spomina, analiziram belgijski (valonski) arhivski center Mundaneum v valonskem Monsu. Nekoč optimistično zasnovana »palača svetovnega znanja« oz. Svetovna palača (1920–1934),² ki si jo je zamislil pravnik in kozmopolit Paul Otlet (1868–1944) v sodelovanju z diplomatom, pravnikom in nobelovcem Henrijem La Fontaineom (1854–1943), je danes središče valonskih arhivov, ki ga zaznamuje izrazito neskladje med statusom dediščine in ambicijami sodobnega raziskovalno-razvojnega, izobraževalnega in arhivskega središča. Mundaneum 21. stoletja ni niti zgolj spomenik dejavnostim Paula Otleta niti sodobna Svetovna palača, zibelka znanja, ki bi sledila temeljnim načelom klasifikacije in dokumentacije, kot jih je konec 19. stoletja vzpostavil Otlet, skupaj z La Fontainom soavtor sistema univerzalne decimalne klasifikacije (UDK), objavljenega leta 1905 (Mundaneum 2020).³ Obenem sodobni Mundaneum, križanec med arhivom,

2. Koncept Svetovne palače oz. Mundaneuma se je prvotno imenoval Mednarodni muzej. Otlet ga je prvič predstavil v kontekstu Kongresa mednarodnih združenj v Bruslju leta 1910, kjer je bil projekt tudi del Bruselske univerzalne razstave (*Exposition universelle*). Koncept Mednarodnega muzeja je dopolnjeval načrt Svetovnega mesta (*Cité mondiale*), v okviru katerega bi deloval Muzej, kot tudi cela vrsta drugih muzejev, knjižnic in arhivov, namenjenih ohranjanju svetovnega znanja in lažšanju dostopnosti do njega. Arhitekturne načrte za Svetovno mesto, ki naj bi imelo podoben institucionalni in mednarodnopravni status, kot ga ima Vatikan, je pripravljala Le Corbusier, med možnimi mesti kandidati za integracijo Svetovnega mesta pa so bili Ženeva, Bruselj in Antwerpen (Van Acker 2012).
3. Otlet se je podpisal pod nekaj bolj ali manj znanih izumov oz. konceptov. Leta 1906 je skupaj z Robertom Goldschmidtom izumil mikrofilm, za katerega si je predstavljal, da bo rešil problem shranjevanja vse večjih količin informacij. Istega leta je v brošuri Vidiki knjige – *Les aspects du livre* opisal vizijo prenosnega telefona. Razmišljal je tudi o zasnovi mikrofotične knjige in o raznolikih nadgradnjah projekcijskih sistemov v povezavi z razvojem fotografije (Rayward 2017).

knjižnico in muzejem, svojo javno podobo gradi ravno na tej predzgodovini, s katero utemeljuje tudi svoje trenutno poslanstvo. S perspektive spominskih študij in kritičnih študij dediščine analiziram sodobni Mundaneum kot primer hibridne dediščine, pri čemer posebej izpostavim procese semiotične kondenzacije (Lotman 1987; 1990), ki zagotavljajo koherentnost obiskovalčeve izkušnje. Mundaneumova javna podoba namreč ne gradi toliko na obljubi stika z avtentičnostjo kot na interpretaciji dediščine s pomočjo raznolikih, skrbno izbranih, ampak tudi zelo heterogenih narativnih in ikonografskih asociacij.

2 Mundaneum kot hibridna dediščina: konceptualna izhodišča in metodologija

2.1 Zgodovinski kontekst predmeta raziskave

Svetovna palača – Mundaneum (1920–1934), namenjena klasifikaciji in dokumentacije vsega svetovnega znanja ter razvoju podpornih sistemov in medijev za boljšo dostopnost svetovnega znanja, je v letih 1920–1934 s podporo belgijske monarhije delovala v palači Cinquantenaire v Bruslju. Po prekinitvi državnega financiranja leta 1934 so bile pisarne Mednarodnega inštituta za bibliografijo in drugih organizacij, ki jih je vzpostavil Otlet (predstavljene v naslednjem poglavju), locirane na njegovem bruseljskem naslovu, arhivske zbirke Svetovne palače pa so ostale v palači Cinquantenaire do leta 1941, ko je palačo med drugo svetovno vojno zasegel nemški okupator. Nacisti, ki so v palači Cinquantenaire pripravili razstavo zgodovine tretjega rajha, so zbirke Mundaneuma premestili v zgradbo v Leopoldovem parku v Bruslju, kjer je nekoč deloval Anatomski inštitut Raoula Warocquéja. Od leta 1972 do leta 1993 so jih večkrat selili iz skladišča v skladišče (Gillen 2010; Mundaneum 2020).

Leta 1984 je organizacija naslednica Otletove Svetovne palače, Prijatelji Svetovne palače (*Les amis du Palais mondial*), vse zbirke podarila francoski (valonski) skupnosti v Belgiji. Ta je leta 1993 na pobudo tedanjega valonskega ministra za izobraževanje Elia di Rupa (kasneje župana Monsa) odločila o dokončni preselitvi arhivov v poslopje nekdanje osrednje trgovine v Monsu, kjer se nahajajo še danes in kjer od leta 1998, ko so arhive nadgradili z inovativno organiziranim muzejskim prostorom, ki sta ga zasnovala arhitekta François Schuiten in Benoît Peeters, deluje sodobni Mundaneum – »največje arhivsko in razstavno središče v Valoniji« (Mundaneum 2020; Wright 2014) in turistična znamenitost mesteca Mons (flamsko Bergen). Širši javnosti je Mundaneum danes znan predvsem kot »Google iz papirja« (Le Monde 2009), kar je površen, a privlačen sklic na Otletovo utopično idejo dokumentirati, medsebojno povezati in olajšati dostopnost »znanja celega sveta« v Svetovni palači s pomočjo

UDK. Tudi Otletova ideja Svetovne palače – Mundaneuma je sicer zaživela in delovala v veliki meri ravno zaradi izjemno dodelane javne podobe, ki je idejo svetovnega »mesta znanja« navezal na pacifizem, internacionalizem in kozmopolitizem začetka 20. stoletja. Te večno zelene teme so v osnovo svojega poslanstva položili tudi upravniki Mundaneuma 21. stoletja. Ne glede na to se sodobni Mundaneum po poslanstvu, ambicijah in delovanju korenito razlikuje od Otletove utopične institucije.

2.2 Hibridnost Mundaneuma

Mundaneum v Monsu, ki zajema tudi artefakte iz Otletovega Mundaneuma, vključno z naborem skrinjic za hrambo indeksacijskih kartic, ključnega pomena za analogne kataloge na osnovi sistema UDK, avtentičnost izkušnje po vzoru sodobnih trendov bolj kot na stik s starimi objekti veže na učinkovito uprizoritev izbranih ključnih idej iz preteklosti (prim. Smith 2006). Pri tem gradi na mnemonični scenografiji (integracija spomeniških in antikvarnih elementov v nevtrarno lokacijo) in učinkoviti pripovedi (ki poveže preteklost in prihodnost, nacionalno identiteto in kozmopolitizem). Scenografija in pripoved temeljita na preiščenih izbirah, za katere raziskovalci, ki preučujejo kulturni in kolektivni spomin ter kulture spominjanja, kot tudi strokovnjaki s področja varstva in interpretacije dediščine ugotavljajo, da nikoli niso nevtralne, pač pa odražajo določene predpostavke o preteklosti in družbeni razmerja moči. David Lowenthal (2015) takšno preiščeno obujanje preteklosti s pomočjo dediščine označuje kot reprezentiranje preteklosti, ki jo je določena skupnost apropiirala na izrazito instrumentalističen način in ki glorificira mite, da promovira zgodbe, vezane na določeno lokacijo oziroma identitete. Te vrste »dediščinska zavest« ni v nobeni povezavi z avtentičnostjo oziroma resnico, četudi se pogosto naslanja na spoznanja zgodovinarjev ali kustosov, katerih »avtorizirani diskurz« (Smith 2006) pomaga pri reinveciji tradicije.

Jay Winter (1995) sicer izpostavlja tudi, da imajo kraji spominjanja in nanje vezane javne komemoracije potencial, da omogočijo dominiranim skupinam, da v javnosti izpodbijejo svoj podrejeni status. Winterjev premislek se seveda nanaša na dediščino in obeleževanje zločinov proti družbenim agansom, ki so še vedno v nevladajočem položaju, vendar ga lahko uporabimo tudi pri premisleku o statusu in pomenih dediščine, kakršno predstavlja Mundaneum – dediščine idej in oseb, ki jih težko štejemo med zatirane v materialnem, ekonomskem ali družbenem smislu. Nenazadnje je bil ustanovitelj Mundaneuma Paul Otlet ugleden pravnik, bibliotekar in kulturni diplomat, ki je uspel pridobiti tako politično kot družbeno podporo za radikalno novatorsko idejo, kot tudi premožen belopolitiški moški (prim. Gillen 2010). Pa vendar je ideja palače svetovnega znanja, vpeta v vizijo

omreženega sveta, v katerem bi bilo znanje na zahtevo izjemno hitro dostopno sleherniku s pomočjo elektronskih medijev (Otlet je predvidel uporabo telefona, televizije in radia za te namene (Levie 2006; Otlet 1934; Schafer 2013)), za nekaj desetletij praktično popolnoma utonila v pozabo zaradi političnih okoliščin in strokovnega nerazumevanja njenega dometa. Zato Winterjev premislek v nadaljevanju upoštevam skupaj z metodološkim opozorilom kulturologinje in zgodovinarke Aleide Assmann (2010), ki pravi, da je dediščina vedno plod dialektike med shranjenim kulturnim spominom (dokumenti, artefakti iz preteklosti) in prezentacijo izbranih elementov tega spomina, uokvirjenih z določeno naracijo. S tega vidika je za sodobne pristope k interpretaciji dediščine značilna velika mera hibridizacije: sinergij med artefakti iz preteklosti, sodobnimi naracijami in uprizoritvenimi praksami. Mundaneum v tem oziru ni izjemen, je pa zgovoren primer, ki podpira tezo Assmann, da pasivnega kulturnega spomina ni mogoče strogo ločevati od procesov konstrukcije, kuracije in delovanja krajev spominjanja. Tovrstno privilegiranje sinhronistične obravnave opozarja, da je vsa dediščina polifonična oziroma deluje kot območje stika med shranjenim in upovedanim ter tako sodeluje v pogajanjih glede tvorjenja kulturnozgodovinskih kanonov.

2.3 Mundaneum kot konceptualni izziv

Orisana hibridnost Mundaneuma odraža širšo konceptualno zagato za raziskovalce dediščine ter nanjo vezanih procesov jezikovne in materialne apropiacije in reapropriacije, afirmiranja in izzivanja določenih narativov in interpretacij ter posledično dinamike, ki zaznamuje kulture spominjanja in napovedovanja. Kako analitično zagrabiti simbolno dimenzijo kolektivne reprezentacije in njene transformacije? Že Émile Durhkeim (1965: 236–264) je opozarjal, da so kolektivne reprezentacije prekerne ter pod pritiskom časovne in prostorske oddaljenosti neogibno slabijo, če družba njihovega pomena ne ohranja z rituali spominjanja oz. različne vrste komemoracijami. Pierre Nora (1997) je to misel povzel v konceptu krajev spominjanja – *lieux de mémoire*, s katerimi označi vse materialne (spomeniki, obeležja, proslave), pa tudi jezikovne točke (pregovori, fraze), ki napotujejo na določene dogodke iz preteklosti oziroma afirmirajo kolektivne reprezentacije, ki so skupne neki (v njegovem primeru francoski) nacionalni kulturi. Sodobne študije kulturnega spomina upoštevajo tudi pomen preteklosti in kulturnega spomina za napovedovanje prihodnosti in veliko pozornost posvečajo preučevanju nostalgije po preteklosti. Študije nostalgije se praviloma osredotočajo na preučevanje spomina na določena obdobja (npr. socializem v vzhodnoevropskih državah v 20. stoletju), ki so močno zaznamovala družbeno zavest, in na kulturno produkcijo, tako ali drugače (neposredno izdelano v tistem času ali stilistično podobno, retro in repro produkcijo) povezano s temi obdo-

bji. Med pomembnejšimi premisleki, ki jih nudijo študije nostalgije, so analize aksiološke usmeritve nostalgij, ki jih lahko v grobem razdelimo na restorativne (slaviti preteklost) in refleksivne (obuditi preteklost s kritično distanco do nje in njenih implikacij za prihodnost) (Boym 2001).

Vendar sodobni Mundaneum težko analiziramo skozi prizmo krajev spominjanja ali nostalgije, saj ni primarno namenjen spominjanju nekega obdobja, ampak določenih osebnosti (Otlet, La Fontaine) z razmeroma nišno prepoznavnostjo. Prav tako je spomin na osebnosti, ki jih izpostavlja Mundaneum, vezan na razmeroma specifično podvrsto utopičnih idej: idej, ki so za razliko od državotvornih projektov 20. stoletja v veliki meri ostale na papirju oziroma je bila prodornost teh idej (omreženost in splošna dostopnost svetovnega znanja, Bruselj kot intelektualna prestolnica sveta) in njihova relevantnost za današnji čas prepoznana šele retroaktivno in kot afirmacija nekaterih sodobnih razvojnih trendov (npr. razvoj spletnih brskalnikov in digitalnih platform, kot je nemški BAM (prim. Kirchoff et al. 2009), ki povezujejo knjižnice, muzeje in arhive). Mundaneum prepozna pomen Otletovega projekta kot napovedovalca sedanjosti in s svojim pozicioniranjem v javnosti kot »arhivsko, raziskovalno in razstavno središče« želi preseči meje med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo, zato je oznaka kraj spominjanja v tem primeru, ki se pravzaprav pozicionira kot gradnik prihodnosti, nekoliko nerodna.

2.4 Metodologija: Mundaneum kot semiotični kondenzator

V poskusu analitično prijeti problem, ki ga predstavljajo dediščinski objekti z močno materialno in zgodovinsko simboliko ter obenem razmeroma šibko razdelanimi interpretacijskimi cilji in vrednostjo v komunikacijskem spominu družbe, ki jo nagovarjajo, Mundaneum v tem tekstu analiziram kot semiotični kondenzator (rusko семиотический конденсатор, angleško *semiotic condenser*, prevod v slovenščino je avtoričin predlog) (Lotman 1987; 1990). Razmišljanje Jurija Lotmana o kulturnem spominu šele pridobiva prepoznavnost v zahodnih pristopih k študijam spomina, pri čemer preučevalci kulturnega spomina posebej cenijo njegove poskuse razširiti strogo semiotiko zanimanje za kulturo kot tekst na njene materialne vidike (prim. Schönle 2006; Tamek 2019: 1–26). Lotman podobno kot Assmann (2010) ločuje med arhiviranim in komuniciranim spominom ter pomenljivo izpostavi avtokomunikacijsko, z drugimi besedami samoprepričevalno funkcijo, ki jo ima slednji pri vzdrževanju kulturne identitete (Tamm 2019: 6). Pomembno vlogo pri avtokomunikaciji igrajo simboli – označevalci, katerih pomen napotuje na izrazito abstraktne, če že ne metafizične asociacije.

Lotman v svojih poznih delih, ki jih zaznamuje premik k poststrukturalističnemu razumevanju razmerja med strukturo in delovanjem ter prostorsko mišljenje

kulture kot semiosfere, poskusi operacionalizirati kategorijo simbola za analizo kulturnega spomina in procesov spominjanja (Tamm 2019: 6). Pri tem izhaja iz danes standardnih predpostavk sodobnih spominskih študij, tj. o formativni vlogi sedanosti za oblikovanje narativov in podob preteklosti ter o kulturni dediščini kot hkrati objektu sedanosti in objektu kulturnega spomina. Kulturni spomin razume kot del kulture, ki jo v okviru svojega semiotskega konceptualnega aparata opredeli kot semiosfero – mrežo multimodalnih tekstov. Za analizo simbolnih vidikov kulturnega spomina Lotman (1990: 104) predlaga termin semiotični kondenzator – tekst (v svojih poznih delih Lotman kategorijo teksta razširi tudi na druge oblike reprezentacij, vključno z npr. stavbami, zato govori o multimodalnih tekstih) posreduje med različnimi sferami semioze (procesa oblikovanja pomenov v kulturi kot semiosferi), kot tudi med semiotsko in nesemiotsko realnostjo ter med sinhronijo teksta na eni strani in spominom neke kulture na drugi (prim. Semenenko 2012: 111–125). Semiotični kondenzator je torej tekst, katerega simbolna vrednost izvira iz tega, da deluje kot filter in sidrišče določenih narativov, pomenov in konotacij.

2.4.1 Metode dela

V tem članku s pomočjo sodobnega Mundaneuma in interpretacijskih strategij, ki jih razvija za komuniciranje o vizualni dediščini kot delu Otletovega projekta, empirično preverjam operabilnost koncepta semiotičnega kondenzatorja za analizo kulturnega in kolektivnega spomina ter procesov spominjanja (prim. Šakaja 2008). Na podlagi pregleda in naratološke analize znanstvenih in strokovnih razprav o Mundaneumu v zadnjih 45 letih (od Raywardove pionirske biografije Paula Otleta iz leta 1975) in sopostavitve slednjih z Otletovim lastnim kartiranjem njegovega projekta Svetovnega mesta identificiram tri krovne narative, ki se prepletajo v razpravah o njegovi dediščini, in izpostavim, zakaj njihovi poudarki lahko predstavljajo določene omejitve za varstvo in holistično interpretacijo Otletove dediščine. Naratološko analizo omenjenih tekstov (prim. Ducheyne 2005) nadgradim z uvidi lastnega terenskega dela v Mundaneumu med letoma 2018 in 2020 in z multimodalno (naratološko, ikonografsko in ideološkokritično) analizo reapropriacije Mundaneumovega arhiva stekelc za optično laterno v okviru osrednje valonske razstave »*Signes des temps, oeuvres visionnaires d'avant 1914*« – »Znaki časa, vizionarska dela izpred 1914«, ki jo je v okviru obeleževanja stoletnice prve svetovne vojne med 22. 8. 2014 in 23. 11. 2014 v sodelovanju z Mundaneumom gostil monški muzej Musée des beaux arts.

3 Analiza: Semiotična kondenzacija na delu

3.1 Tri krovne pripovedi o Mundaneumu kot dediščini

3.1.1 Mundaneum kot stranski produkt v narativu

o Otleu kot »očetu sistema UDK«

Sodobni povratak k ideji ohranjanja dediščino Otlea in La Fontaina v reinkarniranem Mundaneumu je rezultat sosledja nekaj pomembnih interpretativnih obratov. La Fontaine in Otlet, ki sta se s problematiko dokumentiranja informacij ukvarjala od 90. let 19. stoletja, sta umrla še med drugo svetovno vojno (leta 1943 oz. 1944), ko je bilo več kilometrov arhivskega gradiva, ki sta ga s sodelavci zbrala v Svetovni palači, že premeščenega v skladišče v Leopoldovem parku (Rayward 1990b; Peeters 2012; Gillen 2010). Po Otletovi smrti so za njegove arhive in tisto, kar je ostalo od Mundaneuma, skrbeli njegovi podporniki, organizirani v društvo Prijatelji Svetovne palače, spomin na Otlea v akademski skupnosti pa so ohranjali predvsem bibliotekarji, ki pa jih je zanimal predvsem praktični učinek njegovega dela – spominjali so se ga kot soavtorja sistema UDK, niso pa posvečali pozornosti globljim filozofskim podmenam njegovega dela ter njegovim mirovniškim in kozmopolitskim dimenzijam (Rayward 1990). Zavest o pomenu dela La Fontaina na področju arhivske in bibliotekarske stroke je medtem bledele.

Povezave med dokumentacijo vse večjega obsega informacij, ki jih nosi svet, in pacifizmom je Otlet sicer izčrpno orisal v *Razpravi o dokumentaciji* (*Traité sur la documentation*, 1934), v kateri je sistem UDK umestil v svojo vizijo intelektualno in multimedijško povezanega sveta bližnje prihodnosti, vendar so njegove filozofske formulacije pogosto metaforične in nekoliko preveč abstraktne za potrebe eksaktne bibliotekarske stroke (Hemmungs Wirtén 2019). Na tej točki je dominantni narativ o projektu Svetovnega mesta doživel prvo pomembno transformacijo: iz registra prihodnosti se je premaknil v register spominjanja in dediščine, iz registra mirovniškega projekta s pacifistično, razsvetljensko in progresivno ideološko podstatjo pa v zgodbo o tehničnih inovacijah na področju znanosti arhiviranja in dokumentiranja informacij. Otlet se je v tej pripovedi za širšo zainteresirano javnost iz uglednega kozmopolita, ki je s pomočjo močne mreže podpornikov in intelektualnih sogovornikov (mdr. francoski general Henri Sébert, že omenjeni La Fontaine, kot tudi predstavniki številnih arhivov, knjižnic, fotografskih klubov, uredniki revij s področij bibliotekarstva, fotografije, filma itn.) pretvoril v »očeta sodobnega bibliotekarstva« (Rayward 1990b).

Orisani pripovedni lok, ki zgodbo velikopotezne utopije zreducira na eno (bibliotekarsko in personalno) njeno dimenzijo, je botroval tudi počasnemu uga-

šanju spomina na organizacijsko mrežo, ki je nastajala vzporedno s prizadevanji sodelavcev Svetovne palače urediti informacijski univerzum. Mreža je obsegala pacifistično organizacijo Osrednja zveza mednarodnih organizacij – *L'Union centrale des Associations internationales* (1907, do leta 1910 znana kot Pisarna mednarodnih organizacij – *L'Office des Associations internationales*), ki je v letih 1920–1922 sodelovala v razpravah generalne skupščine Društva narodov (GS DN), zamečke Mednarodne univerze, ki je v okviru Mednarodnega inštituta za bibliografijo (*Institut international de bibliographie*)⁴ od leta 1920 organizirala več deset vabljenih predavanj, konferenc in drugih dogodkov, in še danes aktivno organizacijo Prijatelji Svetovne palače, sicer ustanovljeno leta 1924. Tudi spomin na multimedijski značaj Mednarodnega inštituta za bibliografijo, v okviru katerega je v letih 1903–1921 deloval Mednarodni inštitut za fotografijo z nalogo sestaviti Mednarodni ikonografski repertorij – »enciklopedijo podob« (IIB 1906; Rayward 1975: 120). Leta 1921 je bila ta enota integrirana v Ikonofotografski oddelek Svetovne palače.

3.1.2 Narativ o Otleu kot vizionarskem kozmopolitu

V 70. letih 20. stoletja so to enoznačno in skromno naracijo o Otleu kot o naprednem bibliotekarju prekinila prizadevanja Wardna Boyda Raywarda, ki je v okviru doktorske disertacije iz bibliotekarstva pripravil kompleksno in pregledno biografijo Otlea (Rayward 1975) ter zgodovino njegovega dela in delovanja. Rayward je utrl pot novemu – drugemu dediščinskemu narativu o belgijskem pravniku in njegovem delu, ki je botroval tudi popularizaciji ideje Mundaneuma. Ta narativ gradi na predpostavki, da je treba reflektirati tako filozofske nastavke kot metodološka izhodišča Otleovega projekta povezovanja sveta – in Mundaneuma kot elementa tega projekta – in vzpostavitev kraja, ki bi imel vlogo »svetovnih možganov« (prim. Morozov 2013; Van Den Heuvel 2010; Write 2014: 205–223). Raywardova biografija Otlea temelji na poglobljenem študiju njegovih spisov in korespondence z različnimi deležniki. Ta formativni pregled Otleove zapuščine več sto poročil, esejev, zbornikov, priročnikov in knjig

4. Do leta 1905 se je inštitut imenoval *Office international de bibliographie*, v letih 1905–1910 pa je bil razširjen v mrežo enot, ki so obsegale Mednarodni bibliografski inštitut (1900–1980), ki je vodil Mednarodni bibliografski repertorij (*Répertoire international de bibliographie*, od leta 1980 v skrbništvu osrednje Belgijske kraljeve knjižnice), Mednarodni inštitut za fotografijo (*Institut international de photographie*) in Muzej mednarodnega tiska (*Musée international de la presse*). Leta 1930 je bil inštitut preimenovan v Mednarodni inštitut za dokumentacijo (*Institut international de documentation*), leta 1937 pa se je ta pretvoril v Mednarodno federacijo za dokumentacijo (*Fédération internationale de documentation*), ki je delovala vse do leta 2002.

ter več tisoč korespondenc s sodelavci, naročniki, strankami in drugimi deležniki, izdan v obliki monografije *The Universe of Information: the Work of Paul Otlet for Documentation and International Organization* (1975) in njegov sklep, da moramo o Otletu razmišljati kot o predhodniku informacijske dobe in vizionarju, čigar nekatere ideje so še danes malodane revolucionarne, sta začrtala nove parametre za razpravo o UDK, njenih izumiteljih in dosegu ter predvsem o povezavah med modernizmom prve polovice 20. stoletja, informacijsko znanostjo ter zgodovino klasifikacij in kategorizacij.⁵ Stuart Hannabuss (2009: 125) je tako v recenziji mednarodnega zbornika o evropski modernosti in informacijski znanosti, ki ga je uredil Rayward (2008), pomenljivo zapisal, da so raziskave, kakršna je zgodovina Otletovega projekta, nujne za boljšo refleksijo razvoja znanosti nasploh. Opozarjajo nas namreč na sočasno in vzajemno delovanje politik in politikov, znanstvenikov in akademikov ter tistih, ki so zadolženi za klasificiranje, kategoriziranje in dokumentiranje informacij.

Prizadevanja za kompleksno interpretacijo Otletovega življenja, dela in pomena njegove dediščine so botrovala tudi premiku v narativu o Mundaneumu od zgodovine delovanja javnih intelektualcev in »zgodbe Paula Otleta« proti področjem študij utopičnih muzejskih in arhivskih projektov ter zgodovine muzeologije in arhivistike. Te naracije so Svetovno palačo do neke mere osvetlile tudi z vidika njenega idejnega in institucionalnega pomena za arheologijo in razvoj medijev v projektu ozaveščanja sveta za zagotovitev trajnega miru (gl. npr. Van Den Heuvel 2010; Van Den Heuvel in Rayward 2011). Ta sociološko-institucionalistični premik je prispeval k bolj niansiranemu pogledu na razmerje med različnimi tipi informacij v projektu Svetovne palače. Če so prve analize zapuščine Mundaneuma izpostavljale predvsem zbrano tekstovno gradivo,⁶ sodobnejše študije enako pozornost namenjajo tudi semiosferi v širšem pomenu besede, upoštevajoč mnoštvo njenih konstitutivnih medijev in medijsko raznolikost tekstov sodobnega sveta; vse večje pozornosti so deležne Otletove skice in druge vizualizacije njegove vizije povezovanja podatkov (Van Acker 2011; Van Den Heuvel in Rayward 2011).

Orisani narativ, ki je rehabilitiral Otleta kot enega od očetov mednarodne informacijske znanosti in vizionarskega kozmopolita, je sovpadel s politično voljo ohraniti in razvijati njegovo zapuščino v Belgiji, na Otletovih »domačih tleh«, čemur je botrovalo Raywardovo delo, ki je izpostavilo integralno vpetost

5. Za referenčen izbor ključnih del glej Rayward (1990a).

6. To odraža dejstvo, da so bili najboljše ohranjeni ravno arhivi Mednarodnega inštituta za bibliografijo; ohranjeni arhivi Mednarodnega inštituta za fotografijo obsegajo zgolj šest škatel, veliko zbranega ikonografskega gradiva pa je izgubljenega.

Otletove vizije znanosti dokumentiranja v krovno idejo mednarodnega povezovanja in organiziranja. Sodobne študije potrjujejo, da so bile ideje prava, svetovnega miru in mednarodnega povezovanja zares odločilnega pomena za Otletovo konceptualizacijo Mundaneuma in vseh njegovih drugih projektov (prim. Rieusset-Lemarie 1997; Schafer 2013; Van Acker 2011; Wright 2014). Kot je razvidno iz Wrightove (2014: 295–308) ocene Otletovega projekta, je bila palača znanja v parku Cinquantenaire zgolj prva otipljiva (in provizorična, nepopolna) materializacija Otletovih nazorov, nikakor pa ne njegov končni cilj – slednji je obsegal ustanovitev posebnega subjekta mednarodnega prava (Svetovno mesto), posvečenega ohranjanju znanja sveta, posebne mednarodne Komisije za intelektualno lastnino in razvoj tehnologij za boljšo dostopnost znanja sleherniku. Prav tako je bil Mednarodni inštitut za bibliografijo sicer res najbolje razdelani vidik Otletovega projekta, ampak tudi bistveno manj eksperimentalen in vizionarski od Otletovih poskusov optimizirati medijsko krajino in zagotoviti hitrejšo brskanje po informacijah ter prostorsko učinkovito arhiviranje in prezentacijo slednjih s pomočjo novih medijev.

Nekateri sodobni kritiki utemeljeno opozarjajo na Otletovo nevrotično obsesijo z zbiranjem (Doll 2014), drugi (npr. Hemmungs Wirtén 2019; Mazower 2012) pa kolonialistično težnjo centralizirati, monumentalizirati in nadzorovati produkcijo, distribucijo in dostopnost znanja v imenu zahodne ideologije pacifizma. Z vidika sodobne kritične teorije so njegove ideje res nekoliko naivne, saj gradijo na progresivnem razumevanju kulturne evolucije in zgolj v omejeni meri upoštevajo izhodiščno dinamičnost in policentričnost spoznavnega procesa (Hemmungs Wirtén 2019). Kot bomo videli v nadaljevanju, aktualizacija Otletove dediščine v okviru sodobnega Mundaneuma (še) ne upošteva tega vidika razprave.

3.1.3 Kondenzacija narativov o utopiji, dediščini in viziji

Mundaneum v Monsu je hranilnica vsega, kar je ostalo od Otletovih osebnih arhivov in arhivov institucij, ki so nastale v okviru daljnosežnega projekta Svetovnega mesta. Obenem gre za pragmatično izbran označevalec za Otletovo intelektualno zapuščino, ki stavi na simbolni pomen Svetovne palače, ki je nekoč res obstajala (za razliko od, denimo, Svetovnega mesta, Otletove ideje prenosnega telefona ali mikrofotične knjige) in je za seboj pustila več kilometrov arhivskega gradiva. S stavo na materialno dediščino kot izhodišče, če že ne utemeljitev svojega obstoja, in na figuro »očeta ustanovitelja« – Paula Otleta oz. v manjši meri Paula Otleta in Henrija La Fontaina – sodobni Mundaneum sicer pridobi na simbolnem pomenu, ki ga dodajo zgodovinske kontinuitete in sklici na pomembne zgodovinske osebnosti, izgublja pa na potencialni odprtosti

in reflektiranosti svojih pristopov k interpretiranju dediščine in nenazadnje tudi zbranih arhivskih materialov.

Monumentalizacija Otleta in identifikacija Svetovne palače z Otletom v Mundaneumu v Monsu je razvidna iz predstavitve zgodovine in samoopisa ustanove (»Google iz papirja«; »Splet, ki ga je čas pozabil«; »Repertorij znanja sveta«, ⁷ brez dodatnega opisa povzame vstopna stran), objavljenih na spletni strani institucije (Mundaneum 2020) in iz narativa stalne razstave – ta se ne osredotoča na zgodovino podobnih vizionarskih projektov, ampak izključno na delo Otleta in La Fontaina – je do neke mere paradokсна. Ne upošteva namreč ideoloških potencialno radikalno odprtih in egalitarnih idejnih zasnov Otletovega Mundaneuma kot v temelju naprednega svetovnega središča za dobrobit sveta (Rieusset-Lemarie 1997; Dubray 2008; Kirchoff et. al. 2009).

Pregled področij delovanja in raznovrstnih dogodkov, organiziranih v letih 2004–2020, podpira tezo, da monško arhivsko in muzejsko središče ne deluje zgolj kot kraj spominjanja, pač pa nominalno vsaj v enaki meri kot preteklost izpostavlja lastno prihodnost. Osnovne dejavnosti sodobnega Mundaneuma – manjše organizacije z zgolj 10 zaposlenimi (Mundaneum 2020) – so namreč oddajanje prostorov za dogodke (predavanja na najrazličnejše teme, konference, razstave tako arhivskih materialov kot gostujočih umetnikov), organizacija razstav in arhivska dejavnost, ki se osredotoča tako na urejanje »podedovanih« arhivov Otletove Svetovne palače kot na urejanje in dopolnjevanje arhivov z izbranih področij (pacifizem, feminizem, socializem in zgodovina dokumentacije in medijev, predvsem v belgijskem kontekstu) (Mundaneum 2020). Poleg tega zgoraj orisano dolgo obdobje pozabe, ki ga je Otletova dediščina doživela v širši javnosti, in razmeroma krhka vez med Otletovo dejavnostjo in sodobnim objektom (zaradi geografske oddaljenosti, omenjenega še danes omejenega javnega interesa, različne organiziranosti arhivov) potrjujejo, da gre za zelo hibridno obliko dediščine, ki je vsaj v enaki meri pogojena z jezikom kot z materialno podstatjo.

Preteklost, sedanjost in prihodnost so v narativih sodobnega Mundaneuma o lastnem poslanstvu in dejavnosti ciklično povezane. Omenjeno posebej velja za vrsto razstav o Otletovem opusu, ki izpostavljajo npr. zgodovino sistema UDK, inovativnost Otletovih vizualizacij in Otletov projekt arhitekture miru. To ne odraža zgolj delne odvisnosti organizacije od uspešnosti na evropskih razpisih za projektna sredstva, ⁸ pač pa beleži zanimivo posebnost monškega

7 Gre za citate naslovov krajših predstavitvenih člankov o projektu iz publikacij *Le Monde*, *New York Times* in *Nature*.

8. Mundaneum v osnovi financira proračun francoske skupnosti v Belgiji, ampak središče tudi aktivno razvija projekte v okviru različnih shem, kot so Erasmus+ strateška partnerstva in valonska shema za razvoj državljanstva in medkulturnosti (Mundaneum 2020).

arhivskega središča: arhivski materiali Otletove Svetovne palače so hranjeni skupaj s kasnejšimi arhivskimi pridobitvami in ločeno glede na medij (posebej so hranjene razglednice, posebej fotografije, stekelca za optično laterno, pisma itn.). Načelo, ki so ga arhivarji v sodobnem Mundaneumu aplicirali na vse vrste materialov, ki jih hranijo ne glede na medij, za tiste vrste arhivskega gradiva, ki pogosto ne vključuje jasnih oznak o izvoru in avtorstvu, pomeni precej večjo stopnjo anonimnosti kot hramba v multimedijem arhivu, zamejenem glede na njegovega prvega lastnika. Signalizira tudi določeno hierarhijo informativnosti različnih tipov gradiva, ki se ji je ravno Otlet želel izogniti s pomočjo UDK in ki izrazito privilegira pisano besedo in tiskano sliko na račun drugih medijev; kot bom argumentirala v nadaljevanju, dediščina slednjih tako postane bolj odprta za manipulacijo.

3.2 Dediščina optične laterne kot »znak nekega časa«

3.2.1 Laterna magica v kontekstu Otletovega Mednarodnega muzeja

Otletovo razumevanje razvoja informacijsko-komunikacijskih tehnologij je nastalo v času hitrega razvoja fotografske in filmske industrije ter industrije različnih projekcijskih tehnologij. Četudi je sam velike upe polagal v mikrofilm, ki je sicer med sodobnimi raziskovalci med manj priljubljenimi mediji, ki omogočajo konzultiranje tekstovnega in vizualnega gradiva, je bil enako pozoren na razvoj projekcijskih tehnologij za posredovanje informacij širšemu občinstvu – na javnih predavanjih, konferencah, v šolah itn. Med temi je v prvi polovici 20. stoletja kraljevala izpopolnjena optična laterna, tj. sodobnejša, varnejša in močnejša različica čarobne svetilke (*laterna magica*), projektorja, poznanega že v 16. stoletju (prim. Vermeir 2005; Teughels 2020; Kessler in Lenk 2019). Če je imela optična laterna še v prvi polovici 19. stoletja do neke mere nišno uporabno vrednost (za ustvarjanje posebnih učinkov na odru za potrebe uprizoritvenih umetnosti, med spiritualističnimi seansami, včasih za potrebe političnih kampanj), je postopen prehod na električne vire svetlobe proti koncu 19. stoletja pomenljivo razširil njen domet.

V kontekstu tega razmaha projekcijskih tehnologij je Otlet že leta 1903 ob ustanovitvi Mednarodnega inštituta za fotografijo predvidel, da bo v okviru Svetovnega muzeja treba organizirati tudi Službo za projekcije (IIB 1906: 84), ki bo zadolžena za hranjenje in izposajo orodij, kot je optična laterna. Med ikonografskimi materiali, ki jih je zbiral in klasificiral inštitut z namenom ustvariti in voditi Mednarodni ikonografski repertorij – »enciklopedijo podob« oz. »popis vseh podob, ki reproducirajo človekovo delovanje« (IIB 1906: 5; Rayward 1975: 159), so tako imele zelo pomembno vlogo ravno fotografije na steklu, med njimi tudi fotografije iz osebne arhiva Ernsta de Potterja, in druge vrste

projekcijskih stekelc (s poslikavami neposredno na steklu, z barvnimi ali črno-belimi podobami, izrezanimi iz revij in knjig ter kar na papirju umeščenimi med dve stekelci, s cenejšimi podobami, natisnjenimi oz. naslikanimi na celofan in vstavljenimi med dve stekelci).

Stekelca, ohranjena v Mundaneumu v Monsu, so vsa standardne velikosti⁹ 10,00 x 8,50 cm, kar je posledica a) premišljene odločitve Mednarodnega inštituta za fotografijo zbirati in dokumentirati zgolj sodobna stekla, namenjena izobraževalnim projekcijam (IIB 1906: 5), in b) naključja, da so različni donatorji zbirko v sodobnem Mundaneumu dopolnili z ravno takšnimi (torej razmeroma sodobnimi) stekli. Iz osnutkov Mednarodnega ikonografskega repertorija, hranjenih v Mundaneumu, sicer sledi, da so sodelavci Mednarodnega fotografskega inštituta predvideli popisovanje stekelc za svetlobne projekcije zgolj z namenom dokumentacije in izobraževanja; obravnavali so jih izključno kot »dokumente« oziroma nosilce informacij, in ne kot objekte z npr. umetniško vrednostjo. V skladu z načeli Mednarodnega ikonografskega repertorija so stekelca – tako kot podobe na drugih nosilcih – klasificirali primarno glede na glavno temo (*sujet*) slike, ne upoštevaje avtorja ali datum nastanka dela (IIB 1906: 41–42).

Četudi je to pravilo zgolj ponovitev osnovnega vodila Mednarodnega bibliografskega repertorija, ki gradi na klasifikaciji »po temi«, in ne »po avtorju«, prehod od teksta k sliki za namene dokumentacije implicira prehod od dobro sledljivega gradiva (tj. tekstov v obliki knjig, člankov in druge vrste zapisov, navadno označenih z urednikom, avtorjem, datumom izida itn.) k manj sledljivemu – golim podobam, ki so bile lahko po metodologiji Mednarodnega ikonografskega repertorija izrezane iz revij, knjig, albumov itn., pri čemer ni bilo predvideno beleženje vira oz. avtorja. S tega vidika so ikonografske zbirke Mundaneuma podobne neke vrste arheološkim izkopanim, katerih kontekstualizacija terja detektivsko delo.

3.2.2 Dediščina optične laterne v Mundaneumu v Monsu

Sodelavci arhivskega oddelka Mundaneuma v Monsu¹⁰ so k zbirki projekcijskih stekelc v okviru starega arhiva Svetovne palače pristopili po načelu nominalne kontinuitete. Stekelca so ustrezno očistili, jih premestili v nove, primernejše škatle in poskrbeli za njihovo hrambo v prostoru z optimalno temperaturo. Obenem so prebivalce francoske skupnosti v Belgiji javno obvestili o tem, da Mundaneum v Monsu razpolaga z unikatnimi arhivskimi kapacitetami s primernimi pogoji za hrambo projekcijskih stekelc. Prebivalce so tako pozvali,

9. Do standardizacije dimenzij pride v drugi polovici 19. stoletja zaradi industrializacije proizvodnje.

10. V dveh letih intenzivnega dela z institucijo in po več urah pogovorov s sodelavci arhivskega oddelka v obdobju 2018–2020 mi ni uspelo izslediti odgovornih odločevalcev.

naj svoje osebne zbirke tovrstnih materialov posredujejo Mundaneumu. Poleg naključnih posameznikov so se na poziv odzvali dediči oz. upravljalci z zapuščino pomembnih javnih intelektualcev (in strastnih fotografov amaterjev), mdr. monškega pravnika Léona Losseau (1869–1949), katerega zbirka fotografij na steklu obsega več tisoč enot. Tako se je prvotna zbirka (katere dimenzij ni več mogoče določiti) postopno večala. Doll (2014: 36) govori o »več kot 20.000« stekelcih, do leta 2018 pa je njihovo število naraslo na 30.000. Sodelavci arhiva vsa novoprišla stekelca urejajo v skladu z Mednarodnim ikonografskim repertorijem iz leta 1921, tj. po tematikah. Na tak način so tudi inventarizirana: inventar obsega podatke o identificiranih osnovnih temah podob (npr. »arktične ekspedicije«; »alkoholizem«; »geografija«; »letalstvo«; »verouk« itn.), številu škatel na določeno tematiko in številu stekelc na škatlo.

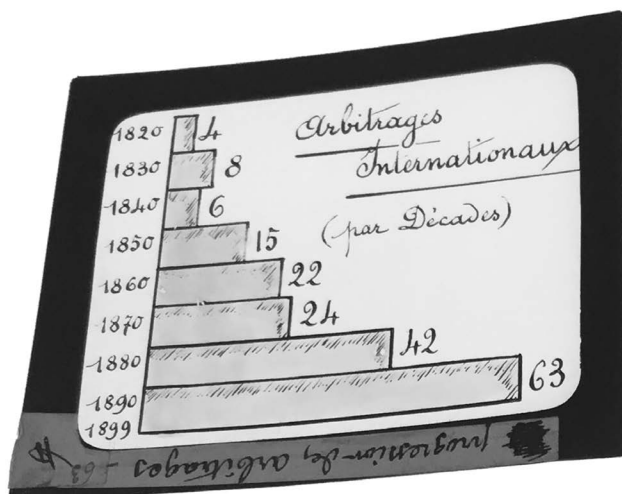
Nekdanja arhivarka Mundaneuma Raphaële Cornille, tudi sodelavka spominske hiše Léona Losseauja, je za potrebe nekaterih Mundaneumovih projektov s primerjavo ohranjenih negativov in pozitivov do leta 2019 sicer uspela identificirati 2460 fotografij, ki jih je posnel Losseau, in 919 teh diapozitivov datirati kot nastale v obdobju 1899–1903. Losseaujeve fotografije prikazujejo pretežno njegova počitniška popotovanja po Belgiji, Franciji in Švici ter pričajo o njegovem zanimanju za kompozicijo in kontraste (gl. Maison Losseau 2020). Druga stekelca ostajajo pretežno anonimna in jih sodelavci arhiva, ki se sicer zavedajo pomanjkljivosti trenutnega inventarja in izbranega sistema hrambe teh podatkov, ne izpostavljajo očem javnosti.

3.2.3 Projekcijska stekelca kot znaki časa

Edini primer, ko so projekcijska stekelca za optično laterno postala del razprave o aktualizaciji dediščine Svetovne palače, je razstava »Znaki časa, vizionarska dela izpred leta 1914«. Katalog te multimedijske razstave, ki je posebej stavila na vizualne reprezentacije (slikarska dela, gravure, medalje, plakate in tudi panoramski prikaz izbora približno 250 Mundaneumovih projekcijskih stekel), poziva obiskovalke, da si razstavljenih del ne razlaga po svoje, pač pa da gre za pomensko razmeroma natančno opredeljene označevalce atmosfere časa, kot so si jo zamislili kustosi pod vodstvom umetnostne zgodovinarke Nicole Doll. Prispevki v katalogu t. i. dolgo 19. stoletje namreč orišejo kot predapokaliptično stoletje, ki ga je zaznamoval hiter tehnološki in ekonomski razvoj, obenem pa tudi dolg in eklektičen seznam družbenih, političnih in gospodarskih težav oziroma nesoglasij, ki jih kustosi poimenujejo kar »krize«. Na straneh 115–125 avtor prispevka »19. stoletje, gledano skozi krize« Felix Jaeger (v Doll in drugi 2014) našteje natančno 250 »kriz«, ki so po njegovem zaznamovale zahodni svet v obdobju med francosko revolucijo in začetkom prve svetovne vojne.

Kriza kot najmanjši skupni označevalec tako povezuje francosko revolucijo leta 1789, Napoleonove vojne (1792–1815), nastanek belgijske države (1830), več deset gospodarskih kriz, balkanske vojne (1912–1913), državni udar v Otomanskem cesarstvu (1913), demonstracijo sufražetk v Washingtonu D. C. (1913). Krize so urejene v kronološkem zaporedju, vsako spremlja nekaj stavkov razlage, ki orišejo neposredni dogodek in njegove nasilne oziroma uničevalne dimenzije, ne omenjajo pa njegovih dolgoročnih posledic. Kronologijo kriz spremljata fotografiji dveh stekelc za optično laterno. Prva (gl. Slika 1) predstavlja grafikon, ki beleži rast števila mednarodnih arbitraž, druga pa tabelo »let vojne in let miru v 19. stoletju«. Stekelci, glede na tematiko (analiza stanja sveta, pacifizem) verjetno¹¹ ohranjeni še iz časov Svetovne palače, ko sta bili na voljo za organizatorje javnih predavanj, sta retorični prijem, saj delujeta kot drobca minulega časa, ki pričata o prevladujočem ozračju zaskrbljenosti in neogibne krize. Njuno razumevanje popolnoma pogojuje spremno besedilo – dolg in tesnoben narativ vse pogostejših »kriz«, ki so sledile francoski revoluciji, čeprav bi bili lahko v kontekstu Otletovega projekta dokumentiranja in povezovanja sveta vpeti v popolnoma drugačno pripoved, ki bi vsaj nekatere politične in gospodarske krize nemara razlagala z vidika njihovih progresivnih posledic.

Slika 1: Statistika mednarodnih arbitraž, prikaz na stekelcu za optično laterno. (Doll, 2014)

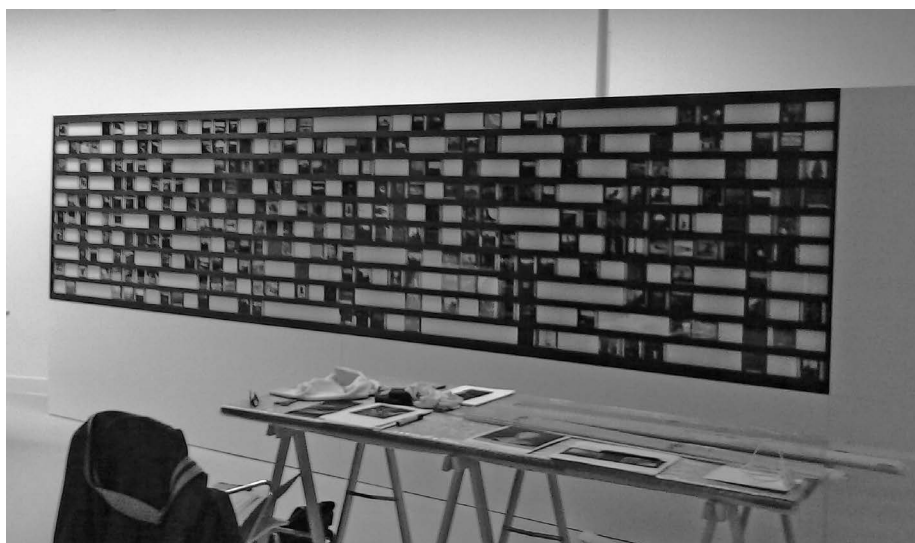

Mons, Mundaneum, Répertoire iconographique

11. Avtorica sklepa o namenski rabi stekelc na podlagi večletnega proučevanja takšnih materialov v različnih belgijskih arhivih.

Ne glede na jasno pomensko polivalentnost dekontekstualiziranega slikovnega materiala, kakršno so projekcijska stekelca v Mundaneumovi zbirki, so jih kustosi razstave »Znaki časa« trdno zvezali z narativom kriz in bližajoče se katastrofe – prve svetovne vojne. Stekelca niso bila vpeta v narativ neskončnih kriz zgolj v omenjeni kronologiji, ampak tudi kot razstavni eksponati. Doll v spremnem besedilu k panoramskem prikazu približno 250 projekcijskih stekelc pojasni, da panoramo v duhu Dolfa Sternbergerja (1938) razume kot »metaforo konca 19. stoletja« (2014: 37), stekelca pa kot »fragmente« (ibid.) realnosti. Izpostavi pomen Otletovega Mundaneuma kot poskusa dokumentirati vse svetovne informacije in stekelca umestno opredeli kot dokumente. Nato, sklicujoč se na projekt Abyja Warburga Mnemosyne (1924–1929), poskus sestaviti ikonografski atlas, ki bi omogočal vpogled v odnose med vizualnimi reprezentacijami skozi čas, Doll nagovarja obiskovalca, naj poskusi »razmišljati v slikah« (Doll 2014: 37).

Slika 2: Panorama stekelc za optično laterno v okviru razstave »Znaki časa«. (Cornille, 2014)

Obenem ravno njena panorama projekcijskih stekelc (gl. Slika 2) onemogoča razmišljanje v podobah. V enaki meri kot same podobice – ki so sicer popolnoma iztrgane iz svojega primarnega medijskega in funkcionalnega konteksta (projekcije na platno, v temi) – panoramo namreč določajo nepojasnljive bele lise med njimi. Doll (2014, 37) v spremnem tekstu nadalje nagovori gledalko, da si te bele lise med podobami v psihoanalitski maniri razlaga kot »vrzeli, skozi katere sevajo individualni in kolektivni strahovi mladega 19. stoletja«. Tekst pospremi prikaz nekaterih od omenjenih stekelc, s katerih v obiskovalca strmijo podobe

globalizacije (fotografije predstavnikov različnih kultur, verjetno namenjene uporabi med potopisnimi oz. geografskimi predavanji), tehnološkega napredka (rentgenska slika žabe, vzeta z naslovnice področne revije; posnetek letalskega poleta, cepelin) in drugih utrinkov iz časov pred prvo svetovno vojno. Podobice same po sebi ne sprožajo niza asociacij, ki ga bralki sugerira kustosinja,¹² oziroma je njihova pomenskost bistveno bolj odprta, kot se zdi iz spremnega teksta.

Avtorstvo in izvor vseh podob sta v katalogu razstave »Znaki časa« označena kot anonimna. Po eni strani gre za sledenje metodološkim načelom, zapisanim v priročniku za oblikovanje Mednarodnega ikonografskega repertorija: podobe so za potrebe repertorija služile kot »dokumenti človekovega delovanja«, in ne kot avtorska dela. Vendar ravno pretvorba projekta Svetovne palače iz vizije prihodnosti v dediščino Otletove utopije nakazuje na omejitve te metodologije ter poziva k ponovni metodološki refleksiji in posebej pozorni obravnavi tega vidika Otletove dediščine. Izvor in izhodiščne konotacije razstavljenih podob bi kustosinja na primer lahko raziskala in tako nadgradila, razširila izbrano interpretativno lečo ter nakazala na tehnične, pomenske in interpretativne možnosti in omejitve, ki izhajajo iz izbranega medija.

Izbrani predstavitveni način (panoramska instalacija, kompilacija stekelc kot arheoloških fragmentov) učinkovito krepí izbrani krovni narativ razstave, ki opozarja, da so utopične sanje 19. stoletja o svetli, tehnološko napredni prihodnosti cvetele ob boku številnim resnim družbenim izzivom. Obenem pa popolnoma spregleda medijski kontekst predstavljenega materiala (večinoma namenjenega izobraževalnim in propagandnim projekcijam) in ne reflektira v začetku 20. stoletja vse pomembnejšega vprašanja medijske konstrukcije realnosti, ki bi lahko pomenljivo nadgradilo sporočilo razstave. S tega vidika razstava sledi orisanim dominantnim narativom, ki v veliki meri personalistično in monumentalistično enačijo Otletovo dediščino z Mundaneumom kot poskusom arhivirati svet in ne upoštevajo multimedijskega značaja njegove vizije informacijske družbe. Enako pomembno je, da izpostavljena ne povsem premišljena uporaba dela Mundaneumovega arhiva projekcijskih stekelc v okviru razstave »Znaki časa« sovpada s trenutnim pristopom k obravnavi teh materialov v kontekstu sodobnega Mundaneuma, ki ne glede na postopne izboljšave še ni optimalen. Arhivski oddelek Mundaneuma je namreč v prvih dvajsetih letih svojega delovanja k tem materialom pristopal strogo po navodilih Mednarodnega ikonografskega repertorija, razvitega za potrebe Svetovne palače v prvi polovici 20. stoletja.

12. Razmerje med podobami in lisami določa celotno razstavo, ki je bila organizirana po načelu nelinearne, nekoliko kaotične predstavitve posameznih eksponatov, ki jih je obdajalo hladno, belo ozadje (zidovi, podstavki).

Ne glede na to, da je ponovno rokovanje z arhivi Svetovne palače že v 70. letih 20. stoletja hitro pokazalo na omejeno uporabnost repertorija za trajno dokumentiranje vizualne kulture in njene medijske diverzitete (o tem pričajo tudi poudarki več valov akademskih razprav o Otletovi dediščini, ki se ne poglobljajo v njegov pristop k vizualni kulturi), je arhivski oddelek Mundaneuma v Monsu vse do dopolnitve zbirke stekelc z arhivom Léona Losseauja vztrajal pri njihovi obravnavi na ravni naključnih arheoloških najdb. Prezentacija stekelc v okviru razstave »Znaki časa« je rezultat tega pristopa in tudi opozorilo na kontroverznost pozicioniranja sodobnega Mundaneuma kot dediča, naslednika in utelešenja utopije Paula Otleta.

4 Sklepna razprava: Resemiotizacija cikličnega časa utopije kot uspeh in opozorilo

V članku sem razgrnila krovne narative, ki uokvirjajo Mundaneum v Monsu kot sodobno hibridno dediščinsko institucijo, in pokazala, kakšno vlogo ti narativi igrajo v obiskovalčevi dediščinski izkušnji. Pri tem sem preverjala tezo, da sodobni Mundaneum deluje kot semiotični kondenzator, tj. kot filter in sidrišče določenih narativov, pomenov in konotacij.

Iz analize sledi, da je sodobni Mundaneum – glede na Bruselj, dom Otletove Svetovne palače, dislocirani – objekt spominjanja, varovanja dediščine in diseminacije informacij o Otletovih idejah in načrtih, ki si obenem prizadeva uresničevati intelektualna vodila Otletovega velikega načrta za informiranost in mir v svetu. Vsa prizadevanja so razvidna iz raziskovalne, muzeološke, razstavne in komunikacijske dejavnosti Mundaneuma, kar potrjuje, da gre za sodoben objekt hibridne dediščine, ki enakovredno pozornost namenja dediščini v klasičnem pomenu besede, tj. objektom iz preteklosti, kot njeni interpretaciji. Obenem se ravno hibridnost in multifunkcionalnost Mundaneumovega poslanstva izkazuje kot velik izziv za to manjšo organizacijo.

Mundaneum v Monsu je namreč organiziran kot miniatura Otletovega projekta Svetovne palače, ampak v okvirih svojih trenutnih kapacitet v kontekstu sodobne krajine močnejših sorodnih organizacij (knjižnice, muzeji, univerze, arhivi) deluje nekoliko anahronistično in ne more zadostiti ambicijam Otletovega prvotnega projekta, ki je gradil na radikalno progresivnih idejah začetka 20. stoletja, kot je prihodnost, v kateri ima lahko slehernik s pomočjo prenosne naprave in brskalne zahteve dostop do vseh informacij na svetu. Mundaneum v Monsu mitologizira Otletove ideje o prototipu družbe znanja, s tem ko ne reflektira njihovih pomanjkljivosti, kot je idealističen pristop k vprašanju katalogiziranja vizualno posredovanih informacij, temveč te pomanjkljivosti skriva kot manj pomembne vidike

Otletove vizije. Vendar z vidika današnjega dne, ko vsi glavni svetovni spletni brskalniki izpopolnjujejo ravno tehnologije iskanja po vizualnih informacijah, je prav ta – četudi nedodelani – vidik Otletove vizije posebej vizionarski. Kot kaže analiza rabe Mundaneumovega arhiva vizualne dediščine v okviru razstave »Znaki časa«, tovrstno pomanjkanje metodološke refleksije vodi v pomanjkljivo razumevanje zgodovine vizualne kulture in njene medijske pogojenosti.

Obenem raba Mundaneumovih arhivskih materialov v okviru omenjene razstave sovpada z osnovnimi narativnimi koordinatami sodobnega Mundaneuma. Te temeljijo na enačenju dediščine Paula Otleta (in Henrija La Fontaina) z arhivi Svetovne palače, privilegiranju arhivskih gradiv, ki temeljijo na tekstu, in posledičnem zanemarjanju drugih medijev, ter izrabi pacifizma in mednarodnega povezovanja kot marketinško atraktivnih krilatic. Tako zamejen okvir javne podobe je posebej zaskrbljujoč, ko gre za hibridno dediščinsko institucijo, ki si prizadeva presegati institucionalne okvire knjižnice, muzeja in arhiva in ki je delno odvisna od projektnega financiranja. Kot potrjuje analiza položaja dediščine optične laterne v kontekstu razstave »Znaki časa«, tovrstno zoženje krovnih narativov lahko vodi v omejene in zgodovinsko vprašljive interpretacije dediščine. Močni narativi, kakršen je narativ omenjene razstave, pomenljivo prevrednotijo okvir za razumevanje določenih vrst dediščine (v našem primeru dediščine medija, ki je dejansko igral pomembno vlogo v Otletovih utopičnih načrtih povezati svet).

Nakazana skladnost krovnega narativa Mundaneuma v Monsu in narativa dediščine optične laterne iz Mundaneumovih arhivov, podanega v okviru omenjene razstave, priča o učinkovitem delovanju sodobnega Mundaneuma kot semiotičnega kondenzatorja. Mundaneum uspešno monumentalizira dediščino Paula Otleta prek identifikacije s Svetovno palačo in utopistične interpretacije njegove ideje dokumentacije znanja sveta. Obenem pa ravno taki, nekoliko enoznačni narativi ustvarjajo prostor za svojo »hrbto plat«, ki jo predstavlja obravnava dediščine Mundaneuma v okviru razstave »Znaki časa«. Kustosinja razstave je namreč v okviru slednje izpostavila zelo določeno vrsto gradiva – analitično zapostavljen in nerodno, anahronistično urejen, obenem pa tudi izjemno obsežen in raznolik arhiv projekcijskih stekelc, ki ga je lahko vpela v svojo naracijo o »kolektivnih in individualnih strahovih 19. stoletja« ravno zaradi pomanjkljivo raziskanega pomena tega gradiva tako v izvornih projektih Otleta kot v kontekstu zgodovine medijev. In ravno na pomen medijev kot dispozitivov, ki sooblikujejo kolektivni in kulturni spomin ne zgolj na ravni reprezentacij, ampak tudi na ravni tehnologij vednosti, bi hibridne dediščinske institucije, kakršna je Mundaneum, pri odgovorni interpretaciji dediščine morale biti posebej pozorne.

SUMMARY

The article discusses certain heritage interpretation and analysis challenges posed by the hybridization of heritage institutions (blurred boundaries between libraries, museums and archives) and by the increasingly mediatized visitor's experience of heritage. The Mundaneum – a modern archival, museum and exhibition center located in Mons, Belgium that commemorates the legacy of Belgian intellectuals and cosmopolitans Paul Otlet (1868–1944) and Henri La Fontaine's (1854–1943) ideas on the future of documentation and information science from the first three decades of the 20th century is used as a case study.

The modern Mundaneum (1998–) in Mons is named after one of the key research and documentation institutions established by Otlet and La Fontaine, active in Brussels in 1920–1934. The Mundaneum in Mons actively stresses its continuity with Paul Otlet's ideas of creating a global documentation center (*Cité mondiale*), which it interprets as prophetic of certain features of our present social reality. At the same time, the Mundaneum in Mons harnesses its public image of an »archival, research and exhibition center« to transgress distinctions between different places (Brussels, Mons, and the utopian site of the *Cité mondiale*), as well as between the past, present and future. This feature of the Mundaneum in Mons highlights the symbolic dimension of this particular institution. Bearing in mind that the approach to heritage endorsed by the Mundaneum in Mons, which foregrounds heritage interpretation and conceptual continuity rather than the material heritage itself, is an increasingly common heritage interpretation strategy, this article analyses the Mundaneum in Mons as a semiotic condenser (Lotman 1987, 1990). This perspective stresses the semiotic filtering and anchoring functions of the modern Mundaneum – a heritage object that uses various narrative strategies to actively reinforce and develop its symbolic status of "paper Google", thereby emphasizing its significance for the past, present, and future. The article untangles the semiotic condensation processes that condition heritage interpretation in the context of the modern Mundaneum in Mons.

In doing so, it first offers a narratological analysis of the genesis of the Mundaneum's abovementioned symbolism in scientific discussions. The analysis exposes the narrative strategies that condition the Mundaneum's approaches to heritage preservation, presentation, and interpretation. In particular, it demonstrates that the modern Mundaneum's public image and its approach to heritage interpretation is based on the entanglement of three narratives about Otlet's Mundaneum: these approach the Mundaneum as an utopia, as heritage, and as a vision of the future of information society. The conflation of these three ideas reflects the gradual transformation of academic discussions on Otlet's and La Fontaine's heritage and

on the original Mundaneum. This transformation is outlined with a particular focus on three key narrative strands: 1) the pre-1970s narrative about Paul Otlet as the founder of the Universal Decimal Classification (UDC) system used by librarians worldwide, wherein the significance of the original Mundaneum is minimized; 2) the narrative about Paul Otlet as a visionary cosmopolitan that emerged due to Warden Boyd Rayward's seminal research in the original Mundaneum's archives in the 1970s, and led to a re-evaluation the significance of Otlet's envisioned international institutions, such as the Mundaneum; 3) contemporary critical reflections of narratives 1 and 2, and their condensation in the modern Mundaneum. The contemporary semiotic condensation of these narratives is demonstrated as taking place on the levels of the modern Mundaneum's online image, its heritage interpretation activities (i.e. its organized events and exhibitions), its heritage preservation activities (e.g. its approach to archiving which involves keeping the original Mundaneum's archives alongside later acquisitions), and its material presence which incorporates some elements of the original Mundaneum into a new location and a historically unrelated space. In order to demonstrate the implications of semiotic condensation processes, the article complements narrative analysis with a case study of the Mundaneum's archive of around 30,000 optical lantern slides. Archive history and organization analysis is combined with narrative and iconography analysis of the position of the Mundaneum's lantern slides in the context of the 2014 multimedia exhibition *«Signes des temps, oeuvres visionnaires d'avant 1914»*. The analysis demonstrates the heavy influence of the overarching narratives that position the Mundaneum as Paul Otlet and Henri La Fontaine's visionary utopia of information society and focus primarily on texts (but not on other media, such as the optical lantern) on heritage interpretation and exhibition. Considering the two levels of semiotic condensation (in the context of the modern Mundaneum and in the context of the examined example of curatorial practice), the article argues that the current preoccupation with narratives about the utopianism, vision, and legacy of Otlet and La Fontaine, discernable in the heritage-related operations of the modern Mundaneum, coincides with an alarming disregard for media history. The lack of media-historical reflection, in turn, leads to misinterpretation of certain elements of Otlet's, La Fontaine's, the original Mundaneum's, and the optical lantern's legacy.

Literatura

- Andrade, Pedro (2013): Postcolonial Co-Ordinary Literature and the Web 2.0/3.0: 'Thinking Back' within Transmediatic Knowledge. V M. Cornis-Pope (ur.): *Crossing Borders, Crossing Genres: New Literary Hybrids in the Age of Multimedia Expression*: 204–243. Amsterdam: John Benjamins Publishing.

- Assmann, Aleida (2010): *Canon and Archive*. V A. Erll in A. Nünning (ur.): *A Companion to Cultural Memory Studies*: 97–109. New York: De Gruyter.
- Boym, Svetlana (2001): *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Canclini, Nestor Garcia (1990): *Hybrid Cultures*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Doll, Nikola (2014): *Signes des temps*. V Doll, Nikola (ur.): *Signes des temps – katalog razstave*: 36–39. Bruselj: Racine.
- Doll, Nikola (ur.) (2014): *Signes des temps – katalog razstave*. Bruselj: Racine.
- Dubray, Charlotte (ur.) (2008): *Le Mundaneum, les archives de la connaissance*. Bruselj: Les Impressions nouvelles.
- Ducheyne, Steffen (2005): *Paul Otlet's Theory of Knowledge and Linguistic Objectivism*. *Knowledge Organization*, 2005 (32): 110–116.
- Durkheim, Émile (1965/1920): *The Elementary Forms of the Religious Life*. London: George Allen & Unwin; New York, The Free Press.
- Gillen, Jacques (ur.) (2010): *Paul Otlet, fondateur du Mundaneum (1868–1944)*. Bruselj: Les Impressions nouvelles.
- Gwiazdzinski, Luc (2016): *L'hybridation des mondes*. Grenoble: Elya Editions.
- Hannabuss, Stuart (2009): Book review - *European Modernism and the Information Society: Informing the Present, Understanding the Past*, edited by W. Boyd Rayward. *Journal of Librarianship and Information Science*, 41 (2): 124–125.
- Hemmungs Wirtén, Eva (2019): *How patents became documents, or dreaming of technoscientific order, 1895–1937*. *Journal of Documentation*, 75 (3): 577–592.
- Hodges, Sue (2019): *Building peace: The role of heritage interpretation* [online]. *Public History Review*, 2019 (26): 26–37.
- Institut international de bibliographie – IIB (1906): *La Documentation et l'Iconographie*. IIB Bulletin, XI (78).
- Jaeger, Felix (2014): *Le XIXème siècle vu au travers de ses crises*. V N. Doll (ur.): *Signes des temps*: 115–125. Bruselj: Racine.
- Kessler, Frank, in Lenk, Sabine (2019): *Fighting the enemy with the lantern: how French and Belgian Catholic priests lectured against their common laic enemies before 1914*. *Early Popular Visual Culture*, 17 (1): 89–111.
- Kirchhoff, Thomas, Schweibenz, Werner, in Sieglerschmidt, Jörn (2009): *Archives, libraries, museums and the spell of ubiquitous knowledge*. *Arch Sci*, 8 (251): 251–266.
- Levie, Françoise (2006): *L'Homme qui voulait classer le monde. Paul Otlet et le Mundaneum*. Bruselj: Les Impressions nouvelles.
- Lotman, Iurii (1987): *Simvol v sisteme kul'tury*. *Trudy po znakovym sistemam*, 21: 10–21.
- Lotman, Yuri (1990): *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London, New York: I. B. Tauris & Co.
- Lowenthal, David (2015/1985): *The Past is a Foreign Country – Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Maison Losseau (2020): Uradna spletna stran. Dostopno prek: <http://maisonlossau.be> (31. 10. 2020).
- Mazower, Mark (2012): *Governing the World, The History of an Idea*. London: Allen Lane. Minuit.
- Morozov, Evgeny (2013): *To Save Everything, Click Here: the Folly of Technological Solutionism*. New York: Public Affairs.
- Mundaneum (2020): Uradna spletna stran. Dostopno prek: <http://www.mundaneum.org>. (31. 10. 2020).
- Nora, Pierre (ur.) (1997/1984–92): *Les lieux de mémoire*. Paris: Gallimard.
- Otlet, Paul (1908): Discours. V IIB (ur.): *L'Organisation du travail scientifique au xxe siècle et le mont des arts et des sciences*: 11–22. Bruselj: Institut international de bibliographie.
- Otlet, Paul (1934): *Traité de documentation*. Bruselj: Mundaneum, Palais Mondial.
- Otlet, Paul (1935): *Monde, essai d'universalisme*. Bruselj: Mundaneum, Palais Mondial.
- Peeters, B. (2012): Paul Otlet. Le bibliographe rêveur. *Revue de la BNF*, 2012 (42): 5–12.
- Pieterse, Jan Nederveen (1994): Globalisation as hybridation. *International Sociology*, 9 (2): 161–184.
- Rayward, Warden Boyd (1975): *The Universe of Information: The Work of Paul Otlet for Documentation and international Organization*. Moskva: International Federation for Documentation.
- Rayward, Warden Boyd (ur.) (1990a): *Otlet, Paul, International Organization and Dissemination of Knowledge: Selected Essays*. Amsterdam: Elsevier.
- (1990b): The case of Paul Otlet, pioneer of information science, internationalist, visionary: reflections on biography. *Journal of Librarianship and Information Science*, 23 (3): 135–145.
- (ur.) (2008): *European Modernism and the Information Society: Informing the Present, Understanding the Past*. Aldershot: Ashgate.
- (2017/1990): *A Bibliography of the works of Paul Otlet*. Dostopno prek: <http://hdl.handle.net/2142/652> (31. 10. 2020).
- Rieusset-Lemarie, Isabelle (1997): Paul Otlet's Mundaneum and the international perspective in the history of documentation and information science. *Journal of the American Society for Information Science*, 48 (4): 301–309.
- Šakaja, Laura (2008): Embedding oblivion – identity politics in the landscapes of Banovina, Croatia. *Landscape, Identities and Development*. PECSRL _The Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape: 130. Lizbona: PECSRL.
- Schafer, Valérie (2013): *Le Mundaneum, un patrimoine inclassable*. Hermès, La Revue, 66 (2): 155–159. Dostopno prek: <https://www.cairn-int.info/revue-hermes-la-revue-2013-2-page-155.htm>. (20. 9. 2020).
- Schönle, Andreas (2006): *Lotman and Cultural Studies*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

- Semenenko, Aleksei (2012): *The Texture of Culture: An Introduction to Yuri Lotman's Semiotic Theory*. New York: Palgrave MacMillan.
- Smith, Laurajane (2006): *Uses of Heritage*. London; New York: Routledge.
- Tamm, Marek (2019): Introduction: Juri Lotman's Semiotic Theory of History and Cultural Memory. V M. Tamm (ur.): *Juri Lotman – Culture, Memory and History*: 1–26. New York: Palgrave Macmillan.
- Teughels, Nelleke (2020): Expectation versus reality: how visual media use in Belgian Catholic secondary schools was envisioned, encouraged and put into practice (c. 1900–1940). *Paedagogica Historica* (v tisku).
- Topler Potočnik, Jasna, in Kužnik, Lea (2019): The Role of UNESCO Heritage in the Boutique Tourism Offer in Slovenia. V V. Bevanda in S. Štetić (ur.): *Modern Management Tools and Economy of Tourism Sector in Present Era*: 629–638. Beograd: Skripta International.
- Van Acker, Wouter (2011): Internationalist Utopias of visual education: the graphic and scenographic transformation of the universal encyclopaedia in the work of Paul Otlet, Patrick Geddes, and Otto Neurath. *Perspectives on Science*, 19 (1): 32–80.
- Van Acker, Wouter (2012): Architectural metaphors of knowledge: The Mundaneum designs of Maurice Heymans, Paul Otlet, and Le Corbusier. *Library Trends*, 61 (2): 371–396.
- Van Den Heuvel, Charles (2010): Paul Otlet et les versions historiques de la genèse du World Wide Web, du Web sémantique et du Web 2.0. V J. Gillen (ur.): *Paul Otlet, fondateur du Mundaneum (1868–1944)*: 159–175. Bruselj: Les Impressions nouvelles.
- Van Den Heuvel, Charles, in Rayward, Warden Boyd (2011): Facing Interfaces: Paul Otlet's Visualizations of Data Integration. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 62 (12): 2313–2326.
- Vermeir, Koen (2005): The magic of the magic lantern (1660–1700): on analogical demonstration and the visualization of the invisible. *British Journal for the History of Science*, 38 (2): 127–159.
- Winter, Jay M. (1995): *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, Alex (2014): *Cataloging the World: Paul Otlet and the Birth of the Information Age*. Oxford: Oxford University Press.

Podatki o avtorici

doc. dr. **Natalija Majsova**,
 Oddelek in katedra za kulturologijo
 Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
 E-mail: natalija.majsova@fdv.uni-lj.si

Frane Adam, Maruša Gorišek

MERITOKRACIJA MED MITOM, NORMO IN REALNOSTJO

IZVLEČEK

V zadnjih letih je pojem meritokracije postal predmet mnogih družboslovnih in medijskih razprav, v katerih avtorji prihajajo do različnih sklepov in ocen glede pomena meritokracije za družbeno (ne)enakost, mobilnost, izobraževanje oz. (re)produkcijo znanja ter odnosa med eksperti, politiko in javnim mnenjem. Meritokracija sicer dobesedno pomeni »vladavino« neke posebne skupine z določenimi lastnostmi, vendar jo velja obravnavati tudi kot regulativno načelo, ki usmerja upravljanje s človeškimi viri in izbiro ljudi za strateško pomembne (elitne) funkcije. Glavno vprašanje v tej uvodni in pregledni študiji je: kakšni so pomen, domet in omejitve meritokratske alokacije človeških virov v (nastajajoči) družbi in ekonomiji, zasnovani na znanju, ter kako to vpliva na pojmovanje »zaslug« in profesionalno verodostojnost (meritornost), družbeno mobilnost in pojmovanje družbene (ne)enakosti ter na širši družbeno-politični okvir.

KLJUČNE BESEDE: meritokracija, družbena mobilnost, izobraževanje, znanje, socialni kapital, človeški kapital

Meritocracy between Myth, Norm and Reality

ABSTRACT

The concept of meritocracy has recently been gaining importance in the social sciences and media. Authors come to different conclusions on its importance for social (in)equality, mobility, education or the (re)production of knowledge, and the relationship between experts, politics and public opinion.

While meritocracy means the 'ruling' of a special group possessing certain characteristics, it should also be considered as a regulatory principle of human resources management that directs the selection of people for strategically important functions.

The main question in this introductory and review article is: what is the significance, scope and limitation of the meritocratic allocation of human resources in an emerging knowledge-based society, and how does it affect professional credibility (meritoriousness), social mobility, social (in)equality and the wider socio-political context?

KEY WORDS: meritocracy, social mobility, education, knowledge, social capital, human capital

1 Uvod

Pisati o meritokraciji je po eni strani nevhvaležna stvar, po drugi pa so ta pojem in zlasti implikacije, ki jih sproža, pomembno izhodišče za proučevanje razvojnih trendov (post)modernih družb in sprememb v družbenih odnosih. Nehvaležno je zato, ker je ta pojem večpomenski in večnivojski, pa tudi kontekstualno variabilen. Lahko ga označimo kot uokvirjajoči koncept (framing concept), kot izhodišče za diskurz o pomenu in merjenju znanja, učenja in kompetenc za družbeni razvoj. V zadnjih letih je postal predmet številnih družboslovnih in medijskih razprav in nabralo se je precej literature, v kateri pa avtorji prihajajo do različnih sklepov in ocen glede pomena meritokracije za družbeno (ne)enakost, mobilnost, izobraževanje oz. (re)produkcijo znanja ter odnosa med eksperti, politiko in javnim mnenjem. V tem prispevku je poudarek na strnjem prikazu in evalvaciji novejša literature kot podlagi za diskusijo o naslednjih hipotezah in raziskovalnih vprašanjih.

- Meritokracija dobesedno pomeni »vladavino« neke posebne skupine z določenimi lastnostmi – na kratko bi jo označili kot kognitivno elito –, vendar jo v bistvu velja obravnavati kot regulativno/normativno načelo, ki usmerja in definira kriterije za upravljanje človeških virov ter za izbiro ljudi za strateško pomembne (elite) funkcije.
- V sodobnih družbah – tudi v tehnološko in inovacijsko razvitih – ne obstaja le meritokratski regulativni princip, ki narekuje, da so glavni kriteriji družbene promocije oz. vertikalne družbene mobilnosti znanje, izobrazba in pridobljene kompetence. Posamične nacionalne družbe/(makro)regije se razlikujejo glede na način uporabe in razlago meritokratskih načel, poleg tega jih kombinirajo – tudi nadomeščajo – z drugimi mehanizmi oz. modeli družbene organizacije, kot so klientelizem, radikalni (populistični) egalitarizem, finančno-ekonomska oligarhija (plutarhija) ali mediokracija.
- Iz analizirane literature je razvidno troje: a) nekateri avtorji, posebno tisti, ki obravnavajo ZDA, pa tudi Veliko Britanijo oz. anglosaksonsko območje, ne razlikujejo med meritokracijo in plutarhijo oz. klientelizmom oz. je njihova (napačna ali vsaj enostranska) predpostavka, da je meritokratska regulacija edini mehanizem (i)mobilnosti in izbora na elitne položaje; b) ti avtorji nasproti

meritokraciji postavljajo radikalno egalitarni model družbe; c) del avtorjev vlogo meritokratske regulacije obravnava bolj diferencirano, označuje jo kot pozitiven normativni konstrukt (»mit«) z želenimi in nezaželenimi posledicami za družbeno mobilnost in družbene nagrade.

Da bi lahko bolje razumeli opisana izhodišča, naj na začetku diskusijo o meritokraciji navežemo na sorodne pojme, ki sugerirajo nastanek in vse večji vpliv kognitivnih elit, se pravi strateških skupin, ki na podlagi tehnokraznane/intelektualne kompetence usmerjajo razvoj družbe. Eden od teh je tehnokracija (pojem se je uveljavil pred mnogo desetletji), označuje pa model tehnično-racionalnega, pragmatičnega urejanja družbenih procesov in odločitev. Potem imamo pojem scientokracije, vladavine znanosti, ki se nanaša na penetracijo tehnokraznane misli v vse pore družbe. Nekateri avtorji govorijo o ekspertokraciji.

V zadnjem desetletju je bila nekaj časa v središču pozornosti teza, da se oblikuje »kreativni razred« (Florida 2002), ki vključuje različne oblike znanja (od inženirskega do umetniške imaginacije). Še prej je sociolog Alvin W. Gouldner, sicer kritik Parsonsovega funkcionalizma, razvil tezo o intelektualcih, ki prevzemajo vodilno vlogo v družbi in so zavezani »kulturi kritičnega diskurza« (Gouldner 1978). Vsi ti pojmi in poimenovanja indicirajo nastanek poznanstvene (scientistične) družbe, zasnovane na znanju in inovacijah. Ta pa bi morala biti pozorna tudi na socializacijo znanosti¹ (Adam 2014). Po drugi strani je tu navezava na teorijo »refleksivne moderne« in družbe tveganja (za rekonstrukcijo te teorije in njenega glavnega avtorja Ulricha Becka z vidika letošnje pandemije glej Tooze 2020). Vprašanje je, kje smo danes. Verjetno bliže »postfaktični družbi« kot pa družbi znanja. To se lepo vidi v zadnjih mesecih v zvezi z izbruhom epidemije covida-19 (Adam 2020).

2 O ambivalentnosti (pojma) meritokracije ter različnih tipih družbene organizacije in regulacije

Po mnenju nekaterih sociologov, ki so se ukvarjali s teorijo modernizacije – zlasti je to ekspliciral Talcott Parsons (Adam 1991) –, naj bi moderne, industrijske in demokratične družbe ustoličile meritokratski princip osebnega »dosežka« namesto podedovanega (pripisanega) statusa pri izboru najkompetentnejših in najbolj nadarjenih ljudi za vodilna mesta v različnih podsistemi. Toda že v knjigi *Vzpon meritokracije/ The Rise of the Meritocracy 1870-2033* (Young 1958), ki

1. Pojem socializacija znanosti predvideva, da se posamezniki in civilna družba soočajo z novimi tveganji in priložnostmi, ki jih prinašata znanstveni in tehnološki napredek, recimo v smislu citizen science. Več o tem v Adam in Tomšič (2018).

je prva popularizirala, obenem pa tudi ironizirala ta princip, se pojavijo dvomi, ali meritokracija ne pomeni neke nove segregacije, reprodukcije neenakosti in elitizma.

Ti dvomi so še vedno prisotni v delu družboslovne literature (Littler 2017; McNamee 2018; Markovits 2019; Mijs 2019; Sandel 2020), obenem pa ideja meritokracije spričo razvoja v postindustrijsko »družbo znanja« postaja vse bolj aktualna. Ta pojem je zato inherentno kontroverzen in ga je moč razumeti v smislu elitizma, ki poraja nepravilno neenakost – tako ga razumejo avtorji, ki enakost enačijo z enakostjo v smislu izenačevanja in uravnilovke ne glede na prirojene ali privzgojene sposobnosti posameznika (njegovo nadarjenost). Lahko pa se razume v smislu pravične neenakosti, saj odpira možnosti družbene mobilnosti in promocije tudi tistim, ki izhajajo iz nižjih slojev, saj jim kombinacija talenta in truda (kar je že Young pojmoval kot podlago meritokracije) lahko omogoči kompenzacijo slabših izhodiščnih (ekonomskih) možnosti.

Ena od možnih opredelitev bi se glasila, da je meritokracija v smislu regulativnega principa neke vrste politika in tehnologija optimalnega upravljanja človeških virov in človeškega kapitala. Na tem sloni tudi koncept družbe in ekonomije, zasnovane na znanju. Treba pa je pripomniti, da sodobne družbe ne slonijo le na produkciji in utilizaciji znanja oz. kognitivni mobilizaciji (Adam 2014), temveč v realnem življenju delujejo še drugi principi, kot so stremljenje h kratkoročnim dobičkom (»shareholder value«), finančni kapital, lojalnost, povsod obstajajo »posebne interesne skupine« ali rent-seeking skupine. Imamo hierarhije in reprodukcijo moči v smislu retencijske elite, ki deluje na podlagi podedovanih prednosti in socialnega kapitala, ki ga uporablja kot protiutež človeškemu kapitalu.

Lahko bi rekli, da imamo opravka z več vrstami kapitala, ne samo s človeškim. Navedemo lahko – če kombiniramo teze Jamesa Coleman (1988) in Pierra Bourdieuja (2004) – še socialni kapital (ki poudarja vključenost posameznika v omrežja, kar zagotavlja pomembne vire in informacije), ekonomski kapital (bogastvo in dostop do finančnih virov) ter simbolni kapital v smislu moralno-ideološkega vpliva na širšo javnost z različnimi idejami družbene preobrazbe in pravičnosti. Med temi vrstami kapitala obstaja tekmovalnost, pa tudi izmenjava (konvertibilnost) oz. sinergija. Kar zadeva socialni kapital, je ta lahko v neposredni funkciji kroženja znanja in izboljšanja človeškega kapitala, lahko pa deluje tudi v nasprotni smeri, tako da posamezniku s slabšim človeškim kapitalom pomaga, da po zvezah in lojalnosti doseže visoke funkcije in nagrade v družbi.

Na tej podlagi ter izhajajoč iz lastnih (Adam 2014) in tujih mednarodno primerjalnih študij (Outhwaite 2017), lahko idealno-tipsko, po vzoru Maxa Webera, opredelimo štiri modele družbeno-ekonomskih formacij oz. štiri tipe regulativnih

principov: 1) meritokratsko družbo (kot sistematično uporabo meritokratskih načel in vrednot, v kateri je človeški kapital na prvem mestu; v bistvu to sovпада z »idealno« družbo znanja); 2) klientelistično družbo (ki temelji na odnosih lojalnosti in menjave v odnosu patron – klient; v ospredju je ena od komponent socialnega kapitala, tako imenovani vezivni kapital); 3) plutarhično (plutokratsko) družbo (ta v ospredje postavlja ekskluzivnost posedovanja ekonomsko-finančnega kapitala, pomeni vladavino super bogatih oz. ekonomsko-finančne oligarhije); ter 4) egalitarno družbo (tej legitimnost zagotavlja simbolni kapital oz. ideja pravičnosti, ki pa se pojmuje bodisi kot odprava vseh vrst neenakosti bodisi kot nivelizacija v družbi ali *Gleichschaltung* (uniformnost) ali v smislu manj radikalne oz. pragmatične ideje socialne politike države blaginje).

Konkretnе družbe so specifičen preplet teh modelov, vendar lahko eden od navedenih modelov prevladuje. Skandinavske družbe – delno to velja tudi za Nemčijo, države Beneluxa ter Avstrijo in Francijo (slednja je znana po tem, da goji tradicijo prestižnega šolanja za visoke uradnike) – so preplet meritokratskega in (specifičnega) egalitarnega modela v okviru koordiniranega tipa kapitalizma in stabilne demokracije. V sredozemskih družbah je zelo izrazit vpliv klientelizma v okviru periferne kapitalizma in nestabilne demokracije, podobno v vzhodni Evropi. V Sloveniji, recimo, zaznamo preplet klientelističnega in egalitarnega modela z nekaterimi meritokratskimi potezami in enklavami. Ekonomski okvir pa določa kombinacija državnega in periferne kapitalizma. ZDA so izrazit preplet meritokracije in plutarhičnega (plutokratskega) modela v okviru neoliberalne regulacije (ki pa se v novejšem času umika populizmu in državnemu protekcionizmu).

Tu bi morali omeniti še peto različico, ki izhaja iz možnosti mediokracije, tj. »vladavine« povprečja (mediokritete). Egalitarne in antielitistične težnje se v praksi večkrat končajo ravno v tej obliki. Po drugi strani pa ta vladavina ne pomeni, da se izobrazbeni dosežki ne upoštevajo. Ravno nasprotno, spričo inflacije diplom (o kateri govori znani britanski sociolog Randall Collins 2011) in dvomljive ravni znanja v množičnem izobraževanju se dogaja, da so meritokratski kriteriji upoštevani le formalistično, da gre torej za simulacijo meritokracije. Zlasti ostanejo v ozadju strokovnjaki, ki vztrajajo pri profesionalni avtonomiji in znanstveni integriteti. Povprečja ne moremo obravnavati negativno, gotovo pa je mediokracija negativna, če – v povezavi z oblastnimi skupinami – izloča kognitivno in ustvarjalno prodornejše posameznike in jih nadomešča s povprečnimi.

Najzanimivejša je nova, vzpenjajoča se globalna sila Kitajska. Še prej pa velja omeniti Singapur, kjer vlada meritokracijo v smislu edukativne kariere že desetletja promovira kot ključno vrednoto in način napredovanja (Tan 2008; Talib 2020). V primeru Kitajske je (tudi zaradi ponovne oživitve konfucijanske tradicije) v ospredju

meritokracija (Bell 2016), vendar v kombinaciji z egalitarno ideologijo vladajoče komunistične partije in celo močnimi nastavki plutarhičnega modela (kitajska družba je namreč zelo razslojena, tam obstaja močan sloj hiperbogatašev, ki pa to ne morejo postati brez soglasja vplivnih ljudi v Komunistični partiji). Ta država je zanimiva tudi zato, ker je ob njej prvič postavljena pod vprašaj osrednja teza socioloških (nemarksističnih) teorij modernizacije in tudi teorije družbe znanja, namreč da je za inovativnost in intenziven prenos znanja potreben demokratičen oz. pluralističen politični okvir.² Kitajski (avtokratsko vodeni) razvoj v družbo znanja to zanika. V nadaljnjem raziskovanju bi morali to temo, ki do zdaj še ni bila predmet sistematične družboslovne analize, podrobneje obravnavati.

Glavno vprašanje, ki si ga zastavljata avtorja v tej uvodni in pregledni študiji, je: kakšni so pomen, domet in omejitev meritokratske alokacije človeških virov v (nastajajoči) družbi in ekonomiji, zasnovani na znanju (kritično o tem v Podmenik 2013), ter kako to vpliva na pojmovanje »zaslug« in profesionalno verodostojnost (meritornost), družbeno mobilnost in pojmovanje/vrednotenje družbene (ne) enakosti ter na širši družbeno-politični okvir.

3 Ali je meritokracija meritorna? Profesionalni habitus in tip znanja

Ideja meritokracije, torej v idealno-tipskem smislu, »vladavine« elit oz. kot normativni/regulativni model urejanja družbene promocije na podlagi pridobljenega znanja in kompetenc, je tesno povezana z izobraževanjem, zlasti visokošolskim. Tu se odpira več vprašanj, povezanih s kakovostjo znanja. Zlasti pa je pomembno razlikovanje med formalnimi kriteriji družbene promocije (kot je diploma) ter drugimi vsebinskimi »zaslugami« in referencami, ki se nanašajo na ustvarjalnost, težnjo po profesionalnem izpopolnjevanju/permanentnem učenju, na sintetično (multidisciplinarno) znanje, sposobnost (samo)refleksije (Guinier 2015; o različnih tipih refleksivnosti glej Golob in dr. 2021).

V kontekstu množičnega izobraževanja pa nekateri avtorji opozarjajo tudi na to, da diplome same ne odražajo dejanskega znanja in sposobnosti posameznika. Prav tako pa množičnost diplom lahko zmanjšuje njihovo vrednost na trgu. O inflaciji spričeval, potrdil in diplom piše Collins, ki je že v sedemdesetih

2. Ob tem naj navedemo trditev naravoslovke (seizmologinje), ki pravi: »Znanost deluje samo v primeru, če imajo raziskovalci možnost zagovarjati nasprotujoča si stališča« (Lucy Jones v Horton 2020: 114). Richard Horton, avtor omenjene knjige *Katastrofa covid-19/The Covid-19 catastrophe* (iz vrst biomedicine, urednik ene najbolj uglednih revij na tem področju *Lancet*), citira iz Beckove (sociološke) knjige *Družba tveganja* (Beck 1986), v kateri je poudarjen vidik samokritike in refleksivnosti v znanosti.

letih ugotavljal, da se zaradi zviševanja števila posameznikov z diplomo tudi ponudba služb pomika proti višji izobrazbi, tudi če ta ni nujno potrebna. Tudi v zadnjih letih ugotavlja podoben trend, hkrati pa problematizira šolski sistem, ki ne uči potrebnih veščin, temveč večinoma skrbi za kulturno socializacijo, razredno pripadnost in normativno kontrolo, potrebne veščine pa se pridobijo večinoma s prakso na delovnem mestu (Collins 2019).

Razumevanje meritokracije v praksi je odvisno predvsem od dogovora o tem, kaj sploh je zaslužnost in kdo to določa ter kako se izmeri (Šliwa in Johansson 2014). Nekateri avtorji pri tem opozarjajo na fluidnost in fleksibilnost pojma zasluge oz. »merit« (Meroe 2014) ter na s tem povezano problematiko merjenja zaslug v smislu spretnosti, kvalifikacij in veščin posameznika. Poleg diplom se kot ustrezno orodje meritokracije pogosto uporabljajo standardizirani testi, ki naj bi omogočali prepoznavanje sposobnosti posameznika in pri tem izključili zunanje dejavnike (kot je na primer socialni status pri vpisu na fakulteto) (Au 2013). A vse pogostejše se pojavlja dvom o ustreznosti takšnih metod.

Na splošno sicer velja, da ljudje z višjo izobrazbo zaslužijo več, a so spremembe na trgu dela in v izobraževanju v zadnjih letih to povezavo nekoliko zamajale. Stroški izobraževanja so se povečali, delež diplomantov je večji, posledično je večja tudi konkurenca na trgu dela. Baum (2014) – sicer na primeru ZDA – ugotavlja, da se z vidika osebnega dohodka in možnosti na trgu dela še vedno izplača imeti diplomu. Pri tem se njena vrednost večja z višino izobrazbe (Baum 2014). Podobno je na primeru Portugalske ugotovila Cardoso (2004).³ V slovenskem okviru je skupina ekonomistov pred kratkim naredila študijo in prišla do podobnih ugotovitev: rezultat množičnega študija na terciarni ravni je slabše znanje oz. manj kakovostnih diplomantov. To je vzrok, da se plače izenačujejo oz. da diplomanti ne morejo več računati na to, da jim bo investicija v študij v vsakem primeru prinesla boljšo plačo ali varnejše delovno mesto (Vodopivec in dr. 2020).

3.1 Meritokracija in ekspertokracija

Meritokracija v ospredje postavlja znanje, veščine in zaslužnost posameznika ne le v odnosu do posameznika in njegove družbene mobilnosti, ampak tudi v širšem družbenem kontekstu. Sodobne družbe so preveč kompleksne, da bi vlade odločitve lahko sprejemale brez pomoči strokovnjakov ter da bi lahko volinci z

3. Fenesi in Sana (2015) nadalje ugotavljata, da vrednost diplome ni neodvisna od discipline oziroma programa. Avtorici primerjata različne izobraževalne programe in njihov vpliv na zaposljivost diplomantov, predvsem s področja humanistike v Kanadi. Ugotavljata, da imajo diplomanti s področja humanistike slabšo vlogo na trgu dela v primerjavi z diplomanti drugih področij, so pogostejše prekvalificirani za svoje delovno mesto in so pogostejše zaposleni na delovnih mestih, ki tematsko niso povezana z njihovo izobrazbo.

omejenim znanjem te odločitve nadzirali in ocenjevali. Kompleksnost družb ter tehnološki in ekonomski napredek zahtevajo delitev dela (Nichols 2019), tako pa nastajajo ozke specializacije. Meritokracija kot (idealni) model družbene organizacije na podlagi znanja in kompetenc naj bi torej spodbujala večjo vlogo znanosti in ekspertov v družbi ter pri oblikovanju politik. Pri tem pa se odpira več dilem oz. vprašanj – kdo so eksperti, kakšno znanje se preferira, na kakšen način so izbrani strokovnjaki/znanstveniki za izdelavo izvedenskih mnenj in svetovanje vladi in drugim institucijam ter kakšno je njihovo razmerje s politiko in javnostjo.

Obstaja več definicij ekspertov, tudi glede na vrsto njihove ekspertize in tipa vednosti. Znana je ločitev na eksperte in laike. Ta odnos ni fiksni – ista oseba je na nekem področju ekspert, na drugih laik. Opravka imamo s kompleksno distribucijo znanja in s težnjo po raznovrstnih specializacijah. Fenomenološki filozof in sociolog Alfred Schutz (1987) vloge in znanje deli na tri zvrsti (tipe). Ekspert/izvedenec ima zelo specializirano in sofisticirano znanje, vendar na zelo majhnem segmentu proučevanja oz. delovanja. Zvrst dobro informiranega državljanca ima širše in bolj sintetično znanje, ki mu omogoča kritični dialog z ekspertom (recimo v smislu *Citizen Science* oz. »državljske« znanosti). Pri tretji zvrsti gre za laika ali ignorantskega »človeka s ceste« (danes bi bil to pasivni odjemalec nepreverjenih informacij z družbenih omrežij in interneta). Vendar ima tudi ta določen fond zdravorazumskega razmišljanja. Seveda pa obstaja še več vmesnih in kombiniranih zvrsti znanja/vednosti in ekspertize.

Nichols (2019: 30) navaja, da eksperte določa kombinacija izobrazbe, talenta, izkušenj in potrditve posameznikov z istega področja. Ekspert je torej nekdo, ki ima v prvi vrsti ustrezno formalno izobrazbo (diplomo, certifikat, doktorat). Eksperti se od zgolj imetnikov diplome oz. certifikata razlikujejo po tem, da imajo talent oz. globlji občutek in razumevanje področja. Zato se poleg formalne izobrazbe za prepoznavanje ekspertov upoštevajo tudi izkušnje (dolgoletne in nedavne, saj so eksperti angažirani na svojem področju, napredujejo in imajo vidne dosežke) in priznavanja kolegov oz. članov istega področja. To priznavanje je navadno urejeno skozi institucije in mehanizme, kot so recenzije, strokovna združenja in organizacije, ki jamčijo za posameznikovo strokovnost in kompetentnost.

Težnje k večji vključenosti znanosti in strokovnjakov v politični proces so zajete v priljubljeni ideji oblikovanja politik na podlagi dokazov in dejstev (evidence-based policy making), ki stremi predvsem k večji racionalnosti, sistematičnosti in zanašanju na objektivne dokaze v javno-političnem procesu. V praksi se politika na znanost največkrat zanaša prek kompleksne mreže svetovalnih teles in institucij, v katerih pa delovanje ne poteka le v znanstvenih, temveč tudi v političnih procesih (Stevens 2020). Pri tem je pomembno, kdo imenuje strokovnjake in po katerih kriterijih. Prav tako je v tem kontekstu stroka oz. znanost pogosto razumlje-

na kot enoznačna, jasna in nezmotljiva, od nje pa se pričakuje, da daje točne razlage in napovedi (Nichols 2018). A znanost je proces in tudi med različnimi znanstveniki so razhajanja in nesoglasja, kar lahko otežuje vlogo znanosti v političnem procesu, predvsem ko jo kot enostavno in enoznačno vidijo tudi politični predstavniki (H. Collins 2014).

3.2 Odnos med stroko, politiko in javnostjo med pandemijo virusa covid-19

Pandemija nove koronavirusne bolezni je od politikov zahtevala hitre in učinkovite ukrepe za zaščito življenja in zdravja prebivalcev ter za ohranitev ekonomske dejavnosti. Zaradi specifičnosti situacije teh odločitev niso bili sposobni sprejeti brez pomoči strokovnjakov. Predvsem strokovnjaki medicinskih in epidemioloških ved so postali osrednje osebnosti tako v politiki in medijih kot javnem diskurzu.

Razmerje med javnostjo in eksperti je osnovano na zaupanju podobno kot zaupanje v institucije. Z dostopnostjo informacij na internetu in razumevanjem koncepta enakosti tudi z vidika enakosti vseh mnenj pa se zaupanje v eksperte v zadnjih letih manjša. Zaničevanje mnenj ekspertov je v nekaterih zahodnih družbah postalo način izražanja lastne avtonomnosti (Nichols 2018). Izvedenci in znanstveniki so tako v očeh javnosti pogosto videni kot del iste elite, kot politični odločevalci (Nichols 2018), in so torej v praksi pogosto del elite, ki ogroža demokracijo, kot (mogoče sicer preveč ideološko) utemeljujejo in razlagajo nekateri avtorji (Bovens in Wille 2017; Babones 2018).

Zagotovo pa na zaupanje javnosti in strokovnjake vplivajo tudi drugi vidiki. Posledica pomanjkanja informacij in znanja o virusu, bolezni in njegovih posledicah so pogosto nasprotujoča si mnenja strokovnjakov ne le na nacionalnih ravneh, pač pa tudi globalno (primer spreminjajočih se priporočil Svetovne zdravstvene organizacije *World Health Organization* – WHO – glede nošenja mask). Obstajale so tudi razlike med ukrepi različnih držav, pri čemer so se vsi sklicevali na mnenje stroke (primer Švedske), ki pa ni imela usklajenih konceptov in priporočil. Tako je pomembno tudi vprašanje, koga vladajoča politika šteje za strokovnjaka. V primeru Slovenije je namreč ob menjavi vlade tik ob razglasitvi pandemije prišlo tudi do menjave na čelu Nacionalnega inštituta za javno zdravje (NIJZ): epidemiologinja je zamenjal specialist javnega zdravja. Vendar bi to lahko pripisali tudi diferenciaciji znotraj strokovnih/ekspertnih skupin.

Močno zanašanje politike na strokovnjake in strokovna telesa ima po mnenju nekaterih avtorjev (Lavazza in Farina 2020; Flinders in Dimova 2020; Stevens 2020) dvojno vlogo v političnem procesu. Na eni strani ponujajo vsebinske predloge in strokovno svetovanje, na drugi strani pa gre za način depolitizacije in strategijo prenašanja krivde na druge. Politiki uporabljajo strokovnjake za

upravičevanje nepriljubljenih ukrepov in prenašanje svoje politične odgovornosti javnosti na strokovnjake. To je lahko problematično iz več razlogov.

Na tak način se strokovnjaki, ki morda ne razumejo celotnega političnega procesa in ne obvladajo njegove dinamike, naenkrat znajdejo v njegovem središču (Flinders in Dimova 2020). To pa lahko pomeni, da predlogi strokovnjakov začnejo presegati zgolj iskanje najboljših tehničnih rešitev problema in začnejo posegati v sfero širših družbenih vrednot, o katerih se mora odločati v javnopolitičnem procesu.

4 Družbena mobilnost – med nepravično (radikalno) enakostjo in pravično neenakostjo

Velik del razprav o meritokraciji in njenih učinkih se osredotoča na vidike družbene mobilnosti. V popolnoma oz. idealno-tipskih meritokratskih družbah naj bi imel vsak posameznik možnost napredovanja po družbeni lestvici na podlagi truda, znanja in kompetenc. Po mnenju Goldthorpe (2003) se iz (sicer starejših) podatkov o družbeni mobilnosti ne da sklepati, da »trud in talent« nevtalizirata izvorni razredni položaj posameznika, saj v praksi še vedno obstaja velika povezanost med izvirnim družbenim razredom in stopnjo izobrazbe, za neizobražene posameznike višjega razreda pa je padec na družbeni lestvici skorajda ničen (Goldthorpe 2003).

Nasprotno meni Saunders (2002), ki ugotavlja, da je britanska družba meritokratska in omogoča družbeni vzpon tudi posameznikom iz nižjih razredov oz. takih iz deprivilegiranih okolij, če dosežejo višjo izobrazbo (Breen in Goldthorpe 2002). Tudi Goldthorpe s skupino raziskovalcev (v Bukodi in dr. 2019) sicer v kasnejših prispevkih ugotavlja, da se je v zadnjih letih vpliv ekonomskih resursov družine na stopnjo izobrazbe otrok zmanjšal, povečal pa se je vpliv sociokulturnih in izobraževalnih resursov staršev na stopnjo izobrazbe otrok (Bukodi in dr. 2019).

V kontekstu Slovenije je raziskav o družbeni mobilnosti zelo malo. Eno takih (pravzaprav je edina na osnovi primarnih podatkov) sta leta 2008 objavila Jerab in Ferjan (2008), ki na podlagi lastne raziskave in primerjave s podobnimi študijami ugotavljata, da je stopnja družbene mobilnosti v Sloveniji višja kot v Nemčiji, Italiji, na Poljskem in Madžarskem, saj je več kot polovica ljudi napredovala navzgor glede na izvorni razred. Največ mobilnosti je predvsem iz nižjih razredov oz. poklicnih skupin v srednji razred. Pri tem pa največjo vlogo igra prav izobrazba, saj na razred, ki mu pripada posameznik, statistično značilno vpliva stopnja izobrazbe. Omenjena raziskava je bila narejena na podatkih iz leta 2006, a visoko družbeno mobilnost ugotavljajo tudi novejša raziskave. Vprašanje pa je, koliko so zanesljive in metodološko korektne. Avtorja prve omenjene študije,

ki je narejena po vzoru Goldthorpove sheme sedmih razredov, sicer res prideta do obetavnih rezultatov, kar zadeva družbeno mobilnost v Sloveniji, a obenem ugotavljata, da se je od osamosvojitve naprej povečal zlasti uradniški sloj.⁴

Raziskava Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (*Organisation for Economic Co-operation and Development* – OECD) iz leta 2018 ugotavlja, da je družbeno mobilnost med razredi v Sloveniji v kohorti, rojeni 1960–1974, sicer nižja kot v skupini 1945–1959, a je v primerjavi z drugimi državami še vedno razmeroma visoka (OECD 2018: 223–225). Izobrazbena mobilnost je sicer nižja kot v nekaterih drugih državah, vendar jo avtorji pojasnjujejo z veliko vlogo kvalifikacij, ki jih zagotavlja srednja izobrazba, na lokalnem trgu dela (OECD 2020: 247).⁵

Vpliv drugih, nemeritokratskih dejavnikov na uspešnost posameznika in njegovo družbeno mobilnost pa je – predvsem v ameriškem kontekstu – povod za vrsto del (Littler 2017; McNamee 2018; Markovits 2019; Sandel 2020), ki meritokracijo opredeljujejo le kot mit, ki v realnosti ne obstaja. Trdijo, da je družbeno mobilnost v ZDA tako rekoč nična (Markovits 2018), da posamezniki nimajo enakih možnosti za uspeh in napredovanje po družbeni lestvici ter da na njihovo družbeno mobilnost bolj kot sposobnosti, talent in trud vplivajo drugi dejavniki (kot so izvorni razred, socialni in kulturni kapital, sreča, neenake izhodiščne možnosti, diskriminacija) (McNamee 2018). Ta trditve ne drži oz. omenjena študija OECD kaže celo nasprotno: ZDA naj bi spadale med najbolj mobilne družbe na svetu. Obe trditvi sta verjetno pretirani, celo napačni.

Nadalje ti avtorji trdijo, da je zaupanje v koncept meritokracije za družbo lahko celo škodljivo, in sicer predvsem zaradi predpostavke, da je sistem pravičen

-
4. Takole pravita: »Zaskrbljeni smo zaradi velikega deleža posameznikov v razredih III.A in III.B« (Jereb in Ferjan 2008: 205). To pomeni, da je posledica velikega dela mobilnosti oz. prehoda v višji status oblikovanje »ogromnega birokratskega sistema«.
 5. Treba je opozoriti, da te trditve niso argumentirane oz. se jih iz omenjene analize/poročila ne da izpeljati in razumeti. Tudi v metodološkem smislu je precej nejasnosti. Avtorji poročila uporabijo shemo oz. klasifikacijo, ki vsebuje deset t. i. razredov (kot rečeno, Glodthorpova shema vsebuje sedem razredov), ki so v bistvu statusne skupine na podlagi kombinacije poklica, delovnega mesta in dohodka (t. i. ESEC-razredi). Med njimi ni prave ločnice in se prekrivajo. Končni rezultat ne vzbuja vtisa verodostojnosti. Sklenemo lahko (upoštevajoč še poročilo Svetovnega ekonomskega foruma (*World Economic Forum* – WEF) (WEF 2020)), da so ti podatki nezanesljivi, časovno neusklajeni in seveda tudi težko primerljivi tako med različnimi raziskavami kot tudi v smislu mednarodne primerljivosti. Tudi glede na najnovejšo poročilo Svetovnega ekonomskega foruma je Slovenija glede družbene mobilnosti v svetu precej visoko, in sicer na 13. mestu (WEF 2020); to poročilo sicer meri absolutno družbeno mobilnost z vidika več kriterijev, vendar le na podlagi zelo selekcioniranih sekundarnih podatkov.

in da deluje, s čimer se ustvarja vtis, da so za neuspeh in revščino krivi posamezniki sami (McNamee 2018). Vzpostavlja se tekmovanje med posamezniki (Littler 2018) ter upravičuje in povečuje neenakosti v družbi (Markovits 2019; Mijs in Savage 2020).

Pri tem gre večinoma za avtorje, ki si v bistvu ne prizadevajo le za enakost izhodiščnih možnosti in pravične neenakosti, pač pa stremijo k odpravi vseh neenakosti in večji splošni enakosti v družbi (*equality of outcome* oz. uravnilovka) ali pa (npr. Sandel 2020) kritizirajo doktrino tržne regulacije. Nekateri izmed njih odkrito priznavajo zagovarjanje idej »leve sociologije« (Littler 2018: 221) in se zavzemajo za razvoj stran od družbe znanja (Markovits 2019). Treba je poudariti tudi to, da pod pojmom meritokracija razumejo (ali zamenjujejo) nekatere vidike današnje ameriške družbe, ki so bližje plutokraciji kot meritokraciji – predvsem v okviru visokošolskega izobraževanja, (ne)enakih možnosti in privilegiranju bogatih elit znotraj njega (Guinier 2015, Markovits 2019, Carnevale in dr. 2020).

Kritike pa najdemo tudi v slovenskem kontekstu. Tašnerjeva in drugi (2016) sicer priznavajo nekatere pozitivne lastnosti meritokracije, povezane s samorealizacijo posameznikov, a so v glavnem skeptični, da popularizacija edukacije ne zmanjšuje razlik med mladimi, temveč jih le povečuje. Trdijo – njihove trditve sicer ne slonijo na empiričnih dokazih –, da »dokler na posameznikov uspeh v življenju vplivata družina in socialni izvor, socialne dobrine niso razdeljene zgolj na podlagi zaslužnosti« (Tašner in dr. 2016: 71).

Cilj meritokracije ni končna enakost med ljudmi, temveč neenakost v družbi osnovati na pravičnosti. Pinker (2019) razlaga, da če so neenakosti posledica meritokratskih kriterijev, ljudi ne motijo in jih dojemajo kot pravične. V povezavi s tem lahko omenimo znano knjigo (in debato v zvezi z njo) francoskega ekonomista Thomasa Pikettyja o porastu neenakosti, v kateri omenjeni avtor poudarja, da je meritokracija pravičnejša od drugih družbenih konceptov, saj relativizira pomen podedovanih privilegijev, monopola in bogastva, v bistvu se zavzema za kombinacijo meritokracije in egalitarizma (Piketty 2015).⁶

Sklenemo lahko z mislijo, da meritokracija ne more uspevati niti v okolju velike neenakosti (nepravične neenakosti) niti v okolju egalitarnosti (nepravične enakosti). Kot pravita Pinker (2019) in že prej Bell (1972), dejanska uporaba meritokratskih kriterijev implicira pravično neenakost in zagotovitev vsaj približno izenačenih izhodiščnih možnosti v sicer razslojeni oz. diferencirani družbi.

6. Daniel Bell že v knjigi *Prihod postindustrijske družbe/The Coming of Post-Industrial Society* (1973) in zlasti v članku, ki ga je objavil v reviji *Public Interest* (Bell 1972), razlikuje med dvema vrstama enakosti. Prva je enakost glede na rezultat, kar pomeni, da med posamezniki ne bi smelo biti bistvenih razlik v statusu in dohodku, tudi če so nekateri dosti bolj nadarjeni ali dosežejo visoke stopnje izobrazbe, druga pa glede na izhodiščne

5 Med egalitarizmom/populizmom in meritokracijo – primer Slovenije

Iz prikaza okvirnih teoretičnih izhodišč izhaja, da imamo opravka z večplastno, ambivalentno in kontroverzno tematiko. Če na vlogo meritokratskih kriterijev in vrednot, ki podpirajo te kriterije, pogledamo skozi prizmo empiričnih podatkov, takoj naletimo na težave oz. na vprašanje, kako jih interpretirati. Izhajamo po eni strani iz podatkov in indikatorjev, ki se nanašajo na izobrazbeno strukturo (delež prebivalstva z doseženo terciarno stopnjo, vključujoč tudi doktorande), vlaganje v izobraževanje in v raziskovalno-razvojno dejavnost (RRD) ter formalno izobrazbeno raven nosilcev ključnih funkcij v družbi. Vzemimo za primer Slovenijo. Opazili bomo, da v številnih pogledih ti podatki indicirajo upoštevanje in uresničitev formalnih meritokratskih kriterijev.

Na to kaže tudi zasedba vodilnih funkcij, pri katerih je vsaj na prvi pogled videti, da so na te funkcije izbrani ljudje s (pretežno) visoko izobrazbo. Če upoštevamo vlaganja v izobraževanje in delno tudi v znanost (tu so se sicer državna vlaganja zmanjšala, trenutno se zvišujejo), lahko sklepamo, da gre za precejšnja vlaganja v meritokratsko »infrastrukturo«. ⁷

Če izhajamo iz mnenjskih podatkov in vrednot, je slika ambivalentna. Po eni strani (gre za podatke iz *Mednarodne raziskave vrednot/World Values Survey* (2010–2014) in *Evropske raziskave vrednot/European Values Survey* (2017)) slovenska populacija izrazito preferira egalitarizem (uravnilovko, nivelizacijo) v dohodkih in bogastvu ter je v tem smislu bistveno bolj egalitarna od švedske ali nizozemske populacije. Po drugi strani pa se zavzema za tekmovalnost v družbi oz. v njej vidi stimulacijo za trdo delo in vir novih idej. Do neke mere

možnosti oz. priložnosti. Te bi morale biti približno izenačene, tako da bi se tekmovanja v izobraževalni karieri in mobilnosti udeležili vsi zainteresirani – ne glede na dohodek oz. neugoden razredni položaj, če so le voljni učenja in izkazujejo nadarjenost. Meritokracija je zavezana drugemu konceptu in v tem smislu nosi v sebi elemente tako elitizma kot idejo pravičnosti v družbi.

7. Še večji problem kot pomanjkanje sredstev za raziskovanje je vprašanje, kako ta sredstva razdeliti. Je evalvacijski postopek ustrezen? Dobijo sredstva za projekte tisti, ki imajo ideje? Z drugimi besedami: tudi v znanosti ni nujno, da v postopku delitve omejenega števila projektov veljajo meritokratski kriteriji. Znana je pripomba Evropske komisije (v publikaciji *Slovenija – poročilo o državi/Slovenia – Country Report* (2019)), da v Sloveniji javna sredstva za znanost niso v zadostni meri namenjena najuspešnejšim znanstvenikom. To v bistvu pomeni, da se upoštevajo še drugi kriteriji (institucionalni, ideološki oz. pripadnost določenemu omrežju ipd.). Znano je tudi, da precej (mladih) ljudi z visoko izobrazbo in doktoratom odhaja v tujino. Vse to priča, da formalni meritokratski kriteriji ne zadostujejo oz. da samo na podlagi statističnih podatkov o številu diplom ali doktoratov še ne moremo sklepati o obstoju meritokratske družbe.

lahko visoko stopnjo egalitarizma razložimo z ideološkimi preferencami. Kot rečeno, pa o kakšni konsistentnosti ne moremo govoriti. Prej bi lahko govorili o kognitivni disonanci.⁸

Podobno sliko dobimo na podlagi etnografske študije, pravi Trdina (2017). Kot ugotavlja, namreč v mikrosituacijah dediščina radikalnega egalitarizma soobstaja z diskurzom o meritokratskih vrednotah. Po njegovih ugotovitvah prihaja do določene ambivalence in frustracije glede postsocialistične distribucije resursov. V kontekstu postsocialistične transformacije prakse distinkcije namreč temeljijo na konstantnih pogajanjih med tržnim individualizmom in meritokratskimi principi na eni strani ter radikalnim egalitarizmom, redistributivno etiko in protipodjetniško logiko na drugi strani, ta pogajanja pa so okvir, skozi katerega posamezniki artikulirajo svoje ideje o odnosih med materialnim in moralnim v vsakdanjih interakcijah (Trdina 2017; 2015).

Podobno ugotavlja Luthar (2014), in sicer da obstaja protislovje med statističnimi podatki o neenakosti dohodkov ter predstavo o neenakosti in idealni družbeni strukturi v slovenski družbi. Čeprav imamo v Sloveniji eno izmed bolj egalitarnih družb (glede na Ginijev količnik in samooceno anketirancev na hierarhični lestvici, ki se večinsko prištevajo k srednjemu sloju (Luthar 2014)), pa posamezniki razlike v družbi vidijo kot prevelike in bi jih bilo po njihovem mnenju treba zmanjšati. Avtorica to razlaga kot odmev političnega in medijskega diskurza o družbenih razlikah, pri čemer vpeljuje pojem protislovnega populizma (Luthar 2014). Po drugi strani lahko rečemo, da je to posledica neraziskanega področja razslojevanja, pri katerem bi morali upoštevati ne samo razlike v prejemkih (Gini količnik), temveč tudi premoženjske razlike oziroma vire, ki so izrazito neenakomerno razporejeni in pripomorejo k družbenim razlikam (Adam 2020).

Glede na prej omenjene podatke je slovenska populacija naklonjena stališču o pomembnosti novih idej in ustvarjalnosti (kar je tipično meritokratska vrednota). Izredno zanimiv in intriganten je podatek, ki se nanaša na obliko vladavine (političnega režima). Slovenci (tako kot drugi) deklarativno podpirajo demokracijo, toda ko so soočeni z alternativo, ki predvideva ekspertno vlado (namesto izvoljene vlade), se večina odloči zanjo (več v Adam in Tomšič 2019). Pomeni to podporo meritokraciji zunaj demokratičnega okvira? Treba je omeniti, da večina evropske populacije podpira idejo ekspertne (tehnične) vlade, kar lahko razlagamo bolj z nezadovoljstvom s kakovostjo demokracije in naveličanostjo

8. Podatki *European Social Survey* iz leta 2018 kažejo, da se v Sloveniji približno 72 % ljudi strinja, da je družba pravična, kadar je bogastvo enakomerno razporejeno. Hkrati pa se tudi 87 % Slovencev strinja, da je družba pravična takrat, kadar delavni ljudje zaslužijo več kot drugi. V obeh kazalnikih smo močno nad povprečjem EU.

nad politiko kot pa s tem, da bi državljani res imeli razdelano predstavo o taki vladavini. Po drugi strani se morda isti državljani (volivci) odločajo za populistične voditelje, kar je v nasprotju z zavzemanjem za ekspertno vlado.

6 Diskusija

Članek prinaša pregled in kritično preverjanje novejša literature s področja meritokracije ter njenega vpliva na neenakost in politično kulturo oz. pojmovanje demokracije, pri čemer imajo avtorji precej ambivalentno mnenje. Nekateri menijo, da meritokracija ne zmanjšuje družbene neenakosti, ki temelji na razredni poziciji posameznika, oziroma prej skrbi za reprodukcijo te neenakosti. Čeprav nekateri avtorji nasprotujejo konceptu, v literaturi ni moč zaznati ustrežnejših alternativ. Eden od avtorjev takole razglablja: meritokracija je mit, toda v pozitivnem smislu (Mueller 2017).

Tako avtorji pogosto ostanejo na pol poti, pri čemer pa se odpirajo številna nova vprašanja. Eno izmed večjih je prav gotovo problem definicije meritokratskih kriterijev in »zaslug« (merit) ter merjenja teh »zaslug«. V praksi se kot orodje največkrat uporabljajo diplome in različni testi, ki pa so velikokrat enostranski in prikazujejo le vidik, povezan s formalnimi certifikati, pri tem pa se zanemarjajo številni drugi vidiki. Jasno je, da je družba znanja močno kompatibilna s konceptom meritokracije, a obstaja vprašanje, ali se pri tem upoštevajo le vidni aspekti (povezani s certifikati in diplomami) ali pa je nujno upoštevati tudi nekatere manj vidne dejavnike, kot so sposobnost refleksije, sintetičnega mišljenja, ustvarjalnost ter obstoj profesionalne avtonomije in integritete.

Ne gre namreč le za vprašanje posameznikove pozicije na družbeni lestvici, marveč za širši družbeni kontekst – katerim znanjem se daje prednost v družbi? Čedalje več znanja (predvsem na področju tehnološkega napredka) se ustvarja zunaj izobraževalnega sistema, ki naj bi igral osrednjo vlogo pri podeljevanju certifikatov kompetentnosti in zaslužnosti. Produkcija in vedno večja vloga znanja pa ne pomenita nujno tudi družbeno odgovorne uporabe znanja. Pri tem so pomembni odnosi med različnimi družbenimi sferami – kako razumejo meritokracijo (katere kompetence in znanja preferirajo) ter ali gre večinoma za znanja, ki koristijo širši družbi ali pa le ozkim interesom.

Meritokracija spodbuja vlaganje v posameznikove kompetence, produktivnost ter povečuje pomen znanja in znanosti v družbi. Je pa res, da proizvaja tudi nezaželeno, stranske oz. neintendirane učinke, kot so postfaktična družba, populizem ali mediokracija. Hkrati se pri delu avtorjev (Bovens in Wille 2017; Babones 2018) pojavlja skrb, da meritokracija vodi v elitizem, ki ima lahko negativne posledice v družbi. Vendar se temu »elitizmu« ne moremo izogniti; edino,

kar lahko naredimo, je, da poskrbimo, to ni neki »aroganten« in samooklican elitizem ter da je vključen družbeni diskurz na podlagi pluralizma ter osebne in profesionalne odgovornosti.

Obstaja pa vtis, da se avtorji zavedajo, da meritokracija kot normativno-regulativni princip družbene organizacije nima prave alternative oz. da so druge alternative še slabše. Tudi utopična (socialistična) družba enakosti bi morala v nekaterih pogledih upoštevati »zasluge« posameznika in priznati, da je tekmovalnost inherentna antropološka konstanta. Zavedajo se, da so nekatere neenakosti družbi imanentne, da lahko napetosti in nasprotja med pravičnostjo in neenakostjo ter svobodo in učinkovitostjo ugodno vplivajo na kakovost življenja, da posameznik nikoli prej ni imel takšnih možnosti, kot jih je dobil s konceptom meritokracije (Tašner in dr. 2016). Je pa jasno, da se tekmovalnost lahko izrodi v destrukcijo, če izključuje sodelovanje in solidarnost (Gambetta 2000).

SUMMARY

In recent years, the concept of meritocracy has been gaining importance in social sciences and in media discussions and authors come to different conclusions regarding the importance of meritocracy for social (in)equality, mobility, education or (re)production of knowledge, and the relationship between experts, politics and public opinion. This paper emphasizes on a concise presentation and evaluation of recent literature as a basis for further discussion on the following research starting points:

- While meritocracy literally means the "ruling" of a specific group with certain characteristics, it is important to also consider it as a regulatory principle guiding the management of human resources and the selection of people for strategically important (elite) functions.
- In modern societies – even technologically and innovatively most developed ones – meritocracy, a principle that determines that knowledge, education and acquired competencies are the main criteria of social promotion or vertical social mobility, is never the sole regulatory principle. Individual national societies or (macro) regions differ in the way they apply and interpret meritocratic principles. In addition, they combine (and replace) them with other mechanisms or models of social organization, such as clientelism, radical (populist) egalitarianism, financial-economic oligarchy (plutarchy), or mediocracy.
- The analysed literature shows three things: a) some authors, especially those dealing with the USA and Great Britain (Anglo-Saxon area), do not distinguish between meritocracy and plutarchy (or clientelism), or they hold an

(erroneous or at least one-sided) assumption that meritocratic regulation is the only mechanism for social (i)mobility and selection for elite positions; b) these authors oppose meritocracy with a radically egalitarian model of society; c) some authors treat the role of meritocratic regulation more differential – characterizing it as a positive normative construct (“myth”) with desired and undesired consequences for social mobility and social rewards.

Thus, authors are often left halfway through, leaving many new questions open. It is clear that the knowledge society is strongly compatible with the concept of meritocracy. But the question remains, whether only visible aspects (related to certificates and diplomas) are taken into account or some less visible factors are included as well – such as the ability of self-reflection, synthetic thinking, creativity and the existence of professional autonomy and integrity.

It is not only a question of an individual’s position on the social ladder, but also of a broader social context – which skills are preferred in society? More and more knowledge (especially in the field of technological development) is being created outside the education system, which is supposed to play a central role in awarding the certificates of competence and merit. The production and growing importance of knowledge itself does not necessarily also mean a socially responsible use of this knowledge.

Meritocracy encourages investment in individual’s competencies and productivity, it also increases the importance of knowledge and science in society. At the same time, some authors (Bovens and Wille 2017; Babones 2018) raise concerns that meritocracy leads to elitism, which can have negative consequences for a society. However, this “elitism” cannot be avoided, the only thing we can do is prevent it to be an “arrogant” and self-proclaimed elitism, and make sure social discourse based on pluralism and personal and professional responsibility is involved.

There is an impression that authors are aware that meritocracy, as a normative-regulatory principle of social organization, has no real alternative or that other alternatives are likely to be worse. Even a utopian (socialist) society of equality should, in some respects, take into account the “merit” of the individual and recognize that competition is an inherent anthropological constant. Authors are aware that some inequalities in a society are inherent, and that the tensions and contradictions between justice and inequality; and freedom and efficiency can have a positive effect on the quality of life. They realize that an individual has never before had such opportunities as he was given with the concept of meritocracy. It is clear, however, that competition can degenerate into destruction if it excludes cooperation and solidarity.

Literatura

- Adam, Frane (1991): Družbena evolucija in procesi modernizacije v luči Parsonsove teorije. *Družboslovne razprave*, 8: 7–16.
- Adam, Frane (2014): *Measuring national innovation performance: The Innovation Union Scoreboard revisited*. Berlin, Heidelberg: Springer.
- Adam, Frane, in Tomšič, Barbara (2018): Science at High Schools – Collaboration between Researchers and Students. *Research in Social Change*, 10 (2): 105–124.
- Adam, Frane, in Tomšič, Matevž (2019): The Future of Populism in European and Global Context. *Comparative Sociology*, 18 (5–6): 687–705.
- Adam, Frane (2020): *Med meritokracijo in populizmom – o kakofoniji podatkov v postfaktični družbi*. Ljubljana: Inštitut za razvojne in strateške analize.
- Au, Wayne (2013): Hiding behind High-Stakes Testing: Meritocracy, Objectivity and Inequality in U.S. Education. *International Education Journal: Comparative Perspectives*, 12 (2): 7–20.
- Au, Wayne (2016): Meritocracy 2.0: High-stakes, standardized testing as a racial project of neoliberal multiculturalism. *Educational Policy*, 30 (1): 39–62.
- Babones, Salvatore (2018). *The New Authoritarianism. Trump, Populism and the Tyranny of Experts*. Cambridge: Polity Press.
- Baum, Sandy (2014): Higher Education Earnings Premium: Value, Variation, and Trends. The Urban Institute. Dostopno prek: <https://www.urban.org/sites/default/files/publication/22316/413033-Higher-Education-Earnings-Premium-Value-Variation-and-Trends.PDF> (22. 10. 2020).
- Bell, Daniel (1972): On meritocracy and equality. *The Public Interest*, 29: 30–68.
- Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bell, Daniel, A. (2016): *The China Model: Political Meritocracy and the Limits of Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Breen, Richard, in Goldthorpe, John, H. (2002): Merit, mobility and method: another reply to Saunders. *The British journal of sociology*, 53 (4): 575–582.
- Bovens, Mark, in Wille, Anchrit (2017): *Diploma Democracy – The Rise of Political Meritocracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Bukodi, Erzsebet, in dr. (2019): Social origins, cognitive ability, educational attainment and social class position in Britain: A birth cohort and life-course perspective. Summary Report. Oxford, University of Oxford. Dostopno prek: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:5d098810-792f-4c35-9a0e-8ad3df633743/download_file?safe_filename=SUMMARY_REPORT_Nuffield_grant_EB%2BFinal.pdf&file_format=application%2Fpdf&type_of_work=Report (24. 9. 2020).
- Cardoso, Ana Rute (2004): *Jobs for Young University Graduates: Is It Worth Having a Degree?* Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit/ Institute for the Study of Labour, Discussion paper. Dostopno prek: <http://anon-ftp.iza.org/dp1311.pdf> (23. 9. 2020).

- Coleman, James (1988): Social Capital in the creation of human capital, *American Journal of sociology*, 94: 95–120.
- Collins, Harry (2014). *Are We All Scientific Experts Now?*. Cambridge: Malden, Polity Press.
- Collins, Randall (2011): Credential Inflation and the Future of Universities. *The future of the city of intellect: The changing American University*, 24: 23–46.
- Collins, Randall (2019): *The Credential Society, An historical Sociology of education and stratification*, new preface. New York: Columbia University Press.
- Fenesi, Barbara, in Sana, Faria (2015): What Is Your Degree Worth? *The Relationship Between Post-Secondary Programs and Employment Outcomes*, 45: 4–17.
- Flinders, Matthew, in Dimova, Gergana (2020): Bringing in the experts: blame deflection and the COVID-19 crisis. Dostopno prek: <https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/bringing-in-the-experts-blame-deflection-and-the-covid-19-crisis/> (16. 9. 2020).
- Florida, Richard (2002): *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
- Gaber, Slavko, in Marjanovič Umek, Ljubica (2013): Študije (primerjalne) neenakosti. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Gambetta, Diego (2000): Mafia: The price of Distrust. V D. Gambetta (ur.): *Trust – making and breaking cooperative relations*: 158–176. New York: Blackwell.
- Golob, Tea, Makarovič, Matej, in Rek, Mateja (2021): Meta-reflexivity for resilience against disinformation. *Comunicar* 66 (29). DOI: <https://doi.org/10.3916/C66-2021-09> (15. 12. 2020).
- Guinier, Lani (2015): *The Tyranny of the Meritocracy: Democratizing Higher Education in America*. Boston: Beacon Press.
- Horton, Richard (2020): *The Covid-19 Catastrophe*. London: Polity Press.
- Kodelja, Zdenko (2006): Nekaj misli o pravičnosti, neoliberalizmu in izobraževanju. *Šolsko polje*, 27 (5–6): 13–28.
- Kodelja, Zdenko (2015): Pravičnost v izobraževanju. *Radio Študent* (Staša Jovanović), 10.05.2015. Dostopno prek: <https://radiostudent.si/dru%C5%BEba/kaj-pa-univerza/pravi%C4%8Dnost-v-izobra%C5%BEEvanju> (24. 9. 2020).
- Lavazza, Andrea, in Farina, Mirko (2020): The Role of Experts in the Covid-19 Pandemic and the Limits of Their Epistemic Authority in Democracy. *Frontiers in Public Health – Hypothesis and Theory*, 8 (356). Dostopno prek: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2020.00356/full> (15. 12. 2020).
- Lipsey, David (2014): The Meretriciousness of Meritocracy. *The Political Quarterly*, 85 (2): 37–42.
- Littler, Jo (2017): *Against Meritocracy – Culture, power and myths of mobility*. London: Routledge.
- Lind, Michael (2020): *The New Class War. Saving Democracy From The Managerial Elite*. London: Portfolio Penguin.
- Luthar, Breda (2014): *Kultura in razred*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Markovits, Daniel (2019): *The Meritocracy Trap: How America's Foundational Myth Feeds Inequality, Dismantles the Middle Class, and Devours the Elite*. London: Penguin Press.

- McNamee, Stephen J. (2018): *The Meritocracy Myth*. Fourth Edition. London: Rowman & Littlefield.
- Meroe, Aundra, Saa (2014): Democracy, Meritocracy and the Uses of Education. *The Journal of Negro Education*, 83 (4): 485–498.
- Mijs, Johnathan, J. B. (2019): The Paradox of Inequality: Income Inequality and Belief in Meritocracy go Hand in Hand. *Oxford, Socio-Economic Review*, 1–39. Dostopno prek: DOI: 10.1093/ser/mwy05 (22. 9. 2020).
- Mijs, Johnathan J. B., in Savage, Mike (2020): Meritocracy, Elitism and Inequality. *The Political Quarterly*, 91 (2): 397–404.
- Nichols, Tom (2019): *The Death of Expertise – The Campaign against Established Knowledge and Why It Matters*. Paperback. Oxford: Oxford University Press.
- OECD (2018): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility?* Paris: OECD Publishing. Dostopno prek: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264301085-en.pdf?expires=1600977795&id=id&accname=guest&checksum=7B9450DC1919596637FA4028F5EE431D> (24. 9. 2020)
- Outhwaite, William (2017): *Contemporary Europe*. London and New York: Routledge.
- Piketty, Thomas (2014): *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University.
- Podmenik, Darka (2013): Kako do zaposlitve? Diplomanti v času družbene krize. Ljubljana: Inštitut za razvojne in strateške analize.
- Saunders, Peter (2002): Reflections on the meritocracy debate in Britain: a response to Richard Breen and John Goldthorpe. *The British journal of sociology*, 53 (4): 559–574.
- Schutz, Alfred. (1987): Dobro obveščeni državljani. *Nova revija* (65–66).
- Stevens, Alex (2020): Governments cannot just 'follow the science' on Covid-19. *Nature Human Behaviour*, 4: 560. Dostopno prek: <https://www.nature.com/articles/s41562-020-0894-x> (22. 10. 2020).
- Šliwa, Martyna, in Johansson, Marjana (2014): The discourse of meritocracy contested/ reproduced: Foreign women academics in UK business schools. *Organization*, 2 (6): 821–843.
- Talib, Nadira, in Fitzgerald, Richard (2015): Inequality as Meritocracy: The use of the metaphor of diversity and the value of inequality within Singapore's meritocratic education system. *Critical Discourse Studies*, 12 (4): 445–462.
- Tan, Kenneth, Paul (2008): Meritocracy and Elitism in a Global City: Ideological Shifts in Singapore. *International Political Science Review*, 29 (1): 7–27.
- Tašner, Veronika, Kos, Živa, in Gaber, Slavko (2016): Vzpostavljanje edukacijske meritokracije kot vodilne racionalnosti sodobnega izobraževanja v neoliberalno orientiranih družbah. *Šolsko polje*, 27 (5–6): 51–73.
- Trdina, Andreja (2017): *Narratives on Success and Society: Negotiating Egalitarianism and Meritocracy in Everyday Talk*. V F. Adam (ur.), *Slovenia: Social, Economic and Environmental Issues*: 201–217. New York: Nova Science Publishers.
- Tooze, Adam (2020): The Sociologist Who Could Save us from Coronavirus. *Foreign Policy*. Dostopno prek: <https://foreignpolicy.com/2020/08/01/the-sociologist-who-could-save-us-from-coronavirus/#> (20. 10. 2020).

Vodopivec, Marko, in dr. (2020): Posledice bolonjske reforme: slabše plačani diplomanti? Delo, Sobotna priloga, 10. 10. 2020. Dostopno prek: <https://www.delo.si/sobotna-priloga/posledice-bolonjske-reforme-slabse-placani-diplomanti/> (12. 10. 2020).

Young, Michael (1958): The Rise of the Meritocracy, 1870–2033. London: Thames and Hudson.

World Economic Forum (2020): The Global Social Mobility Report 2020, Equality, Opportunity and a New Economic Imperative. Dostopno prek: http://www3.weforum.org/docs/Global_Social_Mobility_Report.pdf (24. 9. 2020).

Priloga

Tabela 1: Preglednica na osnovi analizirane literature

Vrednotenje /vpliv	Pozitivno	Neutrarno	Negativno ¹	Ambivalentno	Alternativno ²
Vidik					
Profesionalni habitus in tip znanja	Baum (2014) Cardoso (2004) Nichols (2019) ³		Au (2013, 2016) ⁴ Guinier (2015)	Gaber in Marjanovič Umek (2013) ⁵	Guinier (2015)
Družbena mobilnost	Jereb, Ferjan (2008) Saunders (2002)	Goldthorpe (2003, 2019) (v Bukodi in dr. 2019) ⁶	Lipsey (2014) Littler (2017) Markovits (2019) McNamee (2018) Mijs (2019); Mijs in Savage (2020) Sandel (2020)	Jereb, Ferjan (2008) Tašner in dr. (2016)	Littler (2017) Markovits (2019) McNamee (2018)
Vrednote pravične družbe	Meroe (2014) ⁷ Piketty (2015) Pinker (2019)	Martin in dr. (2014) So (2015) ⁸	Lipsey (2014) McNamee (2018) Mijs in Savage (2020) Sandel (2020)	Kodelja (2015) ⁹ Gaber in Marjanovič Umek (2013)	
Vpliv na družbene in politične procese	Nichols (2019) Mueller (2017)	Meroe (2014)	Babones (2018) Bovens in Wille (2017) Littler (2017) Lind (2020)	Guinier (2015)	Bovens in Wille (2017)

1. V tej kategoriji se pojavljajo večinoma avtorji, ki se izrecno sklicujejo na ameriški (Au 2013, 2016; Guinier 2015; Markovits 2019; McNamee 2018; Sandel 2020; Babones 2018) oziroma britanski kontekst (Lipsey 2014; Littler 2017). Na kontekst Evrope se osredotočajo le nekateri avtorji (Bovens in Wille 2017; Mijs 2019; Mijs in Savage 2020 ter deloma Babones 2018 in Lind 2020).

2. Alternative večinoma podajajo avtorji, ki se zavzemajo za večjo enakost ne le v smislu izhodiščnih možnosti, pač pa v smislu splošnega izenačevanja posameznikov oz. uravnilovke (equality of

outcome). Tudi te so večinoma usmerjene na ameriški kontekst. Take alternative predvidevajo davčne reforme (McNamee 2018; Littler 2017), kvote, delavsko solastništvo podjetij, spodbujanje kooperativ in skupnostnih centrov (Littler 2017), več državljanske vzgoje in decentralizacije političnega procesa (Bovens in Wille 2017) ter reforme visokega šolstva in načinov merjenja kompetenc in zaslužnosti (Guinier 2015).

3. Avtor sicer ne obravnava koncepta meritokracije, pač pa položaj znanstvenikov in ekspertov v družbi. V tem kontekstu poudarja pomen znanosti in znanstvenikov v družbi in zagovarja, da mnenja ekspertov o strokovnih stvareh niso enakovredna mnenju laikov; zavzema se za večjo vlogo znanosti v družbi (Nichols 2019).
4. Avtor se nanaša le na situacijo v ZDA ter na določanje kompetenc in zaslužnosti s standardiziranimi testi; trdi, da je meritokratska ideologija v ZDA pomagala maskirati sistematični razisem; za slab položaj manjšin krivi njih same (Au 2013, 2016).
5. Meritokracija spodbuja vključevanje v izobraževanje, a hkrati skozi kulturno pristranskost šol maskirajo reprodukcijo neenakosti. Avtorja vseeno priznavata, da so nekatere neenakosti družbi lastne in so lahko gonilo dobrobiti (Gaber in Marjanovič Umek 2013).
6. V raziskavi iz leta 2003 ugotavlja, da v praksi še vedno obstaja velika povezanost med izvornim družbenim razredom in stopnjo izobrazbe, a v kasnejši raziskavi iz leta 2019 ugotavlja, da se je vpliv ekonomskih resursov družine na stopnjo izobrazbe otrok zmanjšal (Bukodi in dr. 2019).
7. Avtorica meni, da meritokracija v svojem idealu stremi k bolj pravični družbi, vendar opozarja, da vsa njena načela niso demokratična in da je treba o konceptu razmišljati kritično (Meroe 2014).
8. Omenjeni avtorji (Martin in dr. 2014; So 2015) opozarjajo, da je pravičnost (oz. etična sprejemljivost meritokracije) odvisna od zagotavljanja enakih možnosti vsem, ne glede na razred, spol, etnično in versko pripadnost ter ekonomski razred. Dela se večinoma nanašajo na specifične kontekste Avstralije (Martin in dr. 2014) oz. Tajvana (So 2015).
9. Meritokracija ima sicer velike pomanjkljivosti predvsem zaradi vzpostavljanja tekmovanja in povezave z neoliberalizmom, ki šole podreja gospodarstvu in v ospredje postavlja človeški kapital, a avtor meni, da je ta sistem v trenutnih razmerah še najbolj pravičen (Kodelja 2015).

Podatki o avtorjih

prof. dr. **Frane Adam**

Vodja raziskovalnega centra

Inštitut za razvojne in strateške analize

Dunajska 113, 1000 Ljubljana

E-mail: frane.adam@guest.arnes.si

Maruša Gorišek

Mlada raziskovalka

Inštitut za razvojne in strateške analize

Dunajska 113, 1000 Ljubljana

E-mail: marusa.gorisek@outlook.com

Jasna Mikić

A HISTORICAL OVERVIEW OF RESEARCH INTO GENDER AND LANGUAGE: FROM THE DEFICIT MODEL TO THE SOCIAL CONSTRUCTIVIST MODEL

ABSTRACT

This paper presents an overview of early research into gender and language conducted in various developed Western countries and their languages. Different models were proposed to establish the properties of the language used by men and women. A major concept in early research was the 'woman's language', regarded as inferior, and subject to pejorative connotations. The presented models represent an important beginning of research on gender and language, although they are largely no longer considered current due to the many shortcomings of their theory and weak empirical support. The paper also reviews contemporary critical frameworks and offers suggestions for further research.

KEY WORDS: gender, language, woman's language, historical overview, research models

Zgodovinski pregled raziskovanja spola in jezika: od modela primanjkljaja do družbenokonstruktivističnega modela

IZVLEČEK

Prispevek prinaša pregled prvih raziskav spola in jezika, ki so bile opravljene v razvitih zahodnih državah in na jezikih teh držav. Avtorice in avtorji so skozi različne modele ugotavljali značilnosti jezika, ki so ga uporabljali moški in ženske. V ospredje raziskovanja so postavljali predvsem t. i. ženski jezik, ki je bil viden kot manjvreden in na katerega so se vezale slabšalne konotacije. Predstavljeni

modeli so bili pomemben začetek preiskovanja teme spola in jezika v svetovnem merilu, kljub temu pa danes zaradi številnih pomanjkljivosti v njihovi teoretizaciji in empiričnem preverjanju v večini niso več aktualni. V prispevku predstavimo tudi sodobne kritične pristope in nakažemo poti nadaljnjega raziskovanja.

KLJUČNE BESEDE: spol, jezik, ženski jezik, zgodovinski pregled, modeli raziskovanja

1 Introduction

Literature in the field of gender equality is highly extensive and mainly focused on the relations between men and women in the context of socially constructed practices, which help shape unequal opportunities and expectations for a particular gender, mostly women (e.g., Walby 1997; de Beauvoir 1999; Connell 2002, etc.). These types of (mainly sociological) studies were far more concerned with women (issues related to femininity) than men (issues related to masculinity) (Wharton 2012: 20). They were based on the notion of the weaker and subordinate social position of women that was found as a (historically) recurring pattern by most researchers of gender throughout their investigations of various systems of power. Language and discourse, which serve as instruments for the reproduction of society and gender (in)equality (e.g., Lakoff 1975; Spender 1980; Irigaray 2002; Holmes 2006; Litosseliti 2006; Mills 2008, etc.), became the subject of (scientific) discussions about discrimination only in the 1960s and '70s. They first appeared generally among Western authors and in the analysis of languages spoken in developed capitalist economies (e.g., Great Britain, USA)¹ (Plemenitaš 2014: 18–19). The earliest linguistic research of this type was largely concerned with the examination of the so-called woman's language, a characterisation of the language used by women, and used to describe women. It was perceived as pejoratively marked, since it had in all aspects been interpreted as inferior to the language being used by (and for) men. Frequently, woman's language was thus conceptualised as a deviation from the (masculine) linguistic norm (Ščuka 2014: 80).

To understand the field of gender and language today, it is necessary to understand how interest in the relations between the two concepts first emerged. Thus, the purpose of this paper is to present a historical overview of significant research, subjects, models, and discussions, which established a variety of focuses on the interpretation of gender and language. Older analyses will be critically

1. Most of the available literature is in English language, though other languages also appear in the frame of gender and language analysis.

assessed, since their historical placement (the 1960s and '70s) results in empirically questionable and in many aspects oversimplified perspectives on gender and language. These are problematic especially since they form the basis on which arguments against changing sexist language are (still) often rooted.

2 "Male" examination of "woman's language"

The first outlines of (non-systematic) exploration of gender and language date back to the 5th century, when earliest attempts to identify connections between grammatical and biological gender (then conceived as "natural gender") were recorded (Ščuka 2014: 80). Few developments followed until the 16th century, when in 1553 Thomas Wilson, a British writer and grammarian, advanced his proposal – based on the "known fact" that men were "in the natural order more important than women" – that masculine terms be set before feminine terms in writing as well² (Bodine 1998: 128). Wilson was the first to officially advocate for "natural order" in language. More interest on the study of the male generic form arose in the Indo-European languages throughout the 17th and 18th centuries, notably with the authors Joshua Poole (in 1646) and John Kirkby (in 1746) (Sunderland 2006: 33). The latter, who authored 88 grammatical rules (for the English language) in rule 21,³ specified the masculine grammatical gender as "comprehensive".⁴ This is the earliest documented case of the explicit advocacy of a "generic" or "neutral" *he*, which the grammarians even managed to confirm legally (through an Act of Parliament) in 1850. With that act, the use of the *he* or *she* or *they* was officially replaced with the generic *he* in English language (Bodine 1998: 129–130).

Particular investigations of woman's language as deficient began with the Scandinavian linguist Otto Jespersen (1922), who described some of its features in the chapter *The Woman*, which was a part of his famous work *Language: Its Nature, Development and Origin*. In the chapter, he portrayed women as having a limited vocabulary (which is supposedly smaller and more central than that of the men), weaker interest in the words/language (men supposedly

2. Wilson wrote for educated upper-class men, whereas women – as they did not have access to education – were not allowed to object (and were not included in the process of grammatical rule formulation) (Bodine 1998: 128). He proposed masculine terms (as "the worthier") be set before feminine in all cases, e.g., brother and sister.
3. Rule 21 states: "The masculine Person answers to the general Name, which comprehends both Male and Female; as Any Person, who knows what he says." (Kirkby 1974: 117)
4. Kirkby's argumentation of the rule was based on the belief that man was "more than woman" – and hence that it was legitimate for the masculine form to encompass more meanings than the feminine form.

showed more interest for words and their acoustic properties; they also used different words and pronounced them differently), and are also creating and using less complex sentences/terms (supposedly created by men, and adopted by women) (Sunderland 2006; Tolmach Lakoff 2010; Jespersen 1998). An important assumption he made was that women were linguistically quicker than men – claiming they learn faster, hear and also respond faster (answering as soon as they think of something)⁵; whereas men appear to be more reasoned in their use of language, weighing, hesitating, choosing their words (in sound and in sense) and thus forming the most appropriate responses (Jespersen 1998: 236–239)⁶. Though Jespersen made specific descriptions of perceived female deficiencies in language use in this chapter,⁷ he also saw women's preference for refined and indirect expressions as something that universally influenced linguistic development (Jespersen 1922: 246). His work was well known and frequently quoted and is still considered ground-breaking research in linguistics (Vandeputte 2015–2016: 6).

Jespersen was not the only linguist dealing with gender and language, but he was one of the few who had written in English, which made him more widely read compared to authors in other languages. Some of his Swedish colleagues also covered the topic, in particular Johan Gustaf Christoffer Cederschiöld, who in his work *Om svenskan som skriftspråk* (*About Swedish as a Written Language*) (1897) addressed the difference between spoken and written language, also touching briefly upon perceived differences between men's and women's speech. In the 1900, he also published an article *Om kvinnospråk och andra ämnen* (*About Female Speech and Other Topics*). Differentiation between woman's and man's language eventually also became a subject of interest outside of linguistics.⁸ The topic was treated by Swiss sociolinguists, most visible among them Louis Gauchat (1905), who differed from his colleagues in his introduction

-
5. Which he based on women supposedly changing their mind mid-sentence, or frequently failing to finish their sentences.
 6. He partly connected his views of woman's language with the lower average education of women at the time (Jespersen 1998: 235–240).
 7. Which is also a reflection of the time in which he wrote (1922) and the fact that not much was known about gender and language at that time (his work is considered as one of the first scholarly texts on gender in the history of linguistics) (Vandeputte 2015–2016: 6–7).
 8. At that time, questions on the role of gender in the use of language expanded to the field of literature. In 1929, Virginia Woolf wrote *Women and Fiction*, in which she stressed the material and social limitations women experienced in times preceding her own had they wished to write – lack of education, household obligations, social disapproval, mockery of “unfeminine” activities and ambitions, etc. (Cameron 1998b: 28).

of empirical sociolinguistic research (in contrast to the other works, which generally lacked empirical evidence). The subject of gender and language was also researched by Canadian anthropologist Alexander Francis Chamberlain, who published his work *Women's Languages* in 1912, and the American sociologist Paul Hanly Furfey, who published the article *Men's and Women's Languages* in 1944 (Vandeputte 2015–2016: 7).

Until the second wave of the feminist movement, the subject of gender and language was thus explored largely by non-feminist⁹ (and mostly male) researchers who, consequently, conceptualised language with a focus on (or through the perspective of) men. With second-wave feminism (starting in the 1960s), interest arose in a more systematic scientific examination of reasons behind gender inequalities, for which most authors were rooted in the feminist perspective (Kambič 2008: 5). The central motive of research became the aim (and at the same time political decision) to explore language for the benefit of women, a discourse that notably understands “patriarchal” language to be an instrument of women’s subordination (Spender 1980: 8).

3 Deficit model, dominance model, and difference model

In the 1970s, extensive academic examination of the connection between language and gender began. At the forefront was the analysis of linguistic gender inequality, which became a core subject of sociolinguistic¹⁰ and feminist studies (Plemenitaš 2014: 22). Similarly to centuries prior, attention was directed at the so-called man’s and woman’s language(s), the investigation of linguistic styles and use of prestigious or stigmatised forms, and similar (Sunderland 2006: 7). Given certain preceding attempts to connect the concepts of gender and language, Robin Lakoff earned her place as a pioneer in this field. In her work *Language and Woman's Place* in 1975, she approached the point of view referred to by later scholars as the deficit model.

9. The aforementioned Jespersen, and similar studies, focused on descriptive gender-linguistic characteristics, often connected with processes of linguistic change or language variations (e.g., Labov 1966, 1972; Milroy 1987), or descriptions of the use of language in different circumstances and time points (Trudgill 1974).

10. Sociolinguists established many factors that influence a person’s mode of speech: for example, social class, education, childhood environment, age, occupation, among others. Language is shaped by all these circumstances, consequently resulting in a large variation in language use and communication between individuals (Vandeputte 2015–2016: 15).

Lakoff (1975) claimed that man's and woman's speech and language display many differences, whereby she assumed that certain lexical aspects of language, for example (super)polite forms ("would you mind"), apologetics, a less frequent initiative to speak, euphemisms, tag questions¹¹ ("you're going to dinner, aren't you?"), hedges ("sort of"), "empty" adjectives (e.g., "charming", "lovely"), intensifiers ("so") etc., were more related to women than men. She listed expressions that were (in her observation) being used by women exclusively (naming these "women-specific", whilst naming others "neutral")¹², e.g., "adorable", "sweet", "lovely", "charming", while establishing that in men, the use of these terms might result in reputation loss (ridicule). Among the forms of deficient language, she also classified "ladylike speech", claiming it was a mannerism developed during childhood or youth when girls were being encouraged to act ladylike (which transferred to the field of speech). In this, the author states two vectors of negativity affecting women: when they did not speak in "ladylike" terms, they were considered unfeminine and rude (by both women and men); but when they did, they were accused of frivolous language and an inability to discuss serious matters, in some way characterised as being less than a real, full person ("She's a bit of fluff") (Lakoff 1975: 61). Lakoff thus identified the dilemma faced by women as follows: either being "less than a woman", or "being less than a person".

Through numerous (above listed) examples, the author attempted to portray the use of woman's language, which she perceived as a language expressing weakness, subordination, the powerlessness of the women, as well as a language representing a deviation from the standard or desired, prestigious and powerful language of men. Lakoff (1975) saw language as the reflection of a (non-linguistic) reality, in which the position of men and women was unequal, since both society as well as language grant men "more powerful" instruments of communication compared to women – which reaffirms and perpetuates the social superiority of men. As she states, the goal of the use of woman's language was to "submerge" woman's personal identity, through the process of encouraging expressions (or offering access to only a limited spectrum of "appropriate" terms) that suggest triviality in a given subject or express insecurity. She saw these aspects as being related to the fact the woman is, in speech, frequently treated as an object – be it sexual or some other, yet never as a serious subject with important individual views. Lakoff pointed out the irony of such treatment,

11. Lakoff (1975) believed that speakers construct statements when they are confident in their speech – sure of their knowledge – whereas questions are, according to her, connected with lack of knowledge. She assumed tag questions were used when speakers made claims but were not confident in their truthfulness or accuracy.

12. E.g., "great", "cool".

which made women internalise/accustom to believing their position was justified (due to purported deficiencies in their intelligence and/or education). Based on this, she was convinced that language was an effective instrument of "keeping women in their place" (Lakoff 1975).

Lakoff's work was criticised for its lack of empirical evidence (her conclusions were deduced from (self)observation), especially since some authors (already at that time) empirically disproved some of her claims¹³. She was also accused of leaning too heavily on the interpretation of culturally specific gender stereotypes, and especially of disregarding the background of the position of women in a patriarchal society (Cameron 1996; Spender 1980; Litosseliti 2013). Her thinking was characterised as male-biased, as her ideas were strongly based on the works of Jespersen, most significant among them that woman's language was a deviation from the male norm (Cameron 1998b: 216).

Based on strong feminist assumptions about the relationship between genders at the time and as a reflection of the political climate (emphasis on the initiatives for public exposure and deconstruction of patriarchy), the position that man's speech was dominating woman's speech was set at the centre of discussion (Litosseliti 2013: 32). These theories were grounded in the interpretation of the power asymmetry between men and women. Men were perceived as utilising the patriarchy to keep women subordinate, with language as one of the instruments of power reproducing their dominant status (Van Han 2014: 96). This was the so-called dominance model, influential in the late 1970s to the '90s. In contrast to the deficit model, which rested on the idea that the characteristics of woman's speech were connected to woman's inferiority in society, the dominance model was based on a belief that language patterns were an expression of the patriarchal social order, and therefore that asymmetries in the status of men and women were a consequence of self-reproducing male privilege (Talbot 2010). Nevertheless, the two models share common ground since the subordinate status of women is by both understood as the central determinant of women's behaviour (Cameron 1998b: 216).

With her radical feminist work *Man Made Language*, Dale Spender (1980) is considered among the most important authors of the dominance model. She based her work on the presumption that sexist language was a result and reflection of the patriarchal social order. The author claimed that language was the product of men (i.e., that men create and define it) and was, therefore, primarily under the control of men. In her opinion, this monopoly over language was one

13. Dubois and Crouch (1975), for example, proved that men used tag questions more frequently than women.

of the key factors allowing men to secure their social dominance, and at the same time perpetuate the invisibility of women and their language (Spender 1980: 12). As the author stressed, it was not a situation and/or in relation to language determinism and economic determinism. Both language and material resources have been instrumentalised by the dominant group in order to construct female inferiority (and they are interconnected) (Spender 1980: 6). Spender was critical towards analyses implying the inferiorities of woman's language, since they were inherently attempting to define something woman's language was lacking (through research that had been male-biased on many occasions), and with this merely reinforcing their starting position that woman's language was essentially inferior¹⁴ (Spender 1980: 7). On these grounds, she strongly criticised the work of Lakoff (1975). Spender claimed it was not woman's language that was deficient, but rather the social order instead. She was also critical to the Lakoff's unreflected assertion that man's language was superior/normative due to its linguistic performance, and not due to (male) gender (Spender 1980: 8). Pamela Fishman (1978, 1980, 1983) likewise rejected the conceptualisation of woman's language as deficient and disagreed with Lakoff's claim that woman's language was a symptom of insecurity. In the analysis of domestic relations between men and women, Fishman established the contrary: that woman's language was effective and a significant conversation facilitator. She believed that women were conducting "support" in the process of communication, which men were not expected to do, and did consequently not contributed equally to the conversation process. The author focused on the aspect characterised as "women's conversation styles": namely the tag questions, and the use of the figurative phrase "you know", interpreted as a marker of insecurity. She agreed with Lakoff in that women used more tag questions, and that women tended to ask more questions in general, but did not connect this to any perceived deficiency in women's character, but rather the conversational effectiveness of questions (assuming women had certain barriers in establishing conversation with men, thus opening with questions was intended to create a context for conversation). Don Zimmerman and Candace West (1975) were also important dominance model authors who researched conversation interruptions (in gender-mixed groups) as a

14. Spender (1980: 10) also discusses how (negative) representations of woman's language do not change even when research disproves the premises of female inferiority (e.g., establishing that men frequently use tag questions etc.). Rather than researchers rejecting the assumption of the inferiority of woman's language, she claims excuses are made to rationalise it based on details (e.g., that some other factor of language analysis might confirm their framework). She believed the conceptualisations of woman's language as non-normative persisted systemically, regardless of counter-evidence.

means of establishing the dominant social position. They observed that as many as 98 % of all conversation interruptions were initiated by men. Zimmerman and West (1975) interpreted this as a result of the inequality between the status of female and male speakers, in which men tend to suppress women's initiative to develop subjects of conversation.

Only a decade later, it was determined that many of the hitherto presented theories addressing gender and language were either too rigid or too simplistic. The works of that time (for the most part) did not meet the scientific criteria, as opposed to the examination of gender and language pursued in the 1980s and '90s (Tolmach Lakoff 2010: 161) that helped shape and reflect the difference model. In contrast to viewing women as "weak" (the deficit model) or "victims" (the dominance model), the goal of the difference model was to empirically reassess woman's language (and distance itself from any intrinsic negative conceptualisations of that language). Jennifer Coates and Janet Holmes, as representatives of the difference model, in their works focused especially on the positive interpretation and evaluation of woman's talk (Sunderland 2006: 20). In contrast to the dominance model, the difference model was not concerned with the perceived dominance of male verbal power but looked for reasons behind female "invisibility" in differences between the genders. These gender differences were based on a set of conclusions about socio-biological characteristics (e.g., women being less competitive than men, men being less emotional than women), different cultural and social backgrounds, and different (communicational) socialisation. Daniel N. Maltz and Ruth A. Borker (1982), for example, saw the origin of linguistic differences between the genders in the (differing) ways girls and boys were being raised (Tolmach Lakoff 2010: 162). Due to stressing the importance of (communicational) socialisation on the different use of language between men and women, the difference model at first glance appears similar to the deficit model. Nevertheless, a closer examination shows that the difference model does not conceptualise woman's language as inferior or "non-standard" as the deficit model does, but emphasises different styles and ways of using language according to gender.

The most visible author of the difference model is undoubtedly Deborah Tannen (1990a; 1990b). She believed that the main issue encountered by men and women in conversation was not necessarily a disparity in social hierarchy or inequality between them, but rather female/male differences as cultural differences¹⁵. Tannen was convinced that different modes of speech utilised by men

15. Claiming that the presumption men consciously dominate women during conversation was misleading and unfair.

and women affect certain misunderstandings between the genders, and saw the solution to this problem in a greater awareness and mutual tolerance in the communication process (Cameron 1998b: 217–218).

It should be mentioned that during the 1970s, certain works published outside of the feminist paradigm also significantly contributed to the pursuit of feminist goals. An example of this is the analysis of authors studying the field of language variations and gender, Susan Gal (1978) and Ann Bodine (1975), and those who focused on empirical studies concerning language variations in connection to social class, age, and stylistic context, such as William Labov (1966, 1972) and Peter Trudgill (1972) (Sunderland 2006: 7). The 1970s (and '80s) were also characterised by numerous critiques of the generic use of the masculine grammatical form¹⁶ (Moulton, Robinson and Elias 1978; MacKay 1980; Spender 1980), which generated research investigating the sociolinguistic effect of generic pronouns (*he* and *his*). Their findings showed that the use of masculine grammatical forms as generic reproduces mental representations centred mostly on male individuals, and promotes male-favouring bias (e.g., Bodine 1975). As a reaction to research into language sexism, a number of guidelines were being written and gradually implemented to address sexist practices in language in the late 20th century. These were formed within publishing houses and non-governmental organisations (Blaubergs 1980: 135) and the academic environment. For example, Casey Miller and Kate Swift¹⁷ prepared *The Handbook of Nonsexist Writing*¹⁸ (1989), and Bobbye Sorrels published *The Non-sexist Communicator* (1978). These were the first two systematic works pointing out the detrimental nature of sexist expression and offering non-sexist alternatives (Hellinger and Pauwels 2007: 653–654; Sunderland 2006: 11).

At the same time, dictionaries and grammar books were also identified as problematic by certain authors, understanding them as “sites of codification and normative language” (Hellinger and Pauwels 2007: 667) and “gatekeepers” of language (enabling and specifying its use). Hellinger in Pauwels (2007: 667) believed that dictionaries have at an early point “institutionalised sexist

16. A subject already treated by the dominance model (e.g., Spender 1980).

17. In 1976, Miller and Swift also published the book *Words and Women*.

18. Cameron criticised their work, as it supposedly represented only a single view of the English language, meaning American English (and related specifically to the American target audience) and was not applied to all (including British) English variants (Cameron 1998a: 157). She saw guidelines for non-sexist language as a “necessary evil”, and believed they were not focused on the important aspect of sexist language (changing terms from sexist to non-sexist, rather than focusing on underlying semantics) (Cameron 1998a: 162–163).

language in their choice of definitions and examples (use of androcentric generics, asymmetrical gender-marking, the communication of stereotypical gender roles)". As a response to this institutionalisation of sexist terms, several feminists created their own dictionaries in their critique of the conventional dictionary practice, by subverting prescribed meanings, introducing feminist knowledge and neologisms, e.g., Graham 1975; Mills 1989 (*Womanwords: a dictionary of words about women*); Kramarae and Treichler 1985 (*Feminist dictionary*); Doyle 1995 (*The A-Z of Non-Sexist Language*) (Mills 2008).

4 New poststructuralist dimensions of exploring gender and language

Developing understanding of the concept of gender had a profound influence on the emergence of various models and approaches to the theorisation of gender and language. The research of the 1970s was still strongly based on the strict dichotomising of women and men (Tolmach Lakoff 2010: 163), which was supported by the so-called traditional feminists who understood gender as a universal, natural, ahistorical, stable, and fixed (e.g., Lakoff and Tannen). Although their research on gender and language introduced new insights into the context of relations between men and women (Lakoff's through the deficit model and Tannen's with the difference model), their overall view of gender implied that "what is done, can't be undone" and that women ought to simply embrace their socially predestined role (e.g., of being physically and intellectually inferior to men, less important than men, dependent on men, invisible in the company of men, the property of men) (Marković 2003: 403). This heavily marked the development of their theories which were (just as the dominance model theories) eventually strongly criticised by a number of authors (e.g., Fishman 1980; O'Barr and Atkins 1998; Cameron et al. 1988; Uchida 1992; Troemel-Ploetz 1991).

Towards the late 1980s and in the '90s, feminist linguistics began developing new dimensions of discursive and poststructuralist perspectives with the intention of pursuing more critical and specific questions. New conceptualisations were influenced by the developments and findings within other academic disciplines dealing with the theorisation of gender. One of the key questions the academics were trying to answer was: in what ways is gender an effect of the language used, rather than a determinant of different uses of language? (Litosseliti 2013: 44).

A work that rose to particular prominence at the turn of the century was *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (1990) by Judith Butler, in which she rejected the binary division of genders and advocated the recogni-

tion of several forms of masculinity and femininity¹⁹ (Coates 2015: 215–217). The work of Judith Butler represented a breakthrough moment in the paradigm of gender studies. Rather than understanding gender as “being” or “having” (as the traditional feminists understood it), Butler defined it as doing/performing. She adopted and expanded the concept of “performativity”²⁰ (devised by John Langshaw Austin (1962) in language philosophy) from speech actions to the entire frame of communication performed by men and women. According to Butler, gender can be recreated repeatedly, at different time points and in different situations through the activity of the subject – but never by itself (Marković 2003: 404). With the theory of performativity, she managed to transpose anti-essentialism into language. Unlike the initial sociolinguistic assertions that had been based on the assumption that genders showed different use of language because the language itself was “gendered” (i.e., someone who is a woman, therefore, speaks as a woman), the perspective of performativity introduced new means of reasoning – understanding that men and women are using language in specific ways in order for themselves to become and be accepted by others, as “gendered” (Cameron 1998b: 17). This is one of the newer approaches to the study of language and gender, called the dynamic or social constructivist model, which conceptually departs considerably from preceding theories.

A broader context for this standpoint is represented by the third wave of feminism, whose main characteristic was the opposition to the essentialist view on gender as a fixed and stable characteristic of every person (Cameron 1998b: 218). In third-wave feminism, meanings were no longer understood as forced upon women, since the production of meaning was conceptualised as a

19. Butler (1999) rejects the differentiation between the biological sex (as a natural category) and the social gender (as an acquired cultural-social category). She claims that sex is likewise a socially constructed category, originating from social-cultural practices and in the context of discourse with a specific history and socio-political dynamic. She believes gender is not contingent as a stable identity or source of agency that guides actions, but is an identity recreated across time by society, institutionalised in the external space through the stylised repetition of actions themselves. As she states, gender is created socially-temporally; while simultaneously being a norm that can never be fully internalised. Performing gender in undesired ways thus has clear punitive consequences, in that society disapproves of those who do not perform their gender “correctly/appropriately” (Butler 1999: 178–179).

20. The theory of performativity assumes that gender identity is not a manifestation of an internal essence/being, but rather a product of actions (i.e., performativity). Mundane actions, speech statements, gestures and theatrics, dress codes and prescribed mannerisms as well as certain prohibitions and taboos operate in a way to create the characteristics considered essential for (the male or female) identity (Butler 1999).

process of rejecting and confirming certain types of (discursive) practices and interpretations between men and women (Mills 2008: 26). The goal of feminist linguistics, at that time, was to stress the analysis of ways in which the interpretation of statements concerning women might differ between contexts²¹ and was no longer concerned with creating global statements on woman's language or language used to address women (Mills 2008: 24; Cameron 1998a).

One of the most important authors of the early 21st century is certainly Sara Mills (1995, 1997, 2003, 2012), who addressed the interconnections between gender, feminism and linguistics, looking at the themes of politeness, sexism, feminism, discursive practices, inter-cultural interactions, and similar. Mills²², as a proponent of third-wave feminist thinking, in her book *Language and Sexism* (2008) re-examined the (past) definitions of language sexism as they were utilised by most of the second-wave feminist authors. Language sexism, which in theory describes linguistic discrimination that might affect both genders, was frequently used among second-wave theorists to define prejudice (only) against women, and therefore understood as language that discriminates against women in particular (Vetterling-Bruggin 1981). Mills (2008) rejected these views and also believed that previous definitions had been based on an overly liberal-feminist presumptions that sexism is grounded in the error of the speaker ("as a mistake"), which can be corrected immediately, if the speaker is warned/notified. Such views of sexism in language are founded on the assertion that one is able to objectively judge the sexist or non-sexist nature of particular statements. This was also something Mills rejected, conceptualising sexism (as other forms of discrimination in language) as a result of broader social forces, institutional relations of asymmetry and power, and conflicts arising from access to resources and social status. To Mills, language represents the "(battle)field" in which the struggle for semantic meaning is taking place, and which is often also the struggle for the right to be, to exist in certain contexts, speak in certain ways, occupy certain (social or occupational) positions. She advocated a more social and institutional perspective on sexism, centred not only on the linguistic elements of sexism but

21. The aim is to search for the deeper meaning and factors that lead to perception when a person is deciding whether a certain word or term is derogatory to women in general (to someone as a woman), or individually derogatory (Mills 2008: 22).

22. The author differentiates between two kinds of feminist analysis: second-wave feminist analysis and third-wave feminist analysis. In the broader sense, second-wave feminism treats woman's language as that of a subordinate group, while third-wave feminism challenges the homogeneity of women as a monolithic group essentially, focusing rather on localised studies. The author does not view them chronologically but as an upgrade of one model with another (Mills 2008: 22).

also on the conceptual frame of discourses or beliefs about women and men expressed and represented within language. In her opinion, discriminatory relations can be found within institutionalised contexts, where conflicts for power and access are constantly present, constructing a more localised model of sexism, according to which whether a word will be interpreted as sexist or not depends on the context (Mills 2008: 1–4). The local orientation of third-wave feminism is one of its advantages, though it also departs from the concept of society as a comprehensive whole, since it is difficult to discuss the influence of values and pressures of society on the linguistic choices of women and men if one is too narrowly focused on individual experience. Third-wave feminist linguistics thus attempted to preserve a balance between focus on the local and maintaining, “an awareness of the negotiations at the local level with structures which are largely imposed” (Mills 2008: 29).

In recent decades, a great deal of feminist research began to delve into poststructuralist approaches to discourse, including critical discourse analysis. These approaches presuppose a dialectical connection between any text (spoken or written), the discursive practices associated with it and the wider social and institutional context in which it is embedded. New poststructuralist conceptualisations led to the question how gender intersects with other aspects of identity (e.g., race, nationality, age, religion, class, status, sexual orientation), and to interest concerning men and women in specific circumstances, communities, institutions and cultures (Litosseliti 2013: 55, 63–65). Due to this expansion of the field of interest, and based on extensive criticism of preceding disciplinary concepts (over the prevailing one-dimensional treatment of “woman” as a white middle-class individual) (Tolmach Lakoff 2010: 164–165), some authors broadened their research horizon by intersecting the subjects of gender and language with other social categories as well, for example, social class (Labov 1990), and other concepts, such as power (Hall et al. 1992), masculinity (Johnson and Meinhof 1997) and similar. Feminist sociolinguists attempted to establish an understanding of fundamental analytical concepts of sociolinguistics by introducing definitions of standard and non-standard language (Morgan 1994), using concepts of the “speech community”²³ and “community of practice” (Eckert and McConnell-Ginet 1992, 1999; Eckert 2000; Holmes 1992, 1999), the cultural differences approach (Holmes 1995; Coates 1996) among others. (McElhinny 2003: 21).

23. Eckert and McConnell-Ginet (1992) were the first authors to develop the approach “community of practice” within the framework of gender studies, enabling researchers to focus on the local production of identity and no longer operate with broad (questionable) generalisations found in the research of the speech community. The community of practice has proven itself an effective study approach, as it combines various disci-

At the same time, the poststructuralist researchers of that period began to strictly reject traditional linguistics, asserting that it reproduced the ideology of heterosexual society (Marković 2003: 411).

5 Critical evaluation of presented theories and final remarks

This paper presents a historical overview of research into gender and language, which introduces the exploration of woman's language initially as deficient (the deficit model), as subordinate (the dominance model) and as different from the language of men (the difference model). In the recent decades, developments have been shifting towards a conceptualisation, stating that it is not, in fact, language that is gendered but rather the use of language in specific ways that (re)creates the gendering of its users (the social constructivist model).

The presented models had an important influence on the historical development of the analysis of gender and language, though some (deficit, dominance, and difference) no longer carry particular weight in contemporary feminist linguistics. There are several reasons for that, among them most significantly a lack of empirical evidence in support of the proposed theories and claims, and their respective (somewhat exaggerated) focus on a single dimension of theorising (power asymmetry, differences, deficiency) that fails to take into account a multitude of other vectors that might affect a perceived subordinate position of woman's language. Based on that, a critical assessment of the presented theories and positions appears to be necessary.

Both the dominance model and the deficit model were subject to criticism, especially on the account of the over-pronounced stressing of power as the single determinant shaping all relations between the genders. In this context, interruptions (as the most obvious expression of power) were seen as a deliberate action of men expressing their superiority. However, as some later authors pointed out, it was not the goal of all men to dominate all women, meaning that interruptions could be caused by several reasons (and many of them are unintentional) (Litosseliti 2013: 37). Regarding the difference model, whose principal interest was to describe (rather than critique) woman's language, the criticism is most often aimed at the frequently exaggerated stressing of gender dichotomy. The theoreticians of the difference model also failed to include similarities between

plines and allows for complex interdisciplinary views on the subject of gender. At the same time, this approach recognises the diversity within the male and female gender expressions, and facilitates the exploration of gender and language within the social structure (Marković 2003: 408–410).

masculine and feminine speech in their analyses, or the diversity of speech styles that exist among various groups of women, and among various groups of men. Additionally, they were critiqued for having entirely disregarded the aspects or dimensions of power on the formation of social relations (e.g., Tannen), due to which the difference model generally operates with an oversimplified concept of gender as an "innocent cultural difference" (Litosseliti 2013: 40).

As demonstrated, most ideas presented in the past models, are in certain aspects no longer valid, also due to the numerous changes in (social) circumstances in the decades since. Nevertheless, they represent valuable cultural/linguistic heritage, bringing important understanding and reflections of the narratives and social realities of a certain time (and place).

However, it also becomes evident that certain views on the subject conceptualised decades ago are still present in current perceptions of gender and language. This includes extensive and widely read popular literature, which thematises typical and frequently stereotypical gender communication styles, both in the workplace and in private relationships (e.g., *Men Are from Mars, Women Are from Venus* (Gray 1992); *They Don't Get It Do They* (Reardon 1995); *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation* (Tannen 1990c); *Talking from 9 to 5: Women and Men in the Workplace* (Tannen 1994) etc.). This literature is usually dedicated to a general reader and based on presenting gender differences as inevitable, culturally conditioned or even innate (e.g., Cameron 1992; Crawford 1995; Freed 1992; Troemel-Ploetz 1991).

Contemporary research of gender and language reveals that many questions arising throughout the previous century connected with this subject have yet to be fully explored. An evident lack of empirical knowledge appears in connection to sexism in language and gender differences in the use of language. Likewise, existing studies have yet to develop the expected social critique to stop sexism and other forms of similar (linguistic) discrimination (Weatherall 2000: 39), which calls for continued efforts and reflection in this academic field of practice.

Literature

- Austin, John Langshaw (1962): *How to do things with words*. Oxford: Clarendon.
- Blaubergs, Maija S. (1980): An analysis of classic arguments against changing sexist language. *Women's Studies International Quarterly*, 3 (2-3): 135-147.
- Bodine, Ann (1975): Sex Differentiation in Language. In B. Thorne and N. Henley (eds.): *Language and Sex: Difference and Dominance*: 130-151. Rowley: Newbury House.
- Bodine, Ann (1998): Androcentrism in prescriptive grammar: singular 'they', sex-indefinite 'he', and 'he or she'. In D. Cameron (ed.): *The Feminist Critique of Language: A Reader*: 123-138. London: Routledge.

- Butler, Judith (1999): *Gender Trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- Cameron, Deborah (1992): Not gender differences but the difference gender makes: Explanation in research on sex and language. *International Journal of the Sociology of Language*, 94: 13–26.
- Cameron, Deborah (1996): The language-gender interface: Challenging co-optation. In V. Bergvall, J. Bing and A. Freed (eds.): *Rethinking Language and Gender Research: Theory and Practice*: 31–53. London: Longman.
- Cameron, Deborah (1998a): Lost in translation: non-sexist language. In D. Cameron (ed.): *The Feminist Critique of Language: A Reader*: 155–163. London: Routledge.
- Cameron, Deborah (1998b): *The Feminist Critique of Language: A Reader*. London: Routledge.
- Cameron, Deborah et al. (1988): Lakoff in context: the social and linguistic functions of tag questions. In J. Coates and D. Cameron (eds.): *Women in their speech Communities: New perspectives on language and sex*: 74–93. London: Longman.
- Cederschiöld, Gustaf (1897): *Om svenskan som skriftspråk*. Lund: CWK Gleerup.
- Chamberlain, Alexander F. (1912): Women's languages. *American Anthropologist*, 14 (3): 579–581.
- Coates, Jennifer (1996): *Women talk: Conversation between women friends*. Oxford: Blackwell.
- Coates, Jennifer (2015): *Women, men and language: A sociolinguistic account of gender differences in language*. 3rd edition. London, New York: Routledge.
- Crawford, Mary (1995): *Talking difference: on gender and language*. London, Thousand Oaks: Sage.
- Connell, Raewyn W. (2002): *Gender*. Cambridge: Polity Press.
- De Beauvoir, Simone (1999): *Drugi spol*. Ljubljana: Delta.
- Doyle, Margaret (1995): *The A-Z of Non-sexist Language*. Toronto: Women's Press.
- Dubois, Betty Lou, and Crouch, Isobel M. (1975): The Question of Tag Questions in Women's Speech: They Really Don't Use More of Them. *Language in Society*, 4 (3): 289–294.
- Eckert, Penelope, and McConnell-Ginet, Sally (1992): Communities of Practice: Where Language, Gender, and Power All Live. In K. Hall, M. Bucholtz and B. Moonwomon (eds.): *Locating Power: Proceedings of the Second Berkeley Women and Language Conference*: 89–99. Berkeley: Berkeley Women and Language Group.
- Eckert, Penelope, and McConnell-Ginet, Sally (1999): New generalisations and explanations in language and gender research. *Language in Society*, 28 (2): 185–201.
- Fishman, Pamela (1978): What do Couples Talk About When They're Alone? In D. Butturff in E. L. Epstein (eds.): *Women's Language and Style*: 11–22. Akron: L & S Books.
- Fishman, Pamela (1980): Conversational Insecurity. In H. Giles, P. W. Robinson in P. M. Smith (eds.): *Language: Social Psychological Perspectives*: 127–132. Oxford: Pergamon Press.

- Fishman, Pamela (1983): *Interaction: The Work Women Do*. In B. Thorne (ed.): *Language, Gender and Society*: 89–101. Rowley: Newbury House.
- Freed, Alice A. (1992): *We Understand Perfectly: A Critique of Tannen's View of Cross-sex Communication*. In K. Hall, M. Bucholtz and B. Moonwomon (eds.): *Locating Power: Proceedings of the Second Berkeley Women and Language Conference*: 144–152. Berkeley: Berkeley Women and Language Group.
- Furfey, Paul Hanly (1944): *Men's and women's languages*. *The American Catholic Sociological Review*, 5 (4): 218–223.
- Gal, Susan (1978): *Peasant Men Can't Get Wives: Language Change and Sex Roles in a Bilingual Community*. *Language in Society*, 7 (1): 1–16.
- Gauchat, Louis (1905): *L'unité phonétique dans le patois d'une commune*. Halle: Niemeyer.
- Graham, Alma (1975): *The Making of a Non-Sexist Dictionary*. In B. Thorne and N. Henley (eds.): *Language and Sex: Difference and Dominance*: 57–63. Rowley: Newbury House.
- Gray, John (1992): *Men are from Mars, Women are from Venus*. New York: Harper-Collins.
- Hall, Kira, Bucholtz, Mary, and Moonwomon, Birch (eds.) (1992): *Locating Power: Proceedings of the Second Berkeley Women and Language Conference*. Berkeley: Berkeley Women and Language Group.
- Hellinger, Marlis, and Pauwels, Anne (2007): *Language and sexism*. In M. Hellinger and A. Pauwels (eds.): *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change*: 651–684. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Holmes, Janet (1992): *Women's Talk in Public Contexts*. *Discourse & Society*, 3 (2): 131–150.
- Holmes, Janet (1995): *Women, Men and Politeness*. London: Longman.
- Holmes, Janet (1999): *Communities of Practice in Language and Gender Research*. *Language in Society*, 28 (2): 173–183.
- Holmes, Janet (2006): *Gendered Talk at Work: Constructing Gender Identity Through Workplace Discourse*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Irigaray, Luce (2002): *To Speak is Never Neutral*. London, New York: Continuum.
- Jespersen, Otto (1922): *Language: its nature, development and origin*. London: Allen & Unwin.
- Jespersen, Otto (1998): *The Woman*. In D. Cameron (ed.): *The Feminist Critique of Language: A Reader*: 225–241. London: Routledge.
- Johnson, Sally, and Meinhof, Ulrike Hanna (eds.) (1997): *Language and Masculinity*. Oxford: Blackwell.
- Kambič, Mojca (2008): *Vloga jezika pri konstituciji družbene neenakosti med spoloma (diplomska naloga)* [The Role of Language in the Constitution of Social Inequality between the Genders]. Available from: <http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska/pdfs/Kambic-Mojca.PDF> (Accessed: 20. 04. 2020).

- Kirkby, John (1974): *A New English Grammar* (reprint of the 1746 edition). London: Alston.
- Kramarae, Cherie, and Treichler, Paula (1985): *A Feminist Dictionary*. London: Pandora.
- Labov, William (1966): The Linguistic Variable as a Structural Unit. *Washington Linguistics Review*, 3: 4–22.
- Labov, William (1972): *Sociolinguistic Patterns*. Oxford: Blackwell.
- Labov, William (1990): The intersection of sex and social class in the course of linguistic change. *Language Variation and Change*, 2 (2): 205–251.
- Lakoff, Robin (1975): *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.
- Litosseliti, Lia (2006): *Gender and Language Theory and Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Mackay, Donald G. (1980): Psychology, prescriptive grammar and the pronoun problem. *American Psychologist*, 35 (5): 444–449.
- Maltz, Daniel N., and Borker, Ruth A. (1982): A Cultural Approach to Male–Female Miscommunication. In J. Gumperz (ed.): *Language and Social Identity*: 195–216. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marković, Ljiljana (2003): Beyond binary opposition: de-gendering and redefining gender. *Linguistics and Literature*, 2 (10): 403–414.
- McElhinny, Bonnie (2003): Theorizing Gender in Sociolinguistics and Linguistic Anthropology. In J. Holmes and M. Meyerhoff (eds.): *The Handbook of language and gender*: 21–43. Oxford: Blackwell Publishing.
- Miller, Casey, and Swift, Kate (1976): *Words and Women*. New York: Anchor Press.
- Miller, Casey, and Swift, Kate (1989): *The Handbook of Non-Sexist Writing*. London: The Women's Press.
- Mills, Jane (1989): *Womanwords*. Harlow: Longman.
- Mills, Sara (1995): *Feminist Stylistics*. London: Routledge.
- Mills, Sara (1997): *Discourse*. London: Routledge.
- Mills, Sara (2003): *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, Sara (2008): *Language and sexism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, Sara (2012): *Gender Matters: Feminist Linguistic Analysis*. Sheffield: Equinox.
- Milroy, Lesley (1987): *Observing and Analysing Natural Language*. Oxford: Basil Blackwell.
- Morgan, Marcyliena (1994): No Woman, No Cry: The Linguistic Representation of African American Women. In M. Bucholtz, A. C. Liang, L. Sutton, and C. Hines (eds.): *Cultural Performances: Proceedings of the Third Berkeley Women and Language Conference*: 525–541. Berkeley: University of California, Berkeley Women and Language Group.
- Moulton, Janice et al. (1978): Sex Bias in Language Use: Neutral Pronouns That Aren't. *American Psychologist*, 33: 1032–1036.

- O'Barr, William, and Atkins, Bowman K. (1998): Women's language or Powerless Language? In J. Coates (ed.): *Language and Gender: A Reader*: 377–387. Oxford: Blackwell.
- Plemenitaš, Katja (2014): Gender ideologies in English and Slovene. *ELOPE* (Ljubljana) 11: 17–29. Available from: <https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?lang=slv&id=65697> (Accessed: 20. 04. 2020).
- Poole, Joshua (1967): *The English Accidence* (reprint of the 1646 edition). Menston, Yorks: Scholar Press.
- Reardon, Kathleen Kelley (1995): *They Don't Get It Do They*. Boston: Little, Brown.
- Spender, Dale (1980): *Man Made Language*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Sorrels, Bobbye M. (1978): *The Non-sexist Communicator*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Sunderland, Jane (2006): *Language and Gender: An Advanced Resource Book*. London: Routledge.
- Ščuka, Nuša (2014): Jezik in spol: ženska poimenovanja v slovenščini [Gender and Language: feminine terms in Slovene]. *Jezikoslovni zapiski*, 20 (2): 79–88.
- Talbot, Mary (2010): *Language and Gender*. Second edition. UK: Polity Press.
- Tannen, Deborah (1990a): Gender Differences in Conversational Coherence: Physical Alignment and Topical Cohesion. In B. Dorval (ed.): *Conversational Organization and its Development*: 167–206. NJ: Ablex, Norwood.
- Tannen, Deborah (1990b): Gender Differences in Topical Coherence: Creating Involvement in Best Friends' Talk. *Discourse Processes* 13 (1): 73–90.
- Tannen, Deborah (1990c): *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: William Morrow.
- Tannen, Deborah (1994): *Talking from 9 to 5: Women and Men in the Workplace*. London: Virago Press.
- Tolmach Lakoff, Robin (2010): Gender. In J. Jaspers, J.-O. Östman and J. Verschueren (eds.): *Society and language use. Handbook of Pragmatics Highlights*. Vol. 7: 152–169. Amsterdam: John Benjamins.
- Troemel-Ploetz, Senta (1991): Selling the Apolitical. In J. Coates (ed.): *Language and Gender: A Reader*: 446–458. Oxford: Blackwell.
- Trudgill, Peter (1972): Sex, Covert Prestige and Linguistic Change in the Urban British English of East Anglia. *Language in Society*, 1: 179–195.
- Trudgill, Peter (1974): *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uchida, Aki (1992): 'When "Difference" is "Dominance": A Critique of the "Anti-Power-Based" Cultural Approach to Sex Differences'. *Language in Society*, 21 (4): 547–568.
- Van Han, Nguyen (2014): The Relationship Between Language and Gender: A Case Study in Vietnamese. *Global Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, 3 (3): 96–99.

- Vandeputte, Daryen (2015–2016): Language variation and gender throughout the 20th century. A historiographical study. Ghent: Ghent University, Faculty of Art and Philosophy.
- Vetterling-Braggin, Mary (ed.) (1981): Sexist Language: A Modern Philosophical Analysis. Totowa: Littlefield, Adams.
- Walby, Sylvia (1997): Gender Transformations. London: Routledge.
- Weatherall, Ann (2000): Re-vision of gender and language research for the 21st century. In M. Holmes (ed.): Gendered Speech in Social Context: Perspectives from Gown and Town: 39–52. Auckland: Victoria University Press.
- Wharton, Amy S. (2012): The sociology of gender: an introduction to theory and research. London: John Wiley & Sons.
- Zimmerman, Don H., and West, Candace (1975): Sex Roles, Interruptions and Silences in Conversation Language and Sex: Difference and Dominance. Stanford: Stanford University Press.

Podatki o avtorici

asist. dr. **Jasna Mikić**

Asistentka z doktoratom,

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana,

E-mail: jasna.mikic@fdv.uni-lj.si

Julius Janáček, Daniel Šťastný,
Jindřich Jílek, Michaela Ulrichová

HEALTHY, HAPPY TEENAGERS: DIFFERENCES IN HEALTH AND LIFE SATISFACTION AMONG SLOVENIAN, CZECH AND ITALIAN HIGH SCHOOL STUDENTS

ABSTRACT

This article investigates the relationships among physical health, mental health, life satisfaction and other life aspects of high school students from the Czech Republic, Italy and Slovenia ($n = 3,814$). The research is based on a questionnaire-based survey. Subsequent analysis is performed using regression models.

There is a positive relationship between physical health, mental health and life satisfaction. The mental health–life satisfaction relationship is stronger than that between physical health and life satisfaction. Our analysis elicits a number of factors connected with students' well-being: doing sports, use of addictive substances, contact with nature, personal relationships etc. While the factors of well-being in the Czech Republic and Slovenia are similar, the Italians are different. Student factors of well-being vary across the countries to a considerable extent.

KEY WORDS: life satisfaction, health, happiness, students, quality of life

Zdravi, srečni srednješolci: Razlike v zdravju in zadovoljstvu z življenjem med slovenskimi, češkimi in italijanskimi srednješolci

IZVLEČEK

Članek preučuje razmerja med telesnim zdravjem, duševnim zdravjem, zadovoljstvom z življenjem in drugimi vidiki zadovoljstva z življenjem srednješolcev s Češke, iz Italije in Slovenije ($n = 3814$). Raziskava temelji na anketnem vprašalniku. Analiza

je bila izvedena na osnovi regresijskih modelov. Med telesnim zdravjem, duševnim zdravjem in zadovoljstvom z življenjem obstaja pozitivna povezava. Povezava med duševnim zdravjem in zadovoljstvom z življenjem je pri preučnem vzorcu populacije močnejša kot povezava med telesnim zdravjem in zadovoljstvom z življenjem. Naša analiza opozori na številne dejavnike, povezane s počutjem srednješolcev: ukvarjanje s športom, uporaba zasvojljivih drog, stiki z naravo, medosebni odnosi itd. Medtem ko so dejavniki dobrega počutja na Češkem in v Sloveniji podobni, so pri italijanskih študentih drugačni. Dejavniki dobrega počutja se med študenti treh držav v veliki meri razlikujejo.

KLJUČNE BESEDE: zadovoljstvo z življenjem, zdravje, sreča, srednješolci, kakovost življenja

1 Introduction

The aim of this study is to determine the possible predictors of physical health, mental health and happiness¹ of high school students. This way we hope to contribute to the mapping of students' factors of well-being. Since peoples' notions of what is important for their life satisfaction often differ from reality (Frey and Stutzer 2010), results of this analysis can bring benefits to many young people by informing them about what aspects of their lives could be possibly overlooked. This study belongs to the area of well-being and life satisfaction (happiness) research which has become an important scientific field in the last several decades producing Nobel prize laureates such as Amartya Sen (year 1998), Daniel Kahneman (year 2002) and Angus Deaton (year 2015). Happiness research shows which factors influence life satisfaction (see, e.g., Frey et al. 2007) and which factors are influenced by life satisfaction (see, e.g. Boehm and Lyubomirsky 2008). Based on the results, many implications can be made. For example, governments can better understand citizens' behavior and needs, then decide what actions to take to improve the quality of life of people.

In this article, we investigate the predictors of life satisfaction, physical health and mental health. The reason is that health is one of the most important human values and a premise of a happy life (Abedini and Majareh 2015). In its Constitution, the World Health Organization – WHO (1946) defines health as “a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity.” Health is no longer evaluated just by labora-

1. In happiness research, the term happiness is usually used as synonym to life satisfaction (see, e.g. Frey 2008). We follow this approach. The term well-being is used as a general aspect encompassing physical health, mental health and happiness.

tory results anymore. The subjective perception of each individual's health has become important in health assessment. In accordance with the definition from the WHO, in this study we investigate students' physical health, mental health and also overall life satisfaction.

The next section presents a basic review of literature dealing with physical health, mental health and happiness. Section three describes in detail the methodology used in this paper. This is followed by presenting the results and discussing possible implications. Finally, section five contains the conclusion.

2 Literature Review

Physical health is one of the most important aspects of human life. It is therefore no surprise that there are many studies investigating and describing its different factors. For example, Woloshin et al. (2008) and Gajalakshmi et al. (2003) describe the well-known topic concerning the harmfulness of smoking. Also, there are many factors of physical health that not all people are familiar with. Puig et al. (2013) show that having good personal relationships in one's childhood is an important element of physical health for their adult life. Hsu and Lu (2013) have shown that self-control, personal independence and autonomy are very important predictors of a healthy life. Although such results should apply to the majority of people, there is also a number of studies investigating factors which correlate with physical health specifically among students: Bewick et al. (2008) have shown the harmfulness of alcohol consumption in a group of young people. Further, Yang et al. (2006) have pointed out the negative effect of having an irregular breakfast on one's physical health in the case of adolescents from Taiwan. Bailey (2006) has confirmed the generally presumed positive effects of physical education.

As far as the mental health of the general population is concerned, there is a number of articles dealing with this topic: Heenan (2006) has demonstrated the positive effect of art activities on one's psychological well-being; this was done by studying an innovative art therapy program in Northern Ireland. The importance of partner relationships was shown by Foran et al. (2015) who presented romantic relationship dissatisfaction as the primary reason people seek mental health services. This is an example of a study whose general conclusion most likely cannot be applied to the majority of young people as partner relationships do not constitute such a significant part of students' lives. As for students' mental health, a positive effect of physical education was found (Mechanic and Hansell 1987) as was the case with one's physical health (Bailey 2006). Similarly, there is a positive relationship between students' mental health and sport activities

outside of school (Biddle and Asare 2011). Suldo et al. (2016) have shown a positive relationship between students' mental health, their social support and identity development.

As mentioned above, happiness research has been enjoying a great deal of attention from both researchers and the general public. Naturally, there are many studies describing the relationship of different factors with life satisfaction. For instance, Kahneman and Deaton (2010) investigated the relationship between one's financial situation and life satisfaction while Ruhm (2000) studied the effect of unemployment on this characteristic. There are also a variety of studies examining the role of media (see, e.g. Frey and Benesch 2008). Furthermore, there is quite a bit of research which tries to determine the factors affecting students' life satisfaction. Flynn and Macleod (2015) have found that US students' happiness increases with financial security, academic success and having a good self-esteem. Harmening and Jacob (2015) studied different sociological aspects of a student's life in the US. They found that students are happier when they are included into some community, when they are involved in social life and when they live in a good environment. On the other hand, Lambert (2014) showed that students' happiness is lowered by discrimination, frequent marijuana use, frequent alcohol consumption and by having a long-term health condition. Truly there are many such studies. However, none of them compare the potential factors of happiness across countries using the same methodology.

The contribution of our study is the comparison of many potential determinants of students' physical health, mental health and life satisfaction across three countries using the same methodology in each of them. This way we can discover important factors as well as differences between countries. We also focus on finding the relationship between these three life aspects.

3 Methodology and Data

The basis of our research is data from a questionnaire survey. The questionnaires were distributed and collected from students in 11 schools from the northwestern part of the Czech Republic (the cities of Usti nad Labem, Bilina, Chomutov, Most, etc.), six Italian schools (from the regions of Rome, Teramo and Genova) and in 12 Slovenian schools (from the cities of Ljubljana, Maribor and Celje and their vicinities). The final dataset includes information from 1564 Czechs, 800 Italians and 1477 Slovenians. We selected these countries because they lie close to each other but yet have a different cultural and social backgrounds. Therefore, differences concerning health and happiness may be found. The selection of the schools was subject to our affiliations with these schools in

the three countries. Thus, our dataset lacks the advantages of random selection. To redeem this flaw, we made sure that all of the schools were of the same type (general education) and that all of them educated both boys and girls. This way, a good comparison can be made.

The survey was conducted in November 2017. In all of the schools from all three countries, questionnaires were distributed and collected from all students who were present during a single day. Naturally, some of the students were missing. Again, this violates the requirements of random selection because students who are more likely to be absent may exhibit different behavior patterns. However, this can be the case in each school, so our dataset is consistent. While applying our results to all students (including those who were missing) can be subject to a debate, the results can be applied to students who do not miss a lot of lessons. The data was collected anonymously.

The questionnaire included 23 questions concerning different socio-economic areas of respondents' lives. In order to avoid the autocorrelation of answers, some questions were posed negatively. The list of variables used in the research is presented in table 1 and a summary of statistics is in table 2.

Table 1. List of Variables, Their Description and Scales.

Variable	Variable description	Scale
Health Physical	Physical health evaluation. Question: "How would you evaluate your physical health on a scale from 0 to 10 where 0 is the worst and 10 the best?"	0-10
Health Mental	Mental health evaluation. Question: "How would you evaluate your mental health on a scale from 0 to 10 where 0 is the worst and 10 the best?"	0-10
Life Satisfaction	Life satisfaction evaluation. Question: "How would you evaluate the quality of your current life on a scale from 0 to 10 where 0 is the lowest quality and 10 is the highest quality?"	0-10
Population	Population of the village-town-city of the students	Integer
Commuting Time	Duration of commuting to school	Integer
Sport Time	Number of hours spent doing sport activities per week	Integer
TV Time	Number of hours spent watching TV per week	Integer
Friends Time	Number of hours spent with friends per week	Integer
Soc Networks Time	Number of hours spent on social networks per week	Integer
Art Time	Number of hours spent doing some artistic activity per week (playing an instrument, painting, dancing, creating things, etc.)	Integer

Religious Spiritual	Identification with the statement "I am a religious or spiritual person"	0-10
Cigarettes	Number of cigarettes smoked per day	Integer
Alcohol	Alcohol units consumed per week (1 alcohol unit represents 0.5 liter of beer or 2 dcl of wine or one "shot" of other type of alcohol)	Integer
Marijuana	Does the student use or smoke marihuana regularly? Dummy variable	No/Yes - 0/1
Allowance	Monthly allowance - values were recalculated according to purchasing power parity	Number of Euro
Earnings	Monthly earnings - values were recalculated according to purchasing power parity	Number of Euro
Regular Breakfast	Identification with statement "I eat breakfast regularly" (scale 0-10 where 10 is the highest identification) - proxy variable for leading a structured life	0-10
Discriminated Feel	Identification with the statement "I feel discriminated"	0-10
Relationship Parents	Relationship with one's own parents (-5 completely negative, ..., 5 completely positive)	-5 to 5
Partner	Does the student have a partner? Dummy variable	No/Yes - 0/1
Nature Important	Identification with statement "Contact with nature is important to me" (scale 0-10 where 10 is the highest identification)	0-10
Gender Female	Gender female. Dummy variable	Male/ Female
Age	Age of the student	Number 15-20

To measure reported physical and mental health, we asked the respondents: To what extent is this statement true? "I am physically healthy" and "I am mentally healthy". The answers were measured on a 0–10 scale. We are aware of the fact that this method does not measure the health conditions of the respondents but their reported health. Nevertheless, since self-rated health status has been accepted as a valid predictor of physical well-being and mortality (Kulkarni 2015) and is used in medicine on a regular basis (Benyamini et al. 2000), it gives a rough approximation of the health state, which is needed for our analysis. To measure the real health state a much deeper analysis would be needed which could not be performed inside schools with such a large number of students. When we interpret the results of our analysis, we refrain from repeating that our measure shows reported values only and instead we refer to our variables straightforwardly as physical health and mental health. However, it is important

to bear in mind that the difference between real health and reported health could skew some of the results. Our aim is not to create a perfect map of health predictors but rather to make a modest contribution to this area of research by finding factors that are related to health and that potentially affect the health of students. Further research can use these results as clues to determine the factors of well-being with certainty.

Table 2. Summary of Statistics.

Variable	Czech Republic		Italy		Slovenia	
	Mean	St. Dev.	Mean	St. Dev.	Mean	St. Dev.
Health Physical	8.09	2.24	7.1	2.41	7.98	1.95
Health Mental	7.94	2.45	8.02	1.60	7.86	2.18
Life Satisfaction	7.28	1.84	6.35	2.26	7.7	1.72
Population	73608	222478	32879	50651	20003	48442
Commuting Time	29.75	22.81	23.34	14.25	31.7	21.38
Sport Time	6.26	6.42	7.5	3.66	6.14	5.38
TV Time	7.36	8.94	4.43	4.05	6.84	5.93
Friends Time	14.79	15.13	6.59	5.56	9.59	9.12
Soc Networks Time	24.82	28.4	39.24	20.83	14.68	15.76
Art Time	3.04	6.18	2.74	3.23	2.82	5.38
Religious Spiritual	2.6	2.71	6.68	3.27	5.38	3.12
Cigarettes	2.32	4.96	1.91	5.01	2.65	4.88
Alcohol	2.37	4.95	2.29	4.76	2.18	4.13
Marijuana	0.22	0.42	0.26	0.44	0.25	0.43
Allowance	38.53	55.96	216.48	149.03	82.39	76.2
Earnings	69.24	135.52	217.91	136.41	72.75	155.74
Regular Breakfast	5.29	3.6	6.94	2.25	6.05	3.31
Discriminated Feel	2.1	2.22	3.94	2.43	2.43	2.08
Relationship Parents	3.34	2.21	4.12	1.49	3.12	2.05
Partner	0.47	0.5	0.8	0.4	0.39	0.49
Nature Important	7.01	2.56	7.27	2.57	7.45	2.28
Gender Female	0.51	0.5	0.49	0.5	0.47	0.5
Age	17.39	1.41	16.85	0.85	16.69	1.33

To measure the students' life satisfaction, we used the same question that is used by the United Nations in their annual happiness survey (see, e.g. Helliwell et al. 2018 or Helliwell et al. 2019): "How would you evaluate the quality of your current life on a scale from 0 to 10 where 0 is the lowest quality and 10 the highest quality?". Since Fordyce (1988) showed that different methods of

measuring happiness correlate with each other, our results are comparable with the results of other studies concerning happiness.

Other variables were included into our analysis in order to cover different areas of students' lives. We selected such aspects that can be related either with happiness or with physical or mental health of the students.

To analyze the effect of municipality size, we created dummy variables categorizing those elements. The dummy variables for the population were selected to distinguish between a village (less than 3 000 inhabitants), a small town (3 000–100 000 inhabitants) and a large city (over 100 000 inhabitants). In the case of alcohol consumption, time spent watching TV and time spent on social networks we included into our models both as linear and squared variables. These are labeled with a number two at the end of the variable name. We did so because there is a possibility that life satisfaction and other variables are related with alcohol consumption and watching TV in a non-linear way. For example, it is possible that physical health stays unchanged if small amounts of alcohol are consumed and falls rapidly with consumption of large quantities of alcohol.

The values for financial variables allowance and earnings were converted into Euro (the Czech Republic uses crowns) using exchange rates provided by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) database at the time of the distribution of the questionnaires. Also, these values were recalculated according to purchasing power parity using recalculating values from the OECD database for the year 2017. When studying the effect of these financial factors, we used logarithmic transformation. The reason is that it has been shown that the effect of personal income on people's well-being tends to decrease with the amount of income received (Kahneman and Deaton 2010). To find possible predictors of physical health, mental health and life satisfaction we constructed regression models. Since our dependent variables (physical health, mental health and life satisfaction) are discrete on a scale from 0 to 10, it is theoretically necessary to use ordinal logistic regression. However, Ferrer-i-Carbonell and Frijters (2004) showed that when the dependent variable of life satisfaction is reported on a scale from 0 to 10, linear OLS regression gives results which are very similar to the results of ordinal logistic regression. Since the OLS regression coefficients offer a more straightforward interpretation, this method is often preferred and used by many authors (e.g. Frey et al. 2007). Ferrer-i-Carbonell and Frijters (2004) showed this interchangeability in the case of the dependent variable life satisfaction but the same can be expected when the dependent variable is physical health or mental health. Indeed, when we constructed ordinal regression models, the results were almost the same as those of the linear regression models. For the sake of simplicity and in order to offer a

simpler interpretation of coefficients, in this study we present the outputs of the linear regressions only.

It is important to take into account the possibility of endogeneity in our models. Also, it is possible that the variables correlate with other aspects that have not been inquired about in our survey. Thus, our results do not show causal effects but should be interpreted as positive and negative relations only. Although on a theoretical level, endogeneity violates the assumptions of a regression model, as it has been shown that when studying peoples' well-being, the regression model serves as a very good approximation and the theoretical deficiencies do not cause problems on a practical level (Kahneman et al. 1999).

In the next section, we first present basic descriptive findings concerning the health and happiness of students. Thereafter, we introduce outputs of regression models and offer a discussion of these results.

4 Results and Discussion

4.1 Basic Results

Whereas the mean values for mental health are almost the same for all countries, the mean values for physical health and life satisfaction are significantly lower in the case of the Italians. It is possible that the understanding of questions concerning life satisfaction and health is different across countries as suggested by Kahneman-Riis (2012). Yet, it is possible that it is not the case and the Italians are really doing worse than their peers from the Czech Republic and Slovenia. This could surprise those who see Italian life as relaxing, harmonious and full of pleasure. Also, the Italians' otherness is demonstrated by the fact that their standard deviations for life satisfaction and physical health are higher while their standard deviation for mental health is lower.

For all countries, the mean values for life satisfaction are higher than the mean values for the general public in the respective countries calculated in the World Happiness Report 2017 (Helliwell et al. 2017). This is not surprising since the happiness curve of people in western Europe tends to be U-shaped with the minimum around the age of 40 and the happiness curve of eastern Europeans is generally declining throughout their entire life (Stephoe et al. 2015).

The correlation coefficient between physical health and mental health for the Czech Republic is 0.42 and for Slovenia is 0.52. This shows that physical and mental health in these countries often go hand-in-hand. However, the Italians' coefficient is 0.02. This could be seen as a rather puzzling result. Here, it again seems that the Italians along with their character structures are quite different from the Czechs and Slovenians.

4.2 Students' Physical Health

We begin with the analysis of physical health as the dependent variable. The results are presented in table 3. In the table, we present the estimated coefficients and p-values for the linear OLS models. The last row of each table with regression results shows the statistical criteria of the models. When interpreting the regression results, we focus primarily on variables concerning the health and happiness of the students and then mostly on variables that proved to be significant in more cases.

Table 3. OLS Regression Models' Output.
Dependent Variable Physical Health.

	Czech Republic			Italy			Slovenia		
	Coeff	P-val	Sig	Coeff	P-val	Sig	Coeff	P-val	Sig
const	3.567	<0.001	***	3.451	0.087	*	5.221	<0.001	***
Health Mental	0.316	<0.001	***	0.007	0.893		0.419	<0.001	***
Life Satisfaction	0.123	<0.001	***	-0.021	0.588		-0.034	0.200	
Population Medium	0.142	0.238		0.493	0.097	*	0.034	0.712	
Population Large	0.193	0.357		0.706	0.165		-0.417	0.063	*
Commuting Time	0.003	0.225		-0.003	0.655		0.003	0.135	
Sport Time	0.016	0.063	*	0.059	0.017	**	0.038	<0.001	***
TV Time	0.003	0.809		-0.042	0.226		-0.041	0.006	***
TVTime2	0.001	0.834		<0.001	0.988		0.001	0.276	
Friends Time	-0.004	0.359		-0.030	0.052	*	-0.005	0.274	
Soc Networks Time	0.002	0.802		0.009	0.557		-0.012	0.066	*
SocNetworksTime2	<0.001	0.921		<0.001	0.456		<0.001	0.155	
Art Time	-0.001	0.906		-0.032	0.260		-0.007	0.384	
Religious Spiritual	-0.023	0.249		-0.077	0.010	***	0.021	0.148	
Cigarettes	-0.026	0.048	**	-0.023	0.193		-0.001	0.938	
Alcohol	-0.076	0.008	***	-0.043	0.319		-0.009	0.728	
Alcohol2	0.003	0.014	**	0.003	0.102		0.001	0.470	
Marijuana	0.029	0.840		-0.089	0.661		0.177	0.168	
Allowance Log	0.019	0.574		0.069	0.659		-0.021	0.399	
Earnings Log	-0.002	0.949		-0.126	0.406		0.041	0.025	**
Regular Breakfast	0.013	0.400		0.060	0.145		-0.016	0.253	
Discriminated Feel	-0.030	0.213		-0.067	0.070	*	-0.118	<0.001	***
Relationship Parents	0.067	0.008	***	-0.017	0.781		-0.007	0.757	
Partner	-0.005	0.964		0.062	0.788		0.011	0.906	

Nature Important	0.042	0.041	**	0.071	0.077	*	0.086	<0.001	***
Gender Female	-0.157	0.153		0.146	0.399		0.044	0.631	
Age	0.032	0.411		0.205	0.042	**	-0.036	0.303	
Model criteria	N=1564, R ² = 0.217			N=800, R ² =0.067			N=1477, R ² =0.329		

A reader might notice relatively low values of the R-Squared coefficients in all of our models. However, since our aim is not to predict the exact values for the next groups of students but only to discover potential factors of well-being, this deficiency is not crucial for us. This applies to all regression models constructed in our research.

Mental health is a significant factor both in the Czech Republic and in Slovenia. In Italy, this connection has not been found. The results for the Czech Republic and Slovenia could be expected since the influence of one's psychological state on physical health among adults has been established before (see, e.g. Read et al. 2016). Similarly, Han Beth (2001) found that depression has large effect on physical health and Christina Meyer (2004) shows that depression increases the possibility of hypertension. The high magnitude of the estimated coefficients for mental health indicates that this connection is relatively strong. For example, an increase of mental health in Slovenia by one point is associated with an increase of physical health by 0,419. This observation corresponds with a high correlation coefficient between these factors in the case of Slovenia.

Sport time turns out to be a significant factor in Italy and Slovenia and potentially significant (p-value 0.063) in the Czech Republic. This is an intuitive result corresponding with the findings of other studies: e.g. Zarei (2013) or İneçli and Ziyagil (2017) who showed that life without physical activities among students leads to lower physical health. The strength of this relationship can be considered quite strong; the estimated coefficient 0.059 for Italy says that spending 10 extra hours doing sports is connected with an increase in physical health by 0.59 points. Although an inverse causality as well as correlation of sport time with another unobserved factor must also be taken into account, we can assume with high probability that sport influences physical health in a strong way.

Another factor that is significant in two countries (CR and SI) and potentially significant in Italy is the importance of nature. Also, as can be seen in the following sections of this article, this factor is positively related with mental health in Slovenia and with happiness in Italy and Slovenia. These results show that contact with nature most likely improves students' well-being. This is in line with the studies of An et al. (2016), Han and Hyun (2019) and Bratman et al. (2012); for example, a third of these articles shows that contact with nature has a positive effect on memory, vigilance and mood.

As for addictive substances, someone could be surprised that cigarettes proved to be a significant negative variable only in the Czech regression model. Although the study of Peltzer and Pengpid (2013) shows a negative effect of tobacco consumption on the health of students, it is likely that the negative large effect of cigarettes on physical health manifests itself in later parts of life only. This would be in accordance with Thun et al. (1997), Gajalakshmi et al. (2003) and Woloshin et al. (2008).

The Czech Republic is also the only country where a relation between alcohol consumption and physical health has been found. The linear variable has a negative estimated coefficient and the squared variable concerning alcohol has a positive coefficient. If we assumed the "alcohol to health" causality only, this would mean that small doses of alcohol have negative effect on health but large doses have a positive effect. This conclusion would of course be counterintuitive. We believe that this result can be explained if we take into account the reverse causality (health to alcohol) as well. It is possible that students who are very healthy possibly drink larger amounts of alcohol than less healthy students. The regression results indicate that the dependency of alcohol on health follows the shape of the square root function.

There is no relation between marijuana usage and physical health whatsoever. Unlike with alcohol, this result does not seem counterintuitive at all. On the contrary, many people use marijuana to enhance their physical health in various aspects. In Italy and Slovenia, no relationship between physical health and any addictive substance has been found. The disparity between the Czech students and students from Italy and Slovenia can probably be attributed to having different socio-economic backgrounds between the countries and regions.

In the case of Slovenia, other significant independent variables are: watching TV (positive relationship), earnings-log (positive relationship) and feeling discriminated (negative relationship). These variables have seemingly not much to do with physical health but here we emphasize again that the variable physical health measures the reported level of this aspect. Therefore, factors which not only influence physical health directly but the perception of one's health can be viewed as significant in our models. It is possible that this is the case with the variables TV time, earnings-log and feeling discriminated. One could see this as a flaw of this methodological approach but here it is important to remember the definition of health by the WHO (1946): "a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity". This concept of health includes the physical, mental and social aspect justifying the subjective approach to studying one's health. Indeed, based on our results, one's sense of being healthy is clearly connected with many sociological phenomena

creating space for further investigation of these areas previously neglected in health research.

In none of the three models, differences between students from villages, small towns and cities have been found. Also, as could be expected, almost no significance concerning financial variables was confirmed. Lastly, no explicit effect of gender in our regression models has been found.

4.3 Students' Mental Health

We proceed with an analysis of mental health as the dependent variable. The results of the OLS models are presented in table 4.

Table 4. OLS Regression Models' Output.
Dependent Variable Mental Health.

	Czech Republic			Italy			Slovenia		
	Coeff	P-val	Sig	Coeff	P-val	Sig	Coeff	P-val	Sig
Const	3.527	<0.001	***	8.474	<0.001	***	1.589	0.020	**
Health Physical	0.343	<0.001	***	0.003	0.893		0.476	<0.001	***
Life Satisfaction	0.235	<0.001	***	-0.004	0.876		0.256	<0.001	***
Population Medium	-0.359	0.004	***	-0.381	0.055	*	0.294	0.003	***
Population Large	-0.588	0.007	***	-0.079	0.817		-0.170	0.478	
Commuting Time	-0.005	0.051	*	-0.002	0.637		0.006	0.011	**
Sport Time	-0.003	0.710		0.008	0.608		-0.004	0.636	
TV Time	-0.014	0.337		0.013	0.574		0.048	0.003	***
TVTime2	<0.001	0.207		<0.001	0.905		-0.001	0.057	*
Friends Time	0.003	0.417		-0.004	0.679		0.005	0.337	
Soc Networks Time	-0.005	0.478		0.021	0.046	**	-0.009	0.208	
SocNetworks Time2	<0.001	0.776		<0.001	0.171		<0.001	0.606	
Art Time	-0.010	0.277		0.022	0.246		-0.012	0.173	
Religious Spiritual	-0.076	<0.001	***	-0.035	0.081	*	0.020	0.191	
Cigarettes	0.020	0.144		0.002	0.863		0.031	0.011	**
Alcohol	-0.025	0.393		-0.051	0.074	*	<0.001	0.994	
Alcohol2	<0.001	0.993		0.003	0.050	*	<0.001	0.714	
Marijuana	-0.273	0.070	*	-0.065	0.636		-0.047	0.730	
Allowance Log	-0.011	0.745		-0.027	0.798		-0.018	0.500	
Earnings Log	-0.009	0.730		-0.203	0.046	**	0.033	0.094	*
Regular Breakfast	0.050	0.001	***	0.014	0.602		0.054	<0.001	***
Discriminated Feel	-0.085	0.001	***	-0.013	0.591		-0.040	0.077	*
Relationship Parents	0.162	<0.001	***	0.003	0.947		0.129	<0.001	***

Partner	-0.046	0.682		0.109	0.479		0.077	0.432	
Nature Important	0.006	0.776		0.014	0.595		0.058	0.007	***
Gender Female	-0.182	0.113		-0.016	0.890		-0.412	<0.001	***
Age	0.014	0.725		0.031	0.643		-0.061	0.098	*
Model criteria	N=1564, R ² = 0.295			N=800, R ² =0.044			N=1477, R ² =0.387		

Based on the regression results in the previous subsection, it could be expected that the relation between physical health and mental health would be found only in the Czech Republic and Slovenia. Again, the results concerning Italians are very different from the models concerning Czechs and Slovenians; neither physical health nor life satisfaction are related to mental health in Italy. Since the reason is probably based on different cultural schemes and backgrounds, it cannot be determined from our data.

Another observation that can be drawn from the table is that unlike in the previous models, significant variables concerning population have been found. Here reverse causality (mental health to population of the municipality) is very unlikely. Since both of the population dummy variables are significant in the Czech Republic with a negative sign and variable population large has a lower coefficient than variable population medium, it seems that the bigger the Czech town, the more stress there is. This would confirm the results of Kumari (2016) who found that students from larger towns are more susceptible to depression. However, we found different relations in Slovenia. With other factors fixed, Slovenian students from medium-sized towns report higher values of mental health. This result too can be supported by previous studies (see, e.g. Geiken 1969 or Zarzycka et al. 2014). Thus, it is likely that larger towns and cities can be more stressful in the Czech Republic while Slovenian towns are a better place to live in as far as mental health is concerned. In Italy, no relationship between the population of the municipality and mental health was found; this again shows that the Italian structure of factors of well-being differ from other countries in question. The fact that variables concerning population have been found significant again supports the previous claim that one's health and their perception of it has a lot to do with sociological background.

The fact that sport activity is not a significant factor in any country can be surprising for both scientific and non-scientific public. This result doesn't correspond to previous studies investigating the effect of sport activities on mental health (see, e.g., Swann et al. 2018 or Southerland et al. 2016). This finding creates a complication for all therapists who recommend sport as prevention from mental problems. However, it is possible that the positive influence of sport activity on mental health appears only in the later phases of life.

There is a positive relation of smoking cigarettes with mental health in Slovenia. Peltzer and Pengpid (2013) discovered a negative relation between tobacco usage and the happiness of a student. It could be that smoking cigarettes has some positive effect on the psychological harmony of the students and the negative effect on physical health has not yet manifested at their age (as is seen in the previous model for Slovenia). In this case, being a smoker would mean gaining a little bit of extra mental harmony in exchange for the deterioration of one's physical health in one's later phases of life as is suggested by Woloshin et al. (2008) and Gajalakshmi et al. (2003).

The variable regular breakfast is significant with a positive coefficient in the case of the Czech Republic and Slovenia. Both coefficients have almost the same magnitude saying that having breakfast regularly in comparison with not having breakfast at all is connected with an increase in mental health by half of a point, which can be seen as a very strong association. Based on theoretical knowledge and the methodology of Liu et al. (2013) this variable was used as a proxy variable for leading a structured life. Our results correspond with the findings of Schnettler et al. (2015) who have shown that good eating habits have a positive effect on students' happiness. If the "breakfast to health" causality applies here, it can be said that living in a structured way influences how the students feel mentally but does not have any effect on their physical health. Here again, it is possible that the effect on physical health will manifest itself in later phases of life. Also, in Italy this relationship has not been found. Thus, it can be seen as puzzling that the proportion of Italians who have regular breakfast is significantly higher (confirmed by t-test) than is the case in the Czech Republic and Slovenia (see table 2). However, these results are not contradictory; they only serve as a good example of the fact that significance of a variable in the regression model is quite a different phenomenon than is the relative proportion of the students who engage in the corresponding activity.

Another variable positively related with mental health in the Czech Republic and Slovenia is the relationship with one's parents. Lambert et al. (2014) found that good connections and meals with family are a predictor of a happier life among students. The same result was found by Schnettler et al. (2015). These two studies along with our results confirm the importance of family relationships that are so much emphasized by psychologists (see e.g., Dinisman et al. 2017; Samm et al. 2010 and Wang and Sheikh-Khalil 2014). The coefficients are extremely high: having a perfectly harmonious relationship with family in comparison with a completely damaged relationship is connected with an increase in mental health by 1.62 in the Czech Republic and by 1.29 in Slovenia. Although it is most likely that the inverse causality applies here too, these results indicate that family relationships are of great importance to teenagers.

Although there is no significant difference in the physical health between boys and girls, Slovenian girls on average experience lower mental harmony. It is possible that the life of young girls in Slovenia and possibly in other countries as well may be more complicated and thus creates more anxiety.

As in the Slovenian model regarding physical health, watching TV has been found to be a significant factor in the case of Slovenian mental health as well. Feeling discriminated has been found to be significant but this time in the Czech Republic. These results again demonstrate the importance of social background as far as health perception is concerned. It is for example possible that the content watched on TV by Slovenian students influences their psychological well-being. However, this phenomenon is difficult to assess based on our quantitative data. A more detailed qualitative study could prove useful in this case.

The importance of sociological conditions is also supported by the fact that in the case of Italy, the variables Age (in the model with dependent variable physical health) and Social Networks (in the model with dependent variable mental health) have been found to be significant. In general, our study clearly shows that Italian sociological background is quite different. These structural differences are to a large extent responsible for the different well-being structures and predictors among Italian students.

4.4 Students' Life Satisfaction

The results of the OLS regression models analyzing the relations between life satisfaction and other variables are shown in table 5.

The variable physical health is significant in one model (Czech Republic) and the variable mental health in two models (Czech Republic and Slovenia). This could mean that for teenagers' happiness, mental harmony is of greater importance than physical health. A student can probably cope much better with a physical deficiency than with psychological problems.

As in the previous model, the variable sport time is not significant in any of the three models. Finding no relation between sport and life satisfaction contradicts many other studies: Huang and Humphreys (2011), Omorou et al. (2013) and Balish et al. (2016). For example, Niedbalski (2018) found that sport participation has a positive effect on life satisfaction, personal growth and self-confidence. This contradiction cannot be explained using our data and should be re-examined in further research.

Table 5. OLS Regression Models' Output.
Dependent Variable Life Satisfaction.

	Czech Republic			Italy			Slovenia		
	Coeff	P-val	Sig	Coeff	P-val	Sig	Coeff	P-val	Sig
const	5.931	<0.001	***	9.225	<0.001	***	4.716	<0.001	***
Health Physical	0.082	0.001	***	-0.018	0.588		-0.033	0.200	
Health Mental	0.145	<0.001	***	-0.008	0.876		0.217	<0.001	***
Population Medium	0.283	0.004	***	-0.598	0.031	**	0.111	0.219	
Population Large	-0.195	0.257		0.378	0.426		0.131	0.552	
Commuting Time	-0.007	<0.001	***	0.011	0.081	*	-0.004	0.058	*
Sport Time	0.008	0.237		-0.008	0.710		0.016	0.054	*
TV Time	-0.011	0.334		-0.022	0.505		0.003	0.839	
TV Time2	<0.001	0.589		<0.001	0.987		<0.001	0.876	
Friends Time	0.007	0.038	**	-0.007	0.638		0.009	0.057	*
Soc Networks Time	-0.009	0.111		0.028	0.059	*	-0.006	0.355	
Soc Networks Time2	<0.001	0.215		<0.001	0.106		<0.001	0.485	
Art Time	-0.007	0.338		0.060	0.023	**	0.021	0.008	***
Religious Spiritual	0.045	0.005	***	0.020	0.484		0.039	0.006	***
Cigarettes	-0.038	<0.001	***	-0.043	0.009	***	-0.007	0.561	
Alcohol	0.015	0.526		-0.040	0.321		0.001	0.975	
Alcohol2	<0.001	0.930		0.001	0.618		<0.001	0.698	
Marihuana	0.205	0.083	*	-0.261	0.168		-0.252	0.045	**
Allowance Log	0.100	<0.001	***	0.051	0.724		0.001	0.971	
Earnings Log	0.048	0.020	**	-0.270	0.056	*	0.049	0.007	***
Regular Breakfast	0.006	0.652		0.033	0.382		0.030	0.023	**
Discriminated Feel	-0.057	0.004	***	-0.061	0.073	*	-0.031	0.135	
Relationship Parents	0.171	<0.001	***	0.012	0.830		0.097	<0.001	***
Partner	0.258	0.003	***	0.322	0.134		0.300	0.001	***
Nature Important	0.002	0.905		0.084	0.025	**	0.039	0.048	**
Gender Female	-0.104	0.247		-0.250	0.119		0.012	0.894	
Age	-0.083	0.008	***	-0.149	0.112		0.020	0.550	
Model criteria	N=1564, R ² = 0.226			N=800, R ² = 0.083			N=1477, R ² = 0.168		

In the Czech Republic and in Slovenia there is a positive relation between being religious or spiritual and happiness. Here too we cannot rule out the "happiness to independent variable" causality but it seems quite natural that spiritual life has a positive effect on happiness. There are many studies which observe the positive effect of religion on mental harmony (Nooney and Woodrum 2002;

Sanders et al. 2015; Proeschold-Bell et al. 2015). However, our results from the Czech regression model in the previous section show a negative relation between being religious or spiritual and mental health. The contradiction with results from the regression models concerning happiness can probably be explained when we take into account both causality directions. It is possible that young people who do not experience psychological harmony often take refuge in religion. This attitude then makes them happier when comparing them with their peers. Our results prove that the religious and spiritual aspect of young peoples' lives shows high complexity.

The variable cigarettes is significant in two models with a negative coefficient. This may signify either that the overall effect of smoking on students' well-being is negative or the students who are less happy tend to smoke more often. Our data is insufficient for determining what is more likely but it is possible that both effects apply.

Being involved in an artistic activity is positively related with happiness in Italy and Slovenia. Indeed, the effect of art on one's quality of life has been documented many times (see e.g. Heenan 2006; Pizzarro 2004 or Stacey and Stickley 2010). Why this has not been confirmed among Czech students we can only hypothesize. It is for example possible that the positive effect of art is countered by the fact that creating art is not considered as a "cool" thing to do among Czech teenagers. Also, it is possible that the inverse causality applies in Italy and Slovenia and happier students tend to enjoy the pleasure of artistic activities more often. A detailed analysis of these findings is beyond the scope of this study.

As in the previous models, the relationship with one's own parents is significant in the case of the Czech Republic and Slovenia, again with very high coefficients. This supports our previous claim that one's relationship with their parents is most likely one of the most important factors of young peoples' well-being.

Feeling discriminated has shown significance as it has in the previous models. Again, a negative relationship with the dependent variable has been found – this time in the case of the Czech Republic. These results correspond to the previous findings (see e.g. Straiton et al. 2019 or Wallace et al. 2016). This again highlights the importance of one's feelings about themselves. Although it is possible that the happier and healthier students are, the less discriminative abuse they experience, while it is also likely that the opposite causality applies as well: being discriminated deteriorates one's perception of their health and their happiness. Although not entirely impossible, in the countries which are the subject of our study it is unlikely that being discriminated correlates with direct physical abuse - all of these countries implement strict rules concerning safety

in their schools. Therefore, it is highly probable that social exclusion influences student's well-being.

As in the previous sub-sections, we thus emphasize the social aspect of one's health and happiness, which has been described before (see, e.g. Suldo et al., 2016 or Taylor and Brown, 1988). Indeed, these results should be taken into account when considering future research on health and happiness – not only material factors but also social and relational aspects should be taken into account.

4.5 Limitations of the Study

The main limitation of this paper is the fact that our models show relations and not explicit causalities. Therefore, one should be careful with making final conclusions. To determine the causality direction, more detailed research is needed. This creates space for suggestions for further research – many relations discovered in this paper would deserve this type of analysis. Our results can be taken as a so-called "sketch" of the well-being map of students. From the definition, a sketch shows basic relations which should be investigated further.

As mentioned in the methodological section, we acknowledge the fact that the choice of the schools in our sample was not random. This does not pose a crucial obstacle to analyzing our data and interpreting the results but we recommend that the results of our study along with their implications are taken into account accordingly.

In many cases we offered a possible interpretation of the statistical results. As in the text, we highlight that these are only hypotheses. In order to make final certain conclusions, these would have to be supported by future research, possibly by qualitative analyses.

In this article, we discussed and offered an interpretation only for the factors which were significant in more models. There are other factors which exhibit a certain significance. All of these can potentially influence the physical health, mental health or happiness of students. However, a detailed analysis of all of them is not possible to achieve in one study. We offer these other factors as possible targets for future research.

5 Conclusion

Our analysis is based on comparing coefficients from regression models. Upon making such observations, there are specific conclusions that we can make. Firstly, it is apparent that regression results from the models concerning the Czech Republic and Slovenia are more alike than the results from Italy. This difference is most apparent in the models studying relations with mental health. Also, the correlation coefficients between physical health and mental health are

more similar in the case of the Czech Republic and Slovenia. It is very unlikely that these differences would be a mere coincidence. Rather it is probable that the behavior, values and preferences of the Czech and Slovenian students are more similar in comparison than with the Italians. Possibly, this could in part be explained by the fact that the Czech Republic and Slovenia are both countries with the majority of population being Slavic and sharing large part of their history, which does not apply to Italy. The values and preferences of the society may depend on the cultural and ethnic history of the countries' citizens. However, this suggestion would have to be tested before going further with it.

Although there are many similarities between the three models, the differences are substantial for us to be able to make the claim that the predictors of health and happiness in each country are different. A specific type of school was selected for our analysis. Therefore, it would be unwise to generalize the results for all students in the country, much less for all European countries or the whole world. Social context must be taken into account especially when making recommendations to students as to how it is possible to improve their lives. We recommend a similar analysis be conducted in a different social space, e.g. outside of Europe, to compare the achieved results with our findings.

Our results confirm the tight dependency of physical and mental health. Both attributes are also connected with reported life satisfaction. As our results indicate a stronger relationship between mental health and life satisfaction in comparison to the relation between physical health and life satisfaction, more emphasis should probably be put on mental harmony. Other factors related to mental health, physical health or life satisfaction each create space for individual recommendations based on the type of relations (positive or negative).

In general, it is likely that the factors and their importance which were discovered in our study differ from what people think. Therefore, our results offer insight which can be valuable when making future decisions.

Lastly, by finding many social and relational factors associated with student's health and happiness, our study emphasizes the sociological aspect of personal well-being.

References

- Abedini, Maryam, and Majareh, Samereh Asadi (2015): Study of Relationships Among Lifestyle, Health Locus of Control, and Happiness in Students. *Basic and Clinical Cancer Research*, 7 (4): 9–17.
- An, Mihyang, et al. (2016): Why We Need More Nature at Work: Effects of Natural Elements and Sunlight on Employee Mental Health and Work Attitudes. *PLOS ONE*, 11 (5): e0155614. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0155614>.

- Bailey, Richard (2006): Physical Education and Sport in Schools: A Review of Benefits and Outcomes. *Journal of School Health*, 76 (8): 397–401. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2006.00132.x>.
- Balish, Shea, Conacher, Dan, and Dithurbide, Lori (2016): Sport and Recreation Are Associated With Happiness Across Countries. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 87 (4): 382–388. DOI: <https://doi.org/10.1080/02701367.2016.1229863>.
- Benyamini, Yael, et al. (2000): Positive Affect and Function as Influences on Self-Assessments of Health Expanding Our View Beyond Illness and Disability. *The Journals of Gerontology: Series B*, 55 (2): 107–P116. DOI: <https://doi.org/10.1093/geronb/55.2.P107>.
- Beth, Han (2001): The Impact of Age, Gender, and Race on the Relationship Between Depression and Self-Rated Health in Community-Dwelling Older Adults: A Longitudinal Study, 20 (3): 27–43. DOI: http://dx.doi.org/10.1300/J027v20n03_02.
- Bewick, Bridgette, Mulhern, Brenden, Barkham, Michael, Trusler, Karen, Hill, Andrew, and Stiles, William (2008): Changes in undergraduate student alcohol consumption as they progress through university. *BMC Public Health*, 8 (1): 163. DOI: <https://doi.org/10.1186/1471-2458-8-163>.
- Biddle, Stuart, and Asare, Mavis (2011): Physical activity and mental health in children and adolescents: A review of reviews. *British Journal of Sports Medicine*, 45 (11): 886–895. DOI: <https://doi.org/10.1136/bjsports-2011-090185>.
- Boehm, Julia, and Lyubomirsky, Sonja (2008): Does Happiness Promote Career Success? *Journal of Career Assessment*, 16 (1): 101–116. DOI: <https://doi.org/10.1177/1069072707308140>.
- Bratman, Gregory, Hamilton, Paul, and Daily, Gretchen (2012): The impacts of nature experience on human cognitive function and mental health. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1249 (1): 118–136.
- Dinisman, Tamar, et al. (2017): Family structure and family relationship from the child well-being perspective: Findings from comparative analysis. *Children and Youth Services Review*, 80: 105–115. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2017.06.064>.
- Ferrer-i-Carbonell, Ada, and Frijters, Paul (2004): How important is methodology for the estimates of the determinants of happiness. *Economic Journal*, 114 (497): 641–659.
- Flynn, Deborah, and MacLeod, Stephanie (2015): Determinants of Happiness in Undergraduate University Students. *College Student Journal*, 49 (3): 452–460.
- Foran, Heather, Whisman, Mark, and Beach, Steven (2015): Intimate partner relationship distress in the DSM-5. *Family Process*, 54 (1): 48–63. DOI: <https://doi.org/10.1111/famp.12122>.
- Fordyce, Michael (1988): A Review of Research on the Happiness Measures: A Sixty Second Index of Happiness and Mental Health. *Social Indicators Research*, 20 (4): 355–381.
- Frey, Bruno (2008): *Happiness: A Revolution in Economics*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

- Frey, Bruno, Benesch, Christina, and Stutzer, Alois (2007): Does watching TV make us happy? *Journal of Economic Psychology*, 28 (3): 283–313. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.02.001>
- Frey, Bruno, and Benesch, Christina (2008): TV, time, and happiness. *Homo Oeconomicus*, 25 (3/4): 413–424.
- Frey, Bruno, and Stutzer, Alois (2010): Happiness and public choice. *Public Choice*, 144 (3–4): 557–573. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11127-010-9681-y>.
- Gajalakshmi, Vendhan, et al. (2003): Smoking and mortality from tuberculosis and other diseases in India: Retrospective study of 43 000 adult male deaths and 35 000 controls. *The Lancet*, 362 (9383): 507–515. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(03\)14109-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(03)14109-8).
- Geiken, Duane (1969): A Comparison of the Responses of Urban and Rural Community College Students to a Survey on Stress Producing Situations. Available from: <https://eric.ed.gov/?id=ED043321> (Accessed: 20.1.2021.)
- Han, Heesup, and Hyun, Sunghyup (2019): Green indoor and outdoor environment as nature-based solution and its role in increasing customer/employee mental health, well-being, and loyalty. *Business Strategy and the Environment*, 28 (4): 629–641. DOI: <https://doi.org/10.1002/bse.2269>.
- Harmening, Debra, and Jacob, Stacy (2015): Institutional Factors That Positively Impact First-Year Students' Sense of Well-Being. *Journal of Case Studies in Education*, 7. Available from: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1060607.pdf> (Accessed 20. 1. 2021).
- Heenan, Deidre (2006): Art as therapy: An effective way of promoting positive mental health? *Disability and Society*, 21 (2): 179–191. DOI: <https://doi.org/10.1080/09687590500498143>.
- Helliwell, John, Layard, Richard, and Sachs, Jeffrey (2017): *World Happiness Report 2017*. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Helliwell, John, Layard, Richard, and Sachs, Jeffrey (2018): *World Happiness Report 2018*. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Helliwell, John, Layard, Richard, and Sachs, Jeffrey (2019): *World Happiness Report 2019*. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Hsu, Ya-Wen, and Lu, Frank (2013): The Development and Validation of the Physical Self-concept Scale for Older Adults. *Educational Gerontology*, 39 (7): 501–513. DOI: <https://doi.org/10.1080/03601277.2012.701149>.
- Huang, Haifang, and Humphreys, Brad (2011): Sports Participation and Happiness: Evidence from US Micro Data. *Journal of Economic Psychology*, 33 (4): 776–793. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857930149.00013>.
- İneçli, Ömer, and Ziyagil, Mehmet (2017): The relation of physical activity to physical and mental health level in adolescents. *International Journal of Sport, Exercise and Training Sciences – IJSETS*, 3 (4): 199–205. DOI: <https://doi.org/10.18826/useeabd.355110>.

- Peltzer, Karl, and Pengpid, Supa (2013): Subjective Happiness and Health Behavior Among a Sample of University Students in India. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 41(6): 1045–1056. DOI: <https://doi.org/10.2224/sbp.2013.41.6.1045>.
- Pizzarro, Judith (2004): The Efficacy of Art and Writing Therapy: Increasing Positive Mental Health Outcomes and Participant Retention After Exposure to Traumatic Experience. *Art Therapy*, 21 (1): 5–12. DOI: <https://doi.org/10.1080/07421656.2004.10129327>.
- Proeschold-Bell, Rae Jean, Eisenberg, Ashley, Adams, Christopher, Smith, Bruce, Le-grand, Sara, and Wilk, Amber. (2015): The Glory of God is a Human Being Fully Alive: Predictors of Positive Versus Negative Mental Health Among Clergy. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 54 (4): 702–721. DOI: <https://doi.org/10.1111/jssr.12234>.
- Puig, Jennifer, et al. (2013): Predicting Adult Physical Illness from Infant Attachment: A Prospective Longitudinal Study. *Health psychology*, 32 (4), 409–417. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0028889>.
- Read, Jen'nan Ghazal, Porter, Jeremy R., and Gorman, Bridget K. (2016): Gender and the Mental-Physical Health Connection Among U.S. Adults. *Sociological Forum*, 31 (4): 1104–1125. DOI: <https://doi.org/10.1111/socf.12298>.
- Ruhm, Christopher (2000): Are Recessions Good for Your Health? *The Quarterly Journal of Economics*, 115 (2): 617–650. DOI: <https://doi.org/10.1162/003355300554872>.
- Samm, Algi, et al.(2010): Suicidal thoughts and depressive feelings amongst Estonian schoolchildren: Effect of family relationship and family structure. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 19 (5): 457–468. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00787-009-0079-7>.
- Sanders, Peter, et al. (2015): Intrinsic religiousness and spirituality as predictors of mental health and positive psychological functioning in Latter-Day Saint adolescents and young adults. *Journal of Religion and Health*, 54 (3): 871–887. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10943-015-0043-4>.
- Schnettler, Berta, et al. (2015): Relationship between the domains of the Multidimensional Students' life Satisfaction Scale, satisfaction with food-related life and happiness in university students. *Nutricion Hospitalaria*, 31 (6): 2752–2763. DOI: <https://doi.org/10.3305/nh.2015.31.6.8593>.
- Southerland, Jodi, et al. (2016): Relationship Between Physical Activity and Suicidal Behaviors Among 65,182 Middle School Students. *Journal of Physical Activity and Health*, 13 (8): 809–815. DOI: <https://doi.org/10.1123/jpah.2015-0315>.
- Stacey, Gemma, and Stickley, Theodore (2010): The meaning of art to people who use mental health services. *Perspectives in Public Health*, 130 (2): 70–77. DOI: <https://doi.org/10.1177/1466424008094811>.
- Steptoe, Andrew, Deaton, Angus, and Stone, Arthur (2015): Subjective wellbeing, health, and ageing. *The Lancet*, 385 (9968): 640–648. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)61489-0](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)61489-0).

- Straiton, Lindsay, Melanie, Aamb, Kjell Aambø, and Johansen, Rune (2019): Perceived discrimination, health and mental health among immigrants in Norway: the role of moderating factors. *BMC Public Health*, 19 (1): 325.
- Suldo, Shannon, et al. (2016): Conceptualizing High School Students' Mental Health Through a Dual-Factor Model. *School Psychology Review*, 45 (4): 434–457. DOI: <https://doi.org/10.17105/SPR45-4.434-457>.
- Swann, Christian, et al. (2018): Youth sport as a context for supporting mental health: Adolescent male perspectives. *Psychology of Sport and Exercise*, 35: 55–64. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2017.11.008>.
- Taylor, E. Shelley, and Brown, D. Jonathon (1988): Illusion and Well-Being: A Social Psychological Perspective on Mental Health. *Psychological bulletin*, 103 (2): 193–210.
- Thun, Michael J., Myers, Dena G., Day-Lally, Cathy, Namboodiri, Mohan M., Eugenia E. Calle, Eugenia E., Flanders, W. Dana, Adams, Stacy L., and Heath, Clark W. Jr. (1997): Age and the exposure-response relationships between cigarette smoking and premature death in Cancer Prevention Study II. In D. Shopland: Changes in cigarette-related disease risks and their implications for prevention and control: 383–413. Maryland: National Institutes of Health, Bethesda.
- Wallace, Stephanie, Nazroo, James, and Bécares, Laia (2016): Cumulative Effect of Racial Discrimination on the Mental Health of Ethnic Minorities in the United Kingdom. *American Journal of Public Health*, 106 (7): 1294–1300.
- Wang, Ming-Te, and Sheikh-Khalil, Salam (2014): Does Parental Involvement Matter for Student Achievement and Mental Health in High School? *Child Development*, 85 (2): 610–625. DOI: <https://doi.org/10.1111/cdev.12153>.
- Woloshin, Steven, Schwartz, Lisa, and Welch, Gilbert (2008): The Risk of Death by Age, Sex, and Smoking Status in the United States: Putting Health Risks in Context. *Journal of the National Cancer Institute*, 100 (12): 845–853. DOI: <https://doi.org/10.1093/jnci/djn124>.
- WHO (1946): Constitution of the world health organization, *American Journal of Public Health and the Nations Health*, 36: 1315–1323. DOI: <https://doi.org/10.2105/AJPH.36.11.1315>. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2567705/pdf/12571729.pdf> (Accessed: 20. 1. 2021).
- Yang, Rea-Jeng, et al. (2006): Irregular breakfast eating and health status among adolescents in Taiwan. *BMC Public Health*, 6 (1): 295. DOI: <https://doi.org/10.1186/1471-2458-6-295>.
- Zarei, Somazeh (2013): Investigating the Factors Having Influence on the Student's Happiness: A Survey Between Students of Secondary Schools of Shiraz. *Romanian Review of Social Sciences*, 2013 (4): 15–25.
- Zarzycka, Danuta, et al. (2014): Assessment of differences in psychosocial resources and state of health of rural and urban residents – based on studies carried out on students during examination stress. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 21 (4): 882–887. DOI: <https://doi.org/10.5604/12321966.1129952>.

Podatki o avtorjih:**Julius Janáček** (main and corresponding author)

UJEP – FSE, Moskevská 54,
Ústí nad Labem 400 96, Czech Republic
E-mail: juliusjanacek@post.cz

Daniel Šřastný

UJEP – FSE, Moskevská 54,
Ústí nad Labem 400 96, Czech Republic
E-mail: statnyd2@gmail.com

Jindřich Jílek

UJEP – FSE, Moskevská 54,
Ústí nad Labem 400 96, Czech Republic
E-mail: jindra.jilek@gmail.com

Michaela Ulrichová

Fakulta tělesné výchovy a sportu,
Josef Martího 269, 162 52 Praha 6, Czech Republic
E-mail: michaela.ulrichova.fyzio@gmail.com

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Faris Kočan

Roman Kuhar (ur.): Identitete na presečišču kriz.

Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2019.

192 strani (ISBN 978-961-06-0171-5), 19,90 EUR

Monografija *Identitete na presečišču kriz*, ki jo je v skladu z rezultati dela programske skupine Filozofske fakultete pod imenom *Problemi avtonomije in identitet v času globalizacije* uredil dr. Roman Kuhar, bralcem na interdisciplinaren način ponuja pomemben uvid v kompleksnost vprašanja identitet(e) v času negotovosti kot posledici »ugrabitve« globalizacijske agende na nacionalnih ravneh. Slednje je, kot nakazujejo prispevki s ciljem umestitve identitet v razmerje med nacionalno državo in nadnacionalnim okoljem (str. 9, 23, 47), postalo pomembno predvsem na račun niza (globalnih) kriz od leta 2008 naprej, ki so na račun vse bolj povezanih družbeno-političnih in ekonomsko-socialnih okolij (p)ostajali izrazito lokalizirani. Še več, s procesom deglobalizacije kot pojavom se raziskovalna sfera ukvarja že od leta 2005, ko je Walden Bello na primeru ZDA in EU utemeljeval deglobalizacijo prek njenih politik protekcionizma. Iz tega izhaja teza (kar so raziskovalke in raziskovalci tudi na (ne)posreden način dokazovali), da je ključna podstat globalizacije njena selektivnost, ki je bila v svoji (liberalni) zamejenosti utemeljena predvsem na ekonomski paradigmi. Povedano drugače: proces deglobalizacije je bil možen zgolj zaradi globalne finančne krize, ki je razgalila prednosti (in slabosti) vse bolj globaliziranega sveta, ki se je do leta 2008 zdel tako zelo samoumeven in naraven. Ta t. i. globalizacijska doksa, ki je bila ovita v retoriko gospodarske rasti in logike prelivanja pozitivnih učinkov globalnega gospodarskega uspeha s končnim ciljem utemeljevanja ekonomske in družbene (multikulturne) soodvisnosti, je bila hitro postavljena pod vprašaj, kar je neizogibno vplivalo tako na posamezne kot kolektivne identitete. Pojasnjevanje odsotnosti razmeroma stabilnega narativa o onipotentnosti globalizacije (in z njim povezane multikulturnosti) pri posamezniku ali družbah je moč zaznati v praktično vseh (multi)teoretskih pristopih pričujoče monografije, saj avtorji prek intersekcionalnosti proučevanega družboslovnega predmeta, tj. identitete, pokažejo, kako je mikro-, mezzo- in makroraven; ekonomsko, politično, pravno, spolno, etnično in kulturno pogojenost; (nad)nacionalno, regionalno in lokalno umeščenost zahtevno analizirati. Po tej poti lahko (in mora) to delo postati temeljni kamen oziroma zaokrožen kašipot za študente sociologije in politologije o tem, kako manifestacija nestabilnosti (v tem primeru prek kriz kot točk preloma – *critical junctures*) vpliva na odsotnost identitetne varnosti posameznika in kolektivov.

Vprašanje identitetne varnosti posameznika me vodi v to, da postanem eden tistih raziskovalcev, ki šibko točko najdejo v tem, da nečesa v monografiji ni, namesto da bi vzeli kakšen drug znanstveni prispevek, ki to teoretsko-konceptualno zrklo upošteva. Glede na to, da vsi avtorji mestoma ugotavljajo, da se populizmi, nacionalizmi in monokulturni pogledi na urejanje (perečih) družbenih vprašanj ob odsotnosti stabilnih narativov krepijo in prehajajo iz polja t. i. zaskrbljenega državljanstva na politični

marginii v polje prevzemanja vzvodov oblasti kot sredstva za urejanje temeljnih družbeno-političnih vprašanj, se v tem duhu obračam na pričujočo monografijo, medtem ko dejansko pogledujem k (morebitni) naslednji. S tem pogledom merim na dva teoretsko-konceptualna pristopa, s katerima bi avtorji monografije lažje zapopadli vprašanja identitet na presečišču kriz in ki bi avtorjem dala dodaten uvid v nestabilnost identitetnih narativov. Prvi takšen teoretski koncept je denimo ontološka varnost, ki za razliko od sekuritizacije (kot enega izmed (ne)zavedno osrednjih konceptov monografije) varnost razume kot pozitivno, celo zaželeno. Še več, s konceptualnim okvirom ontološke varnosti, ki jo Giddens (1991: 47–48) opredeljuje kot »samozavestno verjeti v ohranjanje lastnega jaza« in »imeti, na ravni nezavednega in praktično zavednega, odgovore na temeljna eksistencialna vprašanja, ki si jih vsak človek postavlja in naslavlja«, bi pričujoča monografija lahko prek operacionalizacije vpliva globalizacije, selektivne globalizacije, deglobalizacije in do neke mere reglobalizacije na ontološko varnost posameznikov in kolektivov pojasnjevala, zakaj so imele dotične krize tako močan vpliv na t. i. ontične prostore proučevanih družb. Slednje, ki jih Mitzen (2006) opredeljuje prek rutin(e) kot dejavnika ohranjanja zaupanja v obdajajočo materialno in družbeno okolje, namreč na takšen način (p)ostaja imuno na morebitni kaos in anksioznost. Po tej poti bi vprašanja lokalnih (str. 9), nacionalnih (str. 47) evropske (str. 23), spolnih (str. 101), etničnih (str. 153) in verskih (str. 137) identitet v času kriz kot dejavnika nestabilnosti lastnih (identitetnih) narativov lažje osmišljali v kontekstu relativnih dihotomij in potrebne diferenciacije, ki nudi referenčni okvir za odgovor na vprašanje, »kar nismo«.

Drugi teoretski koncept, ki ga avtorji praviloma dobro zaznavajo, a ga v metodološkem smislu ne »zagrabijo«, in ki ne temelji na zgoraj orisanem referenčnem okviru diferenciacije, je koncept začasnega drugega (*temporal othering*). Ta koncept, ki – gledano strogo disciplinsko – izhaja iz znanosti o mednarodnih odnosih, je za akademska razmišljanja v analizirani monografiji pomemben zato, ker namiguje na to, da niso vse identitete izgrajene v odnosu do drugega, temveč lahko svojo podstat gradijo na obstoječi, a v nedvoumno dveh različnih (ontičnih) prostorih. Pri tem merim na to, da je sama diskurzivna reprezentacija tista, ki poudarja, kako trenutni jaz lastno diferenciacijo doživlja vis-a-vis partikularno določenega jaza iz preteklosti (Gustafsson 2019). Empirično gledano, prispevek o politiki spola in seksualnosti v Sloveniji (str. 109) prek procesa uzakonjanja istospolnih porok s strani neokonservativne politične opcije kaže ravno na to – pripenjanje termina evropskosti na volčjo dlako še ne pomeni, da je ta volk dejansko evropski, kaj šele evropeiziran. Zagotovo je koncept začasnega drugega lahko izjemno koristen konceptualni okvir pri razumevanju reetnicizacije, renacionalizacije in rebalkanizacije identitet v slovenskem ontičnem prostoru. Takšne ugotovitve, ki jih avtorji dokazujejo že v prvem vsebinskem sklopu in ki se na neki način konkretizirajo na posameznih študijah primera, nakazujejo na to, da je bil kontekst približevanja Evropski uniji sočasno s procesom globalizacije ne preveč močna in robustna gonilna sila, ki bi *de facto* postala ključni gradnik pri procesih izgrajevanja nadnacionalnih identitet ali pa postidentitetnih družb. Ugotovitve avtorjev namreč pomembno nakazujejo na to, da sta lokalna in globalna raven inherentno povezani, zaradi česar danes že skorajda pozabljeni zahodnocentristični koncepti suverenosti in monokulturnosti pridobivajo ne

samo moč, temveč tudi sogovorce v različnih (družbeno-političnih) gibanjih. To misel poglobljam zato, ker si avtorji mestoma sami sebi dajejo besedo in postajajo bolj kritični kot besedila, na katerih slonijo in s katerimi si pomagajo. V tem smislu monografija namreč pridobiva materialno realizacijo procesa napredovanja misli. Kajti – kar avtorji mestoma pokažejo – discipline ne določa njen subjekt, temveč so za prelom od prvotne (znanstvene) in neposredne (državlanske) izkušnje nujni elementi, kot so epistemična predpostavka in intersubjektivna perspektiva, v skladu s katero se raziskovalno zamejemo in določamo ter uporabljamo določene metode.

Iz tega izhaja tudi (lastna) kritična opomba pod črto. V prihodnosti se bodo morala naša konceptualna orodja obrniti na lastno – akademsko polje, saj je to, kot je bilo poudarjeno v prispevku o identitetnih gibanjih in politikah spola in seksualnosti v Sloveniji, tisto polje, ki generira diskurze in razvojne trende. V tem oziru oblikovanje identitetnih kategorij ne ostaja na papirju, temveč prek praktikuma in učnih načrtov prehaja v polje socializacije. Ker takšne razprave ne smejo ostati na ravni oddelkov in kateder, je treba prek znanstvenoraziskovalnega dela izobraževati bodoče generacije družboslovcev, ki bodo morali onkraj introsubjektivnega razumevanja strukturnih problemov misliti vprašanja identitete v postmaterialističnem (ontičnem) duhu in prostoru.

Literatura

- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity.
- Gustafsson, Karl (2019): Temporal othering, de-securitization and apologies: understanding Japanese security policy change. *Journal of International Relations and Development*, 0 (0): 1–24. Dostopno prek: <https://link.springer.com/article/10.1057/s41268-018-00168-y> (16. 2. 2020).
- Mitzen, Jennifer (2006): Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma. *European Journal of International Relations*, 12 (3): 341–370. Dostopno prek: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1354066106067346> (16. 2. 2020).

Karmen Šterk

**Jonathan Marks: Je znanost rasistična?
Maribor: Založba Aristej (Zbirka Dialogi), 2019.
88 strani (ISBN: 978-961-220-128-9), 13 EUR**

Vprašanje, za nekatere blasfemično, je za antropologa Jonathana Marksa retorično; seveda, znanost je rasistična. Minili so razsvetljenski časi, ko smo si znanstveniki dopovedovali, da je to dvoje, znanstvena vednost in (rasistična) ideologija, nekompatibilno, diametralno nasprotno in izključujoče. V delu *Je znanost rasistična?* Jonathan Marks razkriva bolj ali manj subtilne načine, na katere so se znanosti o človeških zadevah skozi zgodovino pretvarjale, da je mogoče človeško vrsto po naravi razdeliti na razmeroma majhno število razmeroma različnih skupin ter jim pripisati razmeroma različne lastnosti, zmožnosti in sposobnosti. Rasizem je ideja o tem, da so biološke (naravne) značilnosti človeškega telesa (barva kože, širina nosu, obseg lobanje ipd.) tudi že moralne, intelektualne in estetske vrednosti posameznika s tem telesom. Gre za prepričanje, da so človeške populacije po svoji naravi raznolike in da so te raznolikosti osnova, sredstvo in objektivni arbiter hierarhiziranja razlik ter s tem ovrednotenja različnih človeških populacij; enih kot manjvrednih, drugih kot večvrednih. Rasizem torej izhaja iz zmotne predpostavke, »da iz možnosti klasificiranja ljudi v smiselne kategorije izhaja, da so te kategorije naravne enote« (str. 55). Rasni taksonomični sistem naj bi torej bil naravno dejstvo, ne ideologija, ne fikcija, sploh pa ne znanstvena fikcija.

Vse se je začelo s švedskim botanikom Carlom Lineejem, ki se je sredi tridesetih let 18. stoletja po štirih dneh vročinskega delirija prebudil in vzkliknil: razvrstil bom vse, kar je bog ustvaril! In je začel pisati svojo »teorijo vsega«, delo *Systema Naturae*. Kot izhaja iz naslova, se je Linee lotil popisovanja in klasificiranja celotnega naravnega stvarstva: rastlin, živali, tudi kamnin in ljudi. Temelj klasifikacije sta bila zunanja, vidna podoba in geografska porazdelitev. To je Lineeja in njegove učence vodilo v znano taksonomijo ras: v naravi naj bi obstajale evropska bela ali kavkaška rasa, ameriška rdeča ali rubescena rasa, afriška črna ali negridna rasa in azijska rumena ali mongoloidna rasa. Vse od sredine 18. stoletja naprej so znanstveniki tem razlikam dodajali poljubne značilnosti, denimo barvi kože pripadajoči pravni sistem. Medtem ko naj bi Evropejcem vladalo pravo (*ritibus*), Azijcem mnenje (*opinionibus*), rdečekožce obvladuje šega (*consuetudine*), temnopolte Afričane pa kaprica (*arbitrio*) (str. 26). Od sredine 18. stoletja so se razlike kopičile in rafinirale, hierarhije stopnjevale in predsodki znanstveno legitimizirali. Bile pa so to seveda vrednostne sodbe o kulturnih vrednotah, ki so (za nazaj) raso utemeljevale v biologiji, jo naturalizirale. Ali kot pravi Marks: »/Č/loveške skupine niso temeljni biološki deli vrste, temveč so skupki ljudi, povezanih skupaj na poljubne kulturne načine« (str. 66). Naš SSKJ je v rabi rasističnih terminov globoko v 18. stoletju, saj ločuje: belo alpsko raso srednje rasti s temnimi lasmi in srednje širokim obrazom; belo raso s svetlo rjavo barvo kože; črno raso s temno rjavo ali črno barvo kože; belo dinarsko raso višje rasti s temnimi lasmi in srednje širokim ali ozkim obrazom; rumeno raso z rumenkasto ali rjavkasto barvo kože.

Kamor leksika, tja tudi kulturni imaginarij Slovencev, pa ne zato, ker smo Slovenci kaj bolj rasistični od drugih, temveč preprosto zato, ker je rasa v mnogočem bolj lingvistična kot pa biološka kategorija, enota simbolne misli, in ne naravnega reda stvari. Ni nam torej treba biti rasisti, da bi rasizem ohranjali in perpetuirali; na videz nevtralni lingvistični termini skozi vsakodnevno rabo posredujejo predsodke, utrjujejo stereotipe in poglobljajo razlike med eno človeško skupino in drugo.

Da ljudje ne moremo brez razlik, če želimo graditi svojo identiteto, je v antropologiji dokaj spontana zaznava in v Heglovi filozofiji povsem logična nujnost. Identiteta namreč je, če si sposodimo de Saussurov žargon, pozicijska, relacijska in negativna entiteta. Odvisna je torej od mesta, ki ga zaseda v sistemu razlik, od relacij, ki jih vzpostavlja z drugimi entitetami, in njeno bistvo je apropiacija negacije – nekaj je, kar je, ker je tisto, kar drugo ni. Mnogo manj logična je človekova spontana inklinacija, da razlike tudi hierarhizira. Ljudje pač nismo, kot je bil de Saussure, strukturalisti, razlik ne doživljamo kot neesencializiranih distinktivnih obeležij. Preko kulturnih klasifikacijskih, kognitivnih taksonomičnih sistemov jih vselej vrednostno hierarhiziramo. Na vrhu hierarhije je kajpada njen avtor. Ostareli moški bele barve kože, akademsko izobražen, kristjan, heteroseksualec ipd. bo seveda vse, kar ni on, vrednotil kot slabše in manjvredno. Bolj kot je oddaljeno, manj kot je sprejemljivo, bolj zanesljivo pripada Drugemu in zato je ta Drugi slabši, manjvreden, manj civiliziran. T. i. spontana antropologija, kulturni imaginarij, v katerega smo rojeni in ki med drugim predstavlja navodila za uporabo in vrednotenje razlik med človeškimi skupinami, je univerzalna reč; in znotraj lastne kozmologije se ima prav vsaka človeška skupina za popek sveta, za krono stvarstva, za višek civilizacije, za najvišjo stopnjo razvitosti, kulturnosti in omikanosti. Pri tem kulture za utemeljevanje svoje superiornosti uporabljajo najrazličnejše kriterije, nekateri so prav bizarni. Slovenci se tako, ko uveljavljamo svoje mesto v »civilizaciji«, sklicujemo na rabo slovnične dvojine, Črnogorci na dolžino stegenice (Dvornikovič 1939), spet drugi na božansko poreklo, obliko nosu, odteneke barve kože, itd. – *anything goes*. Ljudi in stvari, živo in neživo naravo lahko razdeljujemo po vsakem kriteriju, vsak je dovolj dober, če le služi svojemu temeljnemu namenu in običajno osnovnemu razlogu – potrjevanju lastne superiornosti. Je pa seveda vsak kriterij tudi popolnoma poljuben in ima le distinktivno (razločevalno) vrednost. Šele nereflektirana, spontana raba teh kriterijev za izoblikovanje taksonomij, ki so vrednostno hierarhizirane, razlike esencializira, jih napolni z vsebino, legitimizira in v najslabšem primeru, kot je na delu v ideologiji rasizma, naturalizira. Tako se je zgodilo z raso v evropski znanosti. Kot to neumorno ponavlja Marks: rasizem je bil na delu pred izumom rase, rasizem ni ideologija, ki izhaja iz biološkega dejstva, da imajo različne človeške populacije različno barvo kože, ampak je skupek predsodkov o razlikah, izoblikovan v kulturni/kognitivni taksonomični sistem (str. 70–73). In ta preko nekritične vključitve v kozmologijo znanosti dobi status objektivnega naravnega dejstva. Kot da je narava nekaj, kar obstaja pred kulturo?! Ne, ni! Vsako »naravno« dejstvo mora najprej biti kulturno prepoznano kot naravno. Ali kot pravi Marks: podatke iz narave zbiramo »na podlagi nevidnih kulturnih ideologij, ki so neločljivo povezane v zbiranju in interpretaciji teh podatkov« (str. 36). Humanistika to danes že ve, zato je za doberšen del znanosti o človeških zadevah vprašanje iz naslova retorično. Na videz

»trdim«, »objektivnim« naravoslovnim znanostim pa je vprašanje *Je znanost rasistična?* še vedno blasfemija. In prav tu vidi Marks največjo nevarnost rasizma; ko je nerefleksiran, zakrinkan v objektivno znanost o »naravnih« dejstvih in ima neko (politično) moč (str. 44), takrat se zgodi, da »zaradi neenakih družbenih privilegijev, ki so nastali na temelju klasifikacije« (str. 74), različnim družbenim skupinam pripišemo različne hierarhične statuse v »naravnem« redu stvari. Rečeno z nekim drugim Marxom /sic!/: znanost je najbolj polna (rasističnih) predsodkov takrat, ko se uspe prikazati kot kvazi nevtralna znanost in postane vladajoča ideologija in/ali ideologija vladajočega razreda.

Ni ga boljšega primera politične vladavine *qua* nevtralne znanosti, kot je aktualni primer vladavine humane (bio)medicine v času COVID-19. Priča smo redukciji vseh sfer socialnega, političnega in ekonomskega življenja na biomedicinski diskurz. Ko se medicinskemu v bran postavi še politični protekcijonizem (in obratno), je človeško življenje pač reducirano na spoznavni predmet medicine: na biološko življenje in smrt. Za Marksom, upamo, da se bo pojavil še kakšen antropolog, ki bo humani (bio)medicini zabrusil vsaj to, da naj se neha predstavljati za znanost o človeku, saj je njen domet fiziologija in fiziopatologija, ukvarja se torej z organi, ne s telesom, sploh pa ne s človekom. Človek namreč ni *homo sacer* (Agamben 2017), je nekaj drugega od skupka svojih bolj ali manj dobro delujočih organov. Njegovo telo in njegove (spontane in znanstvene) sodbe o telesih (Drugih) izoblikuje izključno kultura, v ničemer ne narava.

Kolaboracija znanosti in politike je bila od vselej problematična reč in običajno je kulminirala v dogodkih, ki so se znašli na napačni strani zgodovine. Znanost bolj kot je prepričana, da je objektivna, bolj je pristranska, bolj kot misli, da proizvaja nevtralno vednost, bolj je ideološka, bolj kot je nekomu odrešilna, bolj je za drugega pogubna. In več moči kot ima, bolj je lahko jasno, da je politično kompromitirana. Znanost bo nehala biti rasistična tisti hip, ko bo vprašanje *Je znanost rasistična?* preprosto samo še eno od vprašanj, ko bo izgubilo tisti čustveni naboj, ki vodi v blasfemična zgražanja naravoslovcev ali pač retorične lemantacije antropologov.

Literatura

Agamben, Giorgio (2017): *Homo Sacer*. Stanford: Stanford University Press.

Dvorniković, Boris (1939): *Karakterologija Jugoslavena*. Beograd: Prosveta.

Živa Kos

Stefan Collini: Zakaj potrebujemo univerze?

Ljubljana: Krtina, 2019.

269 strani (ISBN 978-961-260-124-9), 25 EUR

»Zakaj potrebujemo univerze? ni ne filozofska monografija ne bela knjiga. Če bi jo uvrščali v najprimernejšo literarno kategorijo, bi to morala biti polemika, ki pa se nadalje pokriva z žanri satire, lamentacije, manifesta in kulturne kritike,« v uvodu zapiše avtor (str. 13).

Collini, s pričujočo knjigo opozarja na vrsto sodobnih predpostavk o univerzah in z njimi povezanih politikah, ki visoko šolstvo zadnja desetletja poskušajo zvesti na niz neoliberalnih regulativnih idej. Zamiki načinov upravljanja institucij na prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta dvajsetega stoletja so, argumentira avtor, prispevali tudi k spremembam v načinih financiranja univerz. Pri tem se je pomembno osižče upravljanja vzpostavljalo okrog vprašanj ustreznega nadzora nad porabo financ. Slednje se je v visokošolski prostor vpelo kot različne oblike dokazovanja in izkazovanja učinkovitosti porabe virov – finančnih in človeških. Collini kritično povzame postopke zagotavljanja in odgovornosti¹ ter jim pripiše izgubo zaupanja v možnosti razumnega argumentiranja pomena različnih človeških dejavnosti in zvaja ne le visokega šolstva, temveč tudi življenje na ozek spekter tistega, kar ima status »koristnega«, in večji del tistega, kar je domnevno »nekoristno«. Tako visokem šolstvu prihaja do delitve na koristne in nekoristne discipline, študijske programe, raziskave, tipe univerzitetnih praks, visokošolske učitelje in učiteljice ipd.

Zanašanja na postopke, s katerimi je domnevno mogoče objektivno vršiti nadzor, kot nadomestke za razumne argumente vključujejo neskončna odlaganja in skrivanja presoje pod plasti »vrednostno nevtralne birokratske latovščine«. Ob tem avtor opozori na slepoto diskurzivnih popačenj,² ki izhajajo iz kategorij »zagotavljanja«, v okviru katerih je na eni strani nemogoče argumentirati smisle onstran ozko predpostavljenih kategorij in na drugi, popolnoma mogoče, koherentno zagovarjati tudi znanstveno in vsebinsko »prazne« študijske programe in akademske prakse (prim tudi Alvesson 2013).

Morda na tem mestu ni odveč izpostaviti, da je avtor humanist, ugleden profesor intelektualne zgodovine in angleške literature na univerzi v Cambridgeu ter javni intelektuallec, ki s pričujočo knjigo in predhodnimi javnimi razpravami poskuša zagovarjati kompleksno poslanstvo univerz v sodobni družbi. S knjigo kliče po zagovorništvu visokega šolstva in preizpraševanja »samoumevnih« praks, ki univerzo redukcionistično zvajajo na uresničevanje ciljev gospodarstva in trga dela.

1. Assurance and accountability.

2. Npr. vse bolj popularne rabe dikcije »potrebe družbe«, ki zakriva dejanske potrebe specifičnih interesov, ki bi jih v družbi, ki gradi na sistematičnem razvrednotenju družbenega, lahko označili kot »nedružbene«. Če je verjeti izjavi M. Thatcher, družba ne obstaja (Interview for Woman's Own, 1987).

Knjiga je sestavljena iz dveh delov. Prvi se osredotoča na niz diskurzivnih popačenj kot stranskih učinkov neoliberalnih regulativnih idej. V njem avtor predstavi poglede na razvoj globalne multiverze in na zamike v delovanju britanskih univerz s poudarkom na spremembah od druge polovice dvajsetega stoletja dalje. »V osemdesetih letih in v začetku devetdesetih sta vladi Thatcherjeve in Majorja okrepili število študentov, ne da bo zagotovili ustrezno investiranje v univerze, s tem pa visokošolskemu izobraževanju namenoma znižali ‚strošek na enoto‘. /.../ Poskušali sta tudi vpeljati posebno pojmovanje ‚učinkovitosti‘, ki je vključevalo spremembe v vodenju, da bi univerze naredili podobnejše poslovnošolski predstavi dobrega vodenja podjetja« (str. 50–51). Collini s tem opozori na postopno, a sistematično preobrazbo univerz v zadnjih desetletjih; od institucij, ki so v preteklosti uresničevale več med seboj povezanih, kompleksnih ciljev ter bile središča kulture in znanstvenega raziskovanja, gojišča državljanstva, k institucijam, ki so vedno bolj podobne delniškim družbam.

Z različnimi med seboj povezanimi problematikami, ki jih v knjigi na omenjenem ozadju tematizira, Collini izpostavi niz sprememb v pojmovanju in razumevanju visokošolske avtonomije, razmerij med akademskimi disciplinami in znotraj njih, akademske uspešnosti, načinov visokošolskega učenja in poučevanja ...

Avtor problematike odpira z intenco verjetno že zapoznelega, a kljub temu nujnega pogovora o tem, kaj sodobna univerza je in kaj naj bi bila. Pri tem izrazi željo po preseganju duhamornih turizmov ter domnevnih binarnih nasprotij med znanostjo, ki proizvede želene gospodarske učinke, in neznanostjo kot tistim delom znanosti, ki tega ne počne, med koristnostjo naravoslovno-tehničnih raziskav ter v tej luči domnevno nekoristnostjo humanistike in družboslovja.

Pri tem se v omenjene binarnosti umešča tudi razmerje med akademsko univerzo in univerzo kot pripravo na poklic. V drugi polovici dvajsetega stoletja, ko je prevladujoči diskurz postal vse bolj »demokratski, utilitarističen in ekonomističen in zdaj vse bolj populističen« (str. 71), so univerze, ki so vztrajale pri strogi akademski smeri, dobivale oznake upornišтва, nazadnjaštva in elitizma. Collini povzame razliko med študijem in pripravo na poklic: »Okvirna in nagla razlika med izobrazbo in strokovnim usposabljanjem je v tem, da izobrazba relativizira in nenehno preizprašuje informacije, ki jih usposabljanje preprosto prenaša« (str. 73). S tem opozori na zanko tako razumljene uporabnosti kot razvrstitvenega kriterija, v katero zlahka zapade vsak univerzitetni predmet, katerega družbena vrednost je zvedena na število za predmet zainteresiranih študentov in študentk. Tako zahtevnost, abstraktnost, akademskost predmeta postane domnevno nezdružljiva z uporabnostjo, razumljeno kot nekaj, kar naredi vsebino predmeta prepoznavno, manj tujo ali manj težko, dostopno. Avtor zagovarja, da univerzitetni progami izgubljajo precejšen del učinka vznemirjenja in širjenja obzorij, če zavzamejo preozek pogled na to, kaj je »relevantno«, »privlačno«, »koristno«, »nekoristno«. »Skoraj vsak predmet lahko pade pod eno od oznak. Prej gre za vprašanje, ali raziskovanje določenega predmeta poteka pod oznako neomejenosti – kar pomeni ne samo, kakor za vsako razvijanje znanja, da je izpostavljeno preverjanju hipotez in napak, temveč da ima iskanje znanja odprte narave prednost pred kakršnokoli praktično izvedbo ali vmesnim rezultatom. Lahko bi rekli, da je to eden od znakov akademske discipline, in

iz tega razloga je poskusom, da bi univerze preoblikovali v vrste ustanov, na katerih učenjaki in študenti proučujejo samo, kar je »koristno«, namenjeno, da se končajo z neuspehom« (str. 72–73).

Drugi del knjige tematizira priložnosti za zagovorništvo ker »/u/niverze potrebujejo zagovornike. Kakor smo videli, ni pri njihovem značaju, njihovih funkcijah ali njihovi vrednosti nič samoumevnega« (str. 137). S kritiko izbranih problematik, kot so npr. bibliografija, faktor vpliva, raziskovalna odličnost, Collini v razpravo vrača smiselnost določenih široko sprejetih samoumevnosti v visokem šolstvu in ob tem soodgovornost za njihovo reprodukcijo polaga vsem, ki v visokem šolstvu sodelujejo.

Sporočilo avtorja je v današnjem času več kot na mestu. Kot družbe in kot univerze smo si dolžni zastaviti vsa zahtevna vprašanja, ki jih nalaga čas, vse tja do Keynesovega slavnega vprašanja, na katerega namiguje tudi naslov knjige (str. 10), »zakaj potrebujemo ekonomijo?«. Družbene spremembe kličejo po premisleku namenov in odgovornosti, ki iz prevladujočega tipa ekonomije izidejo. Verjetno vsaj deloma podobno velja tudi za univerze.

Literatura

Alvesson, Mats (2014): *The Triumph of Emptiness. Consumption, Higher Education and Work Organization*. Oxford: Oxford University Press.

Tatcher, Margaret (1987): *Interview for Woman's Own ("No Such Thing as Society")*. Margaret Thatcher Foundation: *Speeches, Interviews and Other Statements*. London.

Marko Orel

**Rosie Ward in Jon Robison: Rehumanizing the Workplace.
San Francisco, CA: Conscious Capitalism Press, 2020.
342 strani (ISBN 978-195-046-614-6), 29 EUR**

Zavedno poslovanje (angl. *conscious business*) izhaja iz teorije družbene odgovornosti podjetij. Kot tako je osnovano na vrednotah učinkovitega reševanja družbenih problemov in stremljenja k družbeno odgovornemu upravljanju. Slednje naj bi koristilo posredno in neposredno vpletenim deležnikom ter tudi okolju, v katerega je podjetje vpeto. A vrnimo se za trenutek k osnovam in spomnimo: John E. Mackey in Raj Sisodia (2014), dva izmed ključnih akterjev novega vala zavednega kapitalizma, sta v svojem skupnem delu *Conscious Capitalism: Liberating the Heroic Spirit of Business* zapisala, naj osrednja mantra postkriznega poslovanja manjših in srednjevelikih podjetji zahodnega sveta ne bo nujno dobiček. Metrika, ki naj postane in ostane vodilo doseganja učinkovitosti pri zaposlenih, naj bo sreča deležnikov. Zavedno poslovanje temelji na proaktivnem stremljenju visokega ali srednjega menedžmenta k doseganju pozitivnih vrednosti za svoje zaposlene in druge, posredno vpete posameznike ali skupine.

Podobno kot Mackey in Sisodia tudi Ward in Robinson (2020) v svojem novem delu o rehumanizaciji delovnih okolij postavlja metriko sreče kot ključno vodilo pri upravljanju delovnih prostorov in vzpostavljanju zdrave organizacijske klime v njih. Delovna okolja so osnova vsakega delovnega procesa in posledično podvržena tako zunanjim kot notranjim dejavnikom. Slednji so navadno tisti, ki so odraz učinkovitosti vodenja in upravljanja s človeškimi procesi kot tudi s samim fizičnim okoljem, ki predstavlja del vsakdana posameznika, vključenega v izbrani delovni proces. Namen avtorjev recenziranega dela je tako orisati primere podjetij, ki primarno skrbijo za dobrobit svojih zaposlenih. Ob tem pa vzpostavljata in utemeljujeta osrednja vodila, ki bi lahko bila v prihodnje sestavni elementi metrik za ugotavljanje stopnje razčlovečenja delovnih okolij. Avtorja v prvi polovici dela nanizata izsledke poročil, ki podkrepijo njuno tezo o dehumanizaciji oziroma razčlovečenju delovnih okolij v ameriškem prostoru. Več kot tri četrtine državljanov ZDA naj bi bilo izpostavljenih stresnim situacijam na delovnem mestu, medtem ko jih več kot polovica poroča o prepletu njihovega zasebnega in javnega življenja, kar negativno vpliva na odnose z njihovimi bližnjimi družinskimi člani. V evropskem prostoru so trendi podobni. Novim tehnologijam je težko ubežati in naprednejše organizacije z različnimi stopnjami uspešnosti iščejo načine, kako povezati zaposlene v mrežno celoto, ki zahteva njihovo aktivno participacijo. In ravno ta pričakovana participacija lahko kaj hitro postane vseobsegajoča in si podredi posameznika, ki prioritizacijo svojega bivanja osnuje na pričakovanih menedžmenta izbranega podjetja. Humana organizacija na ta način postane nezdrava za zaposlene in negativno vpliva na bivanje posredno vpletenih posameznikov, kot so družinski člani zaposlenega. Na teh temeljih avtorja vzpostavita tezo, da je na človeških potrebah osnovano ter vodeno delovno okolje predispozicija za doseganje sreče in dobrobiti zaposlenega.

V organizacijskem menedžmentu je sreča obravnavana skozi stopnjo subjektivne dobrobiti. Metrika sreče večkrat zaide na polje subjektivitete. Različni posamezniki različno razumejo svojo dobrobit in so neenako dovzetni za skupinsko naravnane delovne procese. Wade in Robinson pa trdita, da je delovno okolje podvrženo skupnostnim procesom in da je odraz raznolikih karakteristik posameznikov, ki so v določeno okolje vpeti v izbranem časovnem okviru. V vrh analogije organizacijske piramide postavljata programe, ki so osnovani na spodbujanju dobrobiti posameznikov. Temu dodata elementa podporne organizacijske kulture in učinkovitega komuniciranja, ki naj bi rezultiralo v razvoju zaupanja, povezanosti in medsebojni podpori vpetih posameznikov ter njihovi identifikaciji s preferenčnim okvirjem organizacije, ki pred generiranjem profita kot osrednjega vodila svojega delovanja v ospredje postavlja zavedno poslovanje. Vendar avtorja prepogosto pozabljata na raznolikost posameznikov in neenakost njihovih pogledov na dobrobit. Njun model zavedne organizacije se tako pogosto zdi nefleksibilen in na mestih negira samega sebe. Razumevanje karakteristik posredno in neposredno vpetih deležnikov je namreč tisti element, ki loči učinkovito vodenje od neučinkovitega in prilagodljive organizacije od manj prilagodljivih.

Avtorja razvoj medorganizacijskega zaupanja pogojujeta z učinkovito komunikacijo, ki jo rigorozno osnujeta na pričakovanih vedenjskih vzorcih vodij. Komunikacija slednjih naj bi temeljila na neposrednosti, medsebojni spoštljivosti, transparentnosti in recipročnosti. A komunikacijska vodila so osnovana zgolj na predpostavki, da so posamezniki v določenem časovnem obdobju skupaj vpeti v isto delovno okolje, ki je podprto s kanali digitalnega komuniciranja. Predpostavke, da je komponenta fizičnega delovnega prostora na neki točki izbranega obdobja popolnoma odsotna, ni. To pod vprašaj postavlja predstavljene metode zavedne vodljivosti, posebno v časih, ko je svet prizadela globalna pandemija, ki je temeljito preoblikovala delovne navade posameznikov in vzpostavila nove preferenčne okvire za doseganje skupne dobrobiti. Delovni prostori so se preselili na spletišče in videokonferenčna orodja so pogosto edina orodja, ki lahko replicirajo stik tako med posamezniki kot vodji. Delovni prostor je postal skrčen med zidove domovanj, ki jih je težko prilagoditi za doseg kolektivne dobrobiti.

Delo avtorjev je pomemben prispevek k razumevanju pomena vzpostavljanja pravičnejših in človeku prilagojenih delovnih okolij, ki spodbujajo dobrobit in jo postavljajo pred dobiček. Njun prispevek je nedvomno pomemben za področje organizacijskega menedžmenta in razumevanje vloge delovnih prostorov v kontekstu moderne družbe, saj zavedno poslovanje predstavlja eno izmed novih vej organizacijskega upravljanja in razvoja organizacij. Za razumevanje vsakodnevnih interakcij in merjenja učinkovitosti procesov znotraj delovnih okolij je namreč ključen pogled z vidika posameznikov in subjektivitete njihovega bivanja. Poleg raziskovalcev s področja organizacijskega managementa bo delo zanimivo za posameznike, ki so tako ali drugače vpeti v oblikovanje vsakodnevnih procesov znotraj izbranega delovnega okolja.

Morda se zdi, da je delo kljub njegovi nedavni izdaji povozil čas, ki z neznatno hitrostjo transformira sodobna delovna okolja, jih digitalizira, kjer je to mogoče, in v ospredje postavlja individualnost pred kolektivizacijo delovnih procesov. A ob tem je treba dodati, da bodo tudi časi družbene izolacije minili in naštetih elementi organizacij

skega bivanja bodo podvrženi vnovični invertni transformaciji, znotraj katere se bodo posamezniki vrnili v svoja stara delovna okolja. In ravno to obdobje bo tisto, ko bodo organizacije dobile priložnost, da delovni prostor posameznikov prilagodijo njihovi meri in v ospredje postavijo njihovo dobrobit.

Literatura

Mackey, John, in Rajendra Sisodia (2014): *Conscious Capitalism: Liberating the Heroic Spirit of Business*. Brighton: Harvard Business Review Press.

Anamarija Šiša

Shulamith Firestone: Dialektika spola: zagovor feministične revolucije. Ljubljana: Založba *cf., 2019. 344 strani (ISBN 978-961-257-101-6), 26 EUR

V zadnjem desetletju so bili določeni deli knjige *Dialektika spola: zagovor feministične revolucije* Shulamith Firestone objavljeni v dveh zbornikih – v antologiji feminističnih manifestov *Burn It Down! Feminist Manifestos for the Revolution* (Fahs 2020), ki *Dialektiko spola* uvrsti v poglavje jeznih oziroma nasilnih manifestov, in v zborniku *#Accelerate: The Accelerationist Reader* (Avanessian in Mackay 2014), ki jo umesti na seznam najvplivnejših del za akcelerationistično teorijo. Ob 50- obletnici prvega izida enega najpomembnejših feminističnih manifestov se ga torej lahko spominjamo kot še zmeraj aktualnega in pomembnega, in sicer tako za to specifično izrazno formo kot tudi za razvoj sodobne kritične teorije, kar potrdi tudi odličen prevod Katje Čičigoj v slovenščino.

V prvih treh poglavjih skorajda 300 strani dolgega manifesta nas Shulamith Firestone spozna z izhodišči radikalnega feminizma, na katerih bo gradila svojo teorijo in revolucionarno misel. Čeprav črpa iz historičnega materializma Marxa in Engelsa, ameriškega feminizma in Freudove psihoanalize, je hkrati do vseh treh provokativno kritična. Knjiga namreč nastaja po letu 1968, v zgodovinskem trenutku, ko so se prevledujoče teoretske paradigme izkazale kot pomanjkljive, predvsem pri naslavljanju težav žensk in drugih manjšin. Zato jih je bilo nujno premisliti in zastaviti nove teorije, ki bodo podlaga za grajenje novih utopičnih prihodnosti. V *Dialektiki* se tako skrivajo zametki interseksionalnosti (5. poglavje), saj je Shulamith Firestone spolne, razredne in rasne neenakosti poskusila obravnavati kot del celote – v tem je njena analiza večkrat tudi pomanjkljiva, ampak to lahko pripišemo njeni želji, da enkrat za vselej konča zgodovino patriarhalne tiranije. Poleg tega v svojo feministično revolucijo vključi tudi otroke (4. poglavje), njihovo povezanost z ženskami pa poveže z dejstvom, da »narava te vezi ne temelji na ničemer drugem kakor na skupnem zatiranju« (str. 97), kar pomeni, da je tudi osvoboditev teh dveh skupin od zatiralnih institucij, kot so družina, delo in šola, medsebojno odvisna. Osvoboditev pa zanjo ne pomeni reorganizacije in reforme obstoječih razmerij, temveč dokončno ukinitve teh institucij.

Za Shulamith Firestone so vse zgoraj omenjene »kulturne struje« (str. 63) pomembne, a spregledajo ključno dejstvo: biološka realnost je izvor spolnega, razrednega sistema. Zatiranje žensk torej izhaja iz njihove biologije oziroma iz reproduktivnih funkcij njihovega spola, ki se formirajo v »biološki družini«, kot jo poimenuje avtorica (str. 20). Po zgledu na historični materializem Shulamith Firestone predlaga materialistični pogled na zgodovino na podlagi biološkega dualizma. Ta je zanjo realna baza kulturne in ekonomske nadstavbe družbe (str. 25). Z drugimi besedami – spolno zatiranje je torej temelj zgodovine vseh drugih družbenih antagonizmov.

V drugem delu knjige (6.–8. poglavje) sledi analiza kulturne nadstavbe oziroma ideologije zatiranja, ki utrjuje antagonizme in neenakosti med moškimi in ženskami. Shu-

lamith Firestone kot ideologijo obravnava najprej ljubezen, romantiko in erotiko, potem pa preide na kulturo, da pokaže, kako »zgodovina kulture v samem svojem ustroju in razvoju zrcali spolno dihotomijo« (str. 226). Zgodovino kulture je namreč zaznamovalo njeno ločevanje na dva modusa – estetski oz. ženski in tehnološki oz. moški kulturni modus.

V zadnjem poglavju, *Poslednja revolucija – zaheve in domneve*, avtorica dokončno podrobneje razkrije svoj revolucionarni projekt in vizijo utopično-feministične ter hkrati kibernetično-komunistične prihodnosti. Za osvoboditev žensk je, trdi Shulamith Firestone, najpomembnejše, da je revolucija feministična in tehnološko podprta. V zadnjem poglavju nam tako predstavi revolucionarne zahteve (str. 243–247) kot tudi svoje »nevarno utopične konkretne predloge« (str. 265). Zahteve obsegajo (1) osvoboditev žensk tiranije reprodukcije z vsemi mogočimi sredstvi in razpršitev vzgoje otrok na družbo kot celoto, (2) politično avtonomijo žensk kakor tudi otrok, ki temelji na ekonomski neodvisnosti, (3) popolno vključitev žensk in otrok v družbo, (4) spolno svobodo vseh žensk in otrok. Z drugimi besedami, ukinitve institucije biološke družine s pomočjo reproduktivnih tehnologij, odprava meznega dela, tudi s pomočjo naprednih tehnologij, odprava institucije šole in vrnitev človeštva k polimorfni seksualnosti.

Igrivo in spekulativno pisanje Shulamith Firestone je odprto za številne kritike. In ker se ne morem dotakniti vseh tem, ki jih obravnava, bom polemizirala s tezo, ki je zaznamovala ta manifest in ostaja še vedno aktualna. Takoj na prvi strani svojega manifesta avtorica zapiše, da je razvoj tehnologije in nadzor nad njo nujen pogoj za uresničevanje zgoraj opisane radikalne feministične revolucije. Je ena izmed prvih feministk, ki je zagovarjala pozitiven odnos do tehnologije v feministični teoriji. Ženske potrebujejo reproduktivne tehnologije (kontracepcijo, umetno oploditev in umetne maternice) za osvoboditev od reproduktivnih funkcij, ki so vezane na njihovo biološko telo. V avtoričinem zagovoru tehnologije je z današnje perspektive najbolj problematično to, da Shulamith Firestone tehnologijo razume izjemno funkcionalistično – ženske naj bi kot podrejeni razred prevzele nadzor nad (reproduktivno) tehnologijo in njeno rabo usmerile v razvoj umetne reprodukcije ter posledično v odpravo družine, dela in šole. Kot opozarja Paasonen (2010: 66–67), navdušenje Shulamith Firestone nad historičnim materializmom, sovjetskim projektom in njihovim razumevanjem kibernetike vodi njeno prepričanje, da je tehnologija obvladljiva entiteta, nad katero je mogoče vzpostaviti nadzor in jo usmerjati v revolucionarne namene. Hitro po izidu knjige postane jasno, da ni tako. Pospešeni razvoj reproduktivnih tehnologij, biotehnologije in komunikacijskih tehnologij priča o kompleksnosti in avtonomiji tehnologije ter o njeni neločljivosti od celote družbenih razmerij.

Okrog reproduktivne tehnologije oziroma biotehnologije, katere razvoj je navdušeno zagovarjala Shulamith Firestone, se po izidu njene knjige ni razvila progresivna feministična debata. Zavračanje biologije in t. i. naravnega telesa je v feministični teoriji v glavnem veljalo za tabu, vsaj do trenutka, ko je v mainstream prišla kvir teorija. Kar nas pripelje do druge točke – Shulamith Firestone materialno podlago, iz katere izvirajo družbeni antagonizmi, vidi v biologiji oziroma v telesih, tehnologijo pa vidi ločeno od narave in jo zato tudi obravnava popolnoma funkcionalistično. Telo in njegove repro-

duktivne funkcije naj bi bile ključne omejitve žensk na poti do osvoboditve, tehnologija pa naj bi bila tista, ki to osvoboditev dokončno omogoči. Prav kvir teorija je pokazala, da je biološki spol zmeraj odvisen od njegove družbene konstrukcije ali, kot trdi Paul Preciado, spol je dizajn – ni naravne notranjosti, ločene od družbe in tehnologije, ki jo je treba odkriti ali najti (2013: 35). Shulamith Firestone je zagovarjala drugačen antinaturalizem. Tistega, ki priznava biološke razlike med spoloma, a jih odločno zavrača kot zgodovinske relikte, s katerimi je treba odpraviti podobno kot z drugimi za ljudi škodljivimi naravnimi procesi. A podobno, kot ima Shulamith Firestone v *Dialektiki spola* težavo z razlikovanjem med naravo in tehnologijo, tako ima večina kritik njenega dela težavo z razlikovanjem med družbo in tehnologijo oziroma med družbenimi in tehnološkimi spremembami ter iskanjem vzročno-posledične vezi med njimi.

Dialektika spola, založniška uspešnica sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ostaja pomemben prispevek k feministični teoriji še danes. V njeno središče umesti radikalne zahteve, kot so odprava institucij družine, šole in dela, tehnologijo pa definira kot temeljno orodje feministične revolucije. Shulamith Firestone ni bilo strah spekulirati in iskati najbolj radikalnih poti do osvoboditve, njeno idealistično videnje avtomatizirane kibernetične prihodnosti je izjemno nalezljivo, knjiga pa je zaradi svojega sloga aktualna predvsem v trenutkih, ko bodisi študentkam bodisi akademskim delavkam zmanjka motivacije in energije za nadaljnje boje.

Literatura

Avanessian, Armen, in Mackay, Robin (2014): #Accelerate: The Accelerationst Reader. Falmouth: Urbanomic Media Ltd.

Fahs, Breanne (2020): Burn It Down! Feminist Manifestos for the Revolution. London: Verso Books.

Paasonen, Susanna (2010): From Cybernation to Feminization: Firestone and Cyberfeminism. V: M. Merck in S. Sandford (ur.): Further Adventures of *Dialectics of Sex*: 61–85. New York: Palgrave Macmillan.

Preciado, Paul (2013): Tiesto Junkie. New York: Feminist Press.

Ana Reberc

Jessa Crispin: Zakaj nisem feministka: feministični manifest.

Ljubljana: Založba Krtina, 2020.

103 strani (ISBN 9789-612-601-294), 15 EUR

V knjigi *Zakaj nisem feministka: feministični manifest* avtorica Jessa Crispin, kulturna kritičarka in urednica spletnih literarnih portalov *Bookslut* in *Spolia*, poda svojo manifestno verzijo kritike sodobnega belega srednjerazrednega feminizma ZDA. Forma manifesta, v katerem se ne ukvarja s poglobljeno razlago ali razčlenjevanjem svojih argumentov, se dobro izkaže v tandemu s pikrim in vulgarnim prikazom njene kritične pozicije, a mestoma izpade kot površna analiza osebne zamere. Kritika je usmerjena proti struji sodobnega feminizma, ki ga poimenuje univerzalni feminizem oziroma feminizem svobodne izbire, za katerega trdi, da »to ni moj feminizem«, saj se namesto filozofskega premisleka in načel, ki so usmerjena v spreminjanje družbe za enakost spolov, vzpostavlja kot potrošniška izbira življenjskega sloga, v katerem izrekanje, da sem feministka, že pomeni feministično držo in je kot feministično dojeto vsako dejanje. Preko trženjskih mehanizmov za namen privabljanja širših množic, ki bi to verzijo feminizma kupile, pa izgubi ves emancipatorni potencial in se prelevi v neškodljiv kapitalistični produkt. V manifestu se avtorica ne ukvarja toliko s feminističnim programom, po katerem je feminizem gibanje, ki ni samo odziv, ampak tudi boj za spremembe v kulturi, temveč bolj s kritiko afektov in psiholoških mehanizmov, ki so prisotni v univerzalnem feminizmu. Iz tega izhajajoči pozitivni program feminizma dojemata kot vrnitev človečnosti ženskam, ki so najprej ljudje s človeškimi psihološkimi mehanizmi, napakami in zmotami, z demantiranjem določevanja lastne vrednosti na podlagi moških kriterijev in preko tega vzpostavitev premisleka, razprave in porajajočega se nelagodja ob naslavljanju strukturne neenakosti spolov.

Psihološko-afektivna analiza brodoloma univerzalnega feminizma se giblje med psihologijo čustev, obrambnih mehanizmov in socialnopsiholoških konstruktov na eni ter psihologizacijo in podružbljanjem psiholoških mehanizmov na drugi strani. Avtorica pronicljivo zaznava individualne prepreke, ki onemogočajo feministični boj in vzdržujejo trenutni sistem neenakosti, preko mehanizmov, kot so npr. *ponotranjanje* zatiralskega sistema in lastnega vrednotenja na podlagi patriarhalnih kriterijev, udobje biti znotraj sistema, ki briše solidarnost z marginaliziranimi skupinami, *nelagodje*, ki ga povzročata prevpraševanje in upor proti temu sistemu, obrambni mehanizem *projekcije*, kjer lastne slabosti pripisujemo drugim, da nam ni treba prevprašati lastne soudeležnosti v patriarhalnem sistemu. Iz naštetih primerov se svita programski zaključek, da se je najprej treba spopasti s kapitalističnimi, patriarhalnimi in potrošniškimi prepričanji v nas samih in drugih okrog nas, vendar Crispin zgreši psihološko razumevanje na točki, kjer predpostavlja, da bi zaradi marginalizacije ženske morale opaziti, kako deluje zatiralski sistem, in se nato temu upreti. Čeprav ji je jasno, da večina žensk ravno zaradi prej naštetih psiholoških mehanizmov ne bo feministk, tudi če so spregledale sistemsko

raven neenakosti, pa ji umanjka analiza mehanizma, kako sploh prepoznati sistemsko raven iz (ne)prevprašanih individualnih izkušenj neenakosti.

Podobno deluje tudi samo besedilo, pri katerem ni jasno, kdaj analiza z afektivno-individualne ravni prehaja na področje širšega družbenega konteksta, kot tudi ne, kje je povezava med individualno psihologijo in umeščanjem feminizma v sodobnem kapitalizmu. Nakazani so nastavki, preko katerih ujamemo psihologizacijo, ki gibanje reducira na individualno-psihološke mehanizme, in individualizacijo feminizma, kjer je vsakdo sam odgovoren za lastno svobodo in boj proti neenakosti. Posredno se kaže kapitalistična apropiacija afektov, ki srečo in rast veže na merila finančnega in materialnega uspeha znotraj kapitalizma, (samo)opolnomočenje predstavlja kot neempatično, egoistično, narcisistično držo, romantično ljubezen vzpostavlja kot organizacijsko načelo življenja, mehanizem nadzora in zatiranja, koncept varnosti (žensk) pa izrablja za upravičevanje sistemskega nasilja in hkrati saniranje simptomov patriarhata na površinski ravni. Ker se na tem mestu ustavi, zmanjka neposredna obsodba razredne neenakosti, ki poraja nezmožnost solidarnosti med ženskami z močjo znotraj sistema, ki si z denarjem kupijo izhod iz marginalizacije, in drugimi, ki niso pripuščene vanj. Crispin tako hkrati izpostavlja individualna psihološka načela kot tudi strukturno individualizacijo in psihologizacijo, ki onemogočajo feministično delovanje.

Čeprav zavrača univerzalizem kot temeljno določilo feminizma, ki na najmanjšem skupnem imenovalcu išče konsenz, tj. z onespособljanjem dejanskih zahtev feminizma, se ne opredeli jasno znotraj specifičnega zgodovinsko-kulturnega momenta problematičnega feminizma v ZDA oziroma internetnega feminizma pod vplivom kulturnega imperializma ZDA, temveč ga privzame kot univerzalno danost. V knjigi ne omenja drugih feminizmov, kar namesto da bi poudarilo in okrepilo glavno tezo kritike specifičnega dojemanja feminizma, deluje površno in ignorantsko, saj ne vzporeja različnih struj, zaradi česar besedilo izpade kot univerzalizacija kritiziranega feminizma kot edinega, ki obstaja in ima vpliv. Za naš kulturno-zgodovinski prostor delo zato deluje kot statični prikaz internetne sedanosti feminizma, a zgolj pod pretvezo, da nimamo lastne zgodovine marksistično-feminističnega boja, ki hkrati naslavlja boj za enakopravnost spolov in kritiko kapitalizma. Kritično distanco do prevoda konteksta mora opraviti bralka sama, saj so primeri in analiza vezani specifično na z internetom povezan beli, srednjerazredni feminizem v ZDA, kar se vsiljuje sodobnemu feminističnemu gibanju pri nas. Kulturna distanca do dela omogoča prepoznavo elementov v pisanju, na katere avtorica sama opozarja in jih kritizira: k analizi pristopa s plašnicami do drugih oblik subjektivnosti žensk, ne omenja feminističnih bojov znotraj sistema, kot tudi ne sodobnih radikalnih struj feminizma izven sistema. Izpostavlja pretežno srednjerazredne probleme, pri čemer je nesodelovanje v feminističnem boju izgovor, in ne odraz prekerne situacije žensk, kot da bi po vzoru ameriških sanj lahko v vsaki pozicioniranosti ženske subjektivnosti imele (z)možnost nasloviti sistemsko problematiko, neidentifikacijo z vsemi zatiranimi pa razume kot znak neempatije in narcisizma. Argumentativne pozicije proti univerzalnemu feminizmu naslavlja preko kritike za ZDA specifične kulture politične korektnosti, kulture ogorčenja in bojkota (*cancel culture*), pri čemer pogosto zapade zdravorazumskim internetnim argumentacijam (npr. ženske lažejo o spolnem nasilju, moški morajo danes

odgovarjati za lastna ravnanja, ženske pa ne). Nujno je prevpraševanje lastne pozicioniranosti, kot poudarja avtorica sama, kar pomeni tudi prevpraševanje determinizma socialnih mehurčkov dojemanja feminizma.

Crispin v specifičnem okviru feminizma naslavlja splošen problem, ki se pojavlja na različnih frontah boja proti neenakosti: kako predreti kontraefektivne psihološke mehanizme, ki jih vzpostavlja in ohranja kapitalistični produkcijski sistem. Odpira teme, ki se načitanim feministkam lahko zdijo samoumevne, ampak v javnem diskurzu to niso: tudi moški potrebujejo feminizem, ženske kvote same po sebi ne naredijo pravičnejše družbene ureditve, tudi ženske so (lahko slabi) ljudje. Ponuja streznitev od partikularnih internih prepričanj, ko pokaže na diskrepanco med živeto izkušnjo in feministično teorijo. Analizo individualnih preprek zaključí s programom zavrnitve, razveljavitve predstav patriarhalnega in kapitalističnega okvira o lastni vrednosti in organizacijskih načelih vsakdanjega življenja. Opozarja, da se ne zmoremo soočiti z nelagodjem ob prevpraševanju lastne soudeležnosti v patriarhatu in težavnosti izstopa iz cone udobja, pri čemer ne pomaga, da univerzalni feminizem trenutno ne ponuja alternativnih izvensistemskih možnosti, saj je brez domišljije in utopičnih predstav o možnosti izhoda. Šele z gojenjem slednjega je možno vzpostaviti infrastrukturo, ki bo omogočila preboj iz razumevanja strukturne neenakosti v feministični boj za ukinitve in novo vzpostavitev enakopravne družbe.

Klemen Ploštajner

**Neil Smith: Nova urbana meja: gentrifikacija in
revanšistično mesto. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2019.
467 strani (ISBN 978-961-6798-83-9), 32 EUR.**

Delo *Nova urbana meja*, ki je v angleškem izvirniku izšlo leta 1996, ni le eno izmed ključnih del na področju preučevanja gentrifikacije, ampak je tudi eno izmed temeljnih del geografije in urbanih študij. S svojo prodorno analizo preoblikovanja mestnega prostora pa ne predstavlja le temeljne reference za kritično družboslovje, ampak je postalo tudi osrednje gradivo urbanih gibanj, ki se zoperstavljajo poblagovljenju mest, krčenju dostopnih stanovanj ali privatizaciji javnega prostora. Prek branja knjige se procesi revitalizacije, kakor jih imenujejo njihovi apologeti v mestnih upravah, začnejo kazati kot razredni boj v in skozi prostor, ki ga zaznamujejo procesi obubožanja in izгона. Za Smitha gentrifikacija ne predstavlja optimizma mestnega preporoda, ampak je zanj tako kot »za ljudi, ki so zaradi nje obubožali, bili deložirani in postali brezdomci, resnično grda beseda in naj taka tudi ostane« (str. 76). Delo se tako odlikuje z izjemno močno politično držo, ki pa ne temelji na praznem človekoljubju ali moralnem zgražanju, temveč je utemeljeno v trdnem konceptualnem aparatu in jasni analizi.

V jedru dela je koncept rentne vrzeli, ki je nastal kot odziv na neustreznost tako konvencionalnih razlag gentrifikacije kot tudi političnih hvalospevov procesu. A Smith s tematiziranjem rentne vrzeli ne odgovarja le na zgrešenost tradicionalnih analiz gentrifikacije, ampak hkrati ponuja tudi pomembno kritiko konvencionalnih pristopov k analizi produkcije prostora, ki so utemeljeni v človeški ekologiji, neoklasični ekonomiji in porabniški suverenosti. Ti pristopi analizirajo razporeditev aktivnosti v prostoru kot proizvod seštevka porabniških izbir in odzivov proizvajalcev prostora na tekmo med njimi. Prostor je v teh okvirih treba brati kot učinek potreb različnih porabnikov, kar pa pomeni, da te teorije ne razlagajo ureditve prostora, ampak empirično preverijo stanje in trende, nato pa iz njih povratno destilirajo potrebe porabnikov. Rast predmestij tako postane izraz potrebe srednjega razreda po večji prostornosti stanovanj, zgoščeno bivanje etničnih skupin izraz potrebe po homogenosti ter vračanje prebivalcev v mesta kot izraz potrebe po novih doživetjih in bližini delovnih mest. Neil Smith v svojem delu ponudi pomembno kritiko teh pristopov, kar pomeni, da nam v delu *Nova urbana meja* ne ponuja le teorije gentrifikacije, ampak tudi širšo kritiko konvencionalnih pristopov k analizi produkcije prostora.

V svoji analizi soseske Society Hill v Philadelphii in nato kasnejših analizah New Yorka pokaže, da glavno gibalno preoblikovanje prostora niso porabniki, ampak tokovi kapitala. Zato ključno vprašanje produkcije prostora ni, kakšne so potrebe porabnikov, ampak kakšna produkcija prostora ustreza potrebam kapitala po zagotavljanju donosa. Po Smithu je pogoj investicij v prostor razpiranje rentne vrzeli, ki nastane zaradi razkoraka med trenutno rabo prostora in njeno potencialno rabo, ki bi omogočala višjo rento. Vprašanje gentrifikacije tako postane vprašanje procesa devalvacije trenutne rabe

in dviga potencialnega donosa iz nove rabe prostora. Ko se je v 70. letih 20. stoletja pričela tako imenovana renesansa ameriških in evropskih mestih, nismo spremljali le vračanja ljudi, ampak predvsem vračanje kapitala. To osnovno tezo – s hkratno kritiko ideje porabniške suverenosti – je Smith predstavil že leta 1979, a jo v Novi urbani meji deloma predela, predvsem pa močno razširi. Te razširitve so v veliki meri vezane na prepletanje analize gentrifikacije s temami, ki jih Neil Smith obravnava v svojih drugih delih. In ravno branje vseh teh tem na enem mestu je največji doprinos obravnavanega dela.

Prva razširitev je vezana na temo neenakega razvoja, ki ga je Smith obdeloval v svoji doktorski nalogi in ga razume kot notranjo tendenco kapitalističnega razvoja. Analizo gentrifikacije tako močno razširi, saj ta ni več le izjema ali občasen pojav, temveč postane eden izmed ključnih izrazov neenakega razvoja. Že v svojih prvih analizah Smith pokaže, da gentrifikacije mest ni moč misliti ločeno od suburbanizacije, se pravi, da je ni moč ločiti od nihanja tokov kapitala iz mest in v mesta. Sedaj pa tezo posploši in gentrifikacijo razume kot splošno strategijo kapitala. Odslej ni več le lokalni pojav, čeprav je ne moremo razumeti ločeno od analize lokalnih posebnosti, ampak je izraz globalnega prestrukturiranja v in skozi lokalni prostor. »Zaradi tega je gentrifikacija del družbene agende širšega prestrukturiranja gospodarstva. Gospodarsko prestrukturiranje na drugih področjih (v obliki zapiranja tovarn, selitve tovarn drugam, rezov v socialne storitve itd.) so izvajali v škodo delavskega razreda in podobno velja tudi za prostorski vidik prestrukturiranja v urbanem merilu, za gentrifikacijo in širšo prenavo« (str. 165). Druga razširitev je vezana na vprašanje vloge države in kulture; dve temi, ki naj bi ju v prvotni verziji teze o rentni vrzeli Smith zanemarjal. Članek iz leta 1979 je bil hitro podvržen kritiki ekonomskega redukcionalizma, kar je kasneje postalo znano kot razlaga gentrifikacije z vidika produkcije. Ta naj bi se, za razliko od razlag z vidika porabe, pretirano osredotočala na ekonomske sile in popolnoma zanemarila druge. A branje Nove urbane meje pokaže, da se je Smith močno zavedal pomena tako države kot tudi kulture. V delu najdemo poglobljene analize vloge države pri spodbujanju in omogočanju gentrifikacije tako pri devalvaciji predelov kot pri ponovnem stekanju kapitala v njih. Hkrati lahko v delu zasledimo analizo reorganizacije ekonomije ter s tem ustvarjanje novih potreb in načinov porabe, vlogo umetnosti in kulture pri gentrifikaciji soseseke Lower East Side v New Yorku ter analizo vloge rasizma pri devalvaciji Harlema. A v jedru Smithove analize je še vedno analiza nihanja kapitala in rentne vrzeli, kajti brez te analize so vse druge brez temelja.

Še bolj eksplicitno sta tematizaciji države in kulture vidni pri dopolnjevanju gentrifikacije z analizo revanšističnega mesta in gentrifikacijske meje. Smith revanšizem razume kot odziv elit in srednjega razreda na zlom optimizma v 80. letih preteklega stoletja, ki se niso iztekle v preporod mest, ampak v gospodarsko krizo in krepitev družbenih napetosti. Če naj bi bila gentrifikacija osemdesetih izraz mestne renesanse in celo narodnega preporoda, pa je finančni zlom leta 1987 sprožil govor o koncu gentrifikacije in ponovnem propadanju mest. Vendar se je gentrifikacija v začetku 90. let vrnila, a v novi obliki maščevalnega pohoda proti dozdavnim krivcem za propad mest. Uvod v novo fazo gentrifikacije predstavljajo policijski napadi na skvete, izgon

brezdomcev, uničenje prostorov samoorganizacije in »sivega trga«, ki so revnejšim omogočali preživetje zunaj ustaljenih ekonomskih tokov. Če je gentrifikacijo osemdesetih spremljal razrast poblagovljenja kulture, pa je tisto v devetdesetih vse bolj dopolnjeval sistem kaznovanja, nadzorovanja in izгона motečih elementov. Vloga države pa je pri teh praksah čiščenja mesta nepogrešljiva.

Zadnja dopolnitev koncepta rentne vrzeli pa je ideja gentrifikacijske meje in meje (*frontier*) nasploh, ki že nakazuje Smithovo prihodnje zanimanje za vprašanja, povezana z ameriškim imperijem. Nova urbana meja tako ponudi izjemno analizo podobnosti med mitom meje z začetka ameriške širitve na zahod in govorom o pionirjih gentrifikacije v ameriških mestih iz 70. let minulega stoletja. Smith pokaže, kako obe rišeta mejo med barbarstvom in civilizacijo ter s tem vzpostavljata narativ o krotanju divjine in osvajanju novih ali izgubljenih prostorov. »/D/iskurz meje služi za racionalizacijo in legitimacijo osvojitve bodisi zahoda v 18. in 19. stoletju bodisi mestnega jedra (*inner-city*) v 20. stoletju« (str. 9). Razredni boj se v tej narativi začne kazati kot proces kultiviranja prostora in civiliziranja njegovih prebivalcev. Revne prodajalne in nedostojni lokali se morajo umakniti snažnim in svetlečim izložbam z izbrano ponudbo; park, v katerem se druži in seveda tudi kuje zarote, lokalna mladina, s skulpturo, ki kaže na mestno zavedanje pomena kulture; klopec, na kateri lahko prenoči brezdomec, s stolom, na katerem se lahko odpočije turist. Ni čudno, da Neil Smith gentrifikacijo razume kot devitalizacijo mestnega prostora, saj iz njega izganja javne prakse druženja, solidarnosti in preživetja ter jih nadomešča s turističnim pogledom, profitnim motivom in porabniškim etosom.

